سلسلو تاريخ سنڌ — جلد پهريون

سنڌ

ايڇ — ٽي - لئمبرڪ

سنڌ

هڪ عام جائزو

ايڇ. ٽي. لئمبرڪ
سي.آءِ.اِي. لٽ، ايف.ايس.اي، ايمرٽس فيلو
اوريئل ڪاليج، آڪسفورڊ

مترجم:

سليم احمد

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو، سنڌ
2010ع

كتاب جا سمورا حق واسطا محفوظ

ڇاپو پهريون	سال 1982ع	تعداد 1000
ڇاپو ٻيو	سال 1992ع	تعداد 2000
ڇاپو ٽيون	آگسٽ 2010ع	تعداد 500

هن ڪتاب جي ڪنهن به حصي کي، ناشر کان اڳواٽ حاصل ڪيل اجازت
کانسواءِ، اليڪٽرانڪ يا ٻئي ڪنهن به طريقي جنهن ۾ اسٽوريج ۽ ريٽريول سسٽم
شامل آهي، استعمال نٿو ڪري سگهجي.

قيمت: هڪ سؤ ويهه رپيا
(Price: 120-00)

خريداري لاءِ رابطو:
سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ
(Ph: 022-2633679, Fax: 022-9213422)
Email: sindhiab@yahoo.com
www.Sindhiadabiboard.org

هيءُ ڪتاب سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچيءَ مان پروفيسر سيد زوار حسين شاهه نقوي، سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ ڇپائي پڌرو ڪيو

ناشر پاران

سنڌ جي تاريخ جا ڪيترائي پهلو آهن، انهن جي هرهڪ حصي کي ڳولهي صاف ڪري انهن تي ڪم ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، ان لاءِ سنڌي ادبي بورڊ پاران سنڌ جي تاريخ کي مرتب ڪرڻ لاءِ اهڙي اسڪيم 1954ع ڌاري جوڙي وئي، انهيءَ اسڪيم ۾ سنڌ جي تاريخ کي نون (9) جلدن ۾ ورهائي انهن جي لکڻ جو ڪم جدا جدا عالمن حوالي ڪيو ويو. پهرئين ٻن جلدن جو ڪم مصنف ۽ جڳ مشهور محقق ڊاڪٽر ايڇ.ٽي.لئمبرڪ جي سپرد ڪيو ويو. جنهن جو پهريون جلد انگريزي ۾ سال 1964ع ۾ ٻيو جلد انگريزي ۾ 1973ع ۾ شايع ڪيو ۽ انهن جا سنڌيءَ ۾ ترجما ترتيب وار 1982ع ۽ 1984ع ۾ شايع ڪيا ويا. اهڙي ريت بورڊ تاريخ سنڌ اسڪيم تحت اڄ تائين 5 جلد شايع ڪري چڪو آهي، باقي رهيل 4 جلدن تي ڪم هلندڙ آهي، انهن مان 2 دؤر، ٽالپر دؤر ۽ سمہ دؤر عنقريب پڌرا ٿيڻ وارا آهن.

هن ڪتاب کي ترتيب سان لکڻ جو ڪم ايڇ ٽي لمبرڪ جهڙي مدبر ليکڪ ڏاڍي شانائتي طريقي سان ڪيو آهي.

هن ڪتاب آهي ته سنڌ جي تاريخ جو جائزو پر ليکڪ سنڌ جي سڄي تاريخ کولي اڳيان رکي آهي هن درياهہ جا وهڪرا، گس، گهيڙ ۽ اتان سياحن جي گذرڻ جي تاريخ ڏاڍي وضاحتي نموني سان لکي

آهي. هن سنڌو درياهہ جي واٽ نقشن جي مدد سان ڏيکاري آهي تہ ڪٿان ڪٿان درياهہ پنهنجو رخ مٽايو آهي ۽ ڪهڙن هنڌن/ ماڳن کي آباد ڪيو آهي تہ ڪن کي غير آباد ڪندو موج مستي سان وهندو رهيو آهي ۽ پنهنجا اڻ مٽ نشان ڇڏيندو ويو آهي.

بورڊ هن ڪتاب جو هي ٽيون ڇاپو اوهان تائين پهچائي رهيو آهي. اميد تہ هي ڪتاب اوهان کي ضرور پسند ايندو.

جام شورو سنڌ
اربع 16 رمضان المبارڪ 1431هہ
بمطابق 27- آگسٽ 2010ع

پروفيسر سيد زوار حسين شاهہ نقوي
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

انگريزي ٻئي ايڊيشن جو مهاڳ

هي ڪتاب سڀ کان پهريائين 1964ع ۾ ڇپيو هو ۽ لڳ ڀڳ ٻن سالن جي عرصي کان پوءِ مون پنهنجي موهن جي دڙي جي زوال واري نظريي (جيڪو مون پنهنجي ڪتاب ۾ پيش ڪيو هو) جي مخالفت ۾ هڪ مضمون "سائنٽيفڪ امريڪن" جي مئي 1966ع واري پرچي ۾ پڙهيو. انهيءَ مضمون ۾ منهنجي پيش ڪيل نظريي جي مڪمل مخالفت ڪيل هئي، جيتوڻيڪ ٻنهي ۾ ذڪار ۽ آبهوا جي خرابيءَ واري خيال ۾ هم آهنگي هئي. مون انهيءَ نئين نظريي کي بنيادي طور تي سچ پچ ثابتيءَ جي طور تي- غلط سمجهندي، انهيءَ موضوع تي آبپاشي ۽ آبي قوت جي ماهر سائنسدان آنجهاني سر ڪلاڊ انگلس (Sir Claude Inglis) سان لکپڙهه شروع ڪئي. هن صاحب منهنجي خيالن جي تائيد ڪئي، تنهن تي مون ڪيس انهيءَ مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ گذارش ڪئي، پر جيئن ته هو پنهنجي تحقيقي ڪمن ۾ نهايت مصروف هو ۽ ٻيو ته هن نه پئي چاهيو ته سندس نالو انهيءَ تنازعي ۾ شامل ٿئي، تنهنڪري هن مون کي لکيو ته مان پاڻ انهيءَ مسئلي کي سائنس (ڪلاڊ) سان ٿيل لکپڙهه جي روشني ۾ حل ڪريان. مون سندس چوڻ مطابق ائين ئي ڪيو، يعني مون هڪ مضمون 'The Indus flood- plain and the Indus Civilization' جي عنوان سان "دي جاگرافيڪل جنرل" ڏانهن موڪليو، جو 1967ع جي پڇاڙيءَ ۾ ڇپيو.

انهيءَ کان پوءِ هڪ سال جي اندر مسٽر ڊي- اي-هولميس (D A Holmes)، جيڪو لوئر انڊس پراجيڪٽ ۾ سنڌ جي تاريخ جي سلسلي جي پهرئين جلد ڇپجڻ کان اڳ پوءِ "سائل سرويئر" هو، تنهن جو مضمون بہ ساڳئي رسالي "دي جاگرافيڪل جرنل" ۾ `The Recent History of Sind` جي عنوان سان ڇپيو، جنهن ۾ منهنجي نظريي جي گهڻي قدر پٺڀرائي ٿئي ٿي. مسٽر هولميس پنهنجي مضمون ۾ سنڌو درياهہ جي گذريل ٻن هزارن سالن دوران مختلف ممڪن وهڪرڻ جو جائزو ورتو آهي، جنهن جو انحصار 1،40،0000 ماپ وارين ورتل فضائي تصويرن تي آهي، جيڪو لوئر انڊس پراجيڪٽ جي جانچ پڙتال دوران زمين جي ماپ ۽ نقشہ بنديءَ لاءِ استعمال ڪيون ويون هيون. هولميس چوي ٿو تہ "انهن فضائي تصويرن مان وڏيڪ مليل ثبوت لئمبرڪ جي نظرين جي اجا وڌيڪ پٺڀرائي ڪن ٿا." انهيءَ ڳالهہ جي پڪ هن جلد ۾ ڏنل ڇئن نقشن جي، سندس مضمون ۾ ڏنل ڇئن نقشن سان ڀيٽ ڪرڻ سان ڪري سگهجي ٿي، جيڪي ٿلهي ليکي ساڳئي تاريخي وقت جي نشاندهي ڪن ٿا. مسٽر هولمس جو 'سنڌو دريا جا پراڻا وهڪرا' ڏيکاريندڙ ٻيو نمبر نقشو، 'سنڌو دريا جي ممڪن آڳاٽن وهڪرن ۽ شاخن' جي وجود ۽ ماپ جي پٺڀرائي ڪندو نظر ايندو، جنهن جي جامع تفصيل منهنجي نقشي نمبر هڪ ۾ ڏيکاريل آهي. مون اهي نقشا سنڌو دريا جي ممڪن وهڪرن بابت هولميس جيان هوائي جهاز ذريعي نہ، پر پنهنجي مشاهدن ۽ سوچ سان جوڙيا هئا، باقي پڪيءَ ريت اهو معلوم ڪرڻ تہ ڪهڙن وقتن ۾ ڪهڙا وهڪرا چالو هئا، تنهن لاءِ منهنجي ڏنل نقشي نمبر 3، 7 ۽ 11 جي سندس ڏنل نقشي نمبر 3،

4 ۽ 5 سان پيٽ ڪري معلوم ڪري سگهجن ٿا (سڪندر اعظم جي فتح، عربن جو اوائلي دؤر ۽ سورهين عيسوي صدي)

مسٽر هولميس چوي ٿو ته، "فضائي تصويرن مان اسان کي سڌيءَ طرح سنڌو ماٿر جي تهذيب جي اوج جو دوران، سنڌو دريا جي مقام جي ثبوت نٿو ملي." پر اڳتي چوي ٿو ته، "سنڌو دريا جي پوئين وقت جي ڄاڻ مان پتو پوي ٿو ته ڪنهن هڪ ضلعي جي خوشحاليءَ لاءِ ڪجهه به پڪيءَ طرح نٿو چئي سگهجي."

1968ع کان پوءِ منهنجي ۽ مسٽر هولميس جي نقطه نظر جي مخالفت ۾ جيڪڏهن ڪنهن به ڪجهه لکيو آهي ته سچ پچ مون کي انهيءَ جي ڄاڻ ناهي، تنهنڪري مون 1973ع ۾ ڇپيل انهيءَ سلسلي جي ٻئي جلد 'The Sind before the Muslim Conquest' جي عنوان واري باب ۾، 'Indus Civilization: zenith and decline' پنهنجي نظريي کي ورجايو آهي. ساڳي طرح سڪندر اعظم جي هندستان کان واپسي متعلق گذريل ڏهن سالن دوران ڇپيل مواد کان به پنهنجي بي خبريءَ تي زور ڏيندس، بي صورت ۾ مون کي پنهنجي مواد ۾ خاص ڪري هن جا ۾ ڏنل Nearchus voyage جي اوائلي مرحلن جي وضاحت ۾ ردوبدل ڪرڻي پوندي، تنهنڪري ڪن معمولي درستين کان سواءِ "سنڌ: هڪ عام جائزو" Sind: a general introduction جي جلد جو هي ٻيو ايڊيشن بلڪل پهرئين ايڊيشن جهڙو آهي.

1975ع

- هه - ٿ- ل

انگريزي ڇپرئين ايڊيشن جو مهاڳ

هن جلد ۾ سنڌ جي تاريخ تي آڳاٽي زماني کان جاگرافيائي ۽ آبهوائي اثر ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي.

اهڙي جائزي ۾ ظاهر آهي ته ڪيترن ئي مختلف ماهرن جهڙوڪ جيالاجسٽن، هائيڊرو گرافرن سان گڏ آرڪيالاجسٽن، جاگرافيدانن ۽ تاريخدانن جا رايا شامل آهن. عام طرح جن احوالن، تنقيدن ۽ بيانن لاءِ ڪو حوالو نه ڏنو ويو آهي، تن جو تعلق منهنجي ذاتي مشاهدن ۽ ڄاڻ سان آهي، جا مون ڪي ورهيه سنڌ ۾ گهاري اتان جي رهواسين کان حاصل ڪئي هئي. مون پنهنجي سرڪاري نوڪريءَ جي دوران سنڌو درياءَ ۾ سکر کان ڇوڙ تائين اوپارو ۽ لهوارو ڪيترائي ڀيرا سفر ڪيو. ان وقت سکر بئراج اڃا مڪمل نه ٿيو هو. پوءِ 1941ع ۾ آدمشماريءَ جي نگران هئڻ جي حيثيت سان ٻه مون کي اندرون سنڌ ڪي تمام ويجهڙائيءَ کان ڏسڻ جو موقعو مليو.

سنڌ جي باري ۾ هڪ ڊگهي عرصي لاءِ معلومات هٿ ڪرڻ ۾ مون تي ايترن گهڻن ماڻهن جا ٿورا آهن، جو مان سندن صرف اجتماعي شڪر گذاري ڪري سگهان ٿو ۽ هتي ڏنل اهڙي سموري معلومات لاءِ فقط مان ئي جوابدار آهيان.

مان مرحوم ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي ۽ پروفيسر اين. اي بلوچ جن جو ٿورائتو آهيان. جن منهنجي مواد جو اصل متن پڙهيو ۽ انهيءَ ۾ پنهنجي قيمتي تنقيد، درستين ۽ مشورن سان منهنجي رهنمائي ڪئي. جنهن ڪري مان هي

ڪتاب بهتر صورت ۾ پيش ڪري سگهيو آهيان.

مان مسٽر ڪي-اي-بٽلر (K. E. Butler) ۽ آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس جي ٻين ساٿين جو بہ مشڪور آهيان، جن پنهنجي مهارت ۽ محنت سان منهنجي جوڙيل نقشن کي بلڪل ساڳي حالت ۾ ڇپجڻ لائق ڪيو. ڊاڪٽر اي- جي-ايم-ويڊيل (Dr. A. G. M. Weddell) اوريئل ڪاليج جي فيلو جو بہ ٿورائتو آهيان، جنهن منهنجي تصويرن جون پليٽون تيار ڪيون. سنڌ يونيورسٽيءَ جي پروفيسر اين - اي- بلوچ (Prof. N. A. Baloch) جو بہ احسانمند آهيان، جنهن محنت ۽ جاکوڙ سان پروف ڏنا ۽ پنهنجي زال جو بہ ٿورائتو آهيان، جنهن منهنجو تمام گهڻو هٿ ونڊايو.

مون کي اها ڳالهہ بہ ڌيان ۾ آهي تہ مان ڪن تاريخي ۽ جاگرافيائي نالي جي اُچارن/ هِجي ۾ (نقشن توڙي متن ۾) هڪجهڙائي برقرار نہ رکي سگهيو آهيان. اهو انهيءَ ڪري ٿيو آهي، جو مون مختلف مصنفن جي ڪتابن مان مدد ورتي آهي. انهيءَ ڳالهہ لاءِ معافي وٺندي، هيئن چوندس تہ اها ڪا اهڙي اهم ڳالهہ ناهي جو سڄاڻ پڙهندڙ گمراهہ ٿي سگهن.

- هہ- ٿ- ل

اڌ اکرين جي فهرست

(جنهن ترتيب سان انهن جو ذڪر اچي ٿو)

ه. ا. س. م.	هندستان جي ارضياتي سروي جو مواد.
ب. س. د. ا.	بمبئي سرڪار جي دفترن مان انتخاب.
س. ت. س. ر.	سنڌ جي تاريخ واري سوسائٽي جو رسالو.
ه. آ. ا. س. س. ر.	هندستان جي آڳاٽن اهڃاڻن واري سروي جي ساليانی رپورٽ.
ه. آ. ا. س. م.	هندستان جي آڳاٽن اهڃاڻن واري سروي جو مواد
س. ڊ. م.	سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ لکندڙ: ميجر ايم. آر. هيگ.
ه. ڪ. ت.	هندستان جي ڪئمبرج تاريخ.
ب. ا. س. ر.	بنگال جي ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جو رسالو.
ر. ا. س.	رائل ايشياٽڪ سوسائٽي.
ه. آ. ج.	"هندستان جي آڳاٽي جاگرافي". لکندڙ: ميجر جنرل سر اي. ڪننگهام.

وچور

پليٽن جي فهرست
نقشن جي فهرست
اڏ اڪرين جي فهرست

باب

1. ڪجهه جاگرافيائي حالتن بابت- حوالا ۽ سمجهاڻيون 17
2. اُيرندو رڻ پٽ - حوالا ۽ سمجهاڻيون 23
3. سنڌ جا ميدان ۽ سنڌوندي- حوالا ۽ سمجهاڻيون 35
4. سنڌ جو ٽاڪرو علائقو- حوالا ۽ سمجهاڻيون 67
5. سنڌ جون تاريخ کان اڳ جون اوائلي تهذيبون- حوالا ۽ سمجهاڻيون 82
6. سنڌو تهذيب: بيهڪ ۽ آبهوا- حوالا ۽ سمجهاڻيون 111
7. سنڌ آڳاٽي تاريخي زماني ۾ - حوالا ۽ سمجهاڻيون 153
8. سنڌ پوءِ جي ڪلاسيڪي تذڪرن موجب- حوالا ۽ سمجهاڻيون 197
9. سنڌ ستين ۽ اٺين صدي عيسويءَ ۾- حوالا ۽ سمجهاڻيون 215

10. سنڌ مسلمانن جي زماني ۾ - 250
حوالا ۽ سمجهاڻيون
11. سنڌ جا نسل ۽ ماڻهو- 297
حوالا ۽ سمجهاڻيون
12. سنڌي ٻولي- حوالا ۽ سمجهاڻيون 317
ضميمو پهريون: هندي رڻ پٽ جي وجايل ندي- 325
حوالا ۽ سمجهاڻيون
ضميمو ٻيون: وچولي زماني جي عرب جا 334
گرافيدانن جي سنڌ تي لکڻين جو قدر-
حوالا ۽ سمجهاڻيون-
ببليوگرافي انگريزي 341
ڏسڻي پهرين: جاگرافيائي (هنڌ وغيره)
ڏسڻي ٻين: تاريخي (ماڻهو وغيره)
متن ۾ آيل ادبي تصنيفون:

پليٽن جي فهرست

پليٽ پهرين: **ص** 37

شڪل 1. سنڌو ندي: لکي ٽڪرن جي قطار ڏانهن ڏسندي.

شڪل 2. ”پَٽُ“ يا اتر سنڌ جو رڻ.

پليٽ ٻين: **ص** 54

شڪل 3. ٿر جو رڻ پٽ

شڪل 4. منڇر ڍنڍ: مهاڻا مڇي ماري رهيا آهن.

پليٽ ٽين: **ص** 88

شڪل 5. سيوهڻ تعلقي ۾ گوزبانيءَ وٽ گوهر بند.

شڪل 6. ڪانڌي واهي: سيوهڻ تعلقي ۾ تاريخ
ڪان اڳ جي هڪ وسندي.

پليٽ چوٿين: **ص** 96

شڪل 7. محال ڪوهستان ۾ ٽوئنگ ۾ ”ميري“.

شڪل 8. ٽوئنگ ۾ رتن شاهه چشمي وٽ بچاءَ.

پليٽ پنجين: **ص** 97

شڪل 9. سيوهڻ تعلقي ۾ نئنگ وٽ لُنڊي ٻُني.

شڪل 10. ڪائي ٻُنيءَ، سيوهڻ تعلقو.

پليٽ ڇهين: ص 133

شڪل 11. موهن جو دڙو: ٿل کان اولهہ ڏانهن ڏسندي.

شڪل 12. "تيڙ"، روهڙي تعلقي ۾ مامري وٽ سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب واري زماني جي هڪ وسندي.

پليٽ ستين: ص 281

شڪل 13. ڪراچي تعلقي ۾ ڊملوٽيءَ وٽ "ڪافرن جون قبرون"

شڪل 14. سيوهڻ تعلقي ۾ نئنگ وٽ "پهڻ جو لوڙهو".

پليٽ انين: ص 282

شڪل 15. ڪراچي تعلقي ۾ واگهو ڏر وٽ جهوني عالم پناهہ.

اهي پليٽون انهن فوٽن مان تيار ڪيون ويون آهن، جيڪي ليکڪ 1931ع ۽ 1944 جي وچ ۾ ڪڍيا هئا.

نقشن جي فهرست

1. سنڌو ماٿريءَ جي هينين علائقي جو خاڪو ، ص 53
2. آڳاٽي سنڌ: تاريخ کان اڳ جي زماني ۾ ٻڌن واري دؤر جا ٿاڪ، ص 152 کان پوءِ
3. سنڌ 326-325 ق. م. ۾، سڪندراعظم جي ڪاهه وقت. ص 192 کان پوءِ
4. ڏڪڻ- الهندي سنڌ ۾ لسبيلو 325 ق.م. ۾. ص 192 کان پوءِ
5. اُتر- الهندو هندستان ڪلاڊيئس ٽالمي (150 عيسوي جي لڳ ڀڳ) جي نظر ۾. ص 206 کان پوءِ
6. سنڌ ۽ ان جا پاڙيسري ملڪ (644- 643 عيسويءَ) ۾، يوئان چُوانگ جي مسافريءَ وقت. ص 248 کان پوءِ
7. سنڌ 95- 92 هجريءَ (714- 710 عيسويءَ) ۾ مسلمانن جي سوڀ وقت. ص 248 کان پوءِ
8. سنڌ ۽ وارن مُلڪن جي ڪن ڀاڱن سان، "اشمال البلاد" (1100 عيسويءَ) موجب ص. 296 کان پوءِ
9. اروڙ، بکر ۽ انهن جي پسگردائي ص 296 کان پوءِ
10. برهمڻ آباد، منصوره ۽ انهن جي پسگردائي، ص 296 کان پوءِ

11. هينين سنڌ، 1500-1750 عيسوي. ص 296 کان پوءِ
12. (الف). سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا، جيئن اها 1817 عيسويءَ کان پوءِ موجود ٿيو وڃي ٿو. ص 296 کان پوءِ
13. (ب). سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا، جيئن 1837 عيسويءَ ۾ موجود ڄاڻائي وڃي ٿي. ص 296 کان پوءِ
14. هندي رڻ پٽ جي وچايل ندي (گھاگھر- هاڪڙو). ص 324 کان پوءِ

باب پهريون

ڪجھ جاگرافيائي حالتن بابت

سنڌ، جنهن جو صحيح اُچار "سنڌو" آهي، سو شروعاتي طرح اُنهيءَ نديءَ جو نالو آهي، جيڪا الهندن ملڪن ۾ 'انڊس' (Indus) جي نالي سان سڃاتي وڃي ٿي. اِهو غلط اُچار اِنهيءَ ڪري قائم رهيو، جو اُهو سڪندر اعظم جي ساٿين سنڌس ڪاهن جي تذڪرن ۾، ڪتب آندو هو، ۽ اُهو پوءِ عام استعمال ۾ اچي ويو. مشرقي اُچارن ۾ اهڙي ڦير گهير واقع ٿيندي رهندي آهي. حضرت عيسيٰ عليه ڪان هڪ صدي پوءِ جوڙيل هڪ ڪتاب ۾ 'سِنٿاس' (Sinthos) نالو آيل آهي، جيڪو اصل جي ڪجھ وڌيڪ قريب آهي(1).

بعد ۾ "سنڌ" جو نالو اُنهيءَ ملڪ تي پيو، جنهن کي سنڌو نديءَ جو هيٺيون وهڪرو رڃائي ٿو، يعني اهو ملڪ اُنهن ڏاني ندين جي سنگم کان هيٺ تي آهي، جن جي گڏيل نالي تي ۽ ان کان مٿي واري ملڪ کي "پنجاب" سڏيو ويو، جنهن منجهان اُهي وهيون ٿيون.

اها ڳالھ بلڪل مناسب آهي، جو سنڌ جي سرزمين درياءُ شاھ جي نالي پنيان سڏجي، جو اُن کي سرجيوئي درياءُ شاھ آهي. اِن سموري ڏيهہ کي، جيڪو ڊيگهہ ۾ سوين ميل ۽ ويڪر ۾ سو ميلن تائين آهي، سنڌوءَ جي پاڻيءَ ڪٺو ڪٺو ڪري آڻي تھ مٿان تھ رکي جوڙيو ۽ تانيڪو ڪيو آهي. جنهن پٽيءَ کي اڄ اسان جا پير لتاڙين ٿا، سا اُها ساڳي پٽي آهي، جنهن کي موئن جي دڙي وارا ۽ سندن رڏا لتاڙيندا هئا: يعني سنڌوءَ جو لوڙهي آندل لَٽُ، جنهن کي گرميءَ، پاڻيءَ ۽ ساوڪ جي تاثير سڌاري سنواري، هڪ سنئين سڌي ميدان جي شڪل ۾ ماٿريءَ جي چيڙن تائين ائين پٿاري ڇڏيو آهي، ڇڻ تہ ان جو ڪو ڇيھ ئي نہ هجي. فرق رڳو ايترو آهي تہ جنهن ذرتيءَ کان هو واقف هئا، تنهن جو متاڃرو ڪي پنجاھ صديون اڳ اڄوڪي متاڃري کان ڪجھ فٽ هيٺ هو ۽ ان جو سمنڊ سان ميلاپ اڄوڪي هنڌ کان ڪافي اندر ٿي ٿيو. باقي ان جي متاڃري جو مهاندو، ان جا هڪ يا ٻئي پاسي اڻ لکا لاھ اڄوڪي چٽي ۽ بلڪل واضح مهاندي کان ٿي سگهي ٿو تہ ڪجھ ڦريل هجن. پر اِهو فرق بہ خالي اکين سان ڏسي نہ سگھبو. سنڌ جي اِن ميدان جي وڌيڪ باريڪ جاچ ڪبي، پر پهريائين ٻه وارين سرزمينن تي نظر ڦيرائي وٺون.

سنڌوءَ جي ويڪريءَ ماٿريءَ جي ڪابي پاسي، يعني اوير ڪان، هندستان جو وسيع ريگستان، ٿر، آهي. جنهن ۾ لاڳيتو ٿي سؤ ميل سڄ ئي سڄ آهي ۽ جيڪو هري هري چڙهندو، وڃي ابو ٽڪريءَ ۽ اراولي ٽڪرن تي ڪٽي ٿو. جمڙائوءَ جي منڍ واريءَ ويڪرائي ڦاڪ جي ڏکڻ ڪان ويندي ڪڇ جي رڻ تائين ٻنهي علائقن جي وچ وارو ٽڪر اِئين واضح ۽ چٽو آهي، جيئن سمنڊ جو ڪپر - واريءَ جا دڙا ائين اوچتو نروار ٿين ٿا، جيئن ڪنهن سڌي سنواٽي ميدان ۾ چڀن جون قطارون. پويان اُتر ۾، واريءَ جون پٽون ڪچي ۾ گهڙي اچن ٿيون، ۽ سنڌوءَ جي ليٽ وارياسي علائقي ۾ ڪافي اندر تائين هلي وڃي ٿي. اهڙيءَ طرح، اُنهن ٻنهي ٽڪرن جي وچ ۾، جيڪي طبعي لحاظ ڪان مختلف مُول منڍ وارا آهن، اصل ويڇو گهٽي ياڳي ميسارجيو وڃي. ائين ڪٿي چئجي تہ ٿلهي ليکي، ڪچي ڪان ٿر جو ويڇو هِن علائقي ۾ ڪجهہ وڌيڪ اوير ڏانهن آهي. ڏاکڻي ۽ اترئين ياڳي ۾ وارياسي جي سَنڌي جو هيءُ فرق ڏکڻ اولهہ جي چوماسي جي ٻل نٻل ۽ گهاٽيءَ واڌيءَ جي ڪري ڦرندو گهرندو رهي ٿو.

ساڄي يا اُلهندي پاسي کان اصل سنڌ جون حدون انهن ڪڪرالين ماٿرين جي چيڙي جي سنوت ۾ نظر اينديون، جيڪي بلوچستان جي اندر ڦهلجي ويندڙ ٿاڪرو علائقي تائين هليون وڃن ٿيون. پر حقيقت ۾ ان مٿانهين پٽ سان هڪدم لڳولڳ زمين ٽڪرين تان وهي آيل لٽ منجهان نهيل آهي. اِها سنڌوءَ جي لٽ ڪان بلڪل نرالي ٿئي ٿي. اهو تَر جنهن کي مڪاني طرح ”ڪاچو“ سڏيو وڃي ٿو ۽ گهٽي ياڱي سوڙهو آهي، سو سليمان جبل ۽ بولان لَڪ ڪان ڏکڻ طرف ويندڙ جبلن جي وچ ۾، ڊيگهہ ۾ وڌندي، ڪيترن هزارن چورس ميلن جو علائقو ناهي ٿو. ان جو جيڪو ياڱو سنڌوءَ واري ڪچي کي ويجهي ۾ ويجهو آهي، سو چيڪي مٽيءَ جهڙيءَ مٽيءَ جو تراڪڙو بيابان آهي، جتي سبزو ۽ ساوڪ نہ هئڻ جي برابر آهن. اهو بيابان هڪ قدرتي روڪ آهي. اهڙي ئي اڏول، جهڙا اُهي جبل، جيڪي ان طرف جون بيون حدون ناهين ٿا. اِن بيابان جي ڪري ئي ڪڇيءَ جو هيءُ علائقو گهڻو ڪري سياسي طرح ڏکڻ اوير وارين ايراضين جي بدران اُتر وارين ايراضين سان لاڳاپيل سمجهبو رهيو آهي.

سنڌ جي ڪڇي جي اولهہ ۾ جيڪو جابلو ٽڪرو آهي، سو بيهڪ ۾ اوپر واري ريگستاني ٽُڪري سان عجيب مشابهت رکي ٿو. پر ابتيءَ ترتيب سان: يعني اتريون ڀاڱو ڪڇيءَ جي ڇيڙي کان وينڌي منڇر تائين بظاهر اڻ پڄل کوٽ ناهي ٿو، جڏهن تہ منڇر کان ڏکڻ طرف ڏار ڏار ٽاڪرو ڇپر نظر ايندا، جن جي وچ ۾ سئين پٽ جون ايراضيون آهن، ۽ سمورو تر ڏکڻ ڏانهن هلندي، هوريان هوريان ويڪر ۾ وڌندو ۽ اُوچائيءَ ۾ گهٽبو وڃي ٿو ۽ اولهہ پاسي ڪا ظاهري حَد ناهيندو نظر نٿو اچي.

اُنهيءَ پاسي وڌندي، حب ندي ۽ ڪي ننڍيون ٽڪريون وڪري، اسين لَس جي ميدان ۾ پهچون ٿا، جيڪو سمنڊ جي ڪَپرَ کان سانيڪو ميل اُتر طرف هليو وڃي ٿو۽ جنهن جي وڏ ۾ وڏ ويڪر اِنهيءَ مفاصلي جي اڌ جيتري ٿيندي. اهو ميدان پورالي نديءَ ۽ ڪن ننڍين نيئن جي آندل لٽ منجهان جُڙيو آهي، مٿي چاٽايل ڪڇيءَ جي ميدان وانگر، جنهن سان اهو گهڻي مشابهت رکي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن سياسي طرح سنڌ سان لاڳاپيل پر گهڻو ڪري ان کان ڌار رهيو آهي.

هيءَ انهن علائقن جو مختصر بيان آهي، جن جون ڪڏهن ننڍيون ڪڏهن وڏيون ايراضيون اُن سر زمين سان شامل رهيون آهن، جنهن کي سياسي طور "سنڌ" جي نالي سان ياد ڪيو وڃي ٿو. اِئين چئي سگهجي ٿو تہ طبعي لحاظ کان سنڌ جي اوپر وارا واريا سا پٽ راجپوتانا جو ۽ اولهہ وارا ننڍا ٽَڪر بلوچستان جو حصو آهن. تحقيق، الهندي ڪوهستان يعني ڪاڇي جا ۽ اپرندي ريگستان يعني ٿر جا رهواسي "سنڌ ڏي هلڻ" جي ڳالهہ ڪندا آهن: هنن وٽ سنڌ جي معنيٰ اهائي اصل واري آهي، يعني اُها سر زمين، جنهن کي سنڌو نديءَ ناهيو ۽ سدا ٽاتيو آهي. اڄ جيڪو پرڳڻو اِن نالي سان اسان جي سامهون آهي، تنهن جي بيهڪ 28 ڊگريون 30 منٽ ۽ 23 ڊگريون 35 منٽ اُتر ويڪرائي ڦاڪ ۽ 66 ڊگريون 42 منٽ ۽ 71 ڊگريون 10 منٽ اوپر ڊگهائي ڦاڪ جي وچ ۾ آهي.

شروع شروع ۾ جيڪي انگريز سنڌ ۾ آيا هئا، تن اُن کي "ننڍو مصر" سڏيو هو. جيتوڻيڪ هاڻ اسان کي اِن تشبيهہ تي منيان لڳي سگهي ٿي، ڇو تہ سنڌ جي تهذيب کي مصر کان عمر ۾ ايترو ننڍو سمجهيو ٿي ويو. تڏهن بہ نيل ۽ سنڌوءَ جي هيٺانهين ماترين جي وچ ۾ حيرت جهڙي مشابهت آهي: ٻنهي ۾

ساڳيا ئي ٿـي پـور - ويجوڻ ٽڪرا - ٻــٽ ٽــڪر، ڪڇو ۽ وارياسو - ساڳيءَ ترتيب ۾ ساڄي کان کاٻي ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ٻنهـي ۾ وچ واريءَ مـاٽريءَ جـي زرخيزيءَ جو دارومدار برسات تي نه پر سالياني ٻوڏ تي آهي. آبهوا ۽ زمين جي خيال کان ٻنهي ملڪن اندر نباتـات ۽ حيوانـات جي جيتري هڪجهڙائي آهي، تيترو فرق ناهي. ڪو سنڌ واسي موٽر رستي سوئيز کان قاهري ۽ اُتان نيـل ڊيلٽا جو ڪجهه ڀاڱو لتاڙي، لبيـا جي ريگستان انـدر وينـدو، تـه ڪيس منزل بمنزل ايتري مشابهت ڏسڻ ۾ ايندي، جو هو سمجهندو تـه ريل تي ڪراچيءَ کـان حيدرآباد رستي مارواڙ پيو وڃان. البت ڪيس نيل ڊيلٽا کان مٿي وارو تر سنڌو ماٽريءَ جي پيٽ ۾ ڪجهه سوڙهو لڳندو: ۽ حقيقت بـه اهائي آهي. حيدرآباد جي ويڪرائي ڦاڪ کان مٿي ٽن سون ميلن تـائين درياهه سان گونـي ڪنـڌ ناهيندي، ڪيتريون بـه مـاپون ڪبيون، تـه ڪٿي بـه سنڌو ماٽريءَ جي ويڪر سـٺ ميل کان گهٽ نـه ملندي.

سنڌ جي آبهوا جي خاصيت آهي تـه اُتي ٿڌ بـه گهڻي پوي تـه گرمي بـه، برسات هڪ پوي ٿوري، ٻيو وٽيس تـه پوي، وٽيس تـه نـه پوي. سامونڊي ڪنـاري وارن علائقن جي آبهوا ٻين جي پيٽ ۾ گهميل ٽئي ٿي، ڇو تـه اهي سامونڊي هيرن جي پهچ اندر ٽين ٿا. اِهي هيرون سال جا چـار مهينـا لڳنديون آهـن. انهـن جي ڪري ملڪ اندر پري تائين ٿڌڪار ۽ وائڪ رهندي آهي. پـر ڏکڻ اولهه واري چوماسي جـو زور اُنهـن مٿيـن ويڪرائي ڦاڪن تي پهچڻ کـان اڳ ٽٽـي چڪو هونـدو آهي. جون کـان سيپٽمبر تـائين چوماسـو ملـڪ مٿـان جيڪـي ڪَڪَر ڏکيندو آڻيندو آهي، تن ۾ مينهـن ڪي ڦڙيون مَس هونـدو آهي. پـر اُهي ڪٿي ڀاڻيءَ سان ڀُـر هجـن، تڏهن بـه ڏکڻ اولهه وارو ٿاڪرو علائقو ايترو اُتانهون نـه آهي، جو انهن کي روڪي سگهي. ايترو سـو آهي تـه چوماسي جي ڪري ٽَـڪرن جي اولهندين لاهين جي 'تاس' ٿورڙي لهيـو وڃي. اُنهيءَ منڊ ۾ جيڪو بـه مينهـن پوي ٿـو، سـو، هوا جي ٻيـن لهرن جي چوماسـي جـي اُبتـڙ، مڪاني آبهوا ۾ وڳوڙ جي ڪري پوي ٿو. گهڻي ڀاڱي ڪَـڪَـر تپيـل زميـن مٿان لنگهندي ٻاڦ ٿيندا ويندا آهن، ۽ رڳو ايترو فائدو ڏيندو اٿن، جو هوا جي ٿڌاڻ قائم رهندي آهي. اها هوا وقتي طرح تِـکي ٿي، وڃي ٽر جي ڏاڪڻي ڀاڱي ۾ واريءَ منجهان اٿندڙ سخت گرم هوا جي جاءِ وٺي ٿي. سنڌوءَ جي ميداني

علائقي ۾ هير جو آخري جهوٽو حيدرآباد کان ڪي سؤ ميل اُتر ۾ پدعيدن تائين پهچي ٿو، پر ان هنڌ ۽ لَڪي ٽڪرين جي ڏاکڻي ڇيڙي جي وچ ۾ ڪا ليڪ ڪڍبي، تہ اهو جهوٽو ان ليڪ جي الهندي پاسي خير ڪو محسوس ٿيندو.

جيڪو علائقو اهڙيءَ ريت محروم رهجي وڃي ٿو، سو مٿينءَ سنڌ جي گهڻيءَ سخت آبهوا جي اثر ۾ رهي ٿو. اُتي گرمي سچا سارا ست مهينا رهي ٿي، جا اتفاق سان ڪڏهن مينهن وسڻ سان ٿورڙن ڏينهن لاءِ گهٽجيو وڃي. اهو اتفاق سان ڪڏهن پوندڙ مينهن بہ گهڻو ڪري وڏڦڙو ٿئي ٿو، جيڪو جهٽ وسي، وري بند ٿيو وڃي. اپريل کان پوءِ رات جو ڏاڍي بوسٽ ۽ گهُٽ ٿئي ٿي ۽ گرمي پد گهڻو ڪري پرھ کان اڳ سوَ کان هيٺ لهندو ئي ڪين. مئي ۽ جون ۾ ڏينهن جو ڇانوري ۾ ٿرماميٽر 120 ڊگرين کان 125 ڊگرين تائين بہ رهي ٿو. مند ڏاڍي خشڪ ٿئي ٿي ۽ لُڪ جو ڪهو ائين لڳندو آهي، ڄڻ ڪوري جو منهن کلي پيو هجي.

سنڌ، جيئن اڳيئي ڄاڻائي آيا آهيون، طبعي لحاظ کان ٻن ڊگهائي ڦاڪ وارن ڀاڱن - ٽاڪرو، ڪڇو ۽ وارياسو - ۾ ورهايل آهي. پر خود سنڌ وارا ان ڪي آبهوا جي لحاظ کان ٽن ويڪرائي ڦاڪ واري ڀاڱن ۾ ورهايل سمجهندا آهن - سِرو، وچولو ۽ لاڙ. يعني مٿين، وچولي ۽ هيٺين سنڌ. غير سنڌي اِن آبهوا واري تفاوت ڪي سولائيءَ لاءِ ٻن ڀاڱن - مٿين ۽ هيٺين سنڌ - ۾ ورڇيندا آهن، ۽ ملڪ جي سياسي ورڇ بہ گهڻو ڪري اِهائي رهي آهي.

مٿينءَ ۽ هيٺينءَ سنڌ جي آبهوا ۾ جيڪو فرق آهي، سو ٻنهي ڀاڱن جي نباتات ۾ فرق جي شڪل ۾ نِـروار نٿو ٿئي. هن ڌرتيءَ جي نباتات بہ اُها ساڳي آهي، جا ڪنهن برسات کان محروم، وارياسي ۽ گهڻي ڀاڱي ڪلرانيءَ زمين جي ٿـي سگهي ٿـي. هت خاص ڪري اهڙا ٻوٽا ۽ وڻ جام ٿيندا آهن، جن ۾ پـَن يا تہ ٿورا ٿيندا آهن يا تہ مرڳو ٿيندا ئي ڪونهن. اِن وڻڪار ۾ بہ وڏو حصو ڪَنڊ جو ٿئي ٿو. هڪڙي پاسي ڪڇي ۽ آبپاش علائقي جي نباتات ۽ ٻئي پاسي ٽاڪرو ۽ وارياسي علائقي جي نباتات، انهن ٻنهي جي وچ ۾ وڏو فرق گهٽائيءَ ۽ ورڇ جو آهي. ڪڇي ۽ آبپاش علائقي ۾ جيڪا وڻڪار گهڻي نظر اچي ٿي يعني ٻير، ٻٻر، ڪنڊي، لئي ۽ ٻيا ڪئين معمولي ٻوٽا، سا سموري وارياسي ۽ ٽاڪرو علائقي ۾ بہ ٿئي ٿي. پاڻيار ٻٻر جي پيٽ ۾ ٽاڪرو

ٻيُر بندرو ٿئي ٿو. جنهن ٻوٽي لاءِ جا زمين سٺائي هوندي، سا هن ملڪ ۾ جتي بہ هوندي، اُتي اهو ٻوٽو ٿورو ڪي گهٽو ضرور ٿيندو. ساڳيءَ طرح واريا سي جا ٻي پن ٻوٽا، جهڙوڪ ڪپ ۽ ڦوڳ، ريجاري ۽ شاهوڪار زمين جي ميلن ۾ ڪٿي ڪٿي ڦاٽل واريءَ جي ٿُڪرن تي بہ مِلي ويندا.

سنڌ جنهن نباتاتي علائقي جو ڀاڱو آهي، تنهن ۾ ذري گهٽ سڄو پنجاب، الهندو راجپوتانا، ڪانياواڙ ۽ ڪڇ اچي وڃن ٿا، ۽ جيتوڻيڪ هندستان جي ٻين علائقن ۾ ٿيندڙ ٻوٽا هت بہ ٿيندا آهن، پر گهٽي نسبت اولهہ وارن ملڪن مڪران، ايراني نار جي گرم ڀاڱن، عراق ۽، جيئن اڳيئي چيو اٿئون، مصر سان اٿس، جتان جي آبهوا ساڳي آهي.

سنڌ جي حيواني دنيا خاص ڪري پکين بابت بہ ساڳي ڳالهہ چئي سگهجي ٿي. اُهي نسل ۽ قسم جيڪي هت ٿيندا آهن، سي الهندي پاسي وارن ملڪن ۾ بہ ٿين ٿا. حقيقت اِها آهي تہ ٿر جو واريا سو سنڌ کي اصل هندستان کان نهايت اثرائتي نموني ۾ الڳ ڪري ٿو، پر الهندي جا ٽڪر اولهہ وارن ملڪن سان اُن جي انهن مِڙني اهم قدرتي ناتن جي آڏو ڪا رنڊڪ نٿا بڻجن. اِها حقيقت سنڌ جي سياسي تاريخ مان ڪيئن ٿي اجاگر ٿئي، سو اسين اڳتي هلي ڏسنداسون.

اچو تہ هاڻ سنڌ جي جاگرافيءَ جي باريڪ ڇڪاس ان جي اپرندي رڻ پٽ، ٿر، سان شروع ڪريون.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1- "ايريٿريئن جو سمنڊ پيريپلس، " ليکڪ نامعلوم

باب ٻيو

ايرندو رڻ پٽ

جيئن اڳيئي بيان ڪيو اٿئون، سمنڊ جي ڪپر کان لڳندڙ چوماسي جي هوا واري آٽي، ڏکڻ الهندي تر ۾ ستيندي، وڏا پور وچوٽ دڙا ناهيندي رهي آهي. انهن دڙن کي پٽون سڏيو وجي ٿو. انهن جي وچ ۾ ماتريون آهن ۽ رُخ عام طرح ڏکڻ اولهه کان اُتر اوير ڏانهن يعني ساڳيو هوا وارو اٿن(1).

رڻ ۾ جيئن اڳتي وڃبو، تيئن آڏيون پٽيون ڊگهيرين پٽن کي ڳنڍيندڙيون نظر اينديون ۽ اها ڳالهه ڏيان لهڻي تہ 150 ميلن کان پوءِ، يا باڙمير کان اڳتي، سڀ واريءَ دڙا انهي قسم جا آهن، يعني اُهي هوا جي رخ سان گوني ڪنڊ ناهين تا(2). رڻ جو اِهو ڀاڱو راجپوتانا ۾ ڪافي اندر آهي ۽ ان جي مٿينءَ خاصيت جو ذڪر انهيءَ لاءِ پيو ڪريان، جو اِن سان سنڌ جي سرحد وٽ پٽن جي جا ابتڙ ۽ مخصوص بيهڪ آهي، تنهن کي سمجهڻ ۾ مدد ملندي. تر جي سموري واري هوائن جي آندل آهي، پر ان جي چُرپُر هوا جي گهاٽيءَ واڌيءَ سان ڦري گهري ٿي. واريءَ کي جيئن ئي ڪٿي جهل ٿيندي تيئن هوا اچي وٽ ڪنديس. پٽون ڪنهن نهري شيءِ جي اوٽ ۾ گڏ ٿيندڙ ڍڳ مان نهڻ شروع ٿينديون آهن، ۽ جهڪيءَ هوا جي داب هيٺ، هوا جي رخ واري پاسي کان هلڪيءَ گولائيءَ واريون ۽ هوا جي مخالف پاسي کان اُڀيءَ لاهيءَ واريون نظر اينديون آهن. ڪُلئي پٽ ۾ نهندڙ ٻچڙ پٽ تڪيءَ هوا جي داب هيٺ نعل جهڙي شڪل ونڻ لڳندي آهي، جا هوا جي مخالف پاسي کان ڪليل هوندي آهي ۽ اِن جي ٻن ڀچڙين جي ڊيگهه تيئن تيئن وڌندي ويندي آهي، جيئن جيئن واري انهن جي ڏنل اوٽ ۾ گڏ ٿيندي ويندي آهي. پٽ جي هوا کي سامهين لاهي، هلڪن ذرڙن جي ڪجي وچڻ ڪري، تراڪڙجي ۽ اوڙجي ويندي، چوٽي لاڳيتي ڪاڇندي ويندس، سڄيءَ جي بيهڪ ڊگهيري ٿيندي ويندي، لاڙو ڏار ڏار قطارن ناهڻ ڏانهن هوندس، جي هوا سان پوروچوٽ هونديون. اِن عمل جو مشاهدو چوماسي جي منڊ ۾ ڪراچيءَ جي پرپاسي ۾ وڏيءَ سولائيءَ سان ڪري سگهجي ٿو.

تر جي ڏکڻ اولهه ۾ ساڳي هوا، خاص ڪري رات جو، تمام، تکي ۽ لڳاتار لڳندي آهي. پٽن جي شڪل تنهنڪري اُتي ڊگهيري ٿئي ٿي. هوا وجي

وچ وارين ماٿرين ۾، جن کي ”تلي“ يا ”ڏهَر“[1] سڏيو وڃي ٿو، هر مرڪز ٿئي ٿي ۽ ان جي ڪٽڻ نيڻ واري سگهہ جيئن پوءِ وڌندي وڃي ٿي (3). جڏهن چوماسي جو زور گهٽجي ٿو، تڏهن، يا سال جي بين وقتن تي لڳندڙ اتفاقي هوائن جي ڪري انهن ماٿرين ۾ جا واري ڪٺي ٿئي ٿي، سا ورلي ڪا آڏين قطارن جي شڪل ۾ ترائتي ٿئي ٿي، پر اُها بہ چوماسي جي ڪاڏ واري عمل هيٺ عام شڪل وٺڻ تي مجبور ٿي وڃي ٿي. انهن تلين ۾ هوا جو ايترو تہ زور ٿئي ٿو، جو رڻ جي انهيءَ پاڳي جي هيٺان جا سخت رائي واري زمين ٿئي ٿي، سا تري کان نڪري نروار ٿي بيهي ٿي، جيتوڻيڪ اهي تليون گهڻي پاڳي واريءَ جي سنهڙيءَ چادر سان ڍڪيل هونديون آهن.

باڙمير کان اڳتي ڏکڻ اولهہ واريءَ هوا جو زور گهڻو گهٽجي وڃي ٿو ۽ ڪليل ميدان ۾ واريءَ جون آڏيون پٽون نهنديون رهن ٿيون، جن جو ويڪرو جهڪيءَ لاهيءَ وارو منهن ڏکڻ اولهہ ڏانهن ۽ اُڀيءَ لاهيءَ واري منهن اتر اوڀر ڏانهن ٿئي ٿو. انهي قسم جون پٽون اُتر ۾ پري بيڪانير تائين آهن.

مٿان هوا مان ڏسبو تہ ٿر جي رڻ پٽ جا بٺي اڏ ڏکڻ اولهہ وارو ۽ اتر اوڀر وارو اِئين نظر ايندو، ڄڻ ڪو ميرانجهڙو سمنڊ تکيءَ هِيرَ تي لهرون هڻي رهيو هجي. پر ڏکڻ اولهہ واري اڏ جون 'لهرون' جيڪي درحقيقت هوا سان پوريءَ وچوٽيءَ تي هلن ٿيون، سي اتر اوڀر واري اڏ جي لهرن کان وڌيڪ ڊگهيون ۽ هڪبٺي کي ويجهيون آهن. اُتر اوڀر واري اڏ جون لهرون هوا جي رخ سان گوني ڪنڊ ناهين ٿيون.

جيتوڻيڪ هن رڻ پٽ جي شڪل شبيهہ جو خاڪو هوائي جهاز تان، خاص ڪري سج لهڻ يا چڙهڻ وقت، وڌيڪ چڱيءَ طرح ڏسي سگهجي ٿو، پر ان ريت جيڪو تاثر قائم ٿيندو سو ڪن ڳالهين ۾ پلاٽيندڙ هوندو. ڏکڻ اولهہ يعني سنڌ واري رڻ ۾، پٽن جي، وچ وارن ڏهرن جي ڀيٽ ۾، جا وڏي اُوچائي آهي، نہ تہ اُها نظر ايندي، نہ ئي وري ان بلنديءَ تان، جا هوائي جهازن کي هوا جي پُورالن هيٺ مٿانهينءَ وارن وهڪرن سبب هن تَر مٿان رکڻي پوي ٿي، واريءَ ۾ ٿيندڙ نباتات جي ڪثرت جو ڪو اندازو ٿي سگهندو.

---

[1] پٽن جي وچ ۾ سنئون ميدان هوندو آهي. تنهن کي چون ”ڏهر“. ننڍيءَ پٽ کي چون: ”دڙو“. دڙن جي وچ ۾ زمين ٿــڪر، جي ڪجهہ سخت هوندو آهي، تہ ان کي چون ”تليَ“. ”تاريخ ريگستان“. ڇاپو پهريون، 1956، ص 14، رائچند هريجن. (مترجم).

جي ڪنهن اُتانهينءَ پٽ جي اُوچي ۾ اُوچيءَ چوٽيءَ تان. جا لاڳاپيل ڏهر ڪان ڪي ڏيڍ سو فٽ مٿي هجي، بيهي ڏسبو تہ ساوڪ صاف نظر ايندي. ميرانجهڙي اچي واري نيڻ نهار تائين ہوٽن سان ڇانيل آهي. ڇڻ ڇيتي جي ڪل تي ڇتا، جيئن پلاٽنيءَ[1] نيوبيا جي ريگستان ۽ ان جي خيابانن لاءِ ٽڪريءَ تان ڏسي ڇيو هو. اُهي ڇتا پٽن جي پٺيءَ تي بہ ايترائي گهاٽا آهن، جيترا انهن جي پاسن تي ۽ هيٺ تلين ۾. اهي ميرانجهڙا ساوا يا ميرانجهڙا ڪَڪَا ڇتا آهن ٻي ٻن ڪِپ، ڦوڳ، ٻُوهہ، لاٽي ۽ اڪ. اِنهن ڪان قد ۽ فائدي ۾ سرس پر گهٽائيءَ ۾ گهٽ ڪرڙ ۽ ڪبڙ آهن. ڪبڙ 'سَلوڊورا' (Salvadora) قسم جي وڻڪار آهي، جا ڪلر ۾ وڌيڪ ٿئي ٿي. تلين جي وڌيڪ سخت زمين ۾ وري ڪنڊي ۽ ٻير ٿئي. ڪوهن جي پرٻاسي ۾ ڪنڊيون ڇگو قد ڪري ويندبون آهن، پر گهڻو تڻو ٻندريون ٿين. بهرحال، اُهي انن ۽ ٻڪرين جي وڏي تعداد لاءِ چاري جو ڪم ڏين ٿيون. تہ پنهنجن گاهن جي پلاءُ ۽ گوناگونيءَ ۾ ٻي مثل تہ آهيئي. اهي گاهہ لاڳيتو مهينن جا مهينا خير ڪي نظر ايندا. پر جيئن ئي مينهن وسندا، تيئن ئي اُهي اُسري هرهنڌ ڇانئجي ويندا، واريءَ تي ساوڪ جي سنهي چادر پٿارجي ويندي ۽ تہ اُمالڪ سونهن پريو ۽ آسودو ٿي پوندو. تہ جا گاهہ ريج وارن ميدانن جي گاهن ڪان قداور ۽ عمدا هوندا آهن، اِن ڪري ئي چوپائي مال جا وڏا وڏا ڌَڻ ڪاهي تہ آندا ويندا آهن تہ جيئن ڪائي متارا ٿين.

پر سٽائي ڪان سٽائيءَ مند ۾ بہ ماٿهن ۽ مال لاءِ پاڻي ڪوهن منجهان ڇڪي ڪڍڻو پوي ٿو. جي تلين ۾ بہ بہ ٽي ٽي سوءُ فٽ اونها آهن.

پوڪي راهي قدرتي طرح تلين ۾ نندين نندين بنين تائين محدود رهي ٿي. اِنهن پٽن ڪي بنا ڏنل هوندا آهن تہ جيئن اُتي برسات جو پاڻي محفوظ رهي. سٽائيءَ مند ۾ ڪجهہ وسڪارا وسي ويندا تہ باجهر جي ججهي پوک ڪئي ويندي، پر ٿري بنيادي طرح ڌنار آهن ۽ اُن ميدانن (پڪي) مان ڳِنهڻ ۽ پنهنجو مال يا مال جي پيدائش گيهہ. ڪلون ۽ چمڙو ميدانن ۾ وڪڻڻ تي هميشہ ڪان هريل هوندا آهن ۽ اڄ بہ هريل آهن.

---

[1] اڳاٽي روم ۾ انهيءَ نالي جا بہ ليکڪ ٿي گذريا آهن. هڪڙو وڏو، جنهن جو زمانو 79 - 23 عيسوي جي لڳ ڀڳ آهي، ۽ ٻيو ننڍو، جنهن جو زمانو 113 - 61ع جي لڳ ڀڳ آهي. وڏو پنهنجي قدرتي مظاهر تي جوڙيل رسالي لاءِ ۽ ننڍو پنهنجن خطن لاءِ مشهور آهي. (مترجم)

مٽيون بيان سنڌ ۾ شامل ٿرَ واري رڻ جي وڏي ياڱي سان لاڳو ٿئي ٿو. پر ڪي ڳالهيون اهڙيون آهن، جي رڳو ڊٽ ۾ ڪاٿر سان مخصوص آهن، جتي پٽن ۽ ٽلين جي بيهڪ ڏکڻ اولهه ۽ اُتر اوير ڪان ذري گهٽ ڏکڻ ۽ اُتر ٽي وڃي ٿي ۽ آڏيون پٽون وڏيڪ آڏيون ٽيڻ لڳن ٿيون. 26 ڊگريون 30 منٽ ويڪرائي ڦاڪ جي لڳ ڀڳ ۽ ڊگهائي ڦاڪ جي 69 ۽ 70 ڊگرين جي وچ ۾ پٽ ۽ ڍُهر- ڊگهي سوڙهي پوني ۽ ماٿر جي بناوت جي جاءِ، واريءَ جا بي شڪل داڙا ونڻ لڳن ٿا، جي وڏيءَ اوچائيءَ کي پهچن ٿا ۽ ڪيترن سون ميلن تي پکڙيل ٿين ٿا (4). اونهيءَ نرم واريءَ جا اهي بوٿا جن کي ”واري ڏگهہ“ (Drarens) چيو وڃي ٿو، هوا جي هر جهوٽي تي پنهنجي سطحي شڪل ڦيرائيندا آهن ۽ پنهنجي اِن بي جتائيءَ جي ڪري، سبزي ساوڪ کان وانجهيل ۽ عملي طرح بي گذر ۽ اٽالنگهو هوندا آهن. انهن واري ڏگهن جي اُتر ۾، ڏکڻ وانگر، ٿر جي پٽ ۽ ڏهر واري عام بناوت هوا جي رخ سان پوريءَ ويجهڙيءَ تي وري شروع ٿي وڃي ٿي. جڏهين اِئين آهي ته پوءِ انهن جُنگ ڊِگن جي هجڻ جو ڪارڻ ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟ آءُ سمجهان ٿو ته اِن سوال جو جواب سندن واريءَ جي نِسبتي نرمي ڏيئي سگهي ٿي. هيءُ علائقو چوماسي وارين هوائن جي الهنديءَ پهچ اندر آهي. عام رواجي مند ۾ جڏهن اِهي هوائون هن علائقي ۾ پهچنديون هونديون، تڏهن سندن واريءَ ڪٽڻ واري سگهہ ضرور ذري گهٽ پوري ٿي ويندي هوندي. واريءَ جا ڳرا ذرڙا اڳ ۾ ئي ڇڻي ويندا هوندا، رڳو هلڪا ذرڙا اُڏامندا هيستائين پهچندا هوندا. جيڪڏهن هيءُ نظريو صحيح آهي ته پوءِ سمجهجي ٿو ته چوماسي جون هوائون اڳي هاڻي کان وڏيڪ سگهاريون هونديون، ڇاڪاڻ ته انهن رڻ کي اُتر ۾ ميلن جا ميل ساڳئيءَ ئي شڪل ۾ جوڙيو آهي، جيئن ڏکڻ ۾، سو واري ڏگهن کي ويجهڙ ۾ جڙيل، شايد اڳينءَ بناوت مٿان سَٽيل، سمجهڻ گهرجي. درحقيقت، بن واري ڏگهن جي وچ ۾ عام طرح پٽن ۽ ڏهرن جو جدا سوڙهو پٽو ويندو ڏسڻ ۾ ايندو آهي.

اڄرج جهڙي ڳالهہ وري اِها آهي ته ٿر ۾ جيڪي بہ توريون گهٽيون مني پاڻيءَ جون ڊنڊيون، بلڪ تلاءَ آهن، سي انهيءَ نِسوريءَ سج جي هيبتناڪ ٿُڪرن جي پر پاسي ۾ ئي هوندا آهن. هتي لوٽانيون ۽ ڪاريون ڊنڊيون وري

اڪيچار آهن. اهي ڍورن ۾ آهن، جن کي مڪاني طرح "گوچار"[1] سڏيو ويجي ٿو. چوڏاري واري ٿي واري هوندي ﺑﻪ، انهن ڍنڍن جو پاڻي واريءَ کان بچيل ۽ اصلوڪي لٽ واريءَ زمين تي بيٺل ٿئي ٿو. واري ڏگهن جي اپار ويرؤن وير ويرانيءَ جي بنهه وچ ۾ وڏيڪ تانگهن ڍورن اندر ساوڪ ۽ ڪِٿي ڪِٿي تري ۾ ٿورو پاڻي يا آلي چور گپ ﺑﻪ ٿئي ٿي. انهن هنڌن تي پاڻيءَ جي هجڻ جو سبب نرم واريءَ جي اِن اپار ڦهلاءَ تي پوندڙ برسات جو سيمو آهي. اِن واريءَ جا هينيان تهه، جيئن ﺗﻪ بي گذر زمين مٿان ٿين ٿا، ان ڪري اهي ضرور سدائين پُسي پورا ٿيندا رهندا هوندا ۽ باقي پاڻي سمي اندر ويندو هوندو. جتي پاڻي سِڏيءَ طرح لئاشي زمين تي بيٺل ٿئي ٿو، جيئن واري ڏگهن جي ڪَنن لڳ اڪثر ڍنڍن ۾، اُتي اهو گهٽو ڪري ڪارو يا ٻاڙو ٿئي ٿو، پر ٿوري مٿانهين مٿاچري تي، جتي واريءَ جي تري تي بيٺل ٿئي ٿو، اُتي پاڻي وري مِنو ٿئي ٿو.

جڏهن کارين ڍنڍن جو پاڻي سُڪندو آهي، تڏهن انهن ۾ ٽرونا (Trona) نالي سوڍا جي سيسڪئيڪاربونيٽ (Sesquicarbonate) (يعني ڪار) وجي بچندي آهي، جيڪا سٽائي سال ۾ ايتري ﺗﻪ گهٽي ٿيندي آهي، جو ان جو روانگي واپار تي سگهي ٿو. انهن مان گهٽيون ڍنڍون پورچندر ۽ ساموئي نالي ٻن واري ڏگهن جي وچ ۾ هڪ قسم جي ماٿر ۾ آهن، جتي، جيئن اڳ بيان ٿي چڪو آهي، پوني ۽ تليءَ واري بناوت نظر اچي ٿي. اهي ڍنڍون، درحقيقت، تلين ۾ آهن ۽ انهيءَ ڪري گهٽي ياگي ڊگهيري شڪل سان ڏکڻ اولهه کان اُتر اوڀر طرف آهن. هوڏانهن، واري ڏگهن اندر، جي گوچار آهن، سي بي شڪل ۽ بي ڊولا هوندا اهن.

ٿر جو جيڪو ٿيون ٽڪرو سنڌ سان لاڳاپيل آهي، سو واري ڏگهن ۽ ڍنڍن واري پٽي جي اُتر طرف ڦهليل آهي. هتي جون پٽون جيئن ﺗﻪ هلڪين هوائن جي اثر ۾ رهن ٿيون، تنهنڪري انهن جي شڪل ايتري چٽي نہ آهي، جيتري اُنهن پٽُن جي، جيڪي واري ڏگهن واري تَر جي ڏکڻ ۾ آهن. اُتر واريون پٽون جيئن

---

[1] 'گوچار'، درحقيقت پِٽ جي اُن پاسي کي چئبو آهي، جنهن پاسي سج اُيرڻ سان تڙڪو نہ پوي. جنهن پاسي تڙڪو پوي، تنهن کي 'تڙڪول' چئبو آهي. ڏسو "تاريخ ريگستان"، ڇاپو ٻهريون، 1956ع. ص 14 رائچند هريجن. (مترجم)

اڳتي وڃبو تيئن بي ترتيب نظر ايندين. وڏيڪ ويجهو ٿي ڇڪاسبو تہ اڪثر اُنهن جو پٿو رخ ڏسڻ ۾ ايندو. واريءَ جا جيڪي ويڪرا وستار هڪٻئي کان، غيرآباد لٽاشي زمين رستي، ڏار تيل آهن، تن جو رخ عام طرح اوڀر ۽ اولھہ آهي، ۽ جيڪي واريا سي پٽي جي مٿان يا اُن جي اندر آهن، تن جو رخ ذري گهٽ اُتر ۽ ڏکڻ آهي.

اِن ٿُڪري جي سڀ کان وڌيڪ ڌيان جوڳي خاصيت آهي آڳاٽين ندين جا پيٽ، جي ان سُڄ منجهان ور وڪڙ کائيندا لنگهن ٿا. اهي طبعي طرح سنڌ جي وچ واريءَ ماٿري سان لاڳاپو رکن ٿا. تنهنڪري انهن جي باريڪ ڇڪاس اڳتي هلي ڪبي. انهن تي واريا سي جي چڙهت تڏهن ٿي ٿي آهي، جڏهن انهن منجهان دائمي يا مندائتا پاڻيءَ جا وهڪرا وهڻ بند ٿي ويا آهن. اڳي ضرور ائين ٿيندو هوندو تہ واري هيڏانهن ڪني ٿيندي هوندي، هوڏانهن اهي وهڪرا اُها ڪٽي لوڙهي ويندا هوندا. اِن ٿُڪري جو سير ڪندي، اسان کي انهيءَ نظريي جي ثابتيءَ ۾ وڌيڪ حقيقتون مِلن ٿيون. البت اِهي ڏکڻ جون هوائون جيتريون سگهاريون اڳي هُيون، تَيتريون هاڻ ناهن. "ڊِٻ ڏيٿريءَ" جو ٿي مثال وٺو. اهو آڳاٽو شهر واريءَ جي اپار اَڏارن ۾ هاٿي تہ اصل غرق ٿي ويو آهي.

سنڌ سان لاڳاپيل واريا سي پٽ جو هِن اڳوٺين ندين واري اُترئين علائقي ۾ واريءَ ڏگهن جي هينيان توڙي ڏکڻ جي ڊگهين اُيين پٽن جي وچ وارين تلين ۾ جا زمين آهي، سا گهٽي ياڳي سخت رائو آهي. تي سگهي تو تہ روهڙيءَ کان جا چُــن پٿر جي ٽڪرين جي هيناهين قطار (ان جو احوال اڳتي ايندو، جڏهن اسين سنڌ جي ٻئي ٽاڪرو علائقي جو بيان ڪنداسون) ڏکڻ ڏي وڃي ٿي، سا ڪجهہ پنڌ واريءَ جي هينان هلندي هجي، جنهن ۾ ان جي ڏاڪٽي پيچڙي گم ٿي وڃي ٿي. ۽ اسين سؤ ڪن ميل اوپر ۾. جو هنڌ جيسلمير کان گهڻو پري ناهي، واريءَ جي پٽن منجهان ساڳيءَ بناوت وارو ٽڪر نروار ٿيندي ڏسون ٿا. سنڌو ماٿريءَ کان ٿلهي ليکي هن مفاصلي تائين رڻ پٽ جو عام متاچرو هوريان هوريان متي ٿيندو وڃي ٿو. ۽ خود جيسلمير لڳ ۽ ٻاڙمير ۽ چوٽڻ وٽ وڏي پيماني تي ٽَڪر اُپرندا نظر اچن ٿا. اِهي ويران ٽَڪَر ۽ اُهي ٽَڪريون، جي واريءَ جي سمنڊ مان ايين ٻيٽارين جيان اُپرن ٿيون، سي سنڌ جي چن پٿر جي ٽَڪرن کان بلڪل ٻئي مول مُنڍ يا اصل جون آهن. ساڳيو حال ڪارونجهر

ٽڪريءَ جو آهي، جنهن تان بيهي ڏسبو تہ ڪڇ جي رڻ تي نظر پوندي. ٻئي پاسي، خود ڪڇ جي رڻ جو ٿَڪر وري گهٽي پاڳي چڻ پٿر جو آهي.

الهندي راجپوتانا ۾، ٿر ۾ گهٽو اندر وچي واريءَ جي ڇنڊڇاڻ ڪبي تہ معلوم ٿيندو تہ اها گهٽيءَ حد تائين مڪاني ٽڪرين جي ڀڃ ڊاهہ جو نتيجو آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ گهٽي قدر بلوري پٿڻ جي ڀور ملي ٿي. ان سان گڏوگڏ هارن بلينڊ ۽ فيلسپار (Hornblend & Felspar) معدنيات جاذرڙا بہ اُن ۾ ڪافي ملن ٿا. انهن ٽڪرين منجهان گهٽيون جنهن ڳاڙي ڀريل مادي (Lava) ۽ سماق (Granite) مان جڙيل آهن، تن ۾ اِهي سڀ معدني شيون موجود ملن ٿيون. انهن ٽڪرين جي ڀڃ ڊاهہ جو عمل، جو سندن نروار ٿيڻ سان ئي جاري ٿي وڃي ٿو، گرمي پد ۾ تمام گهٽيءَ تبديل جي نتيجي ۾ شروع ٿئي ٿو. اِن تبديل جي ڪري ٽڪرين جو ٻاهريون تهہ باقاعدگيءَ سان سُسَڻ ڦندڻ لڳي ٿو. اُنهيءَ ڀڃ ڊاهہ ۾ زوردار هوا جو بہ هٿ رهي ٿو. پرارضياتي ماهر "لاٽوش" هڪٻئي ڪان پري پري جي ايراضين مان گڏڪيل واريءَ جي نمونن ۾ چُڻ جي ڪاربونيٽ جاذرڙا پڻ لڌا هئا. اُنهن مان گهٽا ذرڙا پنڊپهڻ تي ويل فورامنيفيرا (Fossilised Foraminifera) آهن، جن بابت لاٽوش کي پڪ آهي تہ ڪڇ جي ڪلٺنو زائڪ جُڳ جي ٽرشري زماني[1] سان تعلق رکندڙ چڻ پٿرن مان نڪتا

---

[1] ڏرتي علم جي ڄاڻن ڌرتيءَ جي ڄمار کي ڏار ڏار جڳن (Era)، هر جڳ کي ڏار ڏار زمانن (Period) ۽ پوئين جڳ جي هر زماني کي ڏار ڏار ايامن (Epoch) ۾ ورهايو آهي. جڳ ڪُل ٽي- (1) ڪئنوزوئڪ (هاڻي ڪان وٺي اٽڪل 655 لک، ورهيہ اڳي تائين)، (2) ميسوزوئڪ (655 لک ورهيہ اڳي کان وٺي 22 ڪروڙ 55 لک ورهيہ اڳي تائين ۽ (3) پٿليوزوئڪ (22 ڪروڙ 55 لک ورهيہ اڳي ڪان وٺي 57 ڪروڙ 5 لک ورهيہ اڳي تائين)، آهن. ڪئنو زوئڪ جڳ ۾ ٻہ زمانا (1)ڪئاٽرنري (20 لکن ورهين جو) ۽ (2) ٽرشري (635 لکن ورهين جو)، آهن. ڪئاٽرنري زمانو ٻن ايامن (1) تازو ۽ (2) پلائيسٽوسين، ۾ ورڇيل آهي. تازي يعني چالو ايام جو دور ڏهہ هزار ورهيہ ڪان ڪجهہ اڳي جو شروع ٿيل چيو وڃي ٿو. انهيءَ حساب سان ٻئي ايامي دور جو مدو 19 لک 90 هزار ورهيہ ٿئي ٿو. ٽرشري زماني جا پنج ايام (1) پلايوسين (50 لکن ورهين جو)، (2) مايوسين (190 لکن ورهين جو)، ۽ (3) اوليگوسين (120 لکن ورهين جو)، (4) ايوسين (160 لکن ورهين جو) ۽ (5) پيليوسين (115 لکن ورهين جو)، آهن. ميسو زوئڪ جڳ ٽن زمانن (1) ڪريٽيشن (710 لکن ورهين)، (2) جوراسڪ (570 لکن ورهين) ۽ (3) ٽرائڪ (320 لکن ورهين)، ۾ ورڇيل آهي. پٿليوزوئڪ جڳ ۾ ڇهہ زمانا (1) پرميئن (550 لکن ورهين جو)، (2) ڪاربنيفيرس (650 لکن ورهين جو) (3) ڊونيئن (500 لکن ورهين جو)، (4) سائلوريئن (400 لکن ورهين جو)، (5) آرڊوويشيئن (650 لکن ورهين جو) ۽ (6) ڪئمبريئن (700 لکن ورهين جو)، آهي. جڳن جي حساب سان ڌرتيءَ جي ڪل ڄمار 57 ڪروڙ 5 لک ڪن ورهيہ بيهي ٿي. (هلندڙ)

آهن. انهن ذرڙن کي ضرور هوا اُڏائي بيڪانير کان پنج سؤ ميل اُتر طرف کڻي ويئي هوندي، لاٽوش پاڻ اهو مشاهدو ڪيو(5).

سنڌو ماٿريءَ ۽ راجپوتانا جي ٽڪرن جي وچ ۾ جيڪو سنڌ جي حصي وارو ريگستان آهي، تنهن ۾ اهي واريءَ جا وڏا ويڪرا سٽ آيا ڪٿان آهن؟ اها ڳالهه شايد ڏيان جوڳي آهي تہ سنڌو ماٿريءَ سان مليل رڻ پٽ جي واريءَ جو رنگ باڙمير ۽ جيسلمير جي وچ ۾ جيڪي پٿون آهن، تن جي واريءَ کان هلڪو آهي. مون کي پتو ناهي تہ سنڌ واري رڻ جي واريءَ جي سائنسي ڇنڊڇاڻ ڪئي ويئي آهي يا نہ، پر لاٽوش جي کوجنا کي سامهون رکندي، اهو انومان ڪري سگهجي ٿو تہ اها گهڻي ڀاڱي هينئينءَ سنڌ جي انهن چن پٿر جي ٽڪرين جي ڀَڃ ڊاهَ مان نڪتي آهي، جيڪي حيدرآباد جي ڏکڻ واري گنجي ٽڪر کي شامل ڪندي، ڪراچيءَ کان مانجهند تائين ڪديل ليڪ جي ڏکڻ اوڀر ۾ واقع آهن ۽ جن مٿان ساڳي چوماسي جي هوا لنگهي ٿي. انهن تي پڻ گرمي پد جي گهاٽيءَ واڌيءَ ۽ هوائن جي چوهہ جو تَـيتروئي اثر ٿئي ٿو، جيترو ڪڇ جي ٽڪرين تي. پر هڪڙو ان جو ٻيو وڏيڪ پڌرو ذريعو بہ آهي، ۽ بلانفورڊ موجب، اهوئي مکيہ ذريعو آهي، يعني سمنڊ جي پنتي ڇڏيل واري. ياد رهي تہ آڳاٽي زماني ۾، ويندي تاريخي دور ۾، هينئينءَ سنڌ جي ماٿريءَ جي ڳچ ڀاڱي تي، خاص ڪري ان ڀاڱي تي جيڪو هاڻ ڊيلٽا جو علائقو سڏجي ٿو، سمنڊ هو. خود ڪڇ جو رڻ بہ شايد سمنڊ جي هينان هو. پوءِ وقت گذرڻ سان سمنڊ پٺتي هٽندو ويو ۽ پنهنجي پويان واريءَ جا ڍڳَ ڇڏيندو ويو. تمام گهڻو وقت رکي رکي، هڪبئي پنيان جيڪي بہ نوان ڪپر نروار ٿيندا ويا، سي پنهنجي پنهنجي واري، ڏکڻ اولهہ جي چوماسي هوائن جي واهر سان، اُتر اوڀر جي مُلڪ ۾ کڻي کندا ويا ۽ جيئن تہ اِن ملڪ ۾ مينهن نالي ماتر پوندڙ هو ۽ ڪي بہ اهڙا وڏا

پر انهيءَ کان اڳ جو وقت، جو "پِري ڪئمبريئن وقت" جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. سو پڻ ليکجي تہ ڌرتيءَ جي عمر 4 1/2 ارب ورهيہ يا ان کان بہ سرس ٿي سگهي ٿي. ساهوارن جي لحاظ کان هوند هلندڙ جڳ کي "مٿين ساهوارن جو دور، " ان کان اڳي واري کي "وچولن ساهوارن جو دور" ۽ ان کان اڳي واري کي "آڳاٽن ساهوارن جو دور" چئي سگهجي ٿو. هاڻوڪي انسان، يعني نئين انسان کي، ڌرتيءَ تي نروار ٿئي اٽڪل ڏهہ هزار ورهيہ ٿيا آهن. سنڌ ڏيهہ جي پيدائش وچين جڳ جي پهرئين زماني جي چئي وڃي ٿي، ٻين لفظن ۾ سنڌجي سرزمين کي ڄائي کي 13 1/2 ڪروڙ ورهيہ ٿي چڪا آهن.
ڌرتيءَ جي ڄمار لاءِ ڏسو: "ريڊرز ڊائجيسٽ" جي وڏي انسائيڪلوپيڊيائي لغت، (1964ع)، جلد پهريون، ص 365. - مترجم.

وهڪرا ڪونہ هئا. جي واري موتائي سمنڊ ڏي لوڙهي وڃن، سو سمورو مُلڪ واريءَ جي ور چڙهندو ويو.

ڏکڻ اولهہ جي هوا زور سان لڳندڙ هجي تہ ان واريءَ جي چُر پُر جو مشاهدو سمنڊ جي اڃوڪي ڪپر جي ڪيترن ئي هنڌن تائين سولائيءَ سان ڪري سگهجي ٿو. سنڌوءَ جي هيٺئين وهڪري سان لڳو لڳ، جتي رڻ جا وڏا وڏا دڙا نِروار آهن، اُتان پڻ اها چُر پُر چڱيءَ طرح ڏسي سگهجي ٿي. پري کان ڏسبو تہ گھاٽو دونهون نظر ايندو، جو زمين تي ور وڪڙ کائي رهيو هوندو، چڻ ڪنهن پوني جي باهہ. ويجهو وڃي ڏسبو تہ سچو وايو منڊل اُڏامندڙ واريءَ سان ڪاراٽيل نظر ايندو. ان مان ڪجهہ واري پري نہ ويندي آهي، ويجهيءَ جَڪَ ۾ ڪا رنڊڪ هوندي تہ ان جي اوٽَ ۾ پِٽَ نهڻ لڳندي، جا ورهين جا ورهيہ ان ساڳئي هنڌ موجود رهندي يا بنا پَجڻ پُرڻ جي هوريان هوريان اڳتي وڌندي ويندي. پر اسان جو واسطو اُن واريءَ سان آهي، جا رڳو ڏاڍا ڪري ٿي، جتان چوماسي جي هوا وري زور شور سان جاري ٿي، ان کي ڏکيندي، سنڌوءَ مٿان، واهن، وڻڻ ۽ پوکن مٿان اُڏائيندي، ورهين پڇاڙا، شايد، ٿر پهچائي ٿي، جتي آخر ڪار هوا ان کي پريشان ڪرڻ جي سگهہ وڃائي ويهي ٿي ۽ اُها اُتي بيءَ پور ۽ خرابي ۾ مِلي وڃي ٿي.

اِن منڊائتي سفر ڪندڙ واريءَ جو هڪ وڏو ذريعو ضرور سنڌوءَ جو اهو اڱوٺو پيٽ هوندو، جيڪو حيدرآباد جي اتر ۽ اوير ۾ آهي. ان پيٽ ۽ ٿر جي وچ ۾ اسان کي ڪيترن ئي هنڌن تي ڪئين اهڙا هيڪلا دڙا نظر ايندا، جن لاءِ ائين چئي سگهجي ٿو تہ پيٽ کان ٿر ڏي ويندي واٽ تي ترسي پيا آهن. آبپاشيءَ جي واڌاري ۽ اُن جي نتيجي طور سنڌوءَ جي ميدانن ۾ ساوڪ ۽ وڻراهہ جي وڌڻ ڪري اِهو عمل تمام ڍرو ٿي ويل ٿو ڀانئجي. جڏهن پٽون چڱيءَ اوچائيءَ کي پهچن ٿيون ۽ انهن تي ساوڪ ڄمڻ لڳي ٿي، تڏهن اهي هڪ هنڌ ٽِڪاءُ ڪرڻ لڳنديون آهن. اهو سوچڻ وقت تہ واريءَ جو اهو اپار وستار، جنهن کي ٿر سڏيو وڃي ٿو، اُتي ڪيئن اچي ڪٺو ٿيو هوندو، اسان کي اهڙا وڏا ويڪرا پَٽ خيال ۾ آڻڻا پوندا، جي، سنهي موسمي سبزي کان سواءِ گهٽي ڀاڱي بلڪل اگهاڙا هوندا. ٿر هزارين ورهيہ ضرور ائين ئي رهيو هوندو. منجهس اهڙيون رنڊڪون ورلي هونديون، جي واريءَ کي اُڏا ئي اچڻ کان روڪي سگهن. اِن تصور سان سنڌيءَ جو اِهو پهاڪو اَجهل دل تي تري اچي ٿو تہ: "ڦڙيءَ ڦڙيءَ تلاءُ."

اِن عظيم وارياسي جي رهواسين جي جيئڻ جو ڍنگ اوائل کان اڄ تائين خير ڪو مٽيو هوندو. هو گهڻو ڪري مالوند، ريڍار ۽ ٻڪرار ٿي پئي رهيا آهن. سنڌن ڪرت ۾ چَر رڱڻ ۽ اُن وٽڻ به شامل آهن. پوک تڏهن ڪٿي وڃي ٿي، جڏهن مهل تي پورو مينهن وسي ٿو، ۽ اها به پٽن جي وچ ۾ هيٺانهين زمين جي ٽڪرن تائين محدود رهي ٿي. هَرَ عام طرح اُنن کان ڏياريا وڃن ٿا. رڻ جي پائر ۾ لوڻ جا وڏا ويڪرا سَنَ آهن، جي مينهن ۽ سيمي سان پرجندڙ ڍنڍن جي پاڻيءَ سُڪڻ ڪري نهن ٿا. اِئين ٿي جيئن ڪاٺر جي ڪارين ڍنڍن ۾ ڪار جا سَن نهن ٿا. اِنهن سنن جو لوڻ ۽ ڪار ايامن کان اُتان جي ماڻهن جون گهُرجون پوريون ڪندا اچن ٿا. ۽ لڳي ٿو ته گذريل سَون ورهين کان اهي بيٺي شيون وڏي پيماني تي اُتي پيدا پيون ٿين.

ٿر جا اهي مالوند ماڻهو ٿَرَ جي ڪکن ڪانين مان جڙيل چونئرن ۾ رهندا آهن، جن جي شڪل پراڻيءَ طرز جي گول گول ماناري جهڙي ٿئي ٿي. اڏاوت جي اِن نموني ۾ ڪاٺ جي ڪا گهٽي لوڙ نٿي پوي، ۽ اسين بنا هٻڪ جي چئي سگهون ٿا، ته اِهو نمونو اوائلي زماني کان اُتي هلندو اچي ٿو.

جيئن ته ٿر جي اقتصاد جو مکيه دارو مدار مال چارڻ تي آهي، سو ڪنهن سال برسات بنهه نه پوي يا لاڳيتا ٻه ورهيه ٿوري ٿوري پوي، ته مُلڪ ۾ ڏُڪر منهن ڪڍندو. ٻُڪ وگهي چوپايو ۽ ريڍو مال گهڻو مرندو، ڇو ته ڏنار تيسين مال کي رڻ مان نه ڪڍندا، جيسين مينهن جي آس باقي هوندي. انت ۾، ڊورن ۾ ايترو سَتُ ئي نه رهندو، جو پاڙيار مُلڪ ڏانهن مسافريءَ جي تڪليف سهي سگهن، سو ڏنار کين ڇڏي وڃڻ تي مجبور ٿيو وڃن. البت اُنن ۽ ٻاڪري مال کي گهٽ پوڄڻو پوي ٿو، ڇو جو منجهن ريگستاني ٻوٽن تي گذران ڪرڻ جي اهليت مڙيو ئي سرس هوندي آهي. پر پاڻي ته مِڙني جانورن کي کوهن منجهان هٿن سان ڪڍي پيارڻو پوي ٿو ۽ جڏهن ماڻهو پاڻ ريگستان منجهان لڏو پٽين ٿا، تڏهن جي هو ان مال کي هڪلي وني هلڻ جهڙا نه هوندا، ته اهو پڻ موت جو ٻک ٿي ويندو. اهڙن وقتن تي ٿر جا مکيه گَسَ ڪڏهن ڪڏهن مارواڙ کان لڏي ايندڙ ماڻهن سان ٻه ڳاهٽ نظر ايندا، ڇو ته اُتي پڻ مينهن نه پيا هوندا. کوهه، جن منهنجان گهڻا ٻه ٻه ٽي ٽي سو فوٽ اونهان هوندا آهن. سي هڪڙي سال مينهن نه پوڻ ڪري ڪو سُڪي ناهن ويندا، پر انهن منجهان اهڙي اوکي سَمي پاڻي ڪڍڻ 'ڪاري دارد'.

رواجي حالتن ۾ ٿر جي سنڌ واري پاڳي جو مارواڙ، گجرات ۽ ڪڇ سان اُنن تي چڱو چوکو واپار هلي ٿو. روهڙيءَ ۽ کپري کان جيسلمير ويندڙ گس هاڻ ايترو رڌل نٿا رهن، جيترا اڳي رهندا هئا. رڻ جي هڪڙي حصي منجهان ريل جي هلڻ سان واپار جي ڪيترن ئي پراڻن رستن جي اهميت گهٽجي ويئي آهي ۽ اچ وڃ جا نوان رستا وجود ۾ اچي ويا آهن.

ايتريءَ اچ وڃ هوندي بہ هيءَ حقيقت پنهنجيءَ جاءِ تي آهي تہ ٿر جو وارياسو سنڌ ۽ اوير وارن ڏيهن جي وچ ۾ هڪ اثرائتي ديوار آهي. محمود غزنويءَ ۽ محمد بن تغلق جڏهن پنهنجن لشڪرن سان رڻ کي گجرات واري پاسي کان پار ڪيو هو، تڏهن کين بہ اِن حقيقت جو احساس ٿيو هو. شهنشاهه همايون سخت گرمين ۾ ٿوري اثالي سان جيسلمير کان اِن رڻ مان لنگهندو عمرڪوٽ آيو هو. جو کيس پڪ هئي تہ سندس دشمن سندس پٺ نہ وٺندا. روايت آهي تہ جڏهن هن پنهنجو تخت وري ماٺيو، تڏهن هن راٺڪ ڏهر وٽ گهڙيل پٿر (Cutstone) جي ٿانڪي نهرائي، جا سندس انهن ڏينهن جو يادگار هئي، جڏهن هو وڏيءَ آئيءَ ۾ هو ۽ اُتان جي ماڻهن کيس پاڻي آڻي ڏنو هو. اهو ڏهر هاڻ سنڌ جي حد اندر بنهہ سرحد وٽ آهي.

پر اِنهن ٻن چئن رومانوي قصن کي ڇڏي، سنڌ جي تاريخ ۾ ٿر جي ڪا خاص اهميت نہ رهي آهي. سواءِ شهنشاهہ اڪبر جي، جنهن اتفاق سان عمرڪوٽ ۾ اک پٽي هئي، اُن کي بہ ناميارا ماڻهو پيدا نہ ڪيا آهن. اِن ويران ۽ سڃي ملڪ جي ٻنهي پاسي جيڪي بہ وهيو واپرايو آهي، تنهن کان اُتان جا مالوند ماڻهو لاتعلق رهيا آهن ۽ کين اِن ڳالهہ سان خير ڪو واسطو رهيو آهي تہ سندن حاڪم راجپوتانا جا آهن يا سنڌو ماتريءَ جا.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. "هندستان جي ارضياتي سروي جون يادگيريون" جلد 35: لاتوش، "الهندي راجپوتانا جي ارضيات"، ص 13،

2. هه - ا - س - ي -، 35: لاتوش، "الهندي راجپوتانا جي ارضيات"، ص 37.

3. آر ڊي اولڊام، "هندستان جي ارضيات"، (1893ع) ص 457.

4. هه - ا - س- ي-، جلد 37، ڀاڱو 2: ڪاٽر، "سنڌ جا ڪارا سَن ۽ ڪار جي صنعت"

5. هه- ا- س- ي-، جلد 35: لاتوش، "الهندي راجپوتانا جي ارضيات"، ص 1.

6. بلانفورڊ ("الهندي سنڌ جي ارضيات"، هه - ا - س - ي جلد 17 1880ع، ص 155) ڄاڻائي ٿو:

"گنجي ٽَڪر تي چن پٿر جي مٿانهين مٿاڇري تي، ڪاڇي ڪاڇي، نمايان جهَريون پيئجي ويون آهن، جن جو رخ عام طرح اوير 25 ڊگريون اُتر ڏانهن آهي. اِهي جهَريون ظاهر آهي تہ هوا جي اُڏائي آندل واريءَ جي ڪاٽ ڪري نهيون آهن."

باب ٽيون

سنڌ جا ميدان ۽ سنڌو ندي

جيڪڏهن اسين، ويهين صديءَ جي هن ٻئي اڌ ۾، سنڌ اندر سياري جي شروعات وقت، سنڌو نديءَ جي هيٺينءَ ماتريءَ جي ان ڀاڱي ۾، جنهن کي دائمي واهه آباد ڪن ٿا، منزل ڪري، چوڌاري نظر ورائينداسون، ته اسان تي جيڪو تاثر ويهندو، سو شڪ ناهي ته ملڪ جي ٻي انت سرچائيءَ جو هوندو. اسان جي نگاهه ڪچيءَ ڪٺڪ جي تازيءَ ڇهڇ ساواڻ تان ٿيندي، جوئر جي نئين لُٽيل ٻنين جي سونهري ڪانگڙ تي پوندي، ۽ اُتان وري وونڻن جي فصل تي پوندي، جيڪو پوئين چونڊي تي هوندو ۽ جنهن جا ڦُٽل گوگڙو برف جي ڇاڻ جيان جَهرڪي رهيا هوندا. ڪڙين جي سنوت ۾ نهاربو ته ڪٿين گهر ۽ ديرا ٻٻر جا جهنگ، ۽ واهن تي ڇانـو ڪندڙ اُڀا وڻ ڏسڻ ۾ ايندا ۽ اسان کي ياد ايندو ته اهو نظارو ذري گهٽ ٽي سو ميل ڊگهي ۽ ٽيهن کان اسي ميلن تائين ويڪريءَ ايراضيءَ تي اهڙو ئي ڦهليل آهي. اِها ايراضي پنهنجي قدرتي حالت ۾، جڏهن انساني هُنر ان کي ڇهيو نه هو، تڏهن ڪيئن هوندي، تنهن کي خيال ۾ آڻڻ لاءِ ڇڱي چوکي دماغ سوزي ڪرڻي پوندي.

تحقيق، آباديءَ جي انهيءَ سمنڊ ۾ "ريگستاني ٻيٽ" به آهن: واريءَ جا دڙا، آبپاشيءَ جي پهچ کان مٿي غيرآباد زمين جا ٽُڪرا، اُنهن کان هيٺ پرو جهنگ سان ڇانيل هيٺ مٿانهان ٽڪرا. پر پراڻيءَ سنڌ جي سچي تصوير ڏسڻ لاءِ اسان کي ٻئراجي علائقي کان اڳتي وڃڻو پوندو. اُتي اسان کي زمين توڙي پاڻيءَ جا اهڙا ڪيئي ڪليل وستار نظر ايندا، جيڪي ايامن کان سنڌ جي خاصيت رهيا آهن. جاتيءَ جي ڪلراٺن پٽن جي آر پار، يا وري پر ڳٽي جي ٻئي ڇيڙي تي، شهدادڪوٽ 'پٽ'. جي ساوڪ کان ٻنهه وانجهيل آهن، اُتي زمين جو ڪُٻ ائين نروار آهي، جئين ماني سمنڊ تي. ٻين هنڌن تي پڻ نظر سڌي وڃيو افق تي پوي: وڻ ٽڻ يا ٻي ڪا شيءِ، جا نظر کي رنڊائيندي، تنهن سان پڻ نظاري جي لس ۽ سج هيڪاري نمايان پيئي ٿيندي. سنڌو به ڦوهه ۾ اهڙو ئي ڏيک ڏئي ٿي. پوري چاڙهه وقت اُها ماٿهوءَ جي ناهيل بچاءَ بندن اندر ڏهه ڏهه ميل ويڪري ٿيو وڃي ۽ ڊيلٽا جو وڏو ڀاڱو ٻوڙيو ڇڏي. تڏهن به مٿس

پُراڻو نالو مِـنو درياءُ سونهي، ٿو. روهڙي ڊويزن ۾ ٻي ڊنگا گاهه جا ميدان، ڪچي ۾ لئين جابي انت جهنگل، ڪانهن سان ڇانيل ڊنڊون، اهي سڀ پڻ سنڌ جا عام نظارا آهن. تحقيق، اسان جي ڪالهوڪيءَ سنڌ جو مرڪ هوئي بيجا ڦهلاءُ ۽ اٿاهه سُج. هاڻ ٻنهي کي آبپاشيءَ جي واهن جي سائنسي چار هيٺ مطيع ڪيو پيو وڃي.

موجوده يڪرنگيءَ کي برابر قدرتي نباتات جي رنگارنگي سڌاري ٿي. قدرتي نباتات ۾ فرق اِن ڪري آهي، جو زمين ڪيترن ئي قسمن جي آهي. هڪ پاسي 'پڪو' آهي، يعني پراڻي لٽ وارا ٽُڪرا، جن کي ڪڏهن درياهه جون شاخون يا اٿلون رجائيندڙيون هيون ۽ هاڻ انهن تائين نٿيون پهچن: پڪي جي زمين ايتري تہ سخت ۽ نهري ٿئي ٿي، جو گهوڙو هلندس تہ واجهٽ پيئي ڪندي ان کي ڪچي جي زمين کان ان جو هلڪيرو رنگ الڳ ڪري بيهاري ٿو. اهو رنگ، جيئن اسين اڳتي هلي ڏسنداسون، ان کي ٽڪرين کان مليو ٿو. اِتي اسان کي گدلي ڪندن پريل ڪندي، ڪرڙ يا ٻي پن لاٺا ۽ ٻيريون نظر ايندڙيون، جو اِها وٽڪار نالي ماتر مينهن تي بہ ٽڪي سگهي ٿي.

ٻئي ڇيڙي تي وارياسو آهي. ڇڙوڇڙ ميرانجهڙي واري ۽ ان سان لاڳاپيل هلڪي زمين، ذري گهٽ اچي ۽ بناوت ۾ اهڙي نفيس، جو پير لڳڻ سان اٿو ٿيو وڃي. سنڌ جي مشهور ڏوڙ، جا ايتري اهنج جو ڪارڻ بڻجي ٿي، سا پڻ ان مان ئي پيدا ٿئي ٿي. وارياسي جا خاص ٻوٽا آهن: ڪپُ جيڪا ذري گهٽ ٻي پن ۽ ڏانڊين واري ٿئي ٿي ۽ ڪُجهه ڪجهه الهندي يورپ جي هڪڙي پيلن گلن واري ٻُروم (Broom) نالي ٻُوٽي جهڙي ٿئي ٿي، ڦوڳ جيڪو ٻي پن شاخن جي ڇڻ تہ نازڪ نازڪ ڇاري ٿئي ٿو، ۽ اڪُ جيڪو ٿندن وارين ۽ ڦهليل ڏاندين تي ويڪرن پنن وارو هڪ ٻوٽو آهي. اِها هلڪي نرم زمين گهڻي گوناگون نباتات کي ٽاٽي ٿي، ۽ اُن ۾ جتي پاڻي ٿئي ٿو، اتي تہ پاڻ ججهي ۽ جام نباتات ٿئي ٿي.

سنڌ جي هڪ ٻي خاصيت اُتي جي ڪلر واري زمين آهي، جنهن ۾ حد کان وڌيڪ لُوڻ ٿين ٿا. ان جي بناوت ۾ لڳ ڀڳ ڇاليهه سيڪڙو سوڊيم سلفيٽ ٿئي ٿو. اِن زمين ۾، جا رنگ جي ذري گهٽ ڪاري ۽ ڇيڙهالي ٿئي ٿي، ڪا نباتات ڪانہ ٿئي، پر گهاٽي ڳاڙهي وچولي ڪلر ۾ سلوا ڊورا جا

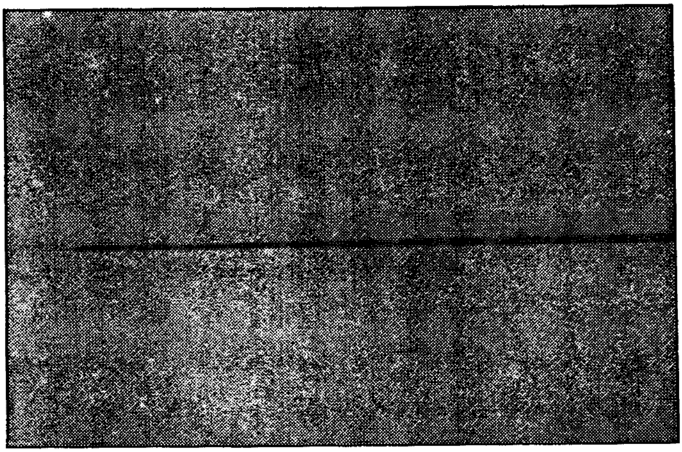

سنڌو ندي: لڪيءَ جي جبل ڏانهن ڏسندي.

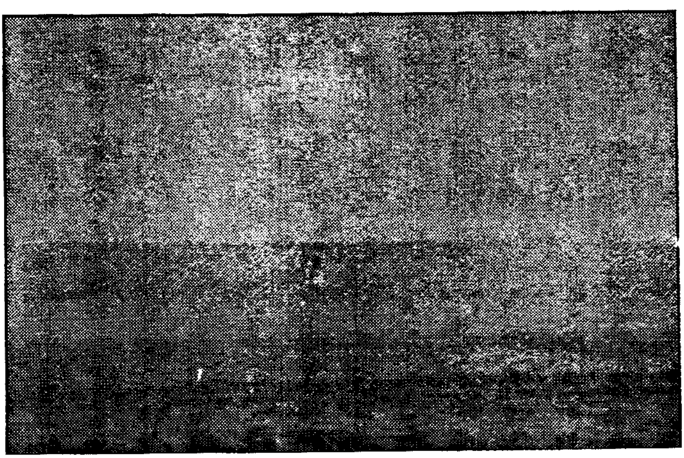

’پَٽ‘، يا اتر سنڌ جو رڻ پٽ.

ڪيترا قسم سنڌي ڪپڙ وغيره. عام تين تا. خاص هينئر سنڌ ۾. اُتر ۾، ساڳيءَ بناوت واري ڪلر ۾ اسان کي جهنگلي نيرُ ۽ ٻيا ننڍا ننڍا ٻوٽا ملن ٿا. اهي زمينون ڏسڻ ۾ ٻُسيون ۽ اُجڙ ٿين. زير زمين پاڻي ڪلراڻي زمين جي مٿاڇري تائين چڙهندو ته اڪثر پاڻ سان لوڻ به کنيو ايندو، جي پاڻيءَ جي سُڪڻ سان ڳتجيو وڃن ۽ شفاف قليار پيدا ٿيو پوي، جا ٻوٽن جي اوسر لاءِ سخت هاڃيڪار آهي. پروفيسر پگٽ اُن کي "برف جي شيطاني مذاق" سڏي، ان جي نهايت مناسب تشبيهه ڏني آهي: پر سچ ته ڪلر اڀامڻ جو وقت ۽ اڪثر ڪري زمين جي ڏنگ کي واهن جي پاڻيءَ سان ناري سارين پوکڻ جو وقت به ساڳيو هوندو آهي. اهڙيءَ زمين جو وري آباديءَ لائق ٿيڻ تڏهن ئي ممڪن ٿئي ٿو، جڏهن ڪلر گهٽو هيٺ تائين موجود هجي ۽ ريج جي پاڻيءَ سان گڏ مٽي اُيري نه سگهي.

ڪلر کي ڇڏي ڪچي ڏي اچڻ سان چڻ ته اکيون ٺريو پون، اهو ڪچو، جنهن کي هر تازي ٻوڏ رابو ۽ گپ ڪري ڇڏيندي آهي. هيءَ زمين حيرتناڪ حد تائين زرخيز آهي. پاڻيءَ جي لهڻ کان مهينو به پوءِ سنڌوءَ جي پر ۾ نروار ٿيل لَٽ جا پونا اڪيچار مور، سان ساوا ئي ساوا لڳا پيا هوندا، جنهن جو ٻيجو پر وارن جهنگن کان لڙهي آيو هوندو، ۽ جيڪڏهن اها مور ايندڙ ٻوڏن ۾ لڙهي نه ويئي ته سال کن ۾ اُتي ننڍين ننڍين لئين جو گهاٽو جهنگ لڳو پيو هوندو. واهن جي رحايل علائقي جي پلي ۾ پلي زمين، جنهن کي پڻ سنڌوءَ جو ٿورو گهٽو لَٽُ هردم نوبنو ڪندو رهي ٿو، سا اُپت ۾ ڪچي جي پلي ۾ پليءَ زمين سان ورلي ئي پڄي سگهندي. چوته تمام پليءَ زمين کي ڇڏي، پڪي جون باقي سڀ زمينون هر مند ۾ فصل ڪڻڻ جي ڪري ڊليون ٿينديون وينديون آهن.

سنڌوءَ جي تر ۾ زمين جا مکيه قسم اجهي اهي آهن. اِن زمين جا ويهه هزار ميل چورس ڏسڻ ۾ بلڪل سڌا آهن، پر حقيقت ۾ ٻنيءَ لاهيءَ وارا آهن: سنڌو نديءَ جي عام رخ جي موافقت ۾ ڏکڻائي ڦاڪ واري لاهي، ۽ ساڳيءَ چوٽيءَ کان پهرينءَ لاهيءَ سان گوني ڪنڌ تي ٻي پر گهٽ باقاعدي لاهي. زمين جي سطح جي اها ترتيب ندين جي وهڪري جي ٽئين مکيه پاڳي يعني انهن جي پيچڙين وارن علائقن لاءِ مخصوص هوندي آهي. اِهو اهڙين ندين جي ٻن خاصيتن جي ڪري ٿئي ٿو: پهريون ان ڪري جو سندن پيٽ ۾ ايتري گنجائش نه هوندي

آهي، جو گهٽي کان گهٽ سيلابي پاڻي کڻي سگهن. بيو ان ڪري، جو سندن پاڻيءَ ۾ لٽ جو وڏو انداز رڪجي وڃي ٿو.

ڪو وڏو ارضياتي زمانو ناهي گذريو، جو جتي هاڻ اُتر اولهه هندستان جا پٽ ۽ گنگا جي ترائي آهن، ان جي وڏي حصي تي سمنڊ هوندو هو. ٽرشري زماني ۾ پر وارين ٽڪرين جي نرووار ٿيڻ تي نيون نديون وجود ۾ آيون، جن پراڻين سان گڏجي، اُها زمين رچائڻ شروع ڪئي، جتان سمنڊ پٺتي هٽندو ٿي ويو. سمنڊ جو اهو پراڻو پيٽ هاڻ لٽ جي ڍڙن سان پريل آهي، جيڪي هزارين فٽ اوچا آهن. اهو لٽ سڄي جو سڄو ندين جو آندل آهي. اهي نديون ٽڪرين منجهان نڪرنديون، زور سان وهنديون، ٽڪرين کان هيٺ واري پٽ کي، جيڪو ڪجهه اُنهن جي ٻاهرين پاسن جي لٽ سان نهيل ٿئي ٿو، اونهو ڪرڙينديون، سندس عام متاڇري کان ڪيترائي ميل اڳتي وهنديون هينئرو هليون وڃن ٿيون. نديءَ جي وهڪري جو هيءُ بيو مرحلو آهي، جنهن ۾ اجا ٻه ايترو لاهه ٿئي ٿو، جو سندن وهڪرو هر منڊ ۾ چوهه وني سگهي ٿو. انهن ندين زمين کي ڪرڙي ڪرڙي ڪيئي ميل ويڪرا پيٽ، جن کي کدر (Khadir) سڏيو وڃي ٿو، ٺاهيا آهن، جن جي اندر اهي هر گهڙيءَ ور وڪڙ کائينديون وهنديون رهن ٿيون. هوڏانهن، هڪڙيءَ نديءَ ۽ ٻيءَ جي وچ ۾ متانهين پٽ جو ڊگهو پوٺو يعني 'پنگر' ٿئي ٿو. پنجاب جو اُتر اوير وارو اڌ انهيءَ شڪل جو آهي. مهٽ سهٽ ۾ پاسن جي ڪاڌ جي ڪري لٽ جو وڏو انداز پاڻيءَ ۾ ملي وڃي ٿو، جنهنڪري ندين جي رفتار گهٽجي وڃي ٿي، سندن ترو متي تي وڃي ٿو ۽ اهڙيءَ ريت سندن رخ ڦيرائڻ وارو لاڙو جهڪو ٿي وڃي ٿو. ۽ اُن ٽئين مرحلي ۾ اهي نديون پنهنجي پسگردائيءَ واريءَ زمين جي متاڇري کان گهٽ هيٺ نه وهنديون آهن، جيئن سنڌو نديءَ جي صورتحال سنڌ ۾ آهي.

انهن ندين ۾، هماليا جبل جي ڪجهه برف ڳرڻ ۾ هيٺين چپرن ۾ برسات پوڻ جي ڪري، چاڙهه چوٽ تي پهچيو وڃي ۽ منجهن پاڻيءَ جو وهڪرو عام منڊ جي پيٽ ۾، وڌيو ويهوڻ کان چاليهوڻ ٿيو وڃي، ساڳيءَ طرح، سندن ويڪر وڌيو ڏهوڻ کان ويهوڻ ٿيو وڃي ۽ سندن وهڪري جي رفتار ٿڌيءَ منڊ واريءَ رفتار کان ٻيڻي ۽ منجهن لٽ جو بار ٿڌيءَ منڊ جي پيٽ ۾ تمام گهٽ ٻه ٿي سگهي ٿو. سندن پراڻا پيٽ (Khadir) ڪنن تائين پرجي سگهن ٿا، پر وڏي ۾

وڏو چاڙهه به پوني جي اُوچن ڪنارن کي اورانگهي نه سگهندو. البت پائي سگهي ٿو. پيچڙيءَ واريءَ ايراضيءَ ۾ نديءَ جو پيٽ چاڙهه لاءِ پورو نٿو پوءِ ۽ لڙاتيل پاڻي بنهي پاسن کان اُتلي، ملڪ ۾ ڪاهيو پوي. اُن مرحلي تي ان جي رفتار ڪافي گهٽجي وڃي ٿي، ۽ لَٽ جو انداز پڻ. پهرين سيني ۾ گهٽ ڳرا ۽ ڪُندبن وار ذرڙا، پوءِ گهٽ ڳرا ذرڙا، تان جو سيني ۾ ننڍا ذرڙا، واٽ تي سٽبا ويندا، ۽ اتل جيئن جيئن درياءَ کان پري ٿيندي ويندي، واٽ تي رهجي ويندڙ لٽُ به تيئن تيئن گهٽبو ويندو. اِهو سِلسِلو جيئن جاري رهي ٿو، تيئن ملڪ جي متاڃري تي درياءَ کان هيٺ ايندڙ جهڪيون جهڪيون لاهيون .نهنديون وڃن ٿيون. ۽ درياءَ ڪنهن اڻ لڻاسي نديءَ وانگر ماتريءَ جي سڀ کان هيناهين ياڱي منجهان وهڻ جي بدران هڪ ويڪري سنڌر (Ridge) تان وهڻ لڳي ٿو. دير يا سوير درياهه ان سَنڌرَ متان پاڻ لاهي ويندو. ۽ ڪو نئون پيٽ ناهي، وڃي اُتان وهندو. اِن نئين پيٽ سان به تري متي ڪرڻ ۽ سنڌو ناهڻ وارو ڍلو عمل وري شروع ٿي ويندو. پراڻي ۽ نئين چڙهيل پٽن جي وچ ۾ ماتري جڙي ويندي ۽ آخرڪار درياءَ ان ۾ ڏوڪي پوندو ۽ ان کي به متي ڪرڻ شروع ڪري ڏيندو.

اهڙيءَ ريت، سڄي ملڪ جو متاڃرو، سنڌوءَ جيڪي ڏگ وقت بوقت ورتا آهن، تن موجب ايامن کان وني متي ٿيندو رهيو آهي: جن ڍورن کي لڻاشو پاڻي باقاعدي ملندو رهي ٿو، سي اِن پاڻيءَ جي بند ٿيڻ تي هوريان هوريان لڻجي وڃن ٿا. جي ڍورا وڏيڪ پري ٿين ٿا، سي اُن پاڻيءَ سان پرحن ٿا، جنهن جو لَٽُ اڳيئي چنبجي ويل هوندو. عام لاڙو اِهو آهي ته جيڪي هيناهيون متانهيون نروار ٿين ٿيون، سي وري ڪاڇيو ڪاڇيو نڪريو وڃن. بهرحال، سنڌ جي ميدان مان آرپار گذربو ته هڪبئي پنيان اهڙا ڪيئي ڪاڌل 'سَنڌرَ' ۽ انهن جي وچ ۾ تراڪيل 'ماتريون ملنديون، توڻي جو اُهي ائين آسانيءَ سان نظر نه اينديون ڏگهائي ڦاڪ جي لحاظ کان، سمند ڏانهن لاهي عملي طرح يڪسان ۽ موافق ملندي.

سنڌوءَ ۾ ڦاٽل لٽ جو وڏو حصو ته برابر وهڪري سان گڏ هيٺ لُڙهي ويندو آهي. پر اُن جو وڏو انداز پيٽ ۾ ئي دڙين جي شڪل ۾ رهجي وڃي ٿو، جن جي ڪري، جيئن اڳيئي بيان ٿي چڪو آهي، پاسن تان اُتل جون چنڊٽيون نهنديون آهن. اهي آبڪلاٽيءَ ۾ نوان مڪيه ڦاٽ ٿي ڪم اچي سگهن ٿيون، جڏهن ته پراڻا ڦاٽ اورانجي وڃن ٿا. اهڙيءَ ريت، درياءَ جو رُخ ۽ ڦهلاءَ تفصيل

۾ مَتجي وجي ٿو. ساڳيءَ ريت، پيٽ ۽ ڪنڌين جي مٽيءَ جي حالت سموري لهواري وهڪري دوران لاڳيتي ڦرندي رهي ٿي. درياءُ ڪي پنهنجي رفتار پنهنجي پيٽ ۽ ڪنڌين جي سهڻ سگهه موافق رکڻي پوي ٿي، ۽ جتي مٽي سولي پُري ويندڙ هوندي، اتي ان کي پنهنجو وهڪرو تراکڙو ڪري رفتار ناهڻي پوندي. درياءُ کي پنهنجي وهڪري کي ائين هيڪاري ڏگهو ڪرڻو پوي ٿو ۽ اُن لاءِ اِئين وهڪري کي ڏگهي ڪرڻ جو هڪڙو ئي طريقو آهي، جو آهي ورن وڪڙن کي وڌائڻ جو.

انهن لاڳتين مڪاني ڦير ڦارين ۽ پيچ گهڙن جي برخلاف، جڏهن بہ درياءُ کي گهوڙي جي نعل جهڙي وڪڙ کي پيچي سڌو وهڻو پوي ٿو، تڏهن اهو پنهنجي ڊيگهہ قائم رکڻ لاءِ ساڳيءَ ڊيگهہ جو نئون وڪڙ ناهي ٿو. سنڌوءَ جو پختو لاڙو پنهنجي عام رُخ ۽ وهڪري قائم رکڻ ڏانهن آهي. ايامن جا ايام اها پنهنجي ڪَنڌي جي ٻنهي پاسي پنجن ڇهن ميلن کان وڌيڪ پري نہ ويندي. درياهہ جي پاسن کان وڏي انداز ۾ پاڻيءَ جو اٿلڻ ڪا نئين ڳالهہ ڪانهي. پنهنجي قدرتي حالت ۾ بہ درياءُ اها ليٽ ڪندو رهندو هو، ۽ ائين ڪري ان پنهنجو رُخ ورلي ئي مٽايو هوندو. دراصل اڳي انهن واٽ وارين اٿلڻ جي ڪري سنڌوءَ ۾ وهندڙ پاڻي سمنڊ ڏانهن ويندي جيئن پوءِ تيئن گهٽبو ويندو هو.

سنڌ ۾ سنڌوءَ جي هاڻو ڪي وهڪري جي سڀ کان وڏ مکيہ خاصيت آهي اُن جو سکر وٽ چن پٿر جي هينانهين ٽَڪر منجهان لنگهہ. اهو ٽڪر سکر کان ميل بہ اُتر اولهہ ۾ شروع ٿي، روهڙيءَ وٽان لنگهندو، چاليهارو ميل ذري گهٽ سڌو ڏکڻ طرف هليو وڃي ٿو. درياءُ ٽڪر منجهان هڪ چور لڪ پار ڪري لنگهي ٿو، ان چورلڪ جي منهن وٽ بکر جو ٽاڪرو بيٺ آهي. بکر کان هيٺ ۽ ساڌ ٻيلي واري ٻيٽاريءَ کان مٿي درياءُ جو پيٽ اورار کان پرار تائين چڙا ڇهہ سؤ وال آهي. انهيءَ وٽيءَ کان اويارو درياءُ جي پيٽ جي ويڪر وڌ ۾ وڌ آهي ۽ درياءُ اُتي ٻارهن ميلن جي پکيڙ وٺي ٿو (1). پهرينءَ نظر ۾ اها ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي تہ درياهہ آخر ڇپن جي اِن سوڙهي لنگهہ منجهان ڇوٿو وهي، جڏهن تہ رڳو بہ ميل اُتر طرف ڪيئي ميل ويڪرو لٽاسو پٽ پيو اٿس. جيڪو نسبتاً وڌيڪ هينانهينءَ وارو بہ آهي ۽ جتان لنگهي، اهو هيٺ پنهنجي موجوده وهڪري سان ملي بہ سگهي ٿو. اهو نہ، تہ ٻيو ڏگ بہ اٿس. چور لڪ کان مٿي

اهو پنهنجي ڪابي پاسي واري رخ کي ڦهلائي، اهڙي ميدان منجهان وهي سگهي ٿو، جيڪو لاهيارو وڃي. ناري ماترئ ۾ پوي ٿو ۽ اهڙيءَ ريت روهڙيءَ واري ٽَڪر جي اوپر کان لنگهي ٿو اُن اِنهن پاسن ڏي ٻي انداز پاڻي نيڪال به پئي ڪيو آهي: تنهن هوندي به اُهو گذريل ستن صدين (پختي تاريخي ثابتيءَ موجب) ۽ شايد اجا وڌيڪ مُدي کان بکر واري چور لڪ منجهان وهندو رهيو آهي.

انهيءَ سوڙهي پيٽ سان درياءَ جي وفاداريءَ جو سبب اِن چور لڪ جي ڪشش واري سگهه آهي. اِن وٽيءَ جو ترو چاڙهه واري متاڃري کان ڪي سانيڪو فوٽ هيٺ آهي، يعني ان کان وڌيڪ اونهو، جيترو تورو اوپارو درياءَ جو ترو آهي. هت اسان کي پاڻيءَ جي متاڃري جي قدرتي گهٽ واڌ کي نه ٽٽنڌڙ زنجير ڪري سمجهڻو پوندو، جا اجهل طريقي ان چور لڪ منجهه ڇڪجيو وڃي ٿي. پر اِهو سوال پنهنجي جاءِ تي آهي ته نيٺ به سنڌوءَ اِها واٽ ورتي ڪيئن؟ ڌرتي علم جو ڄاڻو، آر. ڊي اولڊام، ان جي سمجهاڻي اجها هيئن ڏئي ٿو: "قديم زماني ۾ سنڌو خيرپور وارين ٽڪرين جي ڇوڏاري جيڪو ميدان آهي، اُتان لنگهندي هئي ۽ اُن جو پيٽ لٽ جي گڏ ٿيڻ سبب متيرو ٿيندو رهندو هو. انهيءَ عمل جي پوئين مرحلي ۾، پر موجوده حالتن جي ظاهر ٿيڻ کان اڳ، اها پنهنجي هاڻوڪي وهڪري جي اوپر ۾ وهڻ لڳي ۽ اتي زمين جو متاڃرو متي ڪري اولهه کان وڃي نڪتي. تيستائين اُن جي لٽ جو متاڃرو ايترو متي ٿي ويو هو، جو اهو خيرپور ٽڪرين ۾ روهڙيءَ وٽ هڪ وٽيءَ سان هڪ سطح تي اچي بيٺو. جيئن ته انهن ٽڪرين جي ڏکڻ ۾ سٽيل لٽ جو متاڃرو اتر واري متاڃري کان شايد گهڻو گهٽ هوندو، سو سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي هڪوار، جو انهيءَ وٽي منجهان دڳ مليو، ته اُن سنت ئي دائمي طرح اُتان وهڻ شروع ڪري ڏنو"(2)- يعني چور لڪ جي تري کي تيز وهڪري سان ڪرڙي ڪرڙي، وڌيڪ اونهي ڪرڻ سان.

اولڊام اهو نٿو ٻڌائي ته بکر واريءَ وٽيءَ منجهان لنگهڻ کان اڳ سنڌوءَ سمنڊ تائين پهچڻ لاءِ ڪهڙو دڳ ورتو هو. آءٌ اڳتي هلي اِن سوال جي جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس. انهيءَ وچ ۾ اسين پنهنجو ڌيان درياءَ جي هيٺئين وهڪري ڏانهن ڦيرائي سگهون ٿا.

سائنسي لحاظ کان لٽاشين ندين جي وهڪري جي ٽين مکيہ ورچ ڊيلٽا واري آهي ۽ سنڌ قدرتي طرح سچي جي سچي انهيءَ ورچ ۾ اچي ٿي. سنڌوءَ لاءِ طبعي طرح اجا بہ ممکن آهي تہ پرڳڻي جي اُترين حد جي ويکرائي ڦاڪ کان گهٽ متي ٻن شاخن ۾ ورهائجي، سمنڊ ڏي وجي، ۽ اڳاٽي زماني ۾، جڏهن هاٿوڪي زمين جي گهٽي پاڳي تي سمنڊ هو، تڏهن سنڌو لاشڪ ائين ئي ڪندي هئي. تاريخي زماني ڏانهن ايندي، اسان سنڌوءَ کي ورهاڱي جي هاٿوڪي هنڌ کان ڪي سو ميل مٿي ۽ تڏهوڪي ساموندي ڪپر کان بظاهر ايتري ئي پنڌ تي ٻن شاخن ۾ ورهايل ڏسون ٿا. سنڌوءَ جهڙي لٽاشي درياءَ جو ڊيلٽا، تلهي ' کي، اُتي ٿهندو آهي، جتي ان جي پاڻيءَ کي سمنڊ جي جهَلَ ٿيندي آهي. اهو ... نتو سگهي تہ سمنڊ جو اهو اثر ان هنڌ تائين ڦهلجي ويندڙ هجي، جنهن هنڌ دريا' انهن سو سو ميل ڊگهين شاخن ۾ ورهائجي ويو ٿي. اُهي شاخون ان ڳالهہ جو منا هيون تہ شروعات واري تشڪيلي اثر ڪڏهوڪو هٽي چڪو هو ۽ سچ پچ تہ گهــو هيٺ. شايد ٻنهي هاٿوڪين شاخن جي مُنهن تائين ئي اُهو جاري هو، پر ... پراڻو نمونو بہ ڪافي مدت اُهو ئي قائم بيٺو هو. اهڙيءَ ريت، هڪڙي و... بيڪار ڊيلٽا سان گڏوگڏ هڪ يا وڌيڪ نئيا سر گرم ڊيلٽا ساڳئي وقت موجود رهي پئي سگهيا.

جيئن تہ نئين ڊيلٽا کي پراڻي ڊيلٽا کان، نالا ڏيئي، ڌار ڪرڻ عملي طرح ممڪن نہ آهي، آءُ پڙهندڙ کي ٻنهي جي وچ ۾ جيڪو مکيہ فرق هو، سو ياد رکڻ لاءِ چوندس: پُراڻي وڏي ڊيلٽا ۾ درياءَ جي شاخن جي وچ واري زمين ان جي پاسن يا مٿان واري ٻيءَ زمين کان ڪنهن بہ لحاظ کان مختلف نہ هوندي، پر نئين يا سرگرم ڊيلٽا جي زمين هردم ليٽ جو شڪار هوندي ۽ ٻوڏن وقت ٻنهہ ٻڏي ويندڙ هوندي.

سرگرم ڊيلٽا درياءَ ۽ سمنڊ جي وچ ۾ چٽاڀيٽيءَ جو ميدان ٿئي ٿو، جنهن جي نتيجي ۾ نئين زمين سرجندي رهي ٿي. درياءَ جو پاڻي، سمنڊ کي آڏو ايندو ڏسي، لڳ ڀڳ وڄڻي جي شڪل ۾ ڦهلجي وڃي ٿو ۽ پاڻ سان آندل گپ ستيندو رهي ٿو، تان جو زمين نهي پوي ٿي، جا هوريان هوريان سمنڊ جي سطح کان مٿي ٿيندي وڃي ٿي (3). ڊيلٽا جيئن جيئن اڳتي وڌندو، درياءَ جي پيٽ ۽ مٿاڇري جي لاهي ٿيئن ٿيئن هري هري گهٽ ٿيندي ويندي، ڇو تہ ان جي پيٽ

جي ڊيگهه وڌندي ويندي، هوڏانهن سمنڊ جي سراسري سطح ساڳي ئي رهندي. جنهن لٽ منجهان اِها نئين زمين جڙي ٿي، سا خاص ڪري ڪُـنئري ٿئي ٿي، ڇو تہ ان ۾ درياءُ ۾ لڙهي آيل لٽ جا ننڍي ۾ ننڍا ذرڙا ٿين ٿا، وڏا ۽ ڳرا ذرڙا اڳين منزلن تي ڇنڊجي رهجي وڃن ٿا. انهن سببن جي ڪري، ۽ سنڌوءَ جي حالت ۾ سمنڊ طرفان پيرتيءَ وقت مدافعت وڌڻ جي ڪري پڻ، درياءُ اوس شاخون ڪرڻ لڳندو، جي پاڻ دوشاخيون ٿي ويندون ۽ لٽ سمنڊ ۾ اُڇلائينديون وينديون ۽ وڄڻي جي شڪل واري ساموندي دڙي جي پکيڙ وڌائينديون وينديون. اهو دڙو هوريان هوريان سمنڊ جي پاڻيءَ منجهان ٻاهر نڪرندو ايندو.

سنڌوءَ جي ڊيلٽا ۾ درياءُ جون سڀ شاخون سنڌو ناهي، پاڻُ مٿي ڪنديون وينديون آهن، ساڳئي لَـٽَ جي گڏ ڪرڻ واري عمل سان، جنهن جي تشريح لٽاشن دريائن جي هيٺئين وهڪري جي سِـلسلي ۾ اڳيئي ٿي چُـڪي آهي. هتي تَـرو نسبتاً تڪڙو مٿي ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ تہ جڏهن بہ اهي شاخون تار هونديون، (۽ نہ رڳو ڇاڙهہ واريءَ مند ۾،) تڏهن ويرن جي دٻاءَ جي ڪري اهي ڪنڌين ڪان اُٿلي هلنديون ۽ ڀر واريءَ زمين کي ٻوڙي ڇڏينديون. درياءُ جي انهن شاخن جي وچ ۾ جيڪو هيٺانهون پٽ ٿئي ٿو، سو ليٽ جي پاڻيءَ لاءِ قدرتي ذخيري جو ڪم ڏئي ٿو. اهي ذخيرا ويرين جي آلٽ وقت خالي ٿيو وڃن، ۽ ڪجهہ پاڻي موٽي شاخن ۾ وڃيو پوي ۽ سندن پائڻ واريءَ سگهہ کي وڌايو ڇڏي. اهڙيءَ طرح اهي شاخون نهايت ئي ناپائدار ٿين ٿيون، ۽ ڊيلٽا جو ڪو بہ نقشو ناهبو تہ اهو سال ٻن جي اندر بيڪار ٿي ويندو.

نباتات ڊيلٽا جي ڪچيءَ زمين کي پڪو ڪري، سنڌوءَ جي ٻوڏ ۽ چوماسي جي سمنڊ جي ڪاڌ جي حملن ڪان بچائڻ جو ڪارگر ڪم ڪري ٿي. مٿئين ڀاڱي ۾ مُلڪ لئين جي مورِ سان ڇانيل ٿئي ٿو تہ هينٺي پَـنِ ۽ ڊِبَ پنهنجين ٻري تائين ويندڙ پاڙن سان ڌرتيءَ کي ٻڌل رکن ٿا. ڪپر جي ويجهو وير جي ڪارين ۽ لوڻ جي سنن ۽ تِـمر وڻ جي ڪثرت ٿئي ٿي. هـِـن تَـر جهڙي قدرتي طرح پلي ۽ زرخيز زمين سنڌ ۾ ٻيو ڪٿي بہ ڪانهي، پر آبهوا غير صحتمند اٿس، اِن ڪري اتي رهڻ توڙي پوکي راهي ڪرڻ بلڪل جوکائتو ڪم آهي. ٻيلن جي هڪجهڙائيءَ ۽ زمين جي سِڌ سنوت جي ڪري هـِـن علائقي ۾ هڪ عجيب قسم جي يڪساني پيدا ٿي پيئي آهي.

وڏي دلچسپيءَ واري ڳالهه درياءَ جي ڊيلٽائن ٺهڻ جي رفتار آهي، يعني هڪ خاص مدت اندر ڪيتري زمين سمنڊ ۾ حد دخلي ڪري ٿي. انهيءَ ڏس ۾ ڪوجنا جي شروعات نيل نديءَ سان ٿيل ڏسجي ٿي (4). نيل جي ڪوجنا وارن انگن اکرن کي سنڌو نديءَ تي ڪيل ڪوجنا جي انگن اکرن سان ڀيٽڻ معلوماتي ثابت ٿيندو. ڇاڪاڻ جو ٻيئي لڳاسيون نديون آهن ۽ پنهنجي وهڪري وغيره ۾ وڏي مشابهت رکن ٿيون. جيتوڻيڪ هونئن ڇگو خاصو فرق به اٿن.

نيل ماتري اسوان وٽ 'پهرئين آبشار' کان وٺي قاهري وٽ ڊيلٽا جي منهن تائين اٽڪل 525 ميل ڊگهي آهي، پر ويڪر جي سراسري رڳي چار ميل اٿس ۽ رڻ جي "ڇيپن"جي وچ ۾ وڏ ۾ وڏ پندرهن ميل موڪري ٿيندي. نيل انهيءَ سوڙهي پٽي اندر لڏندي لمندي، سنڌوءَ جيان پنهنجي ئي منڌائتيءَ ليٽ مان ناهيل سَنڌرن تي وهي ٿي. نيل جي ساليانې ليٽ سنڌوءَ جي اُتل کان گهٽي وڏيڪ نيمائتي ۽ وقتائتي آهي. اُن ۾ پاڻيءَ جو وڏ ۾ وڏ سراسري وهڪرو گهڻو گهٽ آهي: 4 لک مڪعب فٽ في سيڪنڊ جي ڀيٽ ۾ 3 لک مڪعب فٽ في سيڪنڊ. اهو فرق ٻوڏن وقت پاڻيءَ ۾ لٽ جي نسبت جي لحاظ کان ته هيڪاري وڌيڪ آهي: سنڌوءَ ۾ پاڻيءَ جي 327 پتين ٻويان هڪ پتي لٽ جي هوندي آهي، جڏهن ته نيل ۾ اها نسبت 666 پتين ٻويان هڪ پتي آهي (5).

ڪٿ ڪئي ويئي آهي ته سنڌو، ٻوڏ جي سو ڏينهن ۾، لٽ جا ڪي 11 ڪروڙ 90 لک مڪعب وال سمنڊ ڏي ڪڍي هلي ٿي، جڏهن ته نيل لاءِ سڄي سال جو انگ، تلهي ليکي، 4 ڪروڙ مڪعب وال آهي. اِن مقدار سان زمين جا ترتيبوار 38 چورس ميل ۽ 13 چورس ميل هڪ وال تلهي لٽ سان ڍڪجي ويندا (6). اِن مان ظاهر آهي ته ٻنهي ندين جي ڊيلٽائن جي اوسر لاءِ جوابدار ٻيون ڳالهيون برابر هُجن، ته سنڌوءَ جي ڊيلٽا جي وڌڻ جي رفتار نيل کان ٽيڻي بلڪ اجا به سرس هوندي. حقيقت ۾، اهو فرق عربي سمنڊ جي زوردار ويرين جي ڪري ڪجهه گهٽ ٿي وڃي ٿو، خاص ڪري چوماسي جي مُند ۾، جا سنڌوءَ جي آبڪلاٽيءَ واريءَ مند سان ٺهڪي اچي ٿي. يونوچ سمنڊ ۾ ويرون ٿين ئي ڪونه.

اهو ثابت ڪري سگهجي ٿو ته نيل جو ڊيلٽا ڊِگهائي ڦاڪ جي لحاظ کان 1300 ورهين جي مُدي اندر 38 ميل وڌيو آهي. يعني سال ۾ 29 وال: پر گذريل صديءَ دوران واڌ جي رفتار تمام گهٽ رهي اٿس. سنڌوءَ جي ڊيلٽا جون

پڙتالون ان پوئين عرصي ۾ ئي شروع ٿيون آهن: ۽ پهرينءَ تقابلي چڪاس ظاهر ڪيو تہ ڏهن ورهين ۾ درياءَ جي مکيہ ڦاٽ جون ڪنڌيون 3 1/3 ميل وڌيون (7). ٻئي طرف، درياءَ جي انهن شاخن جي مُنهن وٽ ڪنڌين ۾ چڱي سوس آيل ڏٺي ويئي، جيڪي پهرينءَ پرتال وقت سرگرم هُيون، پر پوءِ منجهائن پاڻيءَ جو نيڪال ڪو خاص نہ رهيو هو. اِن مان اهو نہ سمجهيو وڃي تہ ڪو سنڌوءَ جي ڊيلٽا جي واڌ، ٿوري يا گهڻي، اُن جي سمنڊ ڏانهن سڄي اُپيٽيل رُخ سان هڪجيتري ٿي آهي يا ٿئي ٿي. پر سچ پچ تہ اُن جي، درياءَ جي مکيہ شاخ جي سامهون تہ تمام تڪڙي واڌ آهي، پر اُن جي پاسيرن ننڍن مُنهن جي اڳيان نسبتاً ڍري ڇوڙ جي باقي پاڱي سان، جو درياهہ جي ڇوڙ جو وڏي ۾ وڏو پاڱو آهي، ساموندي ڪپر ليڪ وڏي عرصي تائين هڪ هنڌ بيٺل بہ رهي سگهي ٿي ۽ مڪاني طرح اُها ڪن حالتن ۾ پٺتي بہ هٽي سگهي ٿي. پوءِ درياهہ ڪنهن ٻئي منهن وٽ وڃي وڏو ڇوڙ ڪندو، ۽ اُن جي ڊيلٽا جي تڪڙيءَ واڌ جو هنڌ بہ بدلي ٿي ويندو.

زمين، نسبتاً ٿوري مدي اندر، سمنڊ ۾ جي تمام گهڻيون حددخليون ڪيون آهن، تن جي ثابتي موجود آهي، پر سمنڊ جي حددخلين جي ڪا خاص ثابتي ڪانهي. مثال طور، اسان کي پتو آهي تہ سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ سنہ 1873ع ۽ 1904ع جي وچ ۾ اٽڪل 97 چورس ميل نئين زمين جڙي هُئي (8). اِئين ڊيلٽا جي سمنڊ منهين رُخ جي مرڪز وٽ ٿيو هو، ۽ اُهي واهڙ اجا بہ اُتي آهن، جن مان مکيہ وهڪرو لنگهي ٿو. گهارو ۽ ڪوري ڪاريون، جي ڊيلٽا جون حدون آهن، تن جي وچ ۾ ڊيلٽا جو ڪپر جيڪو ونگ ناهي ٿو، زمين تنهن کان بہ ڪافي اڳيرو هلي وڃي ٿي. انهيءَ ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ واڌ جي رفتار کي ڊيلٽا کان مٿيرو درياءَ تي هوريان هوريان بندن ٻڌڻ سان وڏي هٿي مِلي آهي. بندن جي اِن ڪم کي، جيڪو ڪيترن ورهين کان ڪو ٿورو ٻچيل هو، سنہ 1930ع ڌاري ليٽ جا باقي ٿورڙا هنڌ بند ڪري، پورو ڪيو ويو (8 الف). اسان کي خبر آهي تہ درياءَ جا مکيہ ڇوڙ هڪ صديءَ کان بہ وڌيڪ مدي کان ڊيلٽا جي ساڄيءَ ئي جاءِ يعني مرڪز جي ويجهو آهن. انهيءَ کان اڳ اهي پرتي اُتر اولهہ ۾ هُئا. سنڌوءَ کي ڊيلٽا جي ڏکڻ اوير واري پاڱي جي شاخن منجهان گهڻو پاڻي پوري نيم سان موڪلڻ بند ڪئي، کي بہ سو ورهيہ ٿي ويا

هوندا، تڏهن به ائين نٿو لڳي ته هاڻ انهيءَ هنڌ سمنڊ وارو پيو وني ۽ زمين تي ڪا خاص چڙهت ڪري آيو آهي. اِن مان اوس اهو انومان ڪڍڻو ٿو پوي ته سمنڊ جون ويريون هرويرو رڳو زيان ڪندڙ نه آهن: لهرين جي سٽڪي سان دريا ءَ جو آندل ۽ سٽيل نرم لٽ پختو به ته ٿيندو هوندو (9).

هڪ وڏيءَ دلچسپيءَ وارو لاڳاپيل سوال هيءُ آهي ته سنڌوءَ سنڌ جي زمين جو مٿاڇرو ڪهڙي حساب سان مٿي ڪيو آهي.

اِن جي جواب لاءِ اسين وري به نيل لاءِ ڪيل ڪاٿن جو سهارو وٺي سگهون ٿا. انهن ڪاٿن مان جيڪي انگ اکر ملن ٿا، تن موجب هر صديءَ ۾ ٽن کان اٽڪل پنجن انچن تائين چاڙهه ٿيو آهي (10). نيل جي لٽاشي ماٿريءَ جي ايراضي پهرئين آبشار کان وٺي ڊيلٽا جي منهن تائين 2100 چورس ميلن کان ٿوري سرس آهي ۽ خود ڊيلٽا جي ايراضي ان جي چوٿ مس ٿيندي. هينئنءَ سنڌوءَ جو ڪچو منڻ ڪوٽ وٽ پنجند جي سيلاب کان ڳڻبو ته، ڊيلٽا کي ڇڏي، گهٽ ۾ گهٽ 20 هزار چورس ميل ٿيندو (سنڌوءَ جو ڊيلٽا نيل جي ڊيلٽا کان گهڻو ننڍو آهي). تلهي ليکي، هينئنءَ سنڌوءَ جي لٽ مان نهيل زمين جي ايراضي نيل جي جوڙيل ايراضي کان ٻيڻي ڳڻي سگهجي ٿي.

جيئن ته سنڌوءَ جي پاڻيءَ ۾ لٽ جو مقدار نيل کان ٽيڻو ۽ ان جي ليٽ نيل کان هڪ ٻاڱي ٽي پٽيون وڌيڪ آهي، سو اسان اهو انومان ڪڍي سگهون ٿا ته سنڌوءَ جو ڪچو پکيڙ ۾ لٽاسي مصر جي ايراضيءَ کان گهٽ ۾ گهٽ ٻيڻو آهي ته ان جو مٿاڇرو مصر جي صديءَ اندر ڇئن انچن واري چاڙهه کان ته ضرور وڌيڪ چڙهيو هوندو. گهٽ ۾ گهٽ اُنهن علائقن ۾، جيڪي سنڌوءَ جي انهن پيٽن جي ويجهو آهن، جن مان اها پويان به ٽي هزار ورهيه وهندي رهي آهي. خوش قسمتيءَ سان موئن جي دڙي واري پَٽ جي کوٽاين انهن ڪچن ڪاٿن جي قيمتي ڇڪاس موجود ڪري ڏني آهي: ۽ هاڻ ائين سمجهيو وڃي ٿو ته سنڌو گذريل پنجن هزارن ورهين ۾ جنهن پٽ تان خاص ڪري وهندي رهي آهي، تنهن جو وچون پاڱو ٽيهه فٽ، يعني هڪ صدي ۾ ست انچ، مٿي ٿيو آهي. ڪٿ ڪئي ويئي آهي ته درياءُ سو ورهين کان جا هڪڙي واٽ وٺي وهندو رهيو آهي، تنهن جي سنوت ۾ زمين جو مٿاڇرو لڳ ڀڳ هڪڙو فوٽ چڙهيو هوندو. اتان جيئن پري وجبو، سراسري چاڙهه ٽيئن گهٽبو ويندو (11).

اهو ذهن نشين رهڻ گهرجي تہ هينئينءَ سنڌوءَ جي هاٿو ڪي روش ان جي قدرتي حالت واريءَ روش کان گهٽي قريل آهي. هي جو درياءَ جي ٻنهي پاسن کان ڊيلٽا جي منڍيءَ تائين لاڳيتا بچاءَ بند ٺهي ويا آهن، سي ٻوڏن وقت درياهہ جي ليٽ کي پراڻي زمين جيان گهٽو پري وجڻ نٿا ڏين. اِن جو اثر اهو ٿو ٿئي تہ ٻوڏن جو زور لهوارو ٿو ٿئي ۽ ٻنهي پاسي بچاءَ بندن جي وچ واري سوڙهي ڪپرائتي زمين چڙهندي وڃي ٿي، جنهن جي ڪري اِهو خطرو وڏي ويو آهي تہ جڏهن بہ ڪي وڏا ڪنڌ پيا تہ درياءَ ڏگ ئي مٽائي ويندو.

بچاءَ بندن جي پريان جا زمين آهي، تنهن کي هاڻ سنڌوءَ جو پاٽي اٽسڏيءَ طرح يعني واهن جي معرفت ملي ٿو. ڪي واهہ تہ پاٽي بہ سَو ميل ڪٽي، وڃي اهڙي هنڌ پهچائين ٿا، جتان درياءَ رڳو بہ سو وال پري آهي! بئراج واري علائقي ۾ واهہ انهن پور وڃوٽ تراڪڙن سنڌرن (12) جي سنوت ۾ ڪنيا ويا آهن، جي ڪڏهن سنڌوءَ جا پيٽ هوندا هئا. انهيءَ طريقي سان وچ واري سموري زمين سنڌن پهچ اندر اچي ويئي آهي. واهن جي تري جي لاهي اهڙي آهي، جو انهن جو پاٽي پاڻ سان ڪنيل لٽ سولائيءَ سان لوڙهيندو، وڃي ٻنين ۾ پٽاري سگهي ٿو. اِها هترادو آبپاشي ملڪ لاءِ اهو سڀ ڪجهہ پوري نيم ۽ وڏيءَ پورنتا سان ڪري رهي آهي، جيڪي ڪجهہ درياءَ جي ليٽ ڪتي ڪتي ۽ ڦرنڊڙ گهرنڊڙ نموني ۾ ڪندي هئي. سال بسال درياهہ جي پُراڻن پيٽن جا نشان ميساربا پيا وڃن. انهن پيٽن ۽ چاڙن جي وهڪري جي وات اجا تائين اُتان جي ماڻهن کي چڱيءَ پر ياد آهي، جو هنن لاءِ زمين جي متاڇري ۾ فٽ ٻن جو فرق پوکي راهيءَ ۾ وڏي اهميت رکي ٿو. تجربيڪار نظر وارو ماڻهو، ٻنين منجهان لنگهندي، انهن تانگهن ڊورن کي ڏسي، جهٽ سهي ڪري ويندو تہ اهي ڇا آهن، پوءِ ڪٽي انهن متان لنگهندڙ هترادو ڪڙيا ۽ ڪنڌيون نظر کي پاڻ ڏانهن ئي ڇو نہ ڇڪي وٺندا هجن. اهي تانگها ڊورا وڏي پيماني تي هوائي جهاز تان چٽيءَ ريت ڏسي سگهجن ٿا. جيڪو پٽ گهوڙي تان مستطيل ٻنين ۽ سڌن واهڙن سان ايڏو هيٺ متانهون ڏسڻ ۾ ايندو، سو پنجن هزارن فٽن جي اوچائيءَ تان 'ندين' جي ڏنڊلايل پاڇاون سان ليڪيل لڳندو. اهي 'نديون' ميلن جا ميل وڏي شان مان سان لڏنديون لمنديون هلنديون نظر اينديون ۽ سنڌن خاڪا سنڌن ڇاتيءَ تي بيٺل فصلن جي پَلَ جي ڪري اڪثر چٽا ۽ صاف ڏسڻ ۾ پيا ايندا.

جيتوڻيڪ بچاءَ بندن جي لاڳيتي سلسلي سنڌوءَ کي ان جي ليٽ جي قدرتي نيڪال کان محروم ڪري ڇڏيو آهي. پر سکر وٽ ان منجهان جيڪو وڏي مقدار ۾ پاڻي ڪڍي، واهن کي ڏنو وڃي ٿو، سو ان محروميءَ کي ڪنهن حد تائين دور ڪري ٿو. پر اسان کي اهو ياد رکڻو پوندو ته واهه پنهنجي گنجائش کان وڌيڪ پاڻي نٿا کڻي سگهن، جڏهن ته سکر وٽ سنڌوءَ جو وهڪرو وڏي چاڙهه وقت ان جي وڏ ۾ وڏ سراسريءَ کان به ٻيڻو ٿيندي ڏٺو ويو آهي (13). اهڙين حالتن ۾ ڪنهن نه ڪنهن کي رستو ڏيڻو ئي پوندو. ۽ 1942ع ۾ اسان سکر کان مٿي بندن کي ٻنهي پاسي شڪستو ٿيندي ۽ آڳاٽي زماني جي سيلاب جو ناٽڪ وري رچندي ڏٺو. تنهن سال پاڻي جو زبردست وستار سکر ۽ شڪارپور جي اُتر ۾ هيٺاهينءَ وارين ايراضين ۾ ڪاهي پيو هو. ۽ ٽن چئن ميلن جي پڪيڙ ۾ اولهه ڏانهن وڌيو هو ۽ پهرين ڏکڻ اولهه ڏانهن ۽ پوءِ ڏکڻ ڏانهن مڙندو، ڪي 180 ميل لتاڙي، وڃي منڇر ڍنڍ ۾ پيو هو (14). سکر بيگاري بند جي اڏاوت کان اڳ به ٻوڏ جو پاڻي اهوئي رخ وٺندو هو. لاڙڪاڻي ضلعي جي ماڻهن کان ان ئي ٻوڏ جون ڳالهيون ٻڌبيون هيون ۽ خير گهربو هو ته شل وري اهڙي ٻوڏ نه اچي. اها ٻوڏ پنهنجي رستي جي ٻئي اڌ ۾ سري ڍنڍ کان اڳيرو اولهه پاسي هيٺانهين ۾ هيٺانهين ماٿري وٺندي آهي ۽ اُتي ليٽ جي پاڻيءَ سان سنڌوءَ جي لٽ ۾ ٽڪرين جو رائو به اچي گڏجي ٿو.

اڳئين زماني ۾ اجا مٿي اُتر ۾ ڪشمور کان هيٺيرو سنڌوءَ جي ساڄيءَ ڪنڌيءَ تان جا اُٿل ٿيندي هئي، سا پڻ ڪڏهن لڳ يڳ اهوئي رستو وٺندي هئي. هيءَ ٻوڏ سرحدي ضلعي (جيڪب آباد) منجهان ذري گهٽ سنڌو الهندو طرف وٺندي هئي ۽ وري گهٽ وڌ اهو ئي رستو وٺي، جتي درياءَ جي لٽ ۽ ٽڪرن جو رائو پاڻ ۾ ملن ٿا، مهل وٺان ٿورو ڏکڻ طرف مڙندي هئي، ۽ وڃي بگي ديري ۽ دوستعليءَ جي وچ ۾ پهرين ڇاٽايل ٻوڏ واريءَ واٽ سان گڏبي هئي. انهيءَ ليٽ جي ٻئي اڌ وارو هيٺالهو اڳي ”سنڌ ڇنڊڻ“ (Sindh Hollow) جي نالي سان مشهور هو (15).

ڪڏهن ڪڏهن ائين به ٿيندو هو ته اُتر الهندي سنڌ جي انهن ٻنهي وڏين ٻوڏن کي اُتر ۽ اولهه وارن ٽڪرن تان وهي ايندڙ باراني پاڻيءَ جون ڇڙون هيڪاري وڌائي ڇڏينديون هيون: يعني ته سنڌوءَ جي سخت ٻوڏ وارن انهن ئي ڏينهن ۾ اڪثر زبردست بارشون به پونديون هيون.

سنہ 1942ع واري زبردست چاڙهہ ڪابيءَ ڪنڌيءَ تي روهڙيءَ ڪان متي قاسمپور بند ۾ ٻہ ڪنڌ هڻي، ناري جي متين پاڳن تائين ملڪ ٻوڙي ڇڏيو هو. اهو تہ اڳئين زماني ۾ بہ ٻڌندو هو. پر درياءَ ۽ رڻ پٽ جي وچ ۾ روهڙي ڊويزن جي مهاندي مان ئي ظاهر آهي تہ اهو علائقو هميشہ ڪان ٻوڏن جي وڪڙ ۾ ايندو رهيو آهي (16). سيني ۾ وڏيڪ ڏيان جوڳي ۽ نيم تي ايندڙ ٻوڏ اها هئي، جا سنڌوءَ مان اتل ڪائي، بهاولپور رياست جي غوثپور واري ڊوري (17) ۾ ايندي هئي. ان جو پاڻي ڪي 120 ميل لتاڙيندو، ناري ڪان ڳچ پنڌ هيٺ هليو ويندو هو. پراڻ اهو سمورو تہ ڊورن ۽ ڪڙين سان ليڪيل آهي، جي درياءَ جي پراڻن پيٽن سان ڳنڍيل آهن. درياءَ ڦوهہ ۾ اچي اتل ڪائيندو، تہ انهن منجهان گهڻن جو پاڻي بہ عام ٻوڏ ۾ شامل ٿي ويندو. تڏهن بہ ائين سمجهڻ غلط ٿيندو تہ آبڪلانيءَ وقت ليٽ جو پاڻي ڪو ملڪ جي آرپار هرويرو وڏيءَ ويڪريءَ پکيڙ ۾ لنگهڻ تي هريل هو. اڪثر ڪري اهو روايتي سيلابي گهارن (Flood Channels) مان وهندو هو ۽ انهن جي پيٽن ڪي ڪرڙي وڏيڪ اونهو ڪري ڇڏيندو هو (18). اهي گهارا بہ جڏهن پرچي تار تي ويندا هئا، تڏهن اُٿلي پوندا هئا ۽ شايد منجهانئن شاخون بہ ڦٽي نڪرنديون هيون. هتي اسان صديون اڳ ڪلهوڙن، ٽالپرن ۽ انگريزن جي صاحبيءَ ۾ آبپاشيءَ جون جيڪي مکيہ رڳون هيون، تن جو مول منڍ ڏسي سگهون ٿا، مثال طور گهاڙ ۽ الهندي ناري جهڙا واهڙ. انهن مهان واهڙن تي ڪاٽيءَ جي متيءَ جي ڪنڌين (Spoil Banks) جي نہ هجڻ ۽ سندن زبردست ورن وراڪن مان ئي پڌرو آهي تہ اهي پنهنجو پاڻ نهيا آهن (19). سندن وڏيءَ عمر جو اندازو هن حقيقت مان لڳائي سگهجي ٿو تہ سندن وهڪري جي واٽ لاڳيتين ماتري - ليڪن يا ڊورن سان لڳو لڳ نتي هلي، جيئن اڳ ضرور هلندي هوندي. ظاهر آهي تہ انهن واهڙن بہ، خود سنڌوءَ جيان، نئين زمين ڪڍي هوندي. (20). انهن جي برخلاف، ڪابيءَ ڪنڌيءَ تي جن پراڻن ڦاٽن بابت قياس ڪري سگهجي ٿو تہ اهي سنڌوءَ جا سائو گهارا هوندا، تن مان گهڻن ملڪ جي هيٺانهن علائقن مان ور وڪڙ واٽ ٿي ورتي. اهي گهڻو پوءِ جا پيدا ٿيل پانئجن ٿا (21).

ڊيلٽا جي اڳوڻي علائقي ۾، جو حيدرآباد ڪان ٿورو ڏکڻ ۾ شروع ٿي ٿيو، جيڪي مکيہ واهہ جهڙوڪ ڪلري بگهاڙ، پنياري ۽ سَتو هئا، تن بابت

اهو عام مشهور آهي ته اهي ڪنهن نہ ڪنهن زماني ۾ سنڌوءَ جا سمنڊ ۾ مکيہ ڇوڙ هئا.

تقريباً هزار يا وڌيڪ ورهيہ اڳ سنڌ جي مجموعي صورت ڪهڙي هئي، هاڻ اسان اُن جو نقشو چٽڻ شروع ڪريون ٿا. اِنهيءَ پروسي سان تہ اسان جا انومان ڪي گهڻا گٽل نـہ هوندا. اڄ حد درجي جي زرخيزيءَ ۽ حد درجي جي ويرانيءَ ۾ جيڪو فرق نمايان آهي، سو تڏهن گهڻو وڌيڪ اتاچرو هو ۽ سڄي يا برپٽ زمين جي پيٽ ۾ سائي يا آباد زمين تمام ٿوري هئي. پر درياهہ جي ٻنهي پاسن کان وڻڪار يا ٻيلن جو پٽو تڏهن اڄوڪي زماني کان وڌيڪ وڏو هو. اهو پٽو شاخن ۽ سائو گهارن سان لڳو لڳ ٿي هليو، جي سنڌوءَ مان ٿوري ٿوري پنڌ تي ائين ٿي ڦٽي نڪتا، جيئن وڻ مان لامون. انهن ٻيلن ۾، اڄوڪن ڪچي وارن ٻيلن جي پيٽ ۾، شايد گهٽ ڳرو ڪاٺ هوندو هو. اڄوڪن ٻيلن ۾ درياهہ جي ٻنهي پاسن کان بچاءَ بندن نهڻ جي ڪري آبڪلاٽيءَ وقت جيڪو اونهو پاڻي بيهي وڃي ٿو. تنهن تي خاص ڪري باهڻ ۽ ٻبر چڱو ٿئي ٿو. پر اسان کي يقين رکڻ گهرجي تہ جنهن بہ ڊوري يا ڪڍ ۾ پاڻي نيم سان بيهندو يا لنگهندو هو، سو لئيءَ ۽ ڪنڊي جي جهڳٽن سان ڇانيل هوندو هو. ٻيلي جي اُڃائيءَ ۽ گهاٽائيءَ مان ٻوڏ جي رواجي مدت معلوم ڪري سگهبي هئي (22). نيمائٽن سائو گهارن جي ڪڙ وني، سنڌوءَ کي جيئن جيئن پنتي ڇڏبو وجبو هو، ساوڪ تيئن تيئن ڇڊي ٿيندي ويندي هئي، ڇو تہ اُتي پاڻيءَ جو سراسري مدو هر سال جي ڇئن مهينن مان گهٽجي هر ٻئي يا ٽئين سال جا ڪي ٿورا ڏينهن، يا شايد اڃا بہ گهٽ ٿي ٿـي ويو. پڇڙيءَ ۾ ڏسبو تہ گهارو سُسي سُسي هڪ ٽانگهو راڳو پيو نظر ايندو، ۽ آسپاس ڪي ٿورا ڪنڊيءَ ۽ ٻير جا قد ماريل وڻ مس هوندا. جو اهي سوڪهڙي جي ڊگهن عرصن ۾ بہ ٽڳي ڇاڻن. انهن وڻن جي اهڙي هنڌ موجودگي ڏيکاري ٿي تہ پاڻي بعضي بعضي رڻ جي تاساريل سڄ جي وچ ۾ بہ پهچي ٿي ويو.

خاڪيءَ مٽيءَ جا اِهي وستار، گهڻو ڪري هر قسم جي نباتات کان وانجهيل، ڪٿي لوڻ جي ڦُلين سان پريل ۽ ڪٿي ڇڊي ۽ سنهي جهنگ سان ڇانيل، سنڌ جي وڏي ڀاڱي تي پکڙيل هئا. پر انهن جو بيان بہ ٿيترو ئي ورڇائيندڙ آهي، جيترو انهن کي ڏسي ڏسي، نظر جو ڪڪ ٿي پوڻ.

وري درياهہ ڏانهن ايندي، اسان کي ميرانجهڙي واريءَ جا دڙا بيلن واري پٽي مان نڪتل ۽ ڪيترن ئي چورس ميلن جي ايراضيءَ تي ڦهليل ڏسڻ ۾ ايندا. اهي ان ڳالهہ جو اهڃاڻ هوندا تہ هتان ٻوڏ جي پاڻيءَ جو ڪو نئون عارضي گهارو ڦٽو هوندو. ساڳيءَ طرح، مختلف گهارن جي دڳ مٽ پنيان کهري لٽ جا ڍڳ ڇڏي آئي هوندي. انهيءَ جي برخلاف، انهن گهارن سان لاڳاپيل ترائيءَ جا وسيع ڦهلاءَ سَر جي جهمٽن سان ڇانئيل هوندا ۽ نهرن ۽ ڦاٽن جا پراڻا اونها ڪاڏل پيٽ ڍنڍون تي رهندا، جن جون پڪون شاهوڪار ۽ گوناگون نباتات سان پريل هونديون. اهي ڍنڍون توڙي ٻيا ڍورا، جن ۾ اتل جو پاڻي ذري گهٽ سڄو ورهيہ بہ بيٺل رهي ٿو، تن جو گهڻو تعداد ۽ وڏي پکيڙ سچ پچ تہ اڳاٽيءَ سنڌ جي خاص وصف هئي. انهن ۾ نمايان جاءِ هاڻي جيان اڳ بہ ايامن ڪان منڇر ڍنڍ جي رهي هوندي. هيءَ ڍنڍ وچينءَ سنڌ اندر، الهندن ٽڪرن ۽ درياهہ جي وچ ۾ هڪ اونهو هيٺالهو والاري تي. نہ رڳو ٽڪرن جي وڏي حصي تان وهي ايندڙ ڇرن جو پاڻي انهيءَ ڍنڍ ۾ پوي ٿو، پر مٿينءَ سنڌ ۾ درياءُ جي ساڄي ڪنڌيءَ جي ليٽ بہ ان ۾ وڃي پوي ٿي. ان کي وڏيڪ باقاعدگيءَ سان پاڻي پهچائيندڙ الهندو نارو هو، جنهن جو ذڪر سنڌوءَ جي تمام جهوني سائو گهاري جي حيثيت ۾ اڳيئي ٿي چڪو آهي. ان واهڙ جو پاڻي، آبڪلاٽيءَ جي مند ۾، ور وراڪا ڪائيندو، ڪي ڏيڍ سو ميل لتاڙي، وڃي منڇر ۾ پوندو هو. ٻنهي جي وچ ۾ سڌو مفاصلو 80 ميلن کان ڪو ٿورو وڌيڪ ٿيندو. ڍنڍ جو واڌو پاڻي اڙل واهہ جي معرفت سنڌوءَ ۾ وڃي پوندو هو، پر اُهو تڏهن جڏهن سنڌوءَ ۾ پاڻي چاڙهہ واري مٿاڇري کان گهڻو هيٺ هوندو هو. هوڏانهن، جڏهن سنڌوءَ ۾ ٻوڏ ايندي هئي، تڏهن اها پڻ اڙل واهہ جي معرفت منڇر کي پاڻي ڏيندي هئي: اهڙيءَ طرح اهو عجب اسرار ٿيندو هو تہ هڪ واهہ يا نديءَ کي ابتو وهڻو پوندو هو (23).

اسين سنڌوءَ بابت اهو سوچڻ تي هري ويا آهيون تہ اها پنهنجي ڊيلٽا جي دوشاخي تائين، وچ تي ڪن ننڍڙن ڪڙين ۽ ڦاٽن کي، جيڪي ٻئي مکيہ پيٽ کان ڪو گهڻو پري ڪونہ ٿا وڃن، ڇڏي، هڪ ئي وهڪري ۾ وهي ٿي. درياهہ جي وهڪري بابت ان سوچ کي هٿي ڏيڻ جو ڪارڻ شايد هيءُ آهي تہ ٻاويهہ صديون اڳ سڪندر اعظم جي جن ساٿارين سنڌوءَ تان بيڙا هاڪاريا هئا، تن پنهنجن بيانن ۾ ان جي برخلاف ڪجهہ ناهي ڄاڻايو. جيڪڏهن اسان جاگرافيءَ

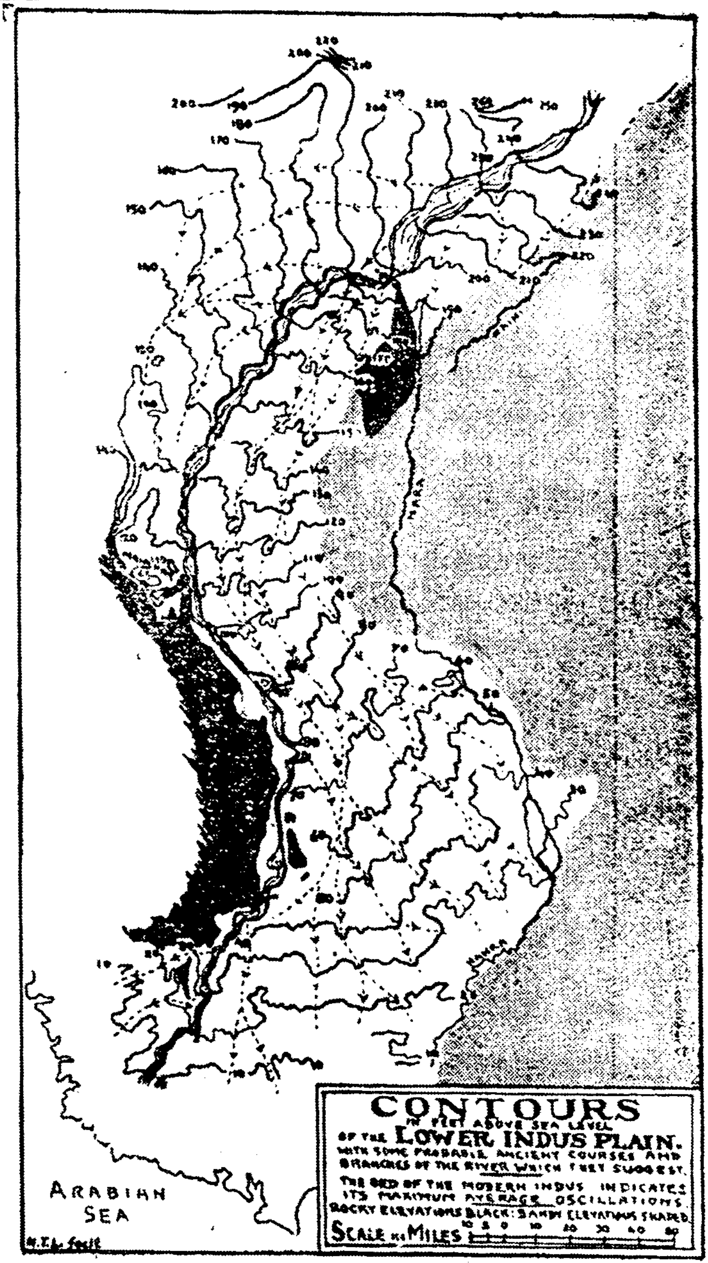
CONTOURS
IN FEET ABOVE SEA LEVEL
OF THE LOWER INDUS PLAIN.
WITH SOME PROBABLE ANCIENT COURSES AND BRANCHES OF THE RIVER WHICH THEY SUGGEST.
THE BED OF THE MODERN INDUS INDICATES ITS MAXIMUM AVERAGE OSCILLATIONS.
ROCKY ELEVATIONS BLACK: SANDY ELEVATIONS SHADED.
SCALE IN MILES 10 5 0 10 20 30 40 50
ARABIAN SEA
H.T.L. fecit

ٽر جي رڻ پٽ ۾.

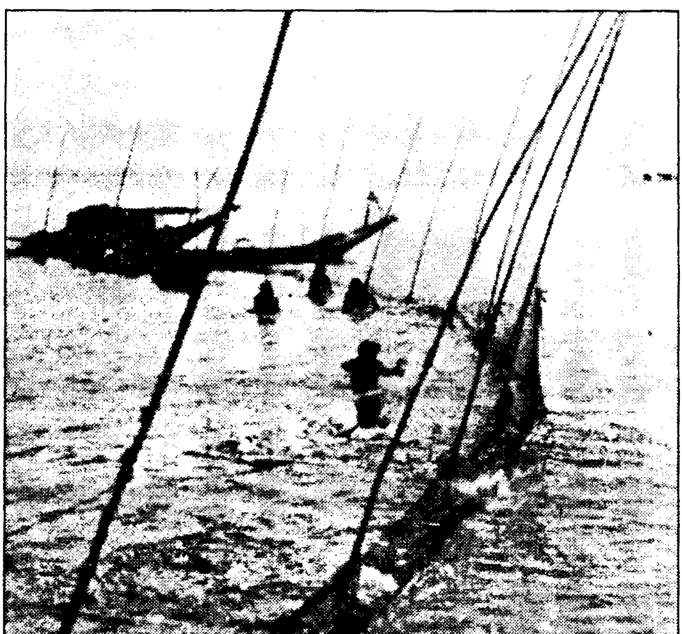

منڇر ڍنڍ: مهاڻا رڇ وجهي رهيا آهن.

جي ڇاڙهو عربن جي ان سڏيءَ ساک کي تہ سندن وقت ۾ درياءُ وچينءَ سنڌ ۾ ورهائجي، هڪ وسيع علائقي کي پيٽائون ڪندو، وري اچي هڪ ٿيندو هو (24). ڏيان ۾ نہ بہ رکون، تڏهن بہ جن قدرتي حالتن جو جائزو اسين وٺي رهيا آهيون، تن هيٺ اسان کي ڪنهن اهڙيءَ ئي صورتحال جي توقع رکڻ کپي. سراسري طور، اهو قبول ڪرڻ گهرجي تہ اهڙي ٻنڌي وهڪري جي ڊيگهہ جيتري وڏي هوندي، ٻنهي شاخن جي دائمي طرح وهڻ جو امڪان اوترو گهٽ هوندو، ۽ اها ڳالهہ 'ساماڻل' ڊيلٽائن جي شاخن سان بہ لاڳو ٿي سگهي ٿي.

هتي هڪڙي وڏي سائو گهاري يا درياءُ جي پراڻي پيٽ جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. ان کي سنڌوءَ کان آجو سمجهڻ مناسب ٿين دو. توڻي جو ان کي درياءُ جي ليٽ جو پاڻي ملندو رهيو آهي. هيءَ اهائي هندستان جي 'وچايل ندي' آهي، جيڪا گهڻو ڪري 'گهاگهڙ' يا 'هاڪڙو' ۽ بعضي بعضي 'شنڪر' يا 'نالا شنڪر' جي نالي سان سڏجي ٿي ۽ جنهن جو ذري گهٽ اڌ سنڌ منجهان لنگهي ٿو. هت انهيءَ نديءَ جي هڪڙي خاص پاڳي جا الڳ الڳ نالا آهن: ريڻي، واهندو، نارو ۽ هاڪڙو. اِها عجب جهڙي ڳالهہ آهي تہ ان جو رخ تلهي ليکي سنڌوءَ جي رخ سان نهڪي اچي ٿو ۽ ٻنهي جي وچ ۾ اوير طرف ويهن کان ستر ميلن جو مفاصلو آهي.

ان جا نشان هڪ لاڳيتي ڦاٽ جي شڪل ۾ ملن ٿا. ان جو مٿيون پاڱو ٿر واري رڻ جي پاسي کان لنگهي ٿو، ۽ هيٺيون پاڱو ٿر جي پڇڙيءَ سان مليل آهي. هاڪڙي کي اڳاٽي وقت جي هڪ باقاعدگي ندي سڏائڻ جو ڪٿي ڪيترو بہ حق هجي (ان حق جي چند ڇاڻ بہ ڪبي)، اهو گهڻي وقت کان ٻين ندين جي ليٽ کي پاڻ ۾ سمائيندو رهيو آهي. هاڻوڪي زماني ۾ تہ بيشڪ اهو سنڌوءَ جي ڳري ليٽ، غوثپور واري ڊوري جي معرفت، جنهن جو ذڪر آءُ اڳيئي ڪري آيو آهيان، ڪڻندو رهيو آهي، ۽ شايد ان شاخ جي ليٽ بہ، جيڪا 'هارياري' يعني 'کيڙيندڙ' جي نالي سان سڏجي ٿي ۽ جيڪا ستلج ۽ چناب جي دوآبي کان هيٺ ٿي پنجند سان پور وچوٽ هلي ٿي (25).

صدي کن ٿيندي تہ روهڙيءَ جي بلڪل مٿان هڪڙو واهہ کڏيو ويو هو، جيڪو هاڪڙي جا ڪي بہ سو ميل ڪٽي ويو آهي (ان پاڳي کي 'نارو' چيو وڃي ٿو (26). پوءِ اُن واهہ جو منڍ سکر بئراج مان کيو ويو هو. ناري ۾

قدرتي نديءَ وارا سڀ وصف آهن: اهو تانگهيءَ ماتريءَ منجهان وڃي ٿو، ڪٿي ته موڪر به ٽي ميل به اٿس، پر واريءَ جا ريٽ به ڏاڍا اٿس. درياءَ جي ليٽ ان ماتريءَ کي يڪ ڪان يڪ تائين بوڙيندي رهي آهي. پر لنگهي به تُرت وڃي ٿي (27). نارو هاڪڙو جڏهن ڪليل ميدان ۾ اچي ٿو، تڏهن ٿر جي ڪَر جي ويجهو رهي ٿو ۽ اتان ڏکڻ ڏي هلندي وڏيڪ چٽي نديءَ جي ڏک ڏئي ٿو.

سنڌ ۾ هاڪڙي جو مٿيون ڀاڱو نسبتاً گهڻ مشهور آهي ۽ پوين ٿورين صدين ۾ شايد پوڏن جي وڪڙ ۾ به ايترو گهٽو ناهي آيو. جيترو ناري وارو هيٺيون ڀاڱو، حالانڪ مٿئين ڀاڱي کي اڳين وقتن ۾ وڏيڪ جهجهي، توٽي جو بيقاعدي، ليٽ ملندي هُئي. اها ليٽ ڪٿان ايندي هُئي؟ هي سوال وڏيءَ دلچسپيءَ وارو آهي، ڇاڪاڻ ته ان جو واسطو مٿئين هندستان جي هاٺوڪين ندين جي آڳاٽي رخ ۽ وهڪري سان آهي ۽ وڏي واد و واد جو ڪارڻ بڻيو آهي (28).

هاڪڙي جي سيني ۾ پڌري پاڻي پَرو خود سنڌو آهي، جنهن جي ليٽ غوٺپور واري ڊوري جي معرفت وهي ٿي. مٿينءَ سنڌ جي تالپر حاڪمن جا پويان، جن جُون زمينوون ناري تي جانوجيءَ لڳ آهين. تن وٽ ڪنهن وڏيڪ ڏورانهين ذريعي جي ڪا روايت ڪانهي (29). تنهن هوندي به، هاڪڙي جي پيٽ جا اهڃاڻ پنتي بهاولپور ۽ بيڪانير رياستن منجهان لاڳيتا لنگهندا ملن ٿا ۽ ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته اهو آخرڪار ڪيترين ننڍين ندين، خاص ڪري گهاگهڙ، مرڪنڊا، سرسوتي ۽ چيتانگ، جي ميلاپ مان نڪري ٿو ۽ اولهه ۾ ستلج ۽ اوپر ۾ جمنا جي ڇوڙن جي وچ ۾ سواليڪ ٽڪرين مان اُسري ٿو. انهن نهرن جون پاڻي جهٽيندڙ ايراضيون (Catchment areas) تمام ننڍيون آهن ۽ برسات تي مدار رکن ٿيون، سو اهو سمجهڻ غلط ٿيندو ته ڪو انهن جي پاڻي سڄا سارا 800 ميل وهي وڃي سمنڊ ۾ پوندو هوندو (30). هي جو بهاولپور ۽ بيڪانير جي علائقي ۾ هاڪڙي جو پيٽ ايترو ويڪرو ڏيڍ سو ميلن جي مفاصلي تائين ٻن ميلن کان به سرس آهي، ته اِن جو سبب پڪ ئي پڪ هماليا جي رجيل برف مان نهندڙ هڪ نه ٻي نديءَ جي ليٽ هوندي.

اِن مان ظاهر آهي ته ڪنهن وقت جمنا، جا پاڻ ميل ڪن ويڪري آهي، سا پڻ چيتانگ جي هڪ پُراڻي پيٽ جي جي معرفت هاڪڙي کي پاڻي ڏيندي هئي (31). سنڌو هاڪڙو ۽ گنگا ۽ ترايـن جـي وچ وارو هينانهون سـَنڌو

(watershed) اڄڪلهہ چيتانگ ۽ جمنا جي وچ ۾ آهي. پر گنگا ندي، جا اُتاهين هماليا جي لڪاشي ندي آهي، سا اڳي انهيءَ سَنڌر تان وهندي هُئي ۽ ٻنهي پاسن کان بيپرواهيءَ سان اُتلندي رهندي هُئي ۽ اڳيرو وجي پنهنجي سَنڌر تان کسڪي، ڏکڻ طرف لهي تي ويئي. چيتانگ، پاور وٽ، گهاگهڙ يا هاڪڙي سان اچي ملي ٿي. ساميهن يعني ساڄيءَ ڪنڌيءَ تي ستلج جي پراڻن پيٽن مان نڪرندڙ سائو گهارن جا نشان آهن، يا تي سگهي ٿو تہ اِها سڄي ستلج ندي هُجي، جا ٽن هڪبئي کان ڪافي ڏورانهن هنڌن تي هاڪڙي سان اچي ملندي هجي. انهن منجهان اوياري ۾ اوپارو ۽ سيني ۾ گهٽ ڇٽو چيتانگ جي سنگم کان ڪي 25 ميل مٿي پاٽنر وٽ ڏسڻ ۾ اچي ٿو (32). ترتيب ۾ ٻيونمبر، جو ستلج جو هڪ پراڻو انگڙ ونگڙ پيٽ آهي، هاڪڙي سان بهاولپور جي ٻنهہ حد اندر ولهار وٽ اچي ملي ٿو. معلوم ائين ٿو ٿئي تہ اِهو ستلج جي هڪ پراڻي وهڪري مان ڦٽندو هوندو، جيڪو پٽندا ۽ مالوٽ مان ٿيندو وهندو هو ۽ ان جو رخ تلهي ليکي هاڪڙي جي شاخ واهہ وارو هو (33). انهن ڳنڍيندڙ ڦاٽن مان ٽيون بهاولپور شهر کان ويهارو ميل اوير اُتر اوير ۾ شروع ٿي، وڃي ڪَدوالا جي ويجهو هاڪڙي سان مِلي ٿو. ان جي رخ جي پوئواري وري هڪڙي ٻي آبپاشي شاخ، ريگستاني شاخ، ڪري ٿي، پر اسان کي ٻڌايو ويو آهي تہ اِها واهند جي نالي سان هڪ وڏي قدرتي سُڪل شاخ هئي، جا شنڪر نديءَ کي پاڻيءَ پهچائيندي هئي (34). انهيءَ سنگم کان ڪي ٽيهارو ميل هيٺ، ويراوال جي پسگردائيءَ ۾، هاڪڙي جو اڪيلو ويڪرو پيٽ ننڍين ننڍين شاخن جو جهڙوڪ ڍيلنا ٻڄي وڃي ٿو.

انهيءَ هنڌ کان سنڌ جي هاٺوڪي اُترين سرحد جي ويهن ميلن اندر ندين جي پيٽن جي مِلڻ ۽ ڏار ٿيڻ جو ساڳيو مونجهارو جاري رهي ٿو (35)، پر ڊوري جي معرفت غوثپور واري بوڏ جتي اچي هاڪڙي ۾ پوندي هُئي، تنهن کان هيٺتي هاڪڙي جو ڦاٽ وڏيڪ ڇٽو ٿي وڃي ٿو. سنڌ جي حد اندر ونجهڙوٽ نالي هڪ آڳاٽي ماڳ وٽ هاڪڙو ٻه شاخو ٿي، ڪي ٽي سو ميل پنهنجو نالو وڃائي هلي ٿو. ان جي مکيہ شاخ جو نالو واهندا آهي، جا ور وڪڙ وهندي، پهرين عام طرح ڏکڻ مُنهين رخ سان هڪڙي منڙائو نالي هنڌ تائين وڃي ٿي. منڙائو روهڙيءَ ۽ جيسلمير جي وچ ۾ قافلن واريءَ واٽ تي آهي. اُتان

پوءِ اها هيڪاري اولهه ڏانهن مُڙي ٿي، تهان پوءِ ڏکڻ اولهه ڏانهن ۽ آخر ۾ وري ڏکڻ طرف ورندي. روهڙيءَ جي ڏکڻ ۾ ننڍين ٽڪرين ڏانهن وڌي ٿي. انهيءَ وچ ۾ ان سان ريڻي نالي هڪ ٻي ڇاڙ به اچي ملي ٿي، جا ونجهڙوٽ کان نسبتاً سڌو رخ، يعني ڏکڻ اولهه کان ڏکڻ، وٺي ٿي.

ريڻيءَ سان سندس "ناليءَ" وارو لقب مجموعي طرح ٺهڪي اچي ٿو، ڇاڪاڻ ته اها هڪ اونهو واهو آهي، جو ڪٿي به چاليهن والن کان وڌيڪ ويڪرو ناهي ۽ ڪنڌيون به پنڌرهن ويهه فٽ مَس اُڀيون هونديس. ان جي ٻنهي پاسن وارو تَرُ ڍِڳن سان پڪو لٽاشو آهي ۽ ان تائين چٽيءَ ريت لهوارو اچي ٿو (36). هوڏانهن واهندا جو پيٽ ويڪرو ۾ تراڪڙو آهي، ۽ ڪيترن هنڌن تي لڙهندڙ واريءَ جي ڪري سجاڻ ئي ڏکيو ٿو لڳي. ڏسڻ واري تي اهو اثر ٿو ويهي ته وڏيون ٻوڏون ڪڏهن ڪڏهن واهندا ۾ گهڙي، ڍِڳن جي وچ ۾ سيني وائکين جاين کي ميلن تائين پري ڇڏينديون هونديون ۽ ڏکڻ طرف ڪو خاص اڳتي نه وڌنديون هونديون. اُتل جو پاڻي گهڻو ڪري ريڻيءَ تائين محدود رهندو هوندو ۽ ڪڏهن ته ان جي وٽ کان به چڙهي ويندو هوندو. پر پوءِ ان جي اُپيءَ لاهيءَ تان هيٺ وهي، اچي مرڪزي 'ناليءَ' کي ڪرڙيندو وهندو هوندو.

ان علائقي جي آڏي لاهي ڏکڻ اوپر طرف آهي. اهڙيءَ ريت ريڻي سنڌوءَ کان ۽ واهندا ريڻي کان هيٺانهين سطح تي وهي ٿي. واهندا کان اڳيرو جيسلمير رياست جي حد وٽ ڪي ڍورا اچا به هيٺانهان آهن، پر، جيستائين مون کي پتو آهي ته اهي ڪا لاڳيتي هيٺانهين ماتري نتا ناهين.

روهڙيءَ کان ٽيهارو ميل ڏکڻ ۾ انهيءَ طرف ٽڪرين جي جيڪا قطار وڃي ٿي، اُن جي اوپر واري پاسي کان ڪجهه ويجهو ئي، ريڻي، واهندا ۽ ٻيا سائو گهارا درجي بدرجي وڃي ناري ۾ ملن ٿا. خيرپور جي حد ٽپڻ کان سٽت پوءِ ڇن پٽر جي جاءِ پٽون ونڻ لڳن ٿيون ۽ نارو اُتان اٽڪل نٺ ميلن تائين ڪي به ميل ويڪريءَ ماتر منجهان ور وراڪا کائيندو. ٻنهي پاسن کان پٽن جي وچ ۾ گهُٽبو، ڪجهه ڪجهه ڏکڻ جي اولهه وارو رخ وٺندو هلي ٿو. اُتي اهو ميدانن ۾ منهن ڪڍي ٿو ايرندي رڻ جو پاسو وٺندو. ڏکڻ اوپر يا ڏکڻ ڏکڻ اوپر ڏانهن لڙندو جڏهن 25 ڊگريون 30 منٽ ويڪرائي ڦاڪ وٽ پهچي ٿو، تڏهن پٽون لٽاشي پَٽَ جي وڌيل ٽُڪري کي وڪوڙينديون، اوچتو ئي اوچتو

اوپر ۾ رهجي وڃن ٿيون. نارو انهيءَ وٽيءَ کي منهن وٽان پار ڪري، وري ڏکڻ ۾ وڃي رڻ پٽ جي پاسي کان نڪري ٿو ۽ ان سان پور وچوٽ هلندو، ڏکڻ، ڏکڻ اولهه ڏانهن لڙندو، وڃي ڪڇ جي رڻ ۾ ڪري ٿو. جنهن نالي کان اِها ندي مٿين چئن سون ميلن کان وچڙيل هئي، سو نالو، يعني هاڪڙو، نيٺ ان جي پوئين ڀاڱي لاءِ وري ٻڌڻ ۾ اچي ٿو.

ناري هاڪڙي ماٿريءَ جا پويان اڍائي سو ميل سنڌوءَ جي اوپر واريءَ هيٺانهين ماٿريءَ سان مشابهت رکندڙ آهن. فرق ڪجهه رڳو اُتي آهي، جتي اها عمرڪوٽ وٽ 'وٽيءَ' جي منهن کي پار ڪري ٿي ۽ اوپر طرف واري زمين هيڪاري، لهواري ٿي وڃي ٿي. هت اهو ياد رکڻ ضروري آهي ته جڏهن 1859ع ۾ ناري اندر پهريون ڀيرو پاڻي ڇڏيو ويو هو، تڏهن سانگهڙ ۽ کپري جي تعلقن ۾ ان جي ڪابي پڪَ لڳَ ڪيترائي الڳ الڳ اونهائيءَ وارا ڍورا پُرجي ويا هئا. اهي ڍورا هڪٻئي سان پور وچوٽيءَ تي ٿر جي هن ڀاڱي جي مخصوص پٽن جي وچ وارن ڏهرن ۾ آهن (37)، ۽ انهن منجهان ڪن ۾ خود ناري جو پاڻي ڏهه ڏهه ميل پري تائين پيهي وڃي ٿو. ائين وسهڻ بيواجبي نه ٿيندو ته جيڪڏهن هن هيٺانهين زمين جي وڪَ وِڪَ تي پٽون نه هجن ها ته هوند نارو اڃا به ڪيئي ميل پري اوپر وارو رخ اختيار ڪري ها.

انهن ثورن اعتراضن کي قائم رکندي، اسان چئي سگهون ٿا ته هاڪڙو نارو پهرين ستلج ۽ پوءِ سنڌوءَ جي ڪابيءَ ڪنڌيءَ تي هيٺينءَ ۾ هيٺين ماٿري والاري ٿو. انهن ٻنهي دريائن جو لٽ انهيءَ ماٿر ۾ اچي، ٿر جي الهندن پلاندن هيٺان جا هوريان چڙهندڙ زمين آهي، تنهن سان گڏجي ٿو. اُها زمين پڻ لٽاشي آهي، پر ان جو مول منڍ، جي ڪو ٻيو نه ته به گهڻو آڳاٽو ضرور آهي. هيءَ حقيقت سنڌ جي آڳاٽن پاڻين بابت اسان جي تاويل لاءِ زبردست اهميت رکي ٿي. ان جو سڌو سنئون مطلب هيءُ آهي ته اسان ڪٿي اهو فرض به ڪريون ته ستلج جو مکيه يا سمورو وهڪرو ڪن ڪن وقتن تي مختلف هنڌن کان اچي هاڪڙي ۾ داخل ٿيندو رهيو آهي، ۽ اهو به ته سنڌو پنهنجين ڏاني ندين جي پاڻيءَ کڻڻ کان پوءِ پنهنجو مکيه يا سڄو وهڪرو ڪڏهن ڪڏهن هاڪڙي ۽ ناري جي پيٽ ۾ ڇوڙيندي رهي آهي، ۽ اهڙيءَ ريت سمنڊ تائين پهچندي رهي آهي. ته به اهي حالتون پڪ ئي پڪ يا ته ڪڏهن تمام ڏورانهين زماني ۾ موجود رهيون هونديون، يا وري ٻئيءَ حالت ۾ نسبتاً گهٽ عرصو هليون هونديون.

اِن ڳالھ جي ثابتي لڻاسي زمين جي نسبتي مٿاڇرن ۾ آهي، ۽ ان جو ڪو رد ڪونهي. ايترو مڃي سگهجي ٿو تہ وڏا درياھ هاڪڙي يا ناري جي پيٽ منجهان ڊگهي مدي تائين يا وڏيڪ ويجهڙ واري زماني ۾ وهندا رهيا هوندا. پر سنڌجي مهراڻ جو جيڪو تصور اسان کي ريورٽيءَ ۾ ملي ٿو تہ اهو ڪسابن کان هاڪڙي جي پيٽ مان وهندو رهيو آهي ۽ ان جي پڇڙ رڳو عيسوي سن 950 ڌار ڇڏي اٿائين، سو بنان ڪنهن شڪ شبهي جي غلط آهي. ملڪ جا مهاندا اسان کي صاف صاف ٻڌائين ٿا تہ انهن ڳريل برف تي پلجندڙ وڏن درياهن جو مکيہ پويون وهڪرو مثال طور گذريل پنجن هزارن ورهين جو حصو جيڪو هڪ درياھ جي حياتيءَ جو خسيس مدو آهي، ضرور مختلف مدارن تي وهيو هوندو. جي سڀ ماٿريءَ جي اولھ توڙي اوير ۾ ٻاهرينءَ ۾ ٻاهرين حد کان چڱا اندر هوندا. انهيءَ يا اُن کان وڏيڪ ڊگهي عرصي جو وڏي ۾ وڏو ڀائُو هاڪڙو نارو مندائتو سائو گهارو رهيو هوندو، جنهن منجهان ليٽ جا وڏا وڏا وهڪرا تہ شايد چڱيرڙيءَ باقاعدگيءَ سان لنگهندا هوندا. پر لاڳيتو دائمي وهڪرو اُتان ڪڏهن بہ نہ وهيو هوندو (38).

تاهم، اسان کي تنهن زماني کان اڳ واري دور ڏانهن ڏسڻ گهرجي، جڏهن سنڌوءَ بکر واريءَ وٿيءَ مان ڦاٽ ڪاڏو هو پر جنهن وٿيءَ سنڌوءَ کي پنهنجو ڪري ڇڏيو هو. اهو زمانو تي سگهي ٿو تہ تاريخي معنيٰ ۾ بہ ڪو خاص ڏورانهون نہ هجي. هي جو سنڌوءَ جو انهيءَ چورلڪ سان ڇڻ تہ پختو پيچ پيل ٿو ڏسجي، سو اِن ڪري آهي، جو اِهو چورلڪ ان جي اُتر ۽ ڏکڻ وارين ٽڪرين ۾ جيڪي ٻيا چورلڪ آهي، تن جي ڇپائين تري جي پيٽ ۾ گهڻو وڏيڪ اونهو آهي. پر اِن خاصيت جو ڪارڻ بہ پاڻ درياھ آهي، جو جڏهن کان اهو اِن چورلڪ منجهان لنگهڻ لڳو آهي، تڏهن کان ان جي تري کي لاڳيتو ڪرڙيندو اچي ٿو. لٺاشي ميدان جا مهاندا (39) جيڪي ڪجھ اسان کي درياءَ جي عام وهڪ بابت ٻڌائين ٿا، تنهن جي روشنيءَ ۾ ڏسبو تہ هيءُ درياءَ جي حياتيءَ جو هڪ تازو واقعو لڳندو. اهو سوال تہ درياھ جي وهڪ ڪٿي هئي ۽ ڪٿي نہ هئي، سو اسان کي حد حساب کان وڏيڪ اڳاٽي وقت ڏانهن ڇڪي وڃي ٿو.

بکر کان مٿي درياھ ڪهڙو دڳ تي ورتو، تنهن بابت سنڌو ماٿريءَ جا ميداني مهاندا ٻڌائين ٿا تہ سنڌو مختلف زمانن ۾ سکر جي اُتر ۽ اولھ ۾

روهڙيءَ جي ڏکڻ ۽ اوير ۾ وهندي رهي آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته انهن مان ڀهريون دڳ لڳ ڀڳ اهو هو، جيڪو اڄڪلهه سنڌ ڍوري ۽ سنڌ واهه جو لکيءَ واريءَ هيٺانهينءَ جي اُتر طرف آهي ۽ ٻيو دڳ اهو هو، جيڪو اڄڪلهه ريڻي ماتريءَ جي اُتر اولهه ۾ ياري لُنڊ کان پرتي ڏاهر واهه جو آهي. وڏيڪ آثار اِنهي ٻئي ڇاڻايل دڳ جا ملن ٿا، جنهن جو مطلب يا ته اُن جو پوءِ وارو زمانو ٿي سگهي ٿو يا وڏيڪ ڊگهي والار. يا وري اِهي ٻيئي ڳالهيون اُن جو سبب ٿي سگهن ٿيون. جيڪڏهن سنڌو سچ پچ مٽيڻءَ سنڌ منجهان ڪجهه وقت لاءِ اهو اوير وارو دڳ وٺي وهندي هئي، ته پوءِ ضرور ان روهڙيءَ وارين ٽڪرين جي اوير ۾ ساڳيو ناري وارو طرف ورتو هوندو. پر شايد ناري جي ماتريءَ منجهان نه لنگهي هوندي. جنهن هنڌ نارو اچي سنڌئين ميدان ۾ پوي ٿو، تنهن هنڌ جي اوسي پاسي جا مهاندا ڏيکارين ٿا ته درياهه جو پويون وهڪرو ناري هاڪڙي واريءَ ماتريءَ کان ڪي ميل اولهه طرف ۽ گهڻو ڪري هڪڙي ئي پيٽ منجهان وهندو هوندو: يا گهٽ ۾ گهٽ ائين هوندو ته جيڪڏهن درياهه دو شاخو ٿيو هوندو ته ٻنهي شاخن ڏکڻ جي اوير وارو ڏِس ورتو هوندو، ڇاڪاڻ ته 26 ۽ 25 ڊگرين وارين ويڪرائي ڦاڪن جي وچ واري ۽ 60 ڊگريون 40 منٽ ڊگهائي ڦاڪ جي اوير واري (حيدرآباد کان ارڙهن ميل اوير ۾ اُتر کان ڏکڻ ڪڍيل ليڪ) سموري علائقي جو عام لاهه گهڻي ڀاڱي ڏکڻ کان اوير طرف آهي. هــت اسان سنڌوءَ جي هڪ پراڻي ڊيلٽا واري علائقي جي ڪابي اڌ ۾ آهيون، جيڪو سڪرنڊ ۽ نوابشاهه واري تَر ۾ هڪڙي هنڌان وڃي جيان ڦهلجي وڃي ٿو.

اهڙيءَ ريت اهو خيال طبعي خاصيتن جي روشنيءَ ۾ رينجي وڃي ٿو ته اوائلي تاريخي زماني ۾ جا ندي ناري واري پيٽ جي لڳ ڀڳ وهي هوندي، تنهن مان ڪا شاخ 'ڦٽي جمڙائوءَ يا جڪرائوءَ کان هالا ڏي ڏکڻ ڏکڻ اولهه وارو طرف وٺي ويندي هوندي، بلڪ اهڙيءَ شاخ ڪي زمين جي لاهه سان ذري گهٽ گوني ڪنڊ ناهيندي وهڻو پيو هوندو. جيئن ته اهو لاهه تمام وڏيءَ ايراضي جو عام لاهه آهي، ان ڪري تمام گهڻو اڳانو هوندو.

انهن خاصيتن جي اهميت ايندڙ بابن ۾ اُجاگر ٿيندي. تاريخ جي زمّاني ۾ پهچڻ تي اسان ڪي سنڌوءَ جي ڦِرندڙ رخن ۽ هاڪڙي جي ڏهوڪين حالتن ڪي

مليل ثابتين جي روشنيءَ ۾ جانچڻ جا ڪيترائي وجهه ملندا. جيئن اڳتي بيان ڪيو ويو آهي. سنڌ جي ميدانن جي عام حالت ۽ ڏيک انهن ڦير ڦارين جي ڪري رڳو مڪاني طرح ئي ڦرندا رهيا آهن. ڪو سائو ۽ سيراب علائقو وهندڙ شاخ جي لٽجي وڃڻ تي سڃو ۽ ويران ٿي پئي ويو آهي ياوري ڪو سڃو ۽ غيرآباد پاسو ڪنهن نئين شاخ جي ڦِٽڻ ڪري گهاٽي جهنگ ۾ تبديل ٿي پئي ويو آهي.

اهڙين حالتن ۾ اِهو يقيني آهي تہ سنڌ جي ميدانن جي رهواسين جو ڏنڊو مال چارڻ ۽ سندن جيئڻ جو ڏانءُ لڏپلاڻ وارو هجي، ماڻهن جي چڱي چوکي طبقي جو گذران ميجين مارڻ ۽ پکين ڦاسائڻ تي هجي ۽ پوکي راهي جوکائتي ۽ غير يقيني هجي، هيءُ تاريخ جي هزارين ورهين جو عام پس منظر آهي. وري جڏهن پوکي راهيءَ ظاهر ٿي ۽ ماڻهن هڪ هنڌ ٽانيڪو ٿي رهڻ شروع ڪيو، اهو تمدن جي مٿانهين درجي جي انساني سرگرمين جو دور هو، جنهن جو مطالعو اڳتي پيش ڪيو ويندو.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. "جتي درياءُ هڪ ئي پيٽ مان بڌجي وهي ٿو، اُتي ان جي بنهي پاسي اُن جي ليٽ جي پکيڙ پنهنجي انتهائي حد کي پهچي وڃي ٿي، پر جڏهن اُن جو پيٽ مقرر نٿو رهي، تڏهن سندس ليٽ جي پکيڙ اڌ بہ مس وڃي رهي ٿي." سرڪلاڊ انگلس، "درياهن ۽ واهن جي هلت ۽ انهن تي ضابطو"، (پونا 1949، ڀاڱو پهريون، ص 168.

2. "بنگال جي ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جو رسالو"، جلد پنجيتاليهون، ڀاڱو پيو (1887) "پنجاب جي جاگرافيءَ ۾ تبديلين ۽ ان جي دريائن وغيره بابت" از آر ڊي اولڊام، ص 325. اولڊام جي ان مضمون ۾ ڪتب آيل لفظن 'ڏکڻ' ۽ 'اُتر واري پاسي' جي معنيٰ 'لهوارو' ۽ 'اوڀارو' ورتي وڃي. روهڙيءَ کان ٽپندي، سنڌوءَ جو رُخ اوير کان اولهہ آهي.

3. آر. بي. بڪلي، "هندستان ۽ مصر ۾ آبپاشيءَ جا ڪم"، (لنڊن 1893)، ص 94.

4. يعني يورپ کان ٻاهر. 'پو' نديءَ ۽، ان کان ڪجهہ گهٽ، 'رهون' نديءَ جو صدين کان اپياس ڪيو پيو وڃي.

5. آر. بي. بڪلي، "هندستان ۽ مصر ۾ آبپاشيءَ جا ڪم". (لنڊن 1893ع) ص 37. 36.

6. آربي- بجلي "هندستان ۽ مصر ۾ آبپاشيءَ جا ڪم" هڪ نيل نديءَ لاءِ جيڪو 24 ڪروڙن مڪعب والن جو انگ ڏنو آهي. سو قدرتي طرح سندس دليل کي بي وزنو ڪري ٿو. (ميجر جنرل ايم. آر. هنگ. "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ" ص 70).

7. "سنڌوءَ جي چوڙ جي مارچ 1877 ۾ ڪيل سروي جي رپورٽ" از: ليفٽيننٽ اسٽف. هندستان جي اڳوڻي سامونڊي فوج. حوالو ڏيندڙ هڪ. اڳيئي ڄاڻايل ٽُڪري ۾.

8. سنڌ گزيٽيئر. 1907. ص 110.

8- الف. "هندستان ۽ برما جي ارضيات جو رسالو". ٽيون ڇاپو. 1950. لنڪدڙ: سر اي. ايچ. پاسڪو. ص 280.

9. ايليزي ريڪلس. "ڌرتي". لنڊن. 1878. ص 402.

10. ريڪلس. "ڌرتي". ص 412.

11. سرڪلاڊ انگلس. اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب جو ص 172.

12. هن ڪتاب جو ص 23.

13. ڊبليو ايل. اسٽرينج سڪر وٽ وڏ ۾ وڏ وهڪري جو انگ 9 لک مڪعب فٽ في سيڪنڊ ڄاڻائي ٿو ("هندستاني انجنيري". ص 144). سرڪلاڊ انگلس لکي ٿو: "وڏ ۾ وڏ" رڪارڊ ڪيل ڄاڙهه (ماپٽي جي خرابيءَ ڪري اوائلي انگن اکرن جي غلطين سڌارڻ کان پوءِ) 7 لک 30 هزار ڪيوسڪ هو". ۽ هو وڏ ۾ وڏ امڪاني وهڪري جو انگ 9 لک ڪيوسڪ ڄاڻائي ٿو. وهڪري جي ماپن جي داخلا 1921 کان پوءِ ئي لڳاتار ڪئي پئي وڃي. ("درياهن ۽ واهن جي هلت ۽ انهن تي ضابطو". ص 167. 183).

14. انهيءَ گهاري منجهان نيڪال ٿيل پاڻيءَ جي ڪٽ 90 هزار ڪيوسيڪ ڪئي ويئي آهي. ۽ 2600 چورس ميل ايراضي ٻوڏ هيٺ اچي ويئي هئي. (سرڪلاڊ انگلس. اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب. ص 177).

15. "بنگال جي ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جو رسالو". جلد ايڪونجهاهون. پاڱو پهريون. (1892): "سنڌ جو مهراڻ ۽ ان جون ڏاني نديون". از ميجر ايچ. جي.

ريورٽي، سنڌ ڊوري لاءِ ڏسو ص 307، ۽ 1874 واريءَ ٻوڏ لاءِ ڏسو 311 ۽ 312. جيستائين مون کي پتو آهي تہ ٻوڏن جو تنهن سال وارو رستو پورو ورتل نہ هو.

16. اٽڪل ٻہ هزار چورس ميل.

17. غوثپور سنڌ جي حد کان اٽڪل 50 ميل ۽ بهاولپور شهر کان تورو وڏيڪ پري، ذري گهٽ منڻ ڪوٽ جي بنهہ سامهون آهي. هي پڻ ڏسو: "بمبئي سرڪار جي دفترن مان انتخاب"، نمبرپنجيتاليهون، "ايرندي ناري جي متئين ياڱي بابت رپورٽ"، لکندڙ جي.جي.فائيف ۽ ٻيا ص 12، 26 ۽ 37.

18. اسٽرينج، اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، ص 149.

19. "سنڌ گزيٽيئر"، ص 283، 286، پڻ ڏسو: هئگ، سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ضميمو 'ج' ص 131.

20. سيلاني مئسن 32-1831ع ۾ 'الهندي ناري' بابت لکي ٿو: "وسهڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ پوين ورهين ۾ ان واهہ اندر اڳي کان گهٽو وڌيڪ پاڻي اچي ٿو، ايتري تائين جو اهو ٻہ، پنهنجي ڇڏيندڙ درياءُ سنڌوءَ جيان، اُٿلي پوي ٿو." ("بلوچستان، افغانستان ۽ پنجاب ۾ ڪيل مسافرين جو احوال"، 1842، جلد ٻيو، ص 139).

21. سنڌ گزيٽيئر، 1907، ص 303.

22. پيٽيو "سنڌ گزيٽيئر" جو ص 40.

23. "سنڌ گزيٽيئر"، ص 286، 288.

24. ابن حوقل ۽ ٻيا، جن جي لکڻين جا حوالا سر ايچ. ايم. ايليئٽ پنهنجي ڪتاب، "هندستان جي تاريخ، ان جي پنهنجن تاريخنويسن جي زباني"، جي ٻئي جلد ۾ ڏنا آهن. اهو ياد رهڻ گهرجي تہ پلائني، ميگاستينز جي روايت جي بنياد تي، ڄاڻائي ٿو تہ سنڌوءَ ٻہ شاخي تي، هڪڙو وڏو بيٽ، 'پرسياني'، ناهيو ٿي (ڏسو هن ڪتاب جو بابت انون).

25. آر. بي. بڪلي، "هندستان جا آبپاشيءَ وارا ڪم"، (ڊبليو. ايچ. ايلن، 1880)، ص 157، "مهراڻ" ص 300.

26. ب. س.د.ا.، جلد پنجونجاهون (نئون سلسلو)، "ايرندي ناري جي متئين ياڱي بابت رپورٽ"، از: ڪئپٽن فائيف.

27. ڪئپٽن بيڪر ناري واهه جي ڇڪاس ڪرڻ وارو پهريون انجنيئر هو. هن کي 18 فٽن جي چاڙهه جون ڇڙيون نشانيون نظر آيون هيون ("مهراڻ". ص 461).

28. "ڪلڪتہ ريويو". جلد اوڻهٺيون، نمبر 117، (1874)، مضمون پهريون، "هندستاني ريگستان جي وڃايل نديءَ تي نوٽ". (گمنام)، ايضاً، جلد سٺيون، نمبر 120 (1875)، مضمون پنجون، "هندستاني ريگستان جي وڃايل ندي" هڪ تبصرو، از 'نيارڪس'، ب. ا. س.ر. جلد پنجيتاليهون، ڀاڱو ٻيو، (1887)، مضمون ارڙهون، "پنجاب جي جاگرافيءَ ۾ امڪاني تبديلين ۽ ان جي درياهن وغيره بابت"، آز آر. ڊي. اولڊام، ايضاً جلد ڇائيتاليهون، ڀاڱو پهريون، (1892)، "سنڌ جو مهراڻ ۽ ان جون ڏاني نديون"، از: ميجر ايچ. جي. ريورٽي اِن جلد جو ضميمو الف بہ ڏسو.

29. س. ت. س. ر. جلد انون، ص 51.

30. رگ ويد جي هڪڙي اشلوڪ ۾ سرسوتيءَ کي "مکيہ ۽ سيني ۾ پوتر ندي" سڏيندي چيو ويو آهي تہ اها "جبلن کان سمنڊ ڏي وهي ٿي". انگريزي ترجمو: ايچ. ايچ. ولسن، جلد چوٿون، ص 189. پيٽيو سر آريل اسٽائين جي مضمون (ص 176) سان، جو "جاگرافيڪل جرنل" جي جلد نوانوي، نمبر چوٿين، ۾ آيل آهي.

31. ايچ. ڊبليو. نڪولسن، حوالو ڏيندڙ: آر.بي. وائيٽهيڊ، "پنجاب ۽ سنڌ جي دريائن جا ڏڳ"، "هندستان جون جهونيون وٿون" مخزن، جلد ايڪهيون، ص 168. پيٽيو "مهراڻ"، ص 419.

32. مهراڻ، ص 411، 412.

33. مهراڻ، ص 411، 410، 413، 412. سر آريل اسٽائين، "وڃايل سرسوتي نديءَ جي سنوت ۾ آڳاٽن ماڳن جي چوڪ ڇڪاس"، "جاگرافيڪل جرنل"، جلد نوانوي، نمبر چوٿون، ص 179.

34. آر.بي. بڪلي، "هندستان جا آبپاشيءَ وارا ڪم"، ص 156، اسٽائين، مٿيون حوالو.

35. مهراڻ، ص 428، 430.

36. س.ت.س.ر. جلد انون، ص 52.

37. ڏسو هن ڪتاب جو باب ٻيو. اهي ڍنڍون گهٽي پاڳي ڍڳهيون ۽ سوڙهيون آهن، ۽ محور ڏکڻ اولهہ کان اُتر اوڀر اتن، بچاءَ بندن جي ڪري ناري جو پاڻي گهٽي وقت کان سڌيءَ طرح انهن ۾ داخل نٿو ٿئي، پر انهن مان ڪيتريون سيمي جي ڪري عام پريل هونديون آهن.

38. "مهراڻ" ص 479-478، ميجر ريورٽي ڪو 'چالو ندين' جي هلت کان بنهہ اڻڄاڻ ڪونہ هو، ڇو تہ انهيءَ ڏس ۾ هو فائيف جي ايرندي ناري بابت رپورٽ جو حوالو ڏئي ٿو. (ص 415، نوٽ 446).

39. ڏسو سر ڪلاڊ انگلس جي ڪتاب، "دريائن ۽ واهن جي هلت ۽ انهن تي ضابطو"، جي ص 165 تي ڏنل سنڌ جي مهاندن جو نقشو. هن جلد جو نقشو نمبر 2 ان جي آڌار تي ئي جوڙيو ويو آهي.

باب چوٿون

سنڌ جو ٿاڪرو علائقو

سنڌ جو الهندو ٿاڪرو علائقو (1)، انهن ننڍين چڙ ۽ چڙ ٽڪرين سميت، جي سنڌ جي ميداني تر ۾ آهن، ذري گهٽ سڀي جو سڀو ڪئنوزائڪ جڳ جي ٽرشري زماني[1] جي ٽڪر جو نهيل آهي. انهن جي وڏي اڪثريت تهي (Sedimentary) يعني سامونڊي، مُول جي آهي. اهي ٽڪر چن پٿر جا آهن، جو فورامنيفيرا (Foraminifera) جي سٽيل کوپن (Shells) مان جڙيل آهن. انهن جيتامڙن جيون جي زرخيزي بي حساب هئي ۽ آڳاٽا سمنڊ انهن سان ڀريل هئا. اُڀيٽي هندستان ڏورانهين زماني کان خشڪي آهي، پر سنڌ ۾ ان جي ترت اولهه وارو ملڪ ٽرشري زماني جي ايوسين ايام جي پڇاڙيءَ تائين گهڻي ڀاڱي سمنڊ هيٺان رهيو آهي، جيتوڻيڪ وچ ۾ ڪي بري حالتن جا دور به آيا آهن. ڌرتي علم جي ڄاڻن، خاص جنسن (Species) جي هوند يا اڻهوند کي تهبنديءَ جي حوالي سان جانچي، هڪ خاڪو تيار ڪيو آهي، جنهن مان پتو پوي ٿو ته دنيا جو هيءُ ڀاڱو ميسوزائڪ جڳ جي ڪريٽيشس زماني جي پڇاڙيءَ کان وٺي ان زماني تائين جنهن کي تازو سڏيو وڃي ٿو، کهڙين گردشن مان لنگهيو آهي.

سمنڊ جي تري ۾ ڪوڀن جا هزارين فٽن تائين سٽيل تهه ڌرتيءَ جي چرپر جي ڪري جبلن ۽ مٿانهن پٽن ۾ مَتجي ويا. اها چرپر خاص قسم جي هئي، جنهن جي ڪري جبلن جا تهه اوڀر ۽ اولهه طرف لڙيل ۽ اُڀريل هئا. ان ڪري ئي سنڌ جي ٽڪرن جا ڇَپر (Ranges) اُتر ۽ ڏکڻ مُنهان آهن. اهي گهنجيل تهن جا اُڀيٽَ (Anticlinals) يعني مٿ مُنهان لهرا (Folds) آهن، جن جي وچوارن لاڪن (Synclinals) جي شڪل مٿان آيل وڏيڪ تازن ٿاڪرو سٽن جي ڪري سُنڌريل آهي. اهي پويان سامونڊي، ۽ ڪجهه نسبتاً ننڍا درياهي سَٽ، اپيٽن جي مٿاڙ جي ڪاڏ جي ڪري، غائب ٿي ويا آهن ۽ انهن جي جاءِ تي سخت ۽ ڳتيل چن پٿر نروار ٿي پيو آهي. جيڪو نمولائيٽ (Nummulites) جي پنڊپهڻ ٿي ويل باقيات جو جڙيل آهي.

---

[1] ڏسو پنٽي ص نمبر 00 جو فوٽ نوٽ (مترجم)

سنڌ جي ٽڪرن جا سپ مکيہ ڇَپَــر چن پٿر جا آهن. انهن تي جيڪو منجهانئن اُتانهين ۾ اُتانهون ۽ ڊگهو جبل آهي، تنهن جو نالو کيرٿـر رکيـو ويـو آهي. کير ٿر ڇپر جي ڊيگهہ اٽڪل ڏيڍ سو ميل آهي، ۽ سڄي جو سڄو ٻنهي طرفين وهي ويندڙ پاڻيءَ جو سنڌو (Water shed) آهي، سواءِ هڪڙي هنڌ جي، جيڪو ان جي مرڪز کان گهٽو ٻري ڪونهي جتـان نئن گـاج اولهہ واري طرفـان ڪان هـڪ بـي گـذر چورلڪ منجهـان ڌوڪينـدي نڪـري ٿـي. هي جو اهي جبل ميدانن مان هڪ لاڳيتي شهر پناهہ جهڙا لڳندا آهن، سو حقيقت جي برخلاف بہ ناهي. اِن سموري ڇپر ۾ اهڙا ڏهاڪو هنڌ مس هوندا، جتـان لاڙو اُٿ لنگهي سگهن، ۽ انهن منجهان اڌ تہ هڪبئي جي بلڪل ويجهو آهن. کيرٿر، جنهن جي سمنڊ جي مٿاڇري کان سراسري اُوچائي 5 هزار فوٽ آهي، سو ڏکڻ ۾ ويندي منچر ڍنڍ تائين سنڌ لاءِ قدرتي سرحد جو ڪم ڏئي ٿو.

اِن ڇپر جي نمايان خاصيتن مان هڪڙي ان جي پهڻ جو گهٽو ڪري ڦڪو رنگ آهي، پر ڪِـٿي ڪِـٿي هلڪـو ڦڪـو ۽ اڇيـرڙو بہ اٿس. ڇـپ جي ڪرڻ ڪري هيـئان جيڪـو تہ. ظاهر ٿـئي ٿـو. سـو ڇاڪ جهڙو اڇو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. نئنگ ماٿريءَ جي مٿان گوزبانيءَ وٽ اهڙا تهہ وڏي پيماني تي آهن. کيرٿر جي اُترئين پاڳي کي ماٿهو سـڏايندا ئي اچو جبـل آهـن (2). جتي انهـن جبلن جي پاسن مٿان پوءِ جي بناوت واريون ڇپون اڇي ويون آهـن، اُتـي انهـن کـي سـندن وڏيڪ ڳوڙهو رنگ نمايان ڪري ٿو. کير ٿر جي چن پٿر جا مٿيـان تهہ اهڙا تـہ نهرا ۽ لسا آهن، جو حيرت ٿئي ٿي. اها نهرائي ۽ لَساڻ ڇپر جي اُترئين ڇپڙي وٽ "ميـان گـڻ" جي اوڏل چوٽـي کـان تـورو ڏکـڻ ۾ نهـايت سـهڻي نمونـي ۾ ڏيکارجي ٿي. اِتان هڪ ننڍڙو ڇپر مکيہ محور جي اوپر ۾ اُن سان ذري گهٽ پور وچوٽيءَ تي هلندو، ڀهرين هوريان هوريان ورندڙ اُپيٽ، پوءِ تانگهيءَ ترائيءَ، وري اُپي اُپيٽ جـو روپ ونـي ٿـو، جيڪـو سـِـڌو وڃي بلوچسـتان واري پاسـي گهڻي وڏيڪ اونهيءَ ترائيءَ ۾ پوي ٿو. اهي لهرا بلڪل باقاعدي ۽ اڻ پڳل آهن، سواءِ تـانگهي ترائـيءَ وٽـان هيـٺ ويندڙ قدري ڪرڙيـل ڏار جي جتـان نئن ڪينجي نڪري ٿي. انهيءَ ڇپر جي اُپي چوٽي، جا ٿورو ڏکڻ ۾ شروع ٿئي ٿي ۽ اڳيان بہ ٽڪٽيون، مچل ۽ رنگو، ٽپندي، ڪـن وٽيـن سان ڏهاڪو ميل هلي وڃي ٿي، سا، ٻئي طرف، اُپيٽ جو پڳل ونگ ظاهر ڪري ٿي، اُتي جتي اولهہ

ڏي لڙيل تهہ (Strata) ڪٽي ڪٽي اوپر ڪان ايندڙ تهن جي متاڇري ڪان ڪافي مٿيرا نروار آهن. اڃا وڌيڪ ڏکڻ ۾، اهي تهہ ڇپر جي چوٽيءَ تي ذري گهٽ افقي طرح ليٽي، "لاڪاٽيءَ" ۽ "ڏرياري" وٽ ننڍا پوٺا ناهين ٿا. پوئين پوٺي جي اُوچائي ڇهہ هزار فٽ ڪن ٽيندي ۽ چوڏاري ننڍين ننڍين ڇپن جون قطارون اٿس. اِن پوٺي تي چوٿائي ميل جيتري سنئين پوک جوڳي زمين بہ آهي. ڇپر جي چوٽيءَ سان لڳولڳ پين بہ ڪيترن هلڪن ٽانگهن هنڌن تي اهڙا پوکيل زمين جا ننڍا ننڍا ٽُڪرا آهن.

ڏرياري واري پوٺي ڪان ترت ڏکڻ ۾ ڪتي جي قبر جي نالي سان هڪ اڏول چوٽي 6877 فوٽ اُتانهين وڃي ٿي. اها اوچائي ٽڪرن جي اِن ڀاڱي جي عام متاڇري ڪان ذري گهٽ هزار فوٽ مٿي آهي. اها چوٽي ڪافي پري ڪان ڏسڻ ۾ اچي ٿي. خود مکيہ ڇپر هري هري چڙهندو، ڪي ڏهاڪو ميل ڏکڻ طرف ڪوري جي مٿ نالي تکيءَ چوٽيءَ تي پهچي ٿو، جا مٿينءَ اوچائيءَ ڪان چڙا ٽي سو فوٽ گهٽ اُتانهين آهي. تنهن ڪان پوءِ اهو اُمالڪ بہ هزار فوٽ لهي، وڃي "هرباب" جي هني (Saddle) ۾ پوي ٿو. سنڌ ۽ بلوچستان جي وچ ۾ جبلن جي آرپار اُترئين ۾ اُتريون اُنن جو گس هتي آهي. اهو گس عام طرح هڪڙي ميدانن کي ويجهي چورلڪ جي نالي پٺيان، "شاهہ گودڙيو" سڏجي ٿو (3). هرباب جي ڏکڻ واري پاسي بندي جي قبر وٽ ٽَڪرَ 7112 فوٽن جي بلنديءَ کي پهچن ٿا. اهو سنڌ جو اُتانهين ۾ اُتانهون هنڌ آهي. هتان ڪان ٻيءَ چوٽيءَ، ڪچرڪ، ٿائين ڪير ٿر ٻٽي ڇپر ۾ آهي. اهو اوپر وارو ڇپر مکيہ الهندي ڇپر ڪان ذري گهٽ هزار فوٽ هيٺانهون آهي. انهن ٻنهي جي وچ واري ترائي گهٽي ڀاڱي پوءِ جي ٽرشري گروهہ واري "ناري" نالي پهڻ سان ڍڪيل آهي، جيڪو اُڀيٽن ڪان اُدڙجي آيل آهي. ڪجهہ ميل اڃا ڏکڻ طرف نئَن گاج ڇپون ڇيريندي، اوپر ڏي نڪري ٿي. اِتان ڪيرٿر جي چن پٿر منجهہ سوڙهو چير آهي، جنهن جا پاسا اُڀا آهن ۽ جيڪو وڏين وڏين ڇپن سان اهڙو تہ رنڌيل آهي، جو بي گذر ٿي پيو آهي. ان چير جي ٻنهي پاسي ڇپر مٿان لَڪَ آهن.

ڪيرٿر جي جنهن اُترئين ڀاڱي کي هينئر بيان ڪيو اٿئون، تنهن جي اُوپر ۾ سراسري طرح ڇٺ ميلن جي مفاصلي تي ڇنهبارين ٽڪرين جي زنجير آهي، جا پوءِ جي ٽرشري بناوت واري آهي. ان بابت اڳيئي ڇٺي آيا آهيون تہ اها

ڪٽي ڪٽي نموﻻئيٽ چن پٿر مٿان آيل آهي ۽ 'ناري سلسلي' جي نالي سان مشهور آهي. اها ڪجهه پيلي ۽ ڪَڪي رنگ جي چن پٿر جي ۽ ڪجهه گپ پٿر ۽ واري پٿر جي سنهن پٿرن جي ٺهيل آهي. ٽڪر گهٽو ڪري پوئين مادي مان جڙيل آهي. انهن ٽڪرين جي تمام گهٽي کهرائپ گهٽي پاڳي انهن جي مرڪب بناوت جي ڪري آهي. انهن ٽڪرين جي پهڻ جي پيچ پور باقاعدي ٿئي ٿي ۽ سندن تهن ۾ ڪافي ڪِسڪون ۽ ٽوٽون ۽ ٽوريون خاميون (Slips, Fractures and Faulting) بہ ٿين ٿيون. انهن کي پاڻيءَ جون اهي جهرون بہ ڪرڙينديون ڪائينديون رهن ٿيون، جيڪي وچي نين ۾ پونديون آهن. اهي نيون ڪيرٿر جي ايرندين ﻻهين تان لُڙهي آيل رائو ڪٽي، اِن باهرئين زنجير کي جاءِ بجاءِ ڪپين ٿيون. انهن ۾ اُتانهين ۾ اُتانهين ٽڪري ٽن هزارن فوٽن تائين پهچي ٿي. انهن جي اُوير ۾ ساڻن ذري گهٽ ميلاپ ڪندڙ 'گاج' گروهہ جا ٽڪر آهن، جي سنڌ جي چيرن ۾ عمر جي لحاظ کان ٻئي نمبر تي اچن ٿا. گاج ٽڪر ڪنجي نئن جي تورو اتر ۾ اولهہ ڏي نميل آهن ۽ سندن نمڻ جي ڪنڊ چڱي اتانهين آهي. سندن تهہ (Beds) سخت ڳوڙهي ڪَڪي چن پٿر جي پٽين جي ڪري نمايان آهن. تاهم سندن بناوت جو وڏو پاڱو گپ. پهڻ ۽ مٽيءَ جو ٺهيل آهي. ڏکڻ ۾ اجا اڳتي اهو سِلسلو اڪيلي چير جي صورت وٺي ٿو، ۽ ان جُون "آمرو" ۽ "هاشم" جهڙيون چوٽيون 2700 فوٽن کان وڌيڪ اوچائيءَ کي پهچن ٿيون.

ڪيرٿر چير جو باهرئين ۾ ٻاهريون ڪنو سنڌ جي انهن ٽڪرن مان آهي، جيڪي تازي ۾ تازا آهن. ان کي 'منڇر سِلسِلي' جو نالو ڏنو ويو آهي. اهو مرڪب پهڻ، جنهن ۾ چن پٿر جون وڏيون وڏيون ڪڪريون بہ آهن، واري پهڻ ۽ مٽيءَ مان جڙيو آهي. ڪافي وڏي ايراضي خسيس ڪڪرالو پونو تي پيئي آهي، جنهن ۾ پهاڙي ذارائن يعني جهَرين جي پيٽن جا جهيرئي جهير آهن. سيني ۾ مٿيان سَتَ سنڌوءَ جي ميداني لٽ جي هيٺ کان اُيا اُسري، قطار ناهين تا، جنهن کي اُن جي اُوچائي نہ پر تکائي نمايان ڪري ٿي. تاهم، مزاراٿي ۽ ڍاڍر نئن جي وچ ۾ هڪ نمايان چوٽي، ڪڪريو، بہ آهي، جا ذري گهٽ 1800 فوٽ اُتانهين آهي. اِها قطار 'منڇر' سِلسِلي جي ٻن پور وچوٽ ٽڪرن جي اندرئين (الهندي) ٽڪر مان اُيري ٿي. اِنهن پور وچوٽ ٽڪرن جي وچ واري ترائي رائي سان ڍڪيل آهي.

انهن ٽڪرين کي 'بانڻ' سڏيو وڃي ٿو، ۽ انهن منجهان ٿوري ٿوري پنڌ تي نيون وهن ٿيون، جي پاڻ سان وڏيڪ اُتانهن ٽڪرن جو سچو رائو ڪٽي ٿيون اچن. برساتن کان پوءِ پاڻيءَ جو زبردست وستار وٺين منجهان لنگهي ٿو ۽ بعضي بعضي ميدانن ۾ پري تائين راڳا ڪريو ڇڏي. پر عام طرح گاج کان سواءِ ٻي ڪابہ نئن ٽڪرين جي آخري ڇپر کان ٻاهر وهندي نٿي مِلي. انهن ننڍين جهرين جي دائمي وهڪرن جي سنوت ۾ ٻارنهن ميلن تائين قدرتي سونهن جا گوناگون ڏيک ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هتي جهرڻا آهن، اونها تلاءَ آهن، نالا آهن، ننڍڙيون ڍنڍون آهن، جن جي مٿان اُپيون ڇپون جهڪيل آهن ۽، جتي ماٿري ٿوري ويڪر ۾ اچي ٿي، اُتي وڪڙن جي وچ وارا نارا (Reaches) آهن، جن منجهان پتڪڙا پتڪڙا آبشار ڪپ جي لڳو لڳ جهڪي جهڪي لاهہ سان وهن ٿا. ائين چڻ هوريان نارن تان اتلي ويندا هجن، تان جو اهي وڪڙن تان قري، وڃي ٿورڙن لٽاشن ٽڪرن تي ايڪڙ ٻن جي پوک کي ريجين ٿا. جيڪي نيون گاج جي اُتر ۾ اُتانهين کيرٿر منجهان نڪرن ٿيون، سي تعداد ۾ نو يا ڏهہ آهن ۽ انهن ٿاڪرو علائقي جي وچ ۾ جيڪي اچ وڄ جا گس ۽ پيچرا آهن، سي گهڻي ڀاڱي انهن نئن ۽ سندن ڏاني ڇِرن جي ماٿرين مان لنگهن ٿا.

گاج جي ڏار جي ڏکڻ ۾ ڪي سائيڪو ميل کيرٿر ۽ ان جي ثانوي ڇپرن جي نوعيت اُهائي رهي ٿي، جا اُترئين ڀاڱي جو بيان ڪندي ڄاڻائي ويئي آهي، توڙي جو اُن جي سراسري اوچائي جيئن پوءِ گهٽجي وڃي ٿي. ڏار جي هڪدم ڏکڻ ۾ پيچ 4000 فوٽن کان مٿي آهي، پر اٽڪل ٽي ميل اڳا ڏکڻ ۾ اها 500 فوٽن لهي، اچي هڪڙي 'شڪلوئي (Shakloi khand) کنڊ' نالي هني ۾ ڪري ٿي. اتان انن جي لنگهڻ جهڙو هڪڙو لڪ بہ آهي. ٽڪر پوءِ گورگ (Gorag) وٺ، جا گاج جي ڏکڻ ۾ اتانهين ۾ اتانهين چوٽي آهي، 5600 فوٽ چڙهي ٿو. اتان ڪيترن ميلن تائين کيرٿر جي مٿاڙ ويڪري آهي، جنهن مٿان ڇپن جا ستٽ تراڪڙا ليٽيل آهن، جن جا پاسا ڪجهہ پنڌ تائين اُڀا آهن. "قوسيءَ" وٽ ٽڪر جي چوٽي 3500 فوٽن کان ٿوري وڏيڪ اتانهين آهي. اتان چوٽيءَ ڏي اوپر ايندڙ رستو سٺائو ٿي وڃي ٿو. ڇو جو ناڙي نئن (Nari) جي مٿينءَ ماٿريءَ کان ان ڏانهن جا چاڙهي وڃي ٿي، سا ڪافي ويڪري آهي. اٽڪل پندرهن ميلن جي اندر اڪرڻ جا پنج هنڌ آهن، جن مان سيني ۾ مشهور 'روهيل' (Rohel) آهي.

هتان ويجهو ڪيرٿر جي اوچائي ٿوري گهٽ ٿي وڃي ٿي ۽ وري سليمانيءَ (Suleimani) وٽ وڌي ٿي. ان جي پاسي ۾ گرو (Garu) نالي هڪ ٻي نمايان چوٽي ڪيرٿر منجهان نڪرندڙ هڪ ويڪري ٽڪر مٿان آهي. اهو ٽڪر اُتر اوڀر طرف لهوارو هليو وڃي ٿو. ان جاءِ جي لڳ ڀڳ ڪير ٿر جو ڇپر ڏکڻ ڏکڻ اوڀر طرف ويندي، نيٺ پورو ٿي وڃي ٿو. سليمانيءَ کان ڪجهه قدر ڏکڻ ۾ هڪ ٻيو گهٽُو لتاڙيل لڳ 'گاڙ (garre) لڪ' نالي آهي. ان ڏي سنڌ کان انگائي نئن جي مٿان ٿيندو اچجي ٿو. هاڻ اسان منڇر ڍنڍ جي ويڪرائي ڦاڪ وٽ اچي پهتا آهيون. ان جي ڏکڻ ۾ سنڌ جي ٽڪرين جو سرشتو وڏيڪ منجهيل ٿي وڃي ٿو. ان سرشتي کي ان مٿان پوندڙ برسات جي پاڻيءَ جي ترتيبوار اُتر ۽ ڏکڻ ڏانهن وهڪرن جي روشنيءَ ۾ وڌيڪ سهنجائيءَ سان سمجهي سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ تہ هت آخر ڪار اسان کي اهڙي پيچ ملي ٿي، جنهن جو رخ اوڀر ۽ اولهہ آهي.

سو سليمانيءَ کان سڌو اوڀر طرف ڪَڪين ٽڪرين ۽ ماٿرين جي جنهن منجهيل تاڃي پيٽي منجهان "انگائي" وهي ٿي، تنهن جي هُن پار ڏسبو تہ ڪي ٻارنهن ميل پرتي ڪيرٿر جي ڦِڪي چن پٿر جي اڏول ڇپر جي پيچڙي ڏيان ڇڪائيندي. هيءُ 'پٽ' ڇپر آهي، هڪ ويڪرو اُپٽو هنو، ذري گهٽ چوٽيءَ سان تراڪڙو، جنهن جي اتانهين ۾ اتانهين چوٽي 2700 فوٽن کان ٿوري مٿي ٿيندي. اهو ڇپر ويهارو ميل سڌو ڏکڻ ۾ وڃي ڪيرٿر سان ملي ٿو. پوءِ 'پٽ' جي اوڀر واري ڇيڙي ڏي اچي، اُتان هيٺ نئنگ نئن جي ماٿريءَ کي ڏسبو، تہ ان جو مٿيون پاڳو بيحد پٿرائون ۽ هينيون لٽاشي نظر ايندو. نئنگ نئن ٽيهارو ميل اتر پاسي وهڻ کان پوءِ 'منڇر' سلسلي جي ننڍين ٽڪرين وٽان ڏکڻ ڏي قري، وڃي اُن ڍنڍ ۾ پوي ٿي، جنهن جو نالو ان سِلسِلي تي پيو آهي.

نئنگ ماٿريءَ جي مٿئين پاڱي جي اپرندي پاسي کان 'بدڙو' (Badro) ٽڪر آهي، جيڪو ٽيهارو ميل اُتر ۽ ڏکڻ ڏي هليو. وڃي ٿو ۽ ذري گهٽ 2400 فوٽ اتانهون آهي. اهو ٽڪر نمولائيٽ چن پٿر جو اُپٽ آهي، جيڪو پنهنجي ويسر ميڇيءَ جي ڪنڍي جهڙي شڪل ۽ آڏن ڪڙين جي ڪري مري بگٽي علائقي جي 'سرتف' (Sartaf) سان گهڻي مشابهت رکي ٿو. 'بدڙو' ڇپر ڪيرٿر سان ان جي پڇاڙيءَ کان ڏهاڪو ميل اورتي هڪ سوڙهيءَ ڳچيءَ رستي مليل آهي، جتان 'دارنگ' (Darang) لڪ لنگهي ٿو.

بدڙي ٽڪر جي وچ ڪان هڪوار وري اوپر طرف وڃبو. تہ وڃي 'باڏٿي' (Badhini) نالي هڪ ٻيءَ وڏيءَ نئن جي ماٿر ۾ نڪربو. جا اتر طرف منڇر ڍنڍ ڏانهن وهي ٿي. ان ماٿر جي چڱي چوکي ايراضي لتاشي آهي، پر ڪيتريون ئي ڇپون ۽ ڏونگريون بہ اٿس. ان جي پرانهين پاسي ڪان 'ڪيرٿر' ڇن-پٽر جي هڪ ٻئي اُتر ۽ ڏکڻ ويندڙ اُپيٽ جي دنگ ڪان ٻاهر نڪتل ٽڪريون 'لڪي' جبل جي نالي سان آهن. اُتر ڏي وهندڙ ٻاڏٿي نئن ۽ ڏکڻ ڏي ويندڙ نئن جي وچ واري پيچ 'مليريءَ' وٽ آهي. اتان ٽڪرين جي هڪ ننڍڙي قطار بہ آهي، جا پنهنجين پاڙيسري ٽڪرين سان پور وچوٽيءَ تي هلي ٿي.

وري خود ڪيرٿر ڇپر ڏي لاهہ رڪندڙ ملڪ ڇڪاسبو تہ "ميهي" ٽڪريءَ جي نالي سان هڪڙو ڪي قدر تڪو اُپيٽ نظر ايندو. ان پيٽ جو منهن ڏکڻ ڪان تورو اولهہ ڏي آهي ۽ اتان ڪي ڇهہ ميل ڏکڻ ۾ هليو وڃي ٿو، جتان "پٽ" سلسلو اچي ڪيرٿر سان ملي ٿو. ميهي ٽڪريءَ جي ليڪ هڪڙي وڏيڪ هيٺانهين ۽ وڏيڪ ويڪري ڇپر، گز ۽ ڍمبر، جي ڪري هڪ ماتريءَ جي ڏکڻ تائين وڌيل آهي. گز ۽ ڍمبر ڇپر بہ ساڳيءَ بناوت وارو آهي، جنهن بناوت واري ميهي آهي. ميهي ۽ ڪيرٿر جي وچ ۾ نئن باران شروع ٿئي ٿي. ان جي ڊيگهہ 90 ميل ڪن ٿيندي. ان جو رخ عام طرح ڏکڻ ڏکڻ اوپر آهي، پر ڪيرٿر جي پچاڙيءَ وٽ اوپر ڏي لڙي وڃي ٿو. ان هنڌ ڪيرٿر هڪ زبردست اُپيٽ آهي، جنهن جا پاسا بنهہ اُڀا آهن ۽ جنهن جي اُوچائي ذري گهٽ 3300 فوٽ ٿيندي. اِن ڏاکڻي پڇڙيءَ جي اوپر ۾ هڪ ويڪري پر بيدولي ماٿر آهي، جتان ٿاڪرو جهرين جا پيٽ لنگهي، وڃي نئن باران ۾ پون ٿا. انهن مان ٻن تي اوپارو وڃبو، تہ وڃي دارنگ لڪ ۽ مليري پيچ وٽ نڪربو، جن جو ذڪر اڳيئي ٿي چڪو آهي. ان ماٿر جو ايرندو پاسو "داڦڙي" (Daphro) ڇپر تائين وڃي ٿو، جو ڪير ٿر جي ڇن پٽر جو هڪ دستوري اُتر ۽ ڏکڻ منهن سان لڳل اُپيٽ آهي. ڏونگرن جي هيءَ ننڍڙي قطار 2000 فوٽ اُتانهين آهي ۽ لڪي ڇپر سان، جو ان جي ترت اوپر ۾ آهي، ويجهو لاڳاپو رکي ٿي. ان ڪي هڪ لڪ رستي اُڪري پوڪران (Pokhran) ڪان رنيڪوٽ وڃي سگهجي ٿو. رنيڪوٽ هڪ حيرت انگيز ڪوٽ آهي. جيڪو لڪي ٽڪرين تي هڪ اُپي لڪ مٿان اڏيل آهي. اِن هنڌ ذري گهٽ لڪي ڇپر جي بلڪل اڌ تان نئن موهن نڪري ٿي. بلڪل ائين ئي، پر ڪجهہ ننڍي پئماني تي، جيئن ڪيرٿر منجهان نئن گاج نڪري ٿي.

لڪي جبل جي رڳو اُتر واري پاڱي کي تر جا ماڻهو اِن نالي سان سڏيندا آهن، ۽ ان جي بين پاڱن مان هر هڪ جو نالو پنهنجو آهي (4). ان ڇپر جي اوير ۾ ڦوڙيءَ يعني پڳل پونءِ جو هڪ وڏو ٽڪرو آهي، جنهن ۾ ڪا نمايان خاصيت ڪانهي ۽ جنهن جي پرپان وچ ۾ رڳو لٽ جو هڪڙو سوڙهو پٽو اچي ٿو. سنڌو ندي آهي.

ذرتي ڄاڻ جي لحاظ کان سنڌ ۾ لڪي ٽڪريون سيني کان وڌيڪ دلچسپيءَ واريون آهن. هت ذرتيءَ جي چرپر جي پاسائتي اُجل نہ رڳو اُپيٽ جي ڪُب کي پيچي وڌو آهي، پر اپرندي پاسي کي عمودي ۽ ڪٽي ڪٽي ابتي ٿوپ ڏيئي ڇڏي اٿس، ۽ اُن جي متي ڪچيل الهندي پاسي جي وچ ۾ ڇپن جو هڪ ڊِگ ڏکي آندو اٿس، جيڪو کيرٿر سلسلي جي تري واري پهڻ سان واسطو رکي ٿو. انهن مان سيني ۾ جهونو ڪريٽيشس زماني سان لاڳاپو رکي ٿو، ۽ سيني ۾ عجيب دکن جبل (Deccan Trep) جي پهڻ جهڙو هڪ سنهو تهہ آهي، جنهن جو مُول منڍ آتشي يعني برندڙ، جبل وارو آهي. برندڙ ڳاڙي جي اِن وهڪري "بَري" حالتن وارو زمانو شروع ٿيندي ڏنو، جڏهين "رنيڪوٽ" سلسلي جا هينيان تهہ، جي درياهي 'مول جا آهن، سٽيا هئا. ڪوٽڙيءَ جي اُتر اولهہ ۾ "ليلان" (Leilan) وٽ انهيءَ سلسلي جا وڏا وستار آهن. ڪَڪي رنگ جي ڪوئلي جو تهہ سوکن ورهيہ اڳي پهرين "ليلان" وٽ ۽ پوءِ پرپرو ڏکڻ ۾ لڌو ويو هو.

لڪي ڇپر جي اُوچي ۾ اوچي چوٽي ان جي اُترينءَ پيڇڙيءَ کان ڪا گهڻي پرتي نہ آهي. اها چوٽي 2300 فوٽ ٿيندي. اڳتي ڏکڻ ۾ ٻہ ٻہ هزار فوٽ اوچيون چوٽيون ڪيتريون ئي آهن. نئن باران انهن ٽڪرين جي ڏاکڻي اڌ جي اولهہ واري پاسي هڪ وسيع ماٿرمنجهان ڏکڻ ڏي وهي ٿي، ۽ اڳتي وچي ڏکڻ اوير ڏي لڙي. انهن ٽڪرين منجهہ ڦاڙ ڪندي، بلڪ انهن ۽ سرجاڻو (Sarjano) ٽڪريءَ جي وچ مان لنگهي ٿي. سرجاڻو ٽڪري "دراوت" (Darwat) لڪ وٽان ڏکڻ اولهہ ڏي مُڙي وڃي ٿي. نئن باران ڪي ٽيهہ ميل بيا ڪڪرالن پونن تان وهندي، وڃي سنڌوءَ ۾ پوي ٿي، پر اُها ٽڪرين کان ٻاهر رڳو تڏهن وهندي آهي، جڏهن چاڙهہ ۾ هوندي آهي.

باران ماٿر جي آرپار لکي ٽڪرين جي سامهون ڪانيو ڇپر آهي، جنهن جي ڊيگهه 20 ميل ۽ اوچائي 2300 فوٽ ٿيندي. اهو پڻ ڪيرٿر ڇن پٽر جو هڪڙو بيو ڳرو اُپيٿ آهي. ساڳيءَ بناوت وارين ٽڪرين جي هڪ هيٺانهين هيڪلي زنجير ڪانيي جي انت وٽان ڏکڻ جي اولهه ۾ وڃي "ڪاري" ڇپر تي انتها کي پهچي ٿي، جو ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد جي وچ تي آهي.

انهيءَ تر جي الهندي پاسي حب ماٿريءَ سان لڳو لڳ، جي ٽڪريون آهن، سي پوئين ٽرشري سِلسِلي جي پهڻ جون آهن. انهن مان سيني ۾ نمايان "مول" (Mol) ۽ "ميهر" (Mehar) وارا پونا آهن، جن جي موڪر ڪئين ميل آهي ۽ جي اُمالڪ اوير، اُتر ۽ اولهه طرفن واري ملڪ کان هڪ هزار فوٽ متي چڙهي وڃن ٿا. انهن پونن جو متين ٽن طرفن ڏي اُيو لاهه آهي، باقي ڏکڻ ڏي جهڪو لاهه اٿن. اهي بئي پونا درحقيقت "گاج" جا تهه آهن، جي "ناريءَ" تي تراڪڙا پيل آهن ۽ ٽي پاسا ڪاڙل اٿن. هرهڪ کي وچ ۾ هلڪي ترائي آهي ۽ ڏکڻ رخي نئن وهيس ٿي. ميهر واري نئن 1500 فوٽن جي اُوچائيءَ تان لهي اچي، هڪدم اُتر ڏي لڙي وڃي ٿي ۽ بنهي پونن جي وچ مان وهندي، وڃي حب ۾ پوي ٿي. مول نئن 2000 فوٽن جي اُتانهينءَ تان شروع ٿي، ڏکڻ طرف وهندي هلي ٿي، تان جو وڃي گڏيجي نئن سان ملي ٿي ۽ اهو گڏيل وهڪرو، جو ملير نديءَ جي نانءَ سان مشهور آهي، ڪراچيءَ کان ٿورو اوير ۾ گذري ڪاريءَ کان ٿيندو، وڃي سمنڊ ۾ ڇڙي ٿو.

ڏکڻ رخي لاهه سان هيءُ وسيع ٽاڪرو ملڪ اُتر رخي لاهه واري ملڪ کان گهٽو وڌيڪ ڪليل ۽ وائکو آهي. هتي جون ٽڪريون بہ دستور پٽاندر ڏکڻ ۽ اتر- منهيون آهن، البت ڏکڻ اولهه ۾ اهي ڏکڻ ڏکڻ اولهه منهيون يا ڏکڻ-اولهه منهيون آهن. انهيءَ ڏس ۾ جيئن اڳتي وجبو، تيئن سندن عام اوچائي گهٽ ٿيندي ويندي. انهن جي وچ ۾ ٽاڪرو اويڙ سان ڪڪريءَ جا موڪرا لهريدار ميدان آهن. هتي هُتي لٽاسي زمين جا وڏا وڏا ٽڪرا بہ آهن. حب نديءَ کان پرتي، لسبيلي ۾، اهي ٽڪر سنڌ واري پاسي کان گهٽا وڌيڪ اُتانهان، اُيا ۽ ڊگها آهن، پر سندن بناوت ساڳي آهي. اُهي سنڌ وارن ٽڪرن سان پور وچوٽيءَ تي آهن. انهن مان سيني ۾ مکيہ ڇپر پب آهي.

سنڌ جي ڪوهستان جي ڏکڻ اوير واري ڪني جو ڏيک ويک ڏکڻ اولهہ واري پاسي کان گهڻ سنئون ۽ ڍولائتو آهي، ۽ چپون ۽ ٽڪريون پاڻ وڏيک بي ترتيبيءَ سان اُيريل اٿس. اهو علائقو "رنيڪوٽ" سلسلي جي پهڻ جو ٺهيل آهي، ۽ ان ۾ ڪافي مقدار ۾ اُجري رنگ وارو گپ پٿر، ڪجهہ ڪاري رنگ جو لوهہ گاڏڙ واري پٿر ۽ ڳاڙهو لوهہ پٿر بہ آهي. اِن ملڪ جي ڪنار سان جيڪي هيٺانهيون آهن، تن ۾ ڪيتريون ئي وڏيون دائمي ڍنڍون، جهڙوڪ سونهري، ڪينجهر ۽ هاليجي آهن، جن ڪي پاڻي گهڻي ڀاڱي ٽڪرين تان ايندڙ نئيون ڏين ٿيون. ڪن کي سنڌوءَ جو پاڻي بہ ملي ٿو.

ڪوهستان تي مجموعي نظر وجهبي، تہ اسان کي بہ خاص ڳالهيون ڏسڻ ۾ اينديون. پهرين هر ڇپر جي پاڙ وٽ ڪڪرالي لاهين جي اوسر آهي، جي ڪڏهن تہ بہ بہ چار ميل ويڪريون ۽ وچ وارين ماترين جي گهڻي ڀاڱي تي ڇانيل ٿين ٿيون. ڪڪريءَ جو سٽ نئن جي منڍ وٽ تلهي ۾ تلهو ٿئي ٿو، جي اڪثر ان جي متاڇري کان گهٽيون هيٺ وهن ٿيون. ڪڪريءَ جا اهڙا سٽ ويندي نئن گاج جي ويجهو هيڪلين ٽڪرين ۽ روهن جي ٽڪٽين تي بہ نظر اچن ٿا. انهن سٽن جي نهڻ جو سبب گهٽو ڪري برسات جي گهٽتائي آهي. جيڪا برسات پوي ٿي، تنهن ۾ ايترو زور نٿو ٿئي، جو رائي کي وڏيڪ اُيين لاهين جي تري کان اڳيرو لوڙهي وڃي سگهي.

ٻي ڏيان جوڳي خاص ڳالهہ آهي گندرف جي گرم چشمن جي گهڻائي. سيني ۾ مشهور جوڙي مان هڪڙو ڪراچيءَ جي پرسان منگهي پير تي آهي. ان چشمي جو گرمي پد 127 ڊگريون فارنهائيٽ آهي ٻيا اهم چشما لڪي، تونگ، نئنگ، غازي شاهہ (گاجي شاهہ)، ۽ سنڌ جي هاٿوڪي اُترينءَ سرحد کان پرتي، پير لاکي وٽ آهن. هڪڙو ٻيو ننڍو گرم چشمو گهارو کاريءَ جي منهن جي پرسان واگهي در کان ڪي تورڙا فوٽ مٿي آهي. انهن مان گهڻا چشما وڏي انداز ۾ چونائي ٽوفا (Tufa) ڪيلشم ڪاربونيٽ جو جڃهو مواد ڪيندا رهن ٿا.

هيڪليون ٽڪريون، جي الهنديءَ سنڌ جي مڪيہ ٽڪرين سان سڌيءَ ريت لاڳاپيل آهن، تن جي ڇڪاس شروع ڪرڻ کان اڳ ان اڪيلي ٽڪريءَ جو بيان ضروري آهي، جا هاٿوڪي پرڳڻي جي ڏکڻ ايرندي ڪنڊ ۾ آهي ۽ جنهن جو مڪيہ ٽڪرين سان ڪوبہ واسطو ناهي. اها آهي ننگرپارڪر جي ويجهو

ڪارونجهر ٽڪري (5). هيءَ وارياسي پٽ منجهان اُمالڪ اُڀري، 1200 فوٽن جي اُتانهينءَ کي پهچي ٿي ۽ ان تان ڪڇ جو رڻ ڏسي سگهجي ٿو. اها "آرڪيئن" سلسلي سان تعلق رکندڙ ڳاڙهي رنگ جي کهري سماق پهڻ مان جڙيل آهي. اِن سلسلي ۾ ڌرتيءَ جي ڪل جا جهوني ۾ جهونا پهڻ اچي وڃن ٿا. راجپوتانا ۾ اَن سلسلي جا پهڻ گهڻا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، ۽ طبعي لحاظ کان هي تَر لاڳاپيل بہ راجپوتانا سان آهي.

سنڌ ۾ "اِيوسين" سلسلي جون هيڪليون ٽڪريون ڪيترين ئي ڳالهين کان دلچسپيءَ واريون آهن. انهن ٽڪرين جو ڊگهي ۾ ڊگهو ڇپر سکر کان ٿي ميل کن اُتر اولهہ ۾ شروع ٿي، روهڙي کان چاليهارو ميل ڏکڻ ۾ هليو وڃي ٿو. ان جي وڌ ۾ وڌ موڪر پندرنهن ميل کن آهي. اهو نمولائيٽ چن پٿر جو آهي ۽ بيهڪ ذري گهٽ افقي اٿس الهندو پاسو لاهيارو اٿس ۽ ميدان کان رڳو 200 فوٽ متي ٿيندو. سنڌو ندي انهن ٽڪرين مان اُترئين چيڙي وٽان ڦاٽ ڪندي وهي ٿي ۽ بکر ۽ بہ بيون ٿاڪرو بيٽاريون ناهي ٿي. اِهو وسهڻ لاءِ سبب آهي تہ سنڌوءَ انهن ٽڪرين منجهہ اهوئي هڪڙو ڦاٽ ناهي ڪيو. جنهن ٽڪريءَ تي پراڻو سکر بڌل آهي ۽ جا ان جي هڪدم اُتر ۾ آهي، تن ٻنهي جي وچ ۾ بہ هڪڙو ڦاٽ آهي. اهو ڦاٽ ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي چڻ ڪو درياءُ جو لٽجي ويل پيٽ هجي. پراڻو سکر واهہ انهيءَ ڦاٽ منجهان وهندو هو. وڏيڪ اچرج جهڙو ڦاٽ روهڙيءَ کان ڪي چار ميل ڏکڻ ۾ اروڙ وٽ آهي. عام روايت آهي تہ عيسوي سن جي ڏهين صديءَ جي وچ ڌاري سنڌو ان ڦاٽ منجهان وهندي هئي. البت اها ڳالهہ شڪ جوڳي آهي تہ سنڌوءَ جي وهڪري جو سمورو پاڻي اِن ڦاٽ منجهان لنگهي سگهيو هوندو. بئراج جي نهڻ کان اڳ اِن ڦاٽ منجهان ناري جي هڪ ننڍڙي ڇاڙ وهندي هئي. بئراج جي نهڻ پڄاڻان، ان منجهان ناري کي پاڻي ڏيندڙ هڪ زبردست نئون واهہ ابتو يعني اولهہ کان اوپر وهي ٿو.

سکر ۽ روهڙيءَ لڳ چن پٿر جي مٿين ۾ مٿين تهن ۾ چقمق جا جي وڏا وڏا وٽ آهن، سي پڻ ڏيان جوڳا آهن. انهن جي رُت وگهي پچ پور پيئي ٿيندي آهي ۽ ڪنهن ڪنهن هنڌ اهي پٽ تي پکڙيل بہ ٿين ٿا. سو پٿرن ٽڪڻ وارا بہ گهڻائي اچي نڪرندا آهن ۽ ڪٿي ڪٿي اُتي چقمق جي چوڏن (Cores) ۽ انهن کان ڇڄل 'پردن (Flakes)'[1] جا انبار ملن ٿا.

---

[1] پٿر واري زماني ۾ اهي چوڏا ۽ پُرد ترتيبوار مڏا ۽ ڌار وارا اوزار يا هٿيار ٺي ڪم ايندا هئا. (مترجم)

جنهن ٽڪريءَ تي حيدرآباد ٻڌل آهي ۽ ان جي ترت ڏکڻ ۾ جيڪو گنجو ٽڪر آهي، سي ٻئي ڪجهه ننڍي ننڍي پيماني تي سکر روهڙيءَ واريُن ٽڪرين سان گهڻي قدر مشابهت رکندڙ آهي (6). ٽڪٽيون تراڪڙيون ۽ سيئي پاسا اُيي لاهه وارا اٿن، خاص ڪري ڏکڻ وارو پاسو، جتي گنجو ٽَــڪر لٿاشي پٽ ڪان امالڪ ٻه سو فٽ اُتانهون هليو وجي ٿو. انهن منجهه سيني ۾ مٽيون سٽ اڇي چن پٿر جو آهي، جنهن جي هيٺان ميٽ جو سٽ آهي. چن پٿر واري سٽ ۾ چٽا پٽرا وڌ پيئجي ويا آهن، جن جي عام طرف اوير 25 ڊگريون اتر آهي. اهي وڌ ظاهر آهي تہ هوا جي آندل واريءَ ڪرڙي ڪرڙي وڏا آهن.

متانهين پٽ جو ٻيو هيڪلو چوڏاري لٽ سان وڪوڙيل ٽُــڪرو آهي نٽي جي ويجهو مڪليءَ جي ٽڪري. اها پڪيڙ توڻي ڏيک ويک ۾ حيدرآباد وارين ٽڪرين جهڙي ئي آهي، پر ان جي بناوت ڪجهه قريل ۽ ان جي اتانهين ٿوري گهٽ آهي. مڪليءَ جي ڏاکڻي چيڙي وٽ هڪ ڏونگري، پير پٺو، آهي جنهن کي مڪليءَ کان بگهاڙ واهه ڌار ڪري ٿو.

پير پٺي کان پارنهن ميل ڏکڻ ڏکڻ اوير ۾ ننڍيون ويڪرين جو هڪ ميڙ هڪڙي ڏيڍ ميل ڊگهي ۽ اڌ ميل کن ويڪريءَ ايراضيءَ ۾ آهي. انهن مان اتانهين ۾ اتانهين ٽڪري "ابن شاهه" جي نالي سان آهي، جا پٽ کان 75 فٽ مٿي ٿيندي. اهو ميڙ سنڌ جي ڏاکڻي ۾ ڏاکڻو ٺاڪرو اويڙ آهي (7) ۽ کهري واري پٿر مان جڙيل آهي. هڪ صديءَ کان ٻہ سرس مدي کان سنڌو ندي پيرپٺي ۽ ابن شاهه جي وچ مان وهي ٿي ۽ درياءُ جو اصل ڊيلٽا پوئينءَ ٽڪريءَ کان ڪي ٿورا ميل پرتي شروع ٿئي ٿو. عجيب ڳالهه اها آهي تہ انهن ٻنهي هنڌن جي وچ ۾ اڌ پنڌ تي درياءُ جي اندر ٻہ چپون آهن. درياءُ جي پيٽ ۾ چپن جو ٻيو مثال جهرڪن کان ڪي ٻہ ميل مٿي ملي ٿو. هتي پڻ هڪڙي هيڪلي ٽڪري ٻڌ جو ٽڪر نالي آهي، جنهن کي درياهه اولهه واري مڪيہ ٺاڪرو علائقي کان ڌار ڪري ٿو.

سنڌ جي ٺاڪرو علائقي جي کهرائي ۽ ويراني ساوڪ جي اڻاٺ جي ڪري هيڪاري وڌي وجي ٿي. پري کان نهاريو تہ ٽڪر بنهہ اُگهاڙا نظر ايندا، پر ويجهو وجبو تہ انهن تي گونا گون وٽڪار ۽ گاهہ ئي گاهہ ڏسڻ ۾ ايندو. گاهہ تہ سنت ئي سڪيو ان پهڻ جي رنگ سنئون ٿيو وڃي، جنهن مان اپري ٿو، باقي

ڪي ٻہ چار تيلا ڪنهن وقتيءَ يا چير ۾ وجيو ٻچن. اهي گاهہ رڍن ۽ ٻڪرين لاءِ بهترين چارو ٿين ٿا ۽ سرهہ ۽ روجهن ۽ ڦاڙهن لاءِ پڻ، جي انهن ٽڪرن ڏي پيا ايندا آهن. چاموڙي ڪجي ڪيرتر جي الهندي پاسن تي ٿئي ٿي ۽ ڪجهہ مٽيرو، پر ورلي، جابلو زيتون بہ ٿئي ٿو. ٿاڪرو علائقي جي ڏکڻ الهندي پاڱي ۾ وري ٿوهر گهڻو ٿئي.

نئن جي سنوت ۾ ڪيترائي ميداني وڻ ٻوٽا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. جهڙوڪ لئي، ڪنڊي ۽ ڪانهن گاهہ. سخت لٽاشي زمين ۾ ٻير چگي ٿئي ٿي ۽ جنهن زمين تي ڪڏهن ڪڏهن لهندڙ ٻوڏ سبب ڪلر رهجيو وڃي، اتي ڪبڙ پڻ ٿئي ٿو. جيڪي ٽُڪراٽانئن مان ڦُٽل گهارن تي آباد ٿيندڙ آهن، تن مان ڪن ۾ ٻير بہ ٿئي ٿو. چوڏاري سڄ جي وچ ۾ اهڙن ٽڪراٽن جي ساوڪ دل بهار ڪيو ڇڏي. ڪينجهيءَ تي لکن جي ڪنڍ ان جو هڪ سنو مثال آهي. وڏيڪ وڏين ٻوڪن ڪي جهرٽن جي پاٽيءَ جو ريج ڏنو وڃي ٿو. اهي جهرٽا ٽڪرين جي پاسن ڪان نڪرن ٿا، يا وري ڪوهستان جي ڪن وڏين ماترين، خاص ڪري ٽئونگ ۽ نئنگ جي پونن مان. باقي جيڪا ايڪڙ ٻيڪڙ پوک ڪيرتر جبل جي اتانهن پونن تي ڪئي وڃي ٿي، سا، جيئن اڳيئي چيو ائٿون، برسات تي ٿئي ٿي. هيٺ ڏاڪڻي ٿاڪرو علائقي جي پاڙن وٽ اهڙيون بنيون پاڻ گهڻيون آهن. انهن بنين ڪي لاهين تان ايندڙ ڇرن ڪي روڪڻ لاءِ ٻنا ڏنا وڃن ٿا.

ڪوهستان جي ست هزار چورس ميل علائقي اندر هڪڙي سراسري سال ۾ پوک هيٺ ڪل ايراضي ٿي سگهي ٿي تہ بہ ٻن هزارن ايڪڙن ڪان وڌ نہ. سو ان تر جي اقتصاد جو دارومدار پوک تي آهي ئي ڪونہ. رڍون ۽ ٻڪريون، ڏکڻ واري هينانهين ۽ وڌيڪ وائڪي تر ۾ ڳئون مينهون، ۽ ڪيرتر جي اوپر ۾ ڪاچي اندر اُٺ پالڻ ۽ چارڻ ماڻهن جو مکيہ ۽ دائمي ڌنڌو آهي. رهاڪن جو وڏو حصو خانہ بدوش آهي، جي جتي پاڻي ڏسن، اتي ڪک اڏي ويهيو رهن ۽ پر پاسي ۾ چارو کپيو وڃي تہ پنهنجا ڌڻ ڪاهيو اڳتي اسهن. ٻيا، خاص ڪري ڪوهستان جي اتر ۾، سياري جو نئن جي ويجهو محفوظ ماترين ۾ گهر ناهي رهن ۽ اونهاري ۾ ٽڪرن تي هليا وڃن، جتي سنڌن پٽر جا گول گهرڙا سندن بنين جي ويجهو اڏيل نظر ايندا. ڪوهستان ۾ پڪا دائمي ڳوٺ ڪي ڳاڻ ڳڻيا ئي آهن. انهن ڳوٺن ۾ اُن ۽ ڏاس جا وڻجارا رهندا آهن، جيڪي ڪَتر جي منڊ

۾ ريڊارن ۽ ٻڪرارن جا ٽاڪ پڇائيندا وتندا آهن. پر جي برسات بنھ نہ پوندي تہ ٽڪرن جا سڀ ماڻهو لڏي وڃي پروارن ميدانن جي انهن ڳوٺن ۾ ويهندا، جن سان مال جي ڏي وٺ جي ڪري ڪو لڳ لاڳاپو هوندو اٿن.

جن گسن تان اهڙي مڪاني ڏي وٺ ٿئي ٿي، تن ڪي ڇڏي بہ ٻيا "آرون پار" وڻجارڪا رستا بہ آهن. اهي منڇر ڍنڍ جي پسگردائيءَ ۾ ڏار ٿي وڃن ٿا. هڪڙو اولهہ طرف ناڙي ۽ انگائي نئن تان ٿيندو، ڪيرٿر اڪرنڊڙ لڪن جي مڪيہ ميڙ ڏانهن وڃي ٿو (8). ۽ اتان پوءِ "پناٽي واٽ" ۽ جهالاوان منجهان لنگهندڙ ٻين رستن سان وڃي ڳنڍجي ٿو. ٻيو رستو وري ڏکڻ طرف لڪيءَ ۽ ان جي پاڙيسري ٽڪرين جي وچان ٿيندو، نئن بارڻ جي ماٿر ۾ وڃي نڪري ٿو ۽ اتان ان جون شاخون هيٺئين ٽاڪرو تر مان ٿينديون، ڪيترن ئي طرفن ڏي هليون وڃن ٿيون (9). انهن واٽن تان اٺن تي جيڪو مال اچي وڃي ٿو، سو لانگهائو مال ٿئي ٿو، خود ٽڪرين اندر مال جو ڪو ڪاپو ڪونہ ٿئي. بيشڪ، انهن واٽن کي ڦورو قبيلا غارت ڪندا رهن ٿا، خود مڪاني قبيلن جون پاڻ ۾ لڙايون پڻ، جن جا نشان ۽ يادگار ڪيترن ئي هنڌن تي پسي سگهجن ٿا. سنڌ جي لکيل تاريخ جا ڪي ٻہ مکيہ واقعا ڪوهستان ۾ رونما نہ ٿيا آهن، ۽ ان جي اقتصاد جو عام سٽاءُ، جيڪو ايرندي ريگستان جيئن طبعي حالتن ۽ آبهوا جي هٿ وس آهي، جيڪڏهن اڳاٽا اهڃاڻ ابتڙ ساک نہ پريندڙ هجن ها تہ ائين ڇئجي ها تہ ان ۾ تهذيب جي پرهہ ڪان وٺي اڄ تائين ڪا خاص تبديلي ناهي آئي.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. هيءُ باب گهڻي ڀاڱي ڊبليو. ٽي. بلانفورڊ جي مضمون، "الهندي سنڌ جي ارضيات"، هہ.ا.س.ي.، جلد سترهين (1880ع)، تان کنيو ويو آهي.

2. "اچو جبل". سنڌ پرڳڻي جي گزيٽيئر "ب" جي جلد پهرئين ۾ ص 3 (ڪراچي ضلعو) تي اهو بلڪل صحيح چيو ويو آهي تہ تر جا ماڻهو ٽڪرن جي چيرن کي نہ پر چوٽين ۽ استانن کي نالا ڏين ٿا. سو ڪيرٿر مان سندن مراد خاص ڪري اِن ٽڪر جو ڏاکڻو چيڙو هوندو آهي. ٻئي پاسي، ابوالفضل وٽ "سيوهڻ کان وٺي سويءَ تائين" سموري ڇپر جو نالو "ڪهتر" هو.

("آئين اڪبري، " ريورٽيءَ جو "بلوچستان جي ڪن ڀاڱن ۽ افغانستان تي نوٽ" 1888ع، ص 558 ۾ ڏنل حوالو) انگريز. سنڌ سان لهه وچڙ جي اوائلي ورهين ۾، ڪيرٿر ۽ لڪي ٽڪرن کي بيپرواهيءَ سان "هالار جبل" سڏيندا هئا.

3. "جهالاوان گزيٽيئر"، ص 336.

4. هيءُ ڇپر ڀڳي ٽوڙي کان دراوت تائين 70 ميل آهي ۽ بيهڪ ڏري گهٽ اُتر ڏکڻ اٿس.

5. سر اي. پاسڪو، "هندستان ۽ برما جي ارضيات جو رسالو" ٽيون ڇاپو، (1950ع)، جلد پهريون، ص 424.

6. اهي ڊيگهه ۾ وڌ ۾ وڌ اٽڪل 21 ميل ۽ ويڪر ۾ وڌ ۾ وڌ 6 ميل آهن.

7. ننگر پارڪر ويجهو ڪارونجهر ٽڪريءَ کي ڇڏي.

8. "جهالاوان گزيٽيئر" ص 322، 323.

9. ب.س.د.ا.، سترهون، نئون سلسلو، جلد ٻيون (1855ع) ۾ بيان ٽيل، ص 775 کان پوءِ واري ضميمي ۾ ڏسو واٽ ڏهين ۽ سورهين.

باب پنجون

سنڌ جون تاريخ کان اڳ[1] جون اوائلي تهذيبون

سنڌ ۾ ماڻهوءَ جي جهوني ۾ جهوني وستي ءَ جا اهڃاڻ پٿر جي اٽڪل اوزارن جي شڪل ۾ ڏٺا ويا آهن. تي سگهي ٿو ته اِها وستي "پلئسٽوسين" زماني جي پوين ڏينهن جي هجي. پر انهن اٽڪل اوزارن سان لاڳاپو رکندڙ ڪي به هڏاون پڃرا يا پنڊ پهڻ تي ويل جانور يا وڻ ٻوٽا نه لڌا ويا آهن، ۽ ٿوري گهڻي مشابهت جي آڌار تي ئي اهو انومان ڪري سگهجي ٿو ته اهي اوزار اوائلي "پهڻ واري زماني"[2] جي ماڻهوءَ جي ڪاريگري هوندا. ڀريون ڀريون اهي روهڙيءَ ويجهو چن پٿر جي ٽڪرن تي ڏٺا ويا هئا، جت چقمقي پهڻ گهڻو ٿئي ٿو. اتان 250 ميل ڏکڻ طرف ڪراچيءَ جي ايرندي ڪيرتي واگهي در وٽ ۽ ان جي ير پاسي ۾ پڻ اهڙن اوزارن جي ڪجهه سجاڻپ (1) ڪئي ويئي آهي. هڪڙو وڏيڪ اوچي قسم جو اوزار ته پاڻ گهڻي هنڌن تي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهو اوزار آهي ڳاري ۽ چقمقي پهڻ جو تکيءَ ڌار وارو پُرد يا قَر. چقمقي پهڻ پيجڻ جا هنڌ روهڙيءَ ۽ ڪوٽڏيجيءَ لڳ آهن. اهڙا ڪيترائي هنڌ وچولي ڪوهستان ۾ ۽ ٻيا ڪيترا سامونڊي ڪپر سان ڏاکڻين ٽڪرين وٽ به آهن. ڪيترين جاين تي انهيءَ قسم جا اوزار پنگار واري زماني (Bronze Age) سان واسطو رکندڙ نکر جي ٽانون وارين تهذيب سان سڌي لاڳاپي ۾ ملن ٿا. چقمقي پهڻ پيجڻ جي جن هنڌن تي گول مُڏا ۽ ڌار وارا پهڻ ڇڙويڙ ملن ٿا، سي ٿي سگهي ٿو ته گهڻين حالتن ۾ پهڻ جي نئين زماني جي بدران هن تهذيب جا هجن.

هڪ ٻيو نرالو تمدن، جنهن ۾ پهڻ جي ڦر سان تمام ننڍا اوزار ناهيا ويندا هئا، سو پڻ سنڌ جي ڏکڻ اولهه ۾ موجود هو (2). پهڻ جا اهي پٽڪڙا

---

[1] "تاريخ جي ابي" هيرودوٽس کان اڳ جي زماني کي "تاريخ کان اڳ جو زمانو" ڪري ليکيو وڃي ٿو. هيءُ يوناني مورخ عيسوي سن کان ڪي ساڍا چار سو ورهيه اڳ ٿي گذريو آهي. - مترجم.

[2] اڳاٽي اهڃاڻ جي ڄاڻن موجب، هيءُ تهذيب جي پهرين منزل آهي. اِن زماني ۾ ٺُڪيل پهڻ جا اوزار ۽ هٿيار ڪم آندا ويندا هئا. ان کان پوءِ "نئون پهڻ جو زمانو" آهي. جڏهن پهڻ جا لسا ۽ جرڪايل اوزار رائج هئا ۽ کاڌ خوراڪ جي پيدائش ۽ سادن هنرن ۾ وڌو واڌارو آيو هو. اجا پوءِ جا زمانا ترتيبوار "ٽامي وارو زمانو". "پنگار (ٽامي ۽ قلعيءَ جي گاڏڙ ڌاتو) وارو زمانو" ۽ "لوهه وارو زمانو" اچن ٿا، جن ۾ ماڻهو پنهنجن اوزارن وغيره لاءِ اهي ڌاتو ڪم آڻيندا هئا. اڄوڪو زمانو "ڪلن جو زمانو" به آهي ۽ "ائٽم جو زمانو" ۽ "پولار جو زمانو" به. (مترجم)

اوزار گهڙيو ڪري ٻهرينءَ جي چند جهڙا آهن ۽ انومان آهي تہ اهي مڇي مارڻ جي ڀالن، يا شايد تيرن جا ڦر هوندا. جن جا ڳن ڳري ڀُري ويل آهن. هڏاون ڳنن وارن ڀالن يا تيرن ۾ ٻئي قسم جا ڦر هنيا ويندا هوندا. پهڻ مان اهڙن اوزارن وغيره ٺاهڻ جو هنر ڏاکڻي ۽ الهندي هندستان ۾ گهڻو ڦهليل هو ۽ گمان آهي تہ اهو اتر اولهہ کان ايندڙ ماڻهن رائج ڪيو هوندو. اهڙي کا شاهدي ڪانهي، جنهن مان معلوم ٿئي تہ اهي ماڻهو عام طرح رڳو شڪاري هئا يا ڪين ڍورن پالڻ ۽ پوکي راهيءَ جو هنر بہ ايندو هو. سنڌ جي اِنهيءَ پتڪڙن پهڻي اوزارن واري تمدن جي تاريخ، يورپ جي ساڳين تمدنن کي سامهون رکي، معلوم ڪرڻ ممڪن نہ آهي. وڌو امڪان ماڳهين ان ڳالهہ جو آهي تہ اهو تمدن پنگار واري زماني جي نسبتي طرح وڏيک سڌريل تهذيبن جو سهيوڳي هو. ياد رهي تہ تنهن زماني ۾ چقمقي پهڻ ۽ ڳاري جا ڏار وارا اوزار اڃا چالو هئا. پاڪستان ۽ هندستان ۾ اڃ بہ اهڙيون قومون هڪبئي جي پاسي ۾ رهن ٿيون، جن جي حياتيءَ جي طور طريقن ۾ هزار ورهين جي وچوٿي آهي. نئون ماڻهو ٿي سگهي ٿو تہ اهو ڏسي دهلجي وڃي، پر پراڻي ماڻهوءَ لاءِ اها عام ڳالهہ آهي. عسيوي سن کان 325 ورهيہ اڳ نيارڪس ۽ سندس ساٿاري اتر هندستان جي "گهٽ سڌريل" بادشاهتن ۾، جيڪي بظاهر "اوريتائي" تائين پکڙيل هيون، تمدن جو چگيرڙو پد ڏسڻ تي هري ويا هئا. انهن، جو "اوريتائي" جي پاڙيسرين، اڇتايو ڦاگين، جي حياتيءَجو اڻسڌريل نمونو ڏنو تہ چرڪ نڪري ويا هئن (3).

هنن ڏنو تو "مڇي کائُو" ڇٺن شين کپڻ لاءِ تکا پهڻ تي ڪم آندا، ڇو تہ وٽن لوهہ ڪونہ هو. اهو انومان ڪرڻ ۾ اسين حقيقت کان ڪو گهڻو ڏور نہ هونداسون تہ اهي مڇي کائو انهن ماڻهن جا ڪَسا، شايد نسُل ڪريل، مائٽ هئا، جي اوائل ۾ هن ملڪ جي اندرين پاڳن ۾ وسيل هئا. جنهن ڪپر ڪي اهي مڇي کائو ماڻهو ڇهٽيا پيا هئا، سو اٽانگو ۽ نسورو بُٺ هو. اِن ڪري هُنن گمناميءَ ۾ ٿي گهاريو. اِن گمناميءَ سبب هو ان مصيبت کان بہ بچي ويا هئا، جا اندرين پاڳن جي رهواسين تي ڪڙڪي هئي. اها مصيبت ڪهڙي هئي، تنهن بابت اسين اندازو ئي لڳائي سگهون ٿا. ٿي سگهي ٿو تہ ڪوهہ قاف واري پاسي کان جيڪي وڏيون لڏپلاڻون ٿيون هيون، تن مان ڪنهن هڪڙيءَ ۾ وڏيک

سخت جان ماڻهو هت اچي نڪتا هجن ۽ ڏيهي ماڻهن کي نابود ڪري يا هڪالي ڪڍي ڇڏيو هجين. يا وري ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ ملڪ هوريان هوريان سوڪهڙي جي ور چڙهندو ويو هجي ۽ ان ڪري اصلوڪن ماڻهن کي پاڻ لڏڻو پيو هجي.

گهٽ ۾ گهٽ اهو تہ پڌرو آهي تہ جڏهن سڪندر اعظم هن پاسي کان لنگهيو هو، تڏهن گيدروشيا (مڪران) جي آبهوا ايتري ئي سخت ۽ اُن جا وسيلا ايترائي ٿورا هئا، جيترا اسان جي زماني ۾. سڪندر جي تاريخ نويسن سندس واٽ جي هن ڀاڱي جو جيڪو احوال ڏنو آهي، سو اهم ۽ دلچسپ تفصيل سان ڀريل آهي، ملڪ جي جن خاص حالتن جي ڪري لشڪر کي جي تڪليفون پوڳڻيون پيون هيون، تن کي هو، دستور خلاف، پورو پورو بيان ڪن ٿا (4). لشڪر کي ڪو واٽ تي بک، اُڃ ۽ ٻُڪڻيءَ ڏاڍو تپايو هو، ايترو جو سپاهي هٿن مان ئي نڪتا ٿي ويا، ۽ دشمن ويجهو نہ هو، تڏهن بہ، ائين ٿي لڳو تہ لشڪر ويو ڪي ويو. ان جي بقا جو دارومدار سپہ سالار جي ارادي ۽ فيصلي جي قوت تي جيترو تنهن وقت هو، تيترو ڪنهن وقت نہ هو (5). جڏهن اهو پڙهجي ٿو، تڏهن ان ڳالهہ تي ڪو خاص اچرج نٿو ٿئي تہ انهن مورخن ڪُوچ واري رستي سان اڳوڻين وسندين جا جيڪي اڪيچار نشان آهن، تن جو ڪو احوال ناهي ڏنو (6). ڪين دلچسپي اُتان جي گذري ويل تاريخي حالتن سان نہ، پر جيڪي ٿورا گهڻا مسڪين ماڻهو ان دور ۾ موجود هئا، تن سان هئي، جو اهي ئي تہ هئا جن کي سندن سونهون ٿيڻو هو ۽ پنهنجين جهڙين تهڙين پوکن مان رسد رسائڻي هئي. ٿي سگهي ٿو تہ يونانين جي سونجهيندڙ رڳ ڦرڪي هجي ۽ هنن پنهنجن سونهن کان پڇيو هجي تہ ڪٿي اِهي دڙا اُنهن شهرن جا تہ نہ آهن، جي راڻي سيميراميس[1] ڪاهي اچي تاراج ڪري ڇڏيا هئا ۽ ڪٿي پٿر جي وڏين اڏاوتن کي تر جا ماڻهو هيرا ڪليس[2] جون ڦٽي ويل اڏاوتون تہ نہ ٿا ليکين. جي اسان سونهن جي ورندي هيءَ ڪٺي سمجهون تہ

---

[1] اسيريا جي سهڻي ۽ ڏاهي راڻي، جانينوس جي زال ۽ جانشين هئي. چيو وڃي ٿو تہ بابل ۽ نينوا جا شهر هن بڏايا هئا. سنڌ تي ايرانين ۽ يونانين کان اڳ هيءَ راڻي چڙهي آئي هئي. - مترجم

[2] يعني هر ڪيوليز، يونان جو ديومالائي سورمو، جو پنهنجيءَ زبردست طاقت ۽ پهلوانيءَ جي ڪمن کان مشهور آهي. (مترجم)

بيواجبي نہ ٿيندي: ”اسان وڏن کان ٻڌو آهي تہ اهي اڏاوتون هڪ قديم قوم جي ماڻهن جون آهن، جي ڪڏهن هن ڌرتيءَ جا ڌڻي هئا. پر هو ڪير هئا ۽ ڪهڙي ويڙهن ٿين، اهو ڪوبہ ٻڌائي نہ سگهندو“.

بلوچستان ۽ سنڌ جي گهٽن ئي پاڳن ۾ تاريخ کان اڳ جي وسندين کي ڍڪيندڙ دڙا ۽ تُڪيل پهڻ جا وڏا وڏا بند هڪٻئي جي پاسي ۾ نظر ايندا. اهو سوال تہ انهن کي ساڳيءَ تهذيب سان لاڳاپيل سمجهيو وڃي يا پنهنجي پنهنجي تر جي تمدنن سان، سو اڃا تائين نہ نبري سگهيو آهي. دڙن جي شروعاتي ڇڪاس لاءِ ڪرايل کوٽائيءَ مان پتو پوي ٿو تہ انهن جو تعلق عيسوي سن کان ٽي ٽي ۽ ٻہ ٻہ هزار ورهيہ اڳي جي مختلف زمانن سان آهي.

وڏين پترائين اڏاوتن جي عمر جي ڪا سڌي ثابتي ڪانهي ملي. اهي پاڻيءَ جي ڪڙين جي آرپار ۽ ماترين ۾ اُڀريل ٽڪرين جي وچ ۾ نهيل آهن. انهن جو مقصد ظاهر آهي تہ برسات جي پاڻيءَ کي پوک لاءِ هٽ وس رکڻ هو. انهن مان گهڻين جي بيهڪ اهڙي آهي تہ جيئن ٽڪرين جي لاهين تان لڙهي ايندڙ رائو روڪجي سٽجي وڃي ۽ اهڙيءَ ريت اهي ٽڪرائتيون لاهيون پوک لاءِ سنئيون ٻنيون ٿي ڪم اچن. انهن اڏاوتن جا سيني ۾ مڪمل نمونا سنڌ جي هاٺوڪيءَ حد جي پر واري تر ۾ ملن ٿا. انهن جي اڏيندڙن پنهنجين رٿائن کي جنهن ڪاريگريءَ سان تر جي طبعي حالتن سان نهڪايو آهي، تنهن مان لڳي ٿو تہ هو پهرئين درجي جا انجنير هئا. اهڙا جو هاٺوڪن رهاڪن ۾ سنڌن لياقت جو ڪسيرو بہ ورلي ليندو. اِهي هاٺوڪا رهاڪو، يعني سانگي ۽ ڏنار ۽ قبيلن جا اڻ پڙهيل سردار ۽ متعصب مُلا هنن وڏيڪ اتانهين درجي جي نشانن کي گبرن، يا زردشتين، جي نالي ليکيندي، گبربند يا گوهر بند سڏيندا آهن، شايد ان ڪري جو سنڌن ڏند ڪٿائن ۾ ڪنهن اهڙيءَ بيءَ قوم جو نالو نہ ٿو اچي، جنهن جو سنڌن ڏيهہ تي اسلام جي اچڻ کان اڳ قبضو هجي (7).

هن گمان ۾ ڪا اڻ ٽيٺي ڳالهہ ڪانهي تہ فارس جي هخمانشي يا ساساني حاڪمن مان ڪن پنهنجيءَ سلطنت جي هِن ايرندي پرڳٽي ڪي، جو قدرت طرفان ڪو ايڏو گهٽو نوازيل نہ هو، عام ڀلائيءَ جا ڪم ڪري سڌارڻ جو عزم ڪيو هجي. جن صاحبن گبربندن جي مسئلي تي پهرين پهرين ويچار ڪيو هو، تن ۾ آنجهاني آر. هوز بلر (R. Hughes Buller) بہ هو. هيءُ صاحب

الهندي فارس ۾ ڪرڻ (Karun) نديءَ تي شستر (Shustar) ۾ بين هنڌن وٽ جيڪي "بند" آهن، تن جو حوالو ڏيندي، چوي ٿو تہ اهي ڏيکارين ٿا تہ آڳاٽا ايراني پاڻي محفوظ ڪرڻ لاءِ ساڳئي قسم جا بند ناهيندا هئا (8). البت ايترو سو مڃڻو پوندو تہ ايرانين جو پوک وڌائڻ جو پنهنجو ڏانءُ ڪاريز وارو طريقو هو: انهيءَ نموني جون اڏاوتون بلوچستان جي اتر ۾ تہ عام آهن ئي، پر انهن ٽُڪرن ۾ بہ ملن ٿيون، جن ۾ گبربند نمايان آهن. لسبيلي جي اتر ۾ ڪيترائي ڪاريز آهن، ۽ بيا مڪران ۾ آهن. انهن مان هڪڙو تہ اجا تائين خسرو جي نالي پٺيان سڏجي ٿو (9). خود هوز بلر ڪي بلوچستان جي هڪ اهڙي ياگي ۾، جيڪو گبربندن جي واپرائجڻ وارن ڏينهن ۾ ضرور گهاٽيءَ آدمشماريءَ وارو هوندو، ڪي بہ اهڙيون قبرون ڏسڻ ۾ نہ آيون هيون، جيڪي مسلمانن واري زماني کان اڳ جون هجن، ۽ هو ساڳيءَ ايراضيءَ ۾ موجود ڪن گول اڏاوتن کي، جن جو مرڪز فرش پٿرن جي ڏار سرن جو هو، "دخما" يا "ماٺ جا ٿل" سمجهڻ تي مائل هو. (10). پر هڪ پاسي "پورڻ" ۽ ٻئي پاسي "کولي رکڻ"، انهن ٻنهي جي وچ ۾ مڙهہ نيڪال ڪرڻ جا ڪيترائي اهڙا طريقا آهن، جيڪي پويان ڪو نشان ناهن ڇڏيندا. جهڙوڪ: اڌپور پورڻ ۽ ساڙڻ، ۽ اسان وٽ ائين وسهڻ لاءِ سبب آهن تہ هن علائقي ۾ تاريخ کان اڳ جي ماڻهن ۾ پويان بہ طريقا رائج هئا.

سڀ ڳالهيون ڳڻبيون تہ اِن ڳالهہ جي فائدي ۾ حالتن جي ساک وڌيڪ پختي نظر ايندي تہ گبربند ايرانين جي صاحبيءَ کان اڳ جا آهن. پهرين تہ ظاهر آهي تہ انهن بندن جو، سندن پر پاسي ۾ جيڪي وسندين جا اڪيچار اهڃاڻ آهن، تن ساڻ ضرور ڪو لڳ لاڳاپو هوندو. انهن بندن جي آذار تي جا پوک تي سگهندي هوندي، سا هاڻوڪي زماني جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ وڏيءَ ۽ ٿانيڪيءَ آدمشماريءَ کي ٽاڻڻ لاءِ ڪافي هوندي. گهڻن بندن جي تہ اُتانهين ئي ظاهر ڪري ٿي تہ اُتي چڱي ڊگهي مدي تائين، شايد لاڳيتي، وسنئن رهي هوندي. هن لکت جي وقت تائين انهن دڙي جي کوٽائي، ڪن ٿورن مثالن کي ڇڏي، تجرباتي حد کان ناهي وڌي. پر جيڪي بہ شيون لڌيون ويون آهن، سي سڀ پنگار واري زماني جي هڪ يا ٻئي ڪڙمت واري تمدن سان واسطو رکن ٿيون. اهي تمدن عيسوي سن کان ٽي هزار ورهيہ اڳ ۽ هڪ هزار ورهيہ اڳ جي وچ واري عرصي ۾ سموري

وچ ايشيا ۾ وکريل هئا. ڇا اسان اهو سمجهون تہ اِهي ماڻهو، جي پنهنجا ڳوٺ گهٽو ڪري پٿر مان جوڙيندا هئا سي اهڙيءَ آبهوا سان نوازيل هئا، جنهن ۾ رائي کي لڙهي وڃڻ کان روڪيندڙ بندن جي واهر ڏاران ايتري گهٽي پوک ٿي سگهندي هئي، جو ان مان سندن پورت ٿي ويندي هئي؟ پيو تہ آبهوا پوءِ ايتريءَ حد تائين بگڙي ويئي هئي، جو ڪانئن پوءِ ايندڙ ماڻهن کي قوت ڪڍڻ لاءِ وڏا وڏا بند ۽ بڙاج ناهڻا ۽ اپين لاهين کي بنا (Terraces) ڏيڻا پيا هئا ۽ بهر حال، پنهنجي هستيءَ جي عملي طرح بي ڪا نشاني نہ ڇڏي اٿئون، سواءِ انهن بندن جي ڇا، جيڪي ماڻهو "احمد" ۽ پير "مناغره" (11) جهڙن شاندار بندن رٿڻ ۽ ناهڻ تي قادر هئا، سي اوڏڪين پتين ۽ جهاتر جي ڇنن ۾ رهڻ تي راضي ٿي وينا ٿي رهيا؟ جيترا اهي انومان اڻ ٽٺيا تا لڳن، تَيترو هيءُ نظريو وري بہ ناممڪن نٿو لڳي تہ تاريخ کان اڳ واري زماني ۾ جيڪي ماڻهو هن علائقي جي اکيچار ڳوٺن ۾ رهندا هئا، اهي ساڳيا ماڻهو پوکي راهيءَ جا ماهر انجنير هئا ۽ اوسي پاسي وارين زمينن کي وڏي جاکوڙ ڪري اهڙو ناهيو هئائون، جو اُتي وڏ ۾ وڏ پوک ٿي سگهندي هئي.

هار گريوز، جنهن وچ جهالاوان ۾ نال ۽ ان جي پر پاسي جي باريڪ پرتال ڪئي هئي، سو اِن پوئين خيال جو هو (12). سر آريل اسٽائين انهيءَ ويچار جو هو تہ خاران ۾، خاص ڪري توجهيءَ وٽ، جيڪي گبربند ۽ ڳوٺ ماڳ (Village Sites) آهن، تن جو مول منڍ ساڳيو ۽ تاريخ جي لحاظ کان پاڻ ۾ گهاٽو ناتو آهي (13).

ان ڳالهہ جي سڌي ثابتي شايد اجا بہ ملي وڃي تہ اهي گبربند پهڻ تامي واري زماني[1] جي ماڻهن جوڙيا هئا. پر اهڙيءَ ثابتيءَ جو اجا تائين نہ ملڻ اسان جي مفروضي کي رد نٿو ڪري. هت ڪي رهڻ جون بستيون نہ، پر پوکي راهيءَ جون بنيون هيون. انهن جي پرسان فصل لٽندڙ لايارن، مال چاريندڙ چوڪرن، پاڻيءَ ۾ خطرناڪ چاڙهہ واريءَ مند ۾ بندن تان جاچ رکڻ وارن ۽ بند جي مرمت ڪرڻ وارن پنهجيون ڪي مخصوص شيون ڪيرايون بہ هونديون تہ اهي تعداد ۾ ڪي گهٽيون نہ هونديون. جيڪڏهن اهڙيون ڪي بہ وٿون اڳتي

---

[1] نئين پهڻ واري زماني ۽ پنگار جي وچ واري تمدن، جڏهن پهڻ ۽ ٽامو بيئي ڪم ايندا هئا. - (مترجم)

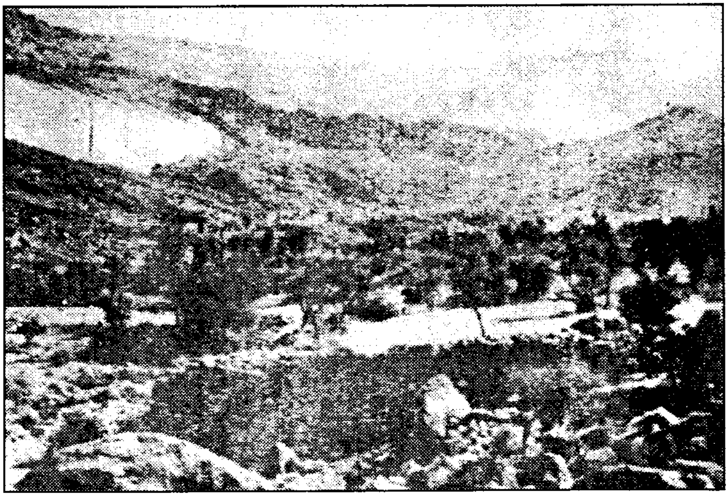

’گوهر بند‘، گوزباني، تعلقو سيوهڻ.

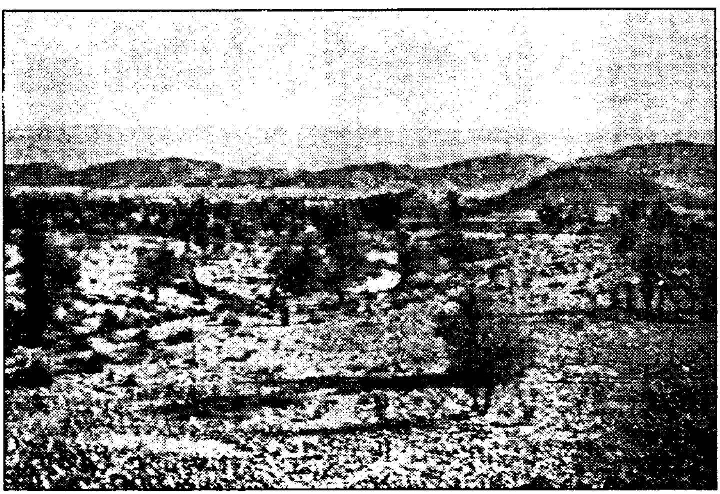

ڪانڌي واهي، سيوهڻ تعلقي ۾ قبل از تاريخ زماني جي هڪ بستيءَ جا آثار.

هلي پر پاسي ۾ ملن ۽ انهن جو لاڳاپو هخمانشي يا ساساني بادشاهن جي زماني سان ثابت ٿئي، ته به اسان کي انهن جي بنياد تي گبربندن جي اڏاوت تڪڙ ڪري زردشتين جي نالي نه ليکڻ گهرجي. ڇا لاءِ ته اهو به ته ٿي سگهي ٿو ته زردشتين پاڻ کان اڳ وارن جا نهرايل زرعي بند قائم رکندي، پاڻ واپريا هجن. ويندي هاڻوڪا رهاڪو، جن لاءِ پوک گذران جو ثانوي وسيلو آهي، تن وٽ به ايتري سمجهه آهي جو انهن بندن کي، جي گهٽيءَ محنت کان سواءِ اجا به ڪم ڏيئي ٿا وڃن، جهڙي تهڙي مرمت ڪري ڪتب آڻيندا ٿا رهن.

تاريخ واري زماني کان اڳ جي ماڻهن ۽ انهن کان ٿورو ئي پري گبربندن وارو ساڳيو تاجي پيٺو هاڻوڪيءَ سنڌ جي ڪوهستان جي ڪن ڀاڱن ۾ به نظر اچي ٿو. شايد بندن جو سيني ۾ دلچسپ ميڙ کيرٿر ڇپر جي ڏاکڻي ڇيڙي جي لڳ ڀڳ ۽ ڪوهتراش جي پر پاسي ۾ آهي. منجهانئن هڪڙو خاص ڪري وڏو ۽ ڀرو هڪڙو اونهي گهاري مثان آهي. ان جو مقصد شايد پاڻي هڪڙي هنڌ گڏ ڪرڻ هو (14). ساڳئي نموني جو هڪڙو بيو شاندار بند ٽيهارو ميل اتر طرف کيرٿر ۽ نئن نئنگ جي مٿانهينءَ ماٿريءَ جي وچ ۾ گوزبانيءَ جي گوشائتيءَ ماٿر ۾ ملي ٿو. نگهند (Nighand) جي اوپر پاسي واري اهڙن بنن جا نشان ڏسي سگهجن ٿا. جي پوک لاءِ اُپيءَ لاهيءَ کي وڏيءَ ڪاريگريءَ سان ڏنا ويا هئا. نگهند "وڇين ڇپر" جي ڇوٽين مان هڪڙيءَ جو نالو آهي ۽ سو ميل کن اتر ۾ سيتا ۽ ترپڻ (Trapan) نئن جي وچ ۾ آهي.

اهي سڀ بند قتل آهن ۽ هاڻوڪا رهاڪو انهن ڏانهن اشارو ڪري ڪيقدر ڪُرڪندي ساراهه ڪندا آهن ته ڪافرن، جي اسلام کان اڳ هن ڌرتيءَ جا ڌڻي هئا، ڪهڙا نه عجيب آڏاڻا اڏيا هئا استائين ڇوائيءَ، اهي اڏاوتون هنن بي هنر ڏنارن جي وت کان گهڻو مٿي آهن: ڪين اهو سمجهه ۾ نه ايندو آهي ته آخر ايتري ٿوري ظاهري فائدي لاءِ ايترو گهڻو پورهيو ڇو ڪيو ويو هو. بيشڪ، اهي پيچيديون رٿائون عمل ۾ ئي نه آنديون وڃن ها، جيڪڏهن اهڙيءَ آدمشماريءَ جي گهرجن جو پورائو نه ڪرڻو هجي ها، جا ايتري ته گهاٽي ۽ ترائتي هئي، جو ان جيتري اُن سرزمين ۾ تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ نه رهي آهي (15).

انهن اڏاوتن کي ڏسي هڪڙو بيو خيال به سجهي اچي ٿو. اهو هيءُ ته تن ڏينهين برسات هاڻوڪن ڏينهن کان وڌيڪ ججهي، يا گهٽ ۾ گهٽ وڌيڪ

نيمائتي، پونڌڙ هئي ۽ اهي اڏاوتون ان برسات مان فائدي وٺڻ لاءِ ڪڙيون ڪيون ويون هيون. پر هيءُ انومان شڪ کان آجو نہ آهي. دکن ۾ مرهٽو ڪڙمي ننديءَ ماٿر جي منهن کي يا ٿاڪرو ڳتي کي ڇيڙي وٽ اڪثر پهڻ جي بندن سان بند ڪندو آهي، تہ جيئن رائو اندر گڏ ٿيندو رهي. اهي سنڌ وارن بندن جهڙا ئي هوندا آهن، پر اڏاوت اڻنگي هوندي اٿن. مرهٽو ڪڙمي اهي بند انهيءَ پڪي آسري تي ناهيندو آهي تہ چوماسو مند تي ايندو ۽ جا وس وسائيندو. سا ٻيو نہ تہ ويهن انچن کان متيري ضرور هوندي. سنڌ جي ڪوهستان ۾ برسات ساليانی سراسري ستن انچن کان ڪنهن بہ حالت ۾ متي نٿي وڃي ۽ اها سراسري بہ ڇيهہ واري آهي، شايد ڏهن مان هڪڙو ورهيہ ويهہ انچ ۽ ٻہ ورهيہ ٽي ٽي انچ يا ان کان بہ گهٽ برسات پوي. سنڌ ۽ بلوچستان اندر ايوسين دور جي پوين ڏينهن ۾ جيڪي ٽڪر نهيا هئا، تن جي پيچ پور، گرمي پد ۾ وڌيءَ گهاٽاواڌيءَ جي ڪري، دکن جي ٽڪر (Trap) کان وڌيڪ ٽڪڙي ٿي آهي، جتي جي آبهوا پوري پني آهي. ڪيرٿر متان جيڪي اوهيڙا وڏي پر مختصر ڇوهہ سان وسندا آهن، تن جي ڪري ٽڪرين جي هر پاسي تان ڳاڙهسريون ڇرون وهڻ لڳنديون آهن. انهن ڇرن اڳيان جتي بہ ڪا نهري رنڊڪ اچي، پاڻيءَ کي روڪي ٿي، اتي ڇگو چوکو رائو سٽجي وڃي ٿو. هاڻوڪين حالتن جي لحاظ کان بہ گبربندن جو ايڏو قدبت بلڪل جائزو نظر ايندو، خاص ڪري انهن جو، جي ڇرن کي بند ڪن ٿا ۽ وهڪري کي آيين لاهين ڏانهن موڙين ٿا. سنڌ جي ٿاڪرو علائقي جي ڏاکڻي ڇيڙي جي سنوت ۾ ٻنين کي جيڪي متيءَ جا ڳرا بنا آيل آهن، تن ۾ اهڙا طوفاني وسڪارا ذري گهٽ هر پيري گهارا وجهي ڇڏيندا آهن.

اسين البت پاڻ کان هيءُ سوال پُڇي سگهون ٿا: سمجهو ڪٿي تہ اڄوڪا انجنير گبربندن جي مرمت ڪري اُنهن کي سندن اصل صورت ۾ آڻين ٿا ۽ پوءِ اُن صورت ۾ قائم رکن ٿا، ايتري مهلت بہ ڏجي ٿي، جيئن رائو وري سٽجي وڃي، تہ ڇا محنتي ڪڙمين جي آبادي هاڻوڪيءَ آبهوا ۾ ايتري پوک اُپائي وٺندي، جنهن مان هوند تاريخ کان اڳ واري زماني جي ٿرائتيءَ آدمشماريءَ جون گهُرجون پوريون ٿي جن؟ آءٌ سمجهان ٿو تہ اِن جو سِڌو سنون جواب اوس 'نہ' ٿيندو. منهنجي خيال ۾، اسان جو اهو اندازو ويلر جي لفظن ۾ بيان ٿيڻ گهرجي: "اُن زماني ۾ برسات اڄوڪي زماني کان وڌيڪ ججهي پونڌڙ هُئي، ۽

اُها ايتري بي يقيني بہ هئي جو ماڻهن کي آن وري بہ سنپالي رکڻو ۽ صرفي سان هلائڻو پوندو هجي" (16).

پر انهيءَ ڳالهہ لاءِ ڪوهستان جي اڳ تاريخي ماڳن مان جيڪا ثابتي ملي آهي، سا ايتري پختي بہ نہ آهي. پهرين ڳالهہ تہ گبربند تعداد ۾ نسبتاً ٿورا آهن، جڏهن تہ جن وسندين کي نسبتاً محدود ايراضيءَ اندر سُجاتو ويو آهي، تن جو تعداد ثابت ٿو ڪري تہ پنگار واري زماني ۾ اُتان جا رهاڪو هاڻوڪي زماني جي رهاڪن کان تعداد توڙي سڪونت ۾ سرس هئا. پر انهن مان گهڻن هنڌن جي پر پاسي واري زمين ايتري تہ کهري ۽ ٿوري آهي، جو بندن ۽ بنن کان سواءِ پوک ڏاڍي ڏکي ٿيندي هوندي. پوءِ پيل تہ برسات اچ کان گهڻي ۽ باقاعدگيءَ سان پوندڙ چو نہ هُوندي هُجي. انت اسان کي اهو انومان ڪرڻو ٿو پوي تہ اِن علائقي جون قديم قومون بنيادي طرح مالوند (Pastoral) هُيون. البت خانہ بدوش نہ هُيون، ۽ شايد گهربل انَ جو چڱو چوکو ياڳو ڪنهن بئي هندان هٿ ڪنديون هُيون. انهن قومن جي مکيہ مرڪزن مان ڪيترا قدرتي چشمن جي پر پاسي ۾ آهن. اهي چشما اڄ بہ سوين ايڪڙ زمين آباد ڪري سگهن ٿا. هن پاسي جي جهونين وٽن جي پرتال سيني کان اڳ ۾ آنجهاني مسٽر اين. جي. مجمدار ڪئي هئي. متي ذڪر ڪيل "وٽجارڪي واٽ" جيڪا ڪوهستان منجهان ذري گهٽ سڌي ڏکڻ طرف هلندي، منچر ڍنڍ کان ڪي ستر ميل پرتي اُن هنڌ تائين وڃي ٿي، جتي نئن باران ميدان ۾ داخل ٿئي ٿي، اُن واٽ جي سنوت ۾ بارنهن بارنهن پندرهن پندرهن ميلن جي وٿيءَ تي ڪئين منزل گاهون آهن. مجمدار کي انهن مان هرهڪ منزل گاهہ جي ويجهو هڪڙي تاريخي زماني کان اڳ جي وسندي لڌي هئي. پوئينءَ صديءَ جي ڇهين ڏهاڪي ۾ انگريزن ٿاڪرو روڊ کي سُڌارڻ وقت انهن منزل گاهن وٽ لانديون اڏايون هيون (17). اهي نوان پڙاءُ ڪين اهڙن هنڌن تي ناهڻا پيا هئا، جتي پاڻي هميشہ ملندڙ هو. آڳاٽن ماڻهن پڻ اهي هنڌ ساڳين سببن جي ڪري والاريا هئا. انهن کان سواءِ بيون بہ ڪيتريون والارون ننڍن چشمن ۽ نيئن جي مدامي وهڪرن کي بنهہ ويجهيون آهن. رڳو هڪڙي وسندي، ڪوهتراش بُني، اهڙي آهي، جنهن جو وهندڙ پاڻيءَ کان پنڌ ٿورن والن کان متي آهي.

پر اِن هنڌ جي ڳالهه بي آهي، ڇو جو پائنجي ٿو ته ان کي بچاءَ جي خيال کان موزون ڏسي چونڊيو ويو هو، يعني اُتان بلوچستان ۽ سنڌ جي وچ ۾ هڪ مکيه واٽ جي حفاظت ٿي پئي سگهي. ان واٽ جو ڪجهه احوال اڳتي ايندو. ٿي سگهي ٿو ته جهڙو ڪوهه مجمدار عليمراد وٽ لڌو هو، تهڙو ڪوهتراش وٽ به ليبي پوي. اهو ڪوهه به ساڳيءَ طرح جو بچاءُ مورچو آهي. يا شايد ماڻهو انهن بن گبربندن جي وچ ۾ هڪڙي تلاءَ مان پاڻي ڪڍندا هئا، جيڪي ڪوٽ ڏنل تڪريءَ کي متانهين پٽ سان ڳنڍين ٿا (18). هي جو اِن علائقي ۾ تاريخي زماني کان اڳ جا ذري گهٽ سپ ماڳ دائمي پاڻيءَ جي پر پاسي ۾ ملن ٿا، تنهن مان لڳي ٿو ته ڪنهن زماني ۾ هت ڪو چشمو به هوندو، جو ڪڏهوڪو سڪي ويل آهي. سنڌ جي ٿاڪرو علائقي ۾ بين به ڪيترن ئي هنڌن تي پاڻيءَ جا وسيلا ڌرتيءَ جي ڌوڏن سبب ائين سڪندا رهيا آهن (19). ڪجهه به هجي، پائنجي ٿو ته ڪوهه تراش وٽ ڪوٽ جي پرسان چڱي پڪيڙ واري وسنئن هئي. اسان تصور ۾ ماڻهن کي خطري وقت مال سوڌو ڪوٽ ۾ گڏ ٿيندي ڏسي سگهون ٿا. مکيه هنڌ کان هيٺ ڪلئي ميدان ۾ وڏي پيماني تي رهائش جا نشان ملن ٿا. اهي نشان هڪڙن ڊگهن گبربندن جي پر پاسي ۾ آهن، جيڪي ظاهر آهي ته ڪنهن زماني ۾ ڪيرٿر ڇپر جي پچاڙيءَ هينان جهڪيءَ لاهيءَ تي بنين کي ڏنل هئا (20).

مجمدار جو سنڌ جي ٿاڪرو ملڪ ۽ بين علائقن جي پڙتال سان پهريون مقصد اهو معلوم ڪرڻ هو ته سنڌوءَ يا هڙپا تهذيب جي پکيڙ ڪيستائين هئي. بين ڏينهين هڙپا، موئن جي دڙي ۽ موئن جي دڙي جي پر پاسي ۾ هڪ بن بين هنڌن بابت پتو هو ته اهي انهيءَ تهذيب جا پد آهن. جهڙيون وٿون چوکي انداز ۾ موئن جي دڙي مان لڌيون ويون هيون، تهڙين وٿن جو ٽڪرن مان ڪيترن ئي هنڌن تان ليڻ ان ڳالهه جي ثابتي هو ته بنهي جو پاڙ ۾ ويجهو ناتو هو يا اهو شايد ساڳيو تمدن هو: پر ٽڪرن اندر ۽ انهن جي پر پاسي وارين ڪيترين وسندين مان بلڪ بيءَ طرح جي ٺڪر جي ٿانون جي ٽُڪرتوت پڻ لڌي ويئي هئي. اها ڳالهه ته اهي ٿانو موهن جي دڙي کان به اوائلي تمدن جا هئا، سا آمريءَ جي تهبنديءَ مان ثابت ٿيل ٿي لڳي. آمريءَ جو پد سنڌونديءَ ۽ لکي ڇپر جي ويجهو آهي: هت اِهي "عجيب" ٿانو ان کان به هينيانهين تهه مان ڪوٺي

کڍيا ويا هئا، جنهن تهه مان سنڌو تهذيب وارا مليا هئا. اُن دريافت کان ستت پوءِ مجمدار کي ٺڪرن اندر ۽ انهن جي پر ۾ بين هنڌن تان "آمريءَ" ۽ "سنڌوءَ" وارا ٿانو (21) پاڻ ۾ رليل مليل مليا. ۽ ڪن هنڌن تي رڳو آمريءَ وارا يا رڳو سنڌوءَ وارا ٿانو ڏسڻ ۾ آيس: جن هنڌن تي رڳو هِن قسم جا يا رڳو هُن قسم جا ٿانو يا وري ٻيئي قسم رليل مليل مليا ٿي، تن جي هڪٻئي جي نسبت سان بيهڪ اڻ رٿيل ۽ اتفاقي ٿي نظر آئي مجمدار کي هڪڙيءَ مند جي کم ۾ جيڪو مواد هٿ لڳي سگهيو، تنهن جي آذار تي هن رڳو ايترو چوڻ واجبي ڄاتو تہ ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ تهذيب جا مخصوص ڳاڙهي تي ڪاري رنگ وارا ٿانو ان علائقي ۾ ڳچ وقت چالو هئا ۽ آمريءَ جا بنهہ نرالا ٿانو ٿي سگهي ٿو تہ سنڌو تمدن جي اوائلي دور جا سهيوڳي هجن. هن جو خيال هو تہ آمريءَ جي ٿانو کي "سنڌو ماتريءَ ۾ حد دخلي ڪري ايندڙ عنصر ليکڻو پوندو". هن انهن ٿانون جي تن ٿانون سان زبردست جنسي هڪجهڙائيءَ ڏانهن ڌيان ڇڪايو، جي سر آريل اسٽائين مڪران ۾ ڪُليءَ وٽ ۽ اولهہ جهالاوان ۾ ميهيءَ وٽ ۽ ڪنهن حد تائين نال ۽ نندر (Nundara) وٽ، جي پڻ جهالاوان ۾ آهن، لڌا هئا (22).

مجمدار جي ان لکت کان پوءِ، سنڌ ۽ بلوچستان مان لڌل ٺڪر جي ٿانون جي پاڻ ۾ ڀيٽ ڪري، وري درجيبندي ڪئي ويئي آهي، جنهن موجب آمري ٿانون جي مشابهت نال نندر جي ٿانون سان آهي ۽ نہ ڪُلي ميهيءَ جو ٿانون سان. البت، ٻوئين قسم جي ٿانون جا نمونا الهندي سنڌ جي دڙن مان لڌا ويا آهن (23). هڪ ٻيءَ طرز جي ٿانون جون ٺڪريون بہ مليون آهن. ان طرز جي ٿانون کي "تو گائُ" (Togau) سڏيو وڃي ٿو ۽ چيو وڃي ٿو تہ اهي ڪوئيٽا کان وچ مڪران تائين ۽ سنڌ ۾ نئين گاج کان ويندي آمريءَ تائين رائج هئا (24). اهڙيءَ ريت، هوريان هوريان اهڙو مواد ڪٺو ٿيندو وڃي ٿو، جنهن جي آذار تي سنڌ ۾ سرحد وٽ ۽ بلوچستان ۾ جي ڪڙمت ڪندڙ قومون هيون، تن جي ماهيت پروڙي سگهبي. شڪ ناهي تہ اڳاٽن اهڃاڻن جي علم جي نئين پرجهہ ۽ سڌاري سان اڳيئي لڌل مواد مان يا ماڳهين نين کوجنائن مان کي ٻيا تمدني نمونا بہ سامهون ايندا، شايد نوان ۽ وڌيڪ ڏورانهان تمدني ناتا سڄاتا ويندا. ٽيتر (1961ع) تائين هٿ آيل ثابتين مان ڪچا انومان ڪڍڻ ئي واجبي ٿيندو.

سنڌو نديءَ جي اولهه وارن ٺاڪرو علائقن جي تاريخي زماني کان اڳاٽيءَ تهذيب جو جيڪو بيان هيٺ ايندو. تنهن جو واسطو گهڻو تڻو سنڌ بلوچستان جي سرحد جي ڀرسان پاسي وارن ماڳن مان خاص طرح لڌل ثانون جي تفصيلات سان نہ، پر انهن ماڳن جي عام خاصيتن مان هوندو. جتي تفصيل ضرور ڏسبو، اُتي آءٌ پنهنجا ڪي آزمائشي انومان ڄاڻائيندس. ان ڳالهہ جو پورو پورو احساس اٿم تہ متان ڪن نين کوجنائن جي ساک تي منهنجا اهي انومان لڪت ۾ ايندي ئي ريٽجي وڃن.

تاريخ جي زماني کان اڳ سنڌ بلوچستان سرحد واري ملڪ ۾ ماڻهن جون جيڪي وسنديون هيون، تن ۾ وڏي اڪثريت ننڍن ڳوٺن ۾ واهڻ جي نظر اچي ٿي، جتان جا رهاڪو گهڻو ڪري مال وند هئا. انهن ڳوٺن ۾ ننڍا مستطيل گهر هئا، جن جي پيڙهہ ۾ عام طرح پٿين جون پهريون ٻہ چار قطارون پهڻ جون هيون. مٿين اڏاوت تي سگهي ٿو تہ چيروليءَ مان پختي ڪيل ڪچي (Rubble) جي يا اوڏڪي هجي ۾ چٽيون ڪاٺ جي پاني مٿان رکيل پيس جي پٿرن جون هجن، جن تي گاري جو ليپو آيل هجي. پر اهو انومان تہ مٿينءَ اڏاوت ۾ هي شيون ڪم آيل هونديون، سو اسان ان ڪري ڪريون ٿا، جو اهي شيون اڄڪلهہ انهيءَ علائقي اندر ملندڙ آهي. ذري گهٽ سيني گهرن وارا هنڌ اُتي ۾ چوڌاري پيل پهڻ جي ٽوٽن ٽڪرن مان سڃاڻي سگهجن ٿا.

ڪن ڳوٺن ۾ گهر هڪٻئي سان ڳاهٽ تيل ۾ اڪثر ڪنهن قدرتي مٿانهين پٽ تي اڏيل هئا. جنهن جو مٿاڇرو لاڳيتيءَ رهائش جي ڪري هوريان هوريان مٿي ٿيندو ويو آهي، ۾ ڦٽڻ کان پوءِ واري وڏي مدي ۾ اهو ڪاڇندو ڪاڇندو، ٺڪر ٺوب جي مخروطي دڙي جي شڪل اختيار ڪري ويو آهي. ڪن ڳوٺن ۾ وري گهر ڏار ڏار چڱيءَ وڏيءَ ايراضيءَ تي پکڙيل آهن، جنهن مان لڳي ٿو تہ اتان جا رهاڪو صلح سانت ۾ گذاريندڙ مالوند هئا. ڪانڌي واهي (Kandhi Wahi) اهڙيءَ طرح جي وسنديءَ جو چڱو مثال آهي. اهو هنڌ ڪيرٿر جبر جي هينان هڪ مٿانهينءَ ماٿر ۾ آهي. هت جا شيءِ ڀهرين ڀهرين ڏيان ڇڪائي ٿي، سا آهي هڪڙي ننڍي پر نمايان مرڪزي رهائشي ايراضي. اِها هڪڙي قدرتي ماٿر تي بيٺل دڙي تي آهي. سڄي ايراضي مٿيءَ جي ڏڏڙ ۾ ٺڪرن جي پور سان ڳاڙهي لڳي پيئي آهي. سمجهجي ٿو تہ هت ڳوٺ جي

چڱي مڙس ۽ سندس عزيزن جا گهر هوندا. چوٿائي ميل اندر، مختلف طرفن ۾، اڪيلن گهرن يا گهرن جي ميڙن جا نشان آهن، جي ڪافي ڪاچي پائجي ويا آهن ۽ پڳل ٿانون ۽ چقمقي پٿر جي ڌار وارن اوزارن سان ڍڪيل آهن. اتان ويجهو ٽڪر تي ٿورو مٿي هڪڙي ويڪريءَ چپ تي چقمقي پٿر ڪٽي پچڻ جو هنڌ آهي. اوزار پڪ ئي پڪ اُتان جا هوندا. ان هنڌ پٿر ڪٽيندڙن جي گهرڙن جا پٽراوان بنياد، سندن ڪرت جي گڏ ٿيل ٽڪرٽوٽن جي پر پاسي ۾ ڏسي سگهجن ٿا. ان وسنديءَ جي وچان ئي وچان هڪڙو هترادو ڪڙيو لنگهي ٿو، جيڪو چقمقي پٿر ڪٽڻ واري هنڌ جي پاسي مان هڪڙي چشمي جو پاڻي هيٺ ميدان ۾ پوک جي ٽڪري کي پهچائي ٿو. ڌرتي ڄاڻ جي ماهر مسٽر فيڊن (Fedden) کي اسي ورهيه اڳ، اهو هنڌ نظر مان ڪڍي رايو ڏنو هو ته چشمو جيترو جالارو اڳ هو، تيترو هاڻ ناهي (25). ڊسمبر 1942ع ۾ جڏهن آءٌ ڪانڌي واهيءَ ويو هئس، تڏهن مون اُتي جيڪو ڪڪ جو فصل ڏٺو هو، سو هوند هڪڙي ڪٽنب لاءِ به پورو نه پوندو، ۽ نه ئي اُتي ڪا مستقل وستي هئي (26).

اهڙي ڇڙ وڇڙ قسم جي هڪ ٻي ڪشادي وسندي نئن بانڌٽيءَ جي ڪپر سان آهي. اُتي پڻ هڪڙو مرڪز رهائش جو دڙو ۽ هڪڙو چقمقي پٿر ڪٽڻ جو هنڌ آهي. هت نه رڳو آبپاشيءَ جون سهولتون ڪانڌي واهيءَ کان گهٽيون سنيون آهن، پر اهو هنڌ هر لحاظ کان وڌيڪ ڪشش وارو آهي (27).

پيماني جي ٻئي ڇيڙي تي وري "وڏا ڳوٺ" آهن، جتي گهٽا گهر هڪ ئي يڪي ايراضيءَ ۾ ڳاهٽ ٿيل آهن. انهن مان سيني ۾ وڏا ڏنپ ٻُڌي (Damb Buthi)، تونگ، نئنگ ۽ ڪائي (Kai) آهن. منجهانئن هر هڪ جي پرسان جالارو چشمو آهي، جنهن تي اڄوڪي زماني ۾ به ٻه ٽي سؤ ايڪڙ زمين آباد ٿي سگهي ٿي، تونگ ۽ نئنگ ۾ چشمن جا مهڙ چوڌاري ٻنا ڏيئي بند ڪيل آهن ۽ اُتي ضمني وسندين جا اهڃاڻ به ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ڪائيءَ وٽ "ڳوٺ" کان ڪجهه وال پرتي ايپي لاهيءَ وارن پاسن سان هڪڙي چپٽري متاڙ واري ٽڪري آهي، جنهن تي ڪوهه تراش بنيءَ جهڙو گهير وارين پٿين سان ڪوٽ (Perimeter) اڏيل آهي. پانئجي ٿو ته تاريخ واري زماني ۾ ڪائيءَ جا رهاڪو مصيبت وقت اِن ڪوٽ ۾ وڃي پناهه وٺندا هئا. پر اتي پنگار واري زماني جي ٿانون جي ٺيڪرات به گهٽي انداز ۾ موجود آهي.

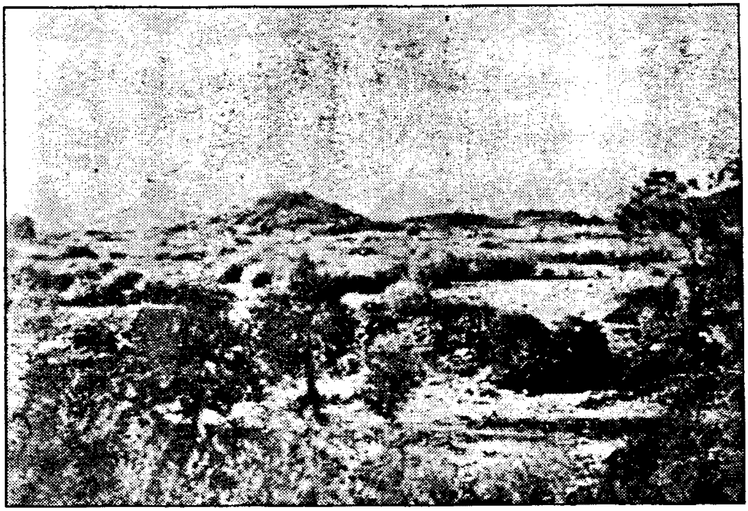

’مـيرِي‘ - توئنگ، محال ڪوهستان

رتن شاهه چشمي (توئنگ) وٽ شهر پناهه جا آثار

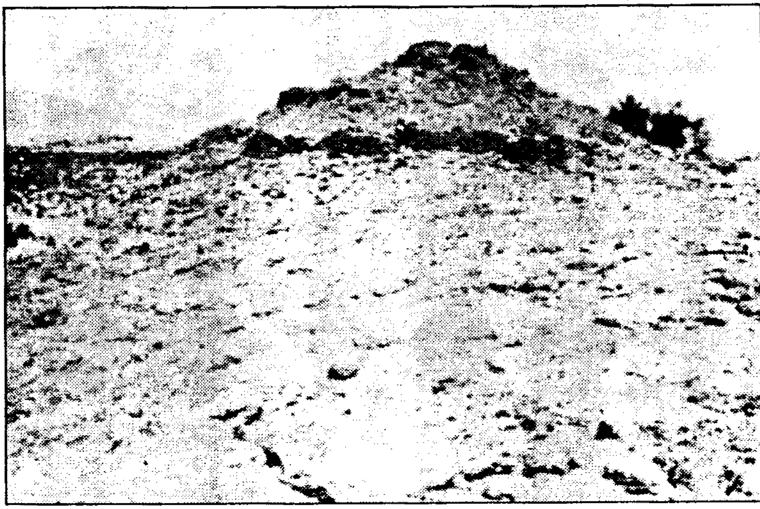

لُنڊي ٻُـني، نيئڳ جي پرسان، تعلقو سيوهڻ

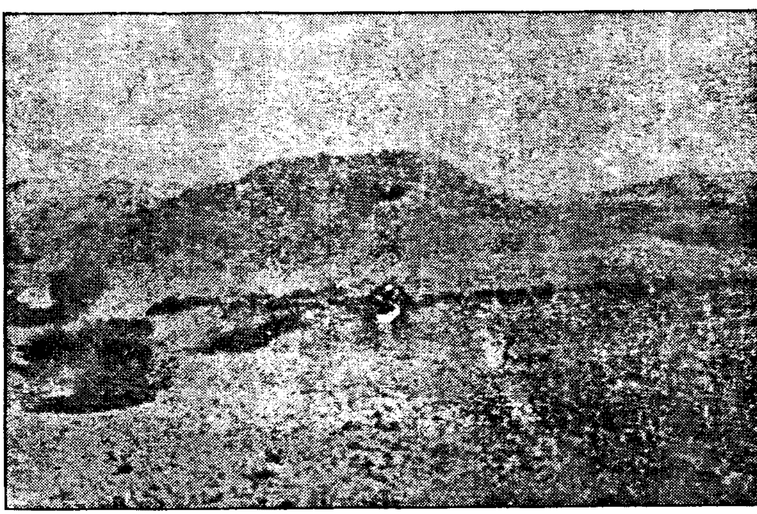

ڪائـِي ٻُـني، تعلقو سيوهڻ

انهن چئن ئي ڳوٺن جا مڪيہ يا "گادي" دڙا ساڳين خاصيتن وارا آهن. توئنگ وٽ "ميري"، نئنگ وٽ "لکمير جي ماڙي" (Lakhmir Ji Mari) ۽ ڏنب بني، اهي ٽيئي پٽ کان گهٽ وڌ سٺ فوٽ اُتانهان آهن. ڪائيءَ واري بني قد ۾ گهٽي ننڍي آهي، پر پکيڙ ۾ ٻين ٽنهي جيتري وڏي اٿس. ڏسڻ ۾ سيني کان وڌيڪ هترادو توئنگ ۽ نئنگ آهن. ٻنهي هنڌ متاڇري تي وڏين گنل ڪاڏل اوسارين جا نشان آهن، جن جي چوڏاري پٿرن جا ڍڳ سٽيا پيا آهن. تر جا ماڻهو چوندا آهن تہ ميري ۽ لکمير جي ماڙي تنهن اڳاٽي زماني ۾ بادشاهن، بلڪ سردارن، جا محلاتي ڪوٽ هئا، جي ٽڪريءَ جي پاڙ وٽ هڪبئي جي پاسي ۾ پهريوارن ۽ ٻين خادمن جي ڪوٺين ۽ جاين ۽ طنبيلن مٿان ڪر ڪنيون بيٺا هئا. ماڻهن جو اهو چوڻ ڪجهہ مڙيوئي دل سان لڳي ٿو.

قلات جي نظاريدار ميري بہ 1935ع واريءَ ڌرتيءَ جي ڌٻڻ تائين اهڙي ئي هئي. لنڌي بنيءَ (Lundi Buthi) جي نالي سان هڪڙو اڳ تاريخي ماڳ نئنگ کان ميل کن ڏکڻ اوير ۾ آهي. ان جي اصلوڪي بناوت گهڻي وڌيڪ چٽي آهي. اهو مخروطي دڙو هڪبئي مٿان ٽن پترائين پٽين يا تلهن (Terraces) سان وڪوڙيل آهي ۽ چوٽيءَ تي ماڙيءَ جا نشان اٿس. ان مان ڄڃي ٿو تہ ان تي ڪو ڪوٽ نہ پر ميسوپوٽيما جي اهرام صورت عبادت گهر جهڙي ڪا جاءِ هئي. ٿي سگهي ٿو تہ توئنگ واري ميري ۽ نئنگ واري لکمير جي ماڙي بہ اهڙيءَ طرح جون جايون هجن، جيتوڻيڪ سندن لاهين تي ملندڙ وٽن جي وڏي تعداد ۽ گوناگونيءَ مان ائين ٿو لڳي تہ اهي، ٻيو نہ تہ، اُتان جي گهرن جو مرڪز ضرور هونديون. لنڌي بنيءَ ۾ بنيءَ کان هيٺ، جيڪو ٽَڪر جو ويڪرو چپٽرو ٽُڪر آهي، سو مکيہ رهائشي ايراضي لڳي ٿو، ڇو تہ اهو پهڻ ٽُڪراٽن، ڀڳل ٿانون ۽ چقمقي پهڻ جي ڏڪيل ٽڪرن سان اصل ڪارو لڳو پيو آهي (28). سو ان هنڌ جي عام بيهڪ ۽ بناوت ڏنب بنيءَ سان مشابهت رکي ٿي.

مڪاني عقيدو اهو آهي تہ لنڌي بنيءَ جون پٽيون بچاءَ لاءِ ڪنيون ويون هيون. ۽ نئنگ ماڙيءَ وارن جون پيڙهين جون پيڙهيون خطري جي وقت ساڳئي قسم جي جاين ۾ وڃي گڏ ٿينديون هيون.

سنڌ بلوچستان سرحد جا تاريخ جي زماني کان اڳ وارا ماڻهو تهذيب جي ڪهڙيءَ منزل تي هئا، تنهن ڳالهہ جو اندازو اِنهن هنڌن تان هيلتائين لڌل وٿن

مان ٽورو گهڻو لڳائي سگهبو. هو تامي جي استعمال مان واقف تہ هئا، پر معلوم ٿو ٿئي تہ ان مان رڳو پنهنجي سينگار جون شيون ڪانٽا، منديون، مٽيا ناهندا هئا ۽ نہ اوزار (29). تي سگهي ٿو تہ ڪوتائي ڪندي تامي جون ڪهاڙيون ۽ ٻيا اوزار اجا بہ لڀي پون. اهڙا جهڙا هار گريوز ڪي نال وٽ ٻن دڙن منجهان لڌا هئا. پر جن اوزارن ۾ تکي ڌار يا ڇهنب ٿئي ٿي، سي گهڻو ڪري ٻاري يا چقمقي پهڻ مان ناهيا ويندا هئا. انهن ڪپن، ونڍڻن ۽ رنبين جي ڪاريگري تمام اُوچي آهي (30). انهن ماڻهن جا ڪاريگر نيم قيمتي پٿرن عقيق، سنگ يشم، سنگ سليماني توڙي فندق هنديءَ جو ڪم بہ ڪندا هئا ۽ انهن ڪي وڏيءَ اٽڪل سان اوجاريندا ۽ ونڍيندا هئا. اهي سڀ پٿر ڪوهستاني علائقي ۾ لڀندڙ آهن.

پر سندن تمدن جو سهڻي ۾ سهڻو نمونو نڪر جا ٿانو آهن. آمريءَ وارا ڪنير ڪمال جي نفيس ۽ نرم ليئي ڪم آڻيندا هئا. ڦڪي يا گلابي رنگ جي ليئي هٿڻ سان ٿانو جي متاڙي تي اڪثر هلڪي اڇي ۽ ڪڏهن ڪڏهن سائي ڇَٽ اچي ويندي هئي. هڪڙي ڦڪي يا هلڪي ٻاڙهي رنگ تي سنهي پٽي گهڻو ڪري ٿانو جي منهن يا ڪلهن وٽان ڪنيءَ طور هڻندا هئا: ۽ ان متان ڪاري يا ٻوڙهي خاڪي رنگ سان چٽسالي ڪندا هئا. ٿانون تي چِٽ ذري گهٽ هرپيري جاميٽريءَ جي شڪلين جهڙا هوندا هئا، مستطيل خانن جي اندر چورس خانا. آمريءَ وارن ٿانون تي گهڻيون شڪليون مستطيل خانن اندر چورس خانن جون آهن. ٻيون شڪليون هڪ ڪندا ۽ گهڻ ڪندا آهن. گولائيءَ واريون شڪليون، جهڙوڪ گول ۽ اڌ گول، پڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. اجا تہ آمري تمدن جا ڪي بہ اهڙا پڳل ٿانو هٿ نہ آيا آهن، جن تي جانورن يا ماڻهن جون شڪليون نڪتل هجن. ڪن شڪلين جي وڻن يا پنن سان مشابهت شايد اتفاق آهي. انهيءَ قوم جي ڪنڀرن ساهوارن جي دنيا کان متاثر ٿيڻ کان سواءِ، نقش و نگار جي طرز پاڻ ايجاد ڪئي هئي.

آمري تمدن جي ٿانون وارن هنڌن جي وچ ۾ ڪي اهڙا ماڳ بہ وڪڙيل آهن، جتان جا ٿانو ٻيءَ طرح جي تمدنن سان واسطو رکن ٿا. انهن ۾ ڪي اهڙا بہ آهن، جن تي سرهہ (جانور) توٽي پنن ۽ گلن جون شڪليون چٽيل آهن(31). سرهہ کير ٿر ۽ ان جي ضمني ڇپرن تي اجا بہ عام ملي ٿو، ۽ مڪران ۽

جهالاوان ۾ پڻ. جتي پنگار واري زماني جا اهي ٻيا ڪڙمتي تمدن موجود هئا. سنڌ بلوچستان سرحد واري ڏاڪرو علائقي ۾ ڪي اهڙا ماڳ بہ آهن، جتي نال، ڪلي ميهي، يا سنڌو تهذيب سان واسطو رکندڙ ڏانون جي نيڪراٺ آمري تمدن وارن ڏانون جي نيڪراٺ سان گڏوگڏ. ڪڏهن تہ پڌري وسنئن وارين ايرضين ۾ پڻ. ملي ٿي (32)، ۽ ٻين هنڌن تي وري پاڻ ۾ رليل مليل ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ٻن ٻن قسمن جي ڏانون وارن هنڌن (Duplex Sites) مان گهڻن تي اُڪريل چٽن سان سادا ڏانو بہ موجود آهن. انهن "حددخلين" جي اهميت تي اڳتي هلي بحث ڪبو.

اسان کي آمريءَ وارن جي ڪريا ڪرم جي رسمن بابت جيڪا بہ ڄاڻ آهي، سا مجمدار طرفان ڏنپ بنيءَ ۾ ڪيل کوجنائن مان ملي آهي(33). ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ هو لاشن کي "اٽپورو" پوريندا هئا. ڇا ڪندا هئا تہ مڙهہ کي ڏانگهن ڀتر جي اوساري ٿيل ڪمرن ۾ پوري ڇڏيندا هئا ۽ ان سان گڏ ڏانو ٿپا ۽ سينگار جو سامان بہ رکندا هئا. انهن قبرن ۽ منجهن رکيل سامان جي هارگريوز طرفان نال وٽ اڳ کوٽي ڪڍيل قبرن (34) سان ايتري تہ گهڻي مشابهت آهي، جو اسان ٻنان هيڪ جي هيءُ انومان ڪڍي سگهون ٿا تہ آمريءَ ۽ نال جا ماڻهو تمدني طرح پاڻ ۾ ويجها مائٽ هئا.

اجا ڪا ڳالهہ اهڙي ناهي لڌي، جنهن مان پتو پوي تہ آمريءَ وارا پوڄيندا ڇا کي هئا. منڇر ڍنڍ کان ٿورو اُتر طرف ميدان ۾ ۽ آمري علائقي جي اتر اوير واريءَ حد تي هڪڙو "لاکيو" (Lakhiyo) نالي سنڌو تمدن جو ماڳ آهي. اتان ماتا ديويءَ (Mother Goddess) جون مورتيون لڌيون ويون هيون (35). ساڳئي نموني جون مورتيون ڪلي. ميهي تمدن جي خاصيت بہ آهن ـ ان تمدن جو مکيہ علائقو جهالاوان جي ڏکڻ اولهہ ۽ مڪران جي اوير ۾ آهي ۽ ان ۾ ڪيترا "نال" وارا هنڌ بہ اچي وڃن ٿا. ان علائقي بابت چٽي سگهجي ٿو تہ اهو آمري تمدن وارن جي الهندين حدن سان هم قدم هو. جيسين ڪا سڌي ثابتي ملي، تيسين ائين وسهڻ ۾ ڪو اهم کونهي تہ آمريءَ وارا بہ ائين ئي پوڄا ڪندا هئا. جيئن سندن ڪلي ميهيءَ وارا پاڙيسري.

آمري تمدن وارن جو ڪو صدر مقام بہ هو ڇا؟ جي ها تہ ڪٿي هو؟ منهنجي صدر مقام سان مراد ڪو موهن جي دڙي جهڙو شهر ناهي، بلڪ منهنجو اشارو هڪڙي ڳوٺ يا ڳوٺن جي جهڳٽي ڏانهن آهي، جنهن جي پکيڙ

اڪثر ڳوٺن کان وڏي هجي، جيڪو ماحول ۾ وڌيڪ نوازيل هجي ۽ جتي سڄيءَ ٻهراڙيءَ کان ماڻهو وقت بوقت شيءَ شڪل ونڻ ۾ ٻين اهڙن ڪمن ڪارين سانگي ايندا ويندا هجن. اهو ته ظاهر آهي ته آمريءَ وارو علائقو گڏيل رهڻيءَ ڪهڻيءَ لاءِ موزون نه آهي، ڇو ته سنڌوءَ جي پٽ سان لاڳاپيل ڪاڇي جي ڪجهه پاڳي سميت ان جون متانهيون ماٽريون هڪٻئي کان کهرن جابلو ڇپرن سبب ڌار ٿيل آهن. عام خيال اهو آهي ته ان ۾ ٻين پسگردائيءَ وارن علائقن ڪي اولهه کان هوريان هوريان لڏي ايندڙ ماڻهن وسايو هوندو. هنن جي لڏڻ جو سبب گهٽو ڪري شايد آدمشماريءَ جو زمين تي جيئن پوءِ وڌندڙ داٻ هو، جنهن داٻ ڪي آبهوا جي ڦير ڦار ويتر اگرو تي ڪندي ويئي. اهو پڻ سمجهيو وڃي ٿو ته آمريءَ وارو تمدن سنڌويءَ جي ڪچي تائين ڦهليل نه هو. ڪچي ۾ ان جو ڪوبه نشان (36) هيڪلو يا چانهونءَ جي دڙي جهڙن ٻڌن جي هيٺانهن تهن مان اڃا تائين ناهي مليو. اهو دراصل بلڪل فطري آهي ته اولهه کان ڪوچ ڪندڙ مالوند ماڻهو سنڌ جو اپار متيهاڻو ميدان ڏسي ٿهي ويا هوندا ۽ "مٺي درياءَ" جا ساليانا ريڇڪ ڏسي هنن ان ڪي پال - پلاٽيندڙ نه پر راڳا ڪندڙ ڄاتو هوندو. سو هو پنهنجن ڏنل وائنل ٽڪرن ڏي موٽي ويا ۽ وڃي جاتل سڄاتل چشما ۽ اوٽائتيون ماٽريون وسايائون. ۽ پنهنجا ڳوٺ سنڌوءَ جي پاٽيءَ جي پهچ کان ٻاهر ٻڌائون ۽ جبلن جي پاسي ۾ ماٽري ۽ ڪاڇي ڪي ڇهنيا رهيا. هزارين ورهيه پوءِ بلوچ، جي تڏهن مال وند قوم هئا، اوير ڏي لڏي هليا ته اهي پڻ ڪاڇي ۾ منزل وجهي ويهي رهيا، ڇو ته ڪاڇي ۾ ڏٺن لاءِ چارو ۽ پاڻي، ٻڌل ميدانن جي ظاهري سُڪر کان وڌيڪ پلو ۽ ججهو هو. جڏهن بلوچ مال وندي کان پوک ڏي آيا، تڏهن ئي هو سڄيءَ سنڌ ۾ گهر ڪري ويٺا.

انهيءَ لحاظ کان ڏسبو ته سنڌ بلوچستان سرحد وٽ اُتر کان ڏکڻ وارين ماٽرين ۾ آمريءَ وارن ماڻهن جي ڳوٺن جي "قطار" ان کان وڌيڪ ظاهر نه ڪندي ته هنن اهو ڏيهه ذري گهٽ سمورو والاري ڇڏيو هو. باقي انهيءَ زماني کان پوءِ اُتي اندروني اچ وڃ جا ۽ اڃا به پوءِ لانگهائو واپار جا مکيه رستا ٻڌجي ويا هوندا.

جڏهن سنڌ واري ڪوهستان جي آڳاٽن اُهڃاڻن، صديءَ کان وڌيڪ مدو اڳ، انگريز عملدارن جو پهرين پهرين ڌيان ڇڪايو هو. تڏهن ڏنو ويو هو ته تر

جي ماڻهن انهن جي اڏاوت "وڏوان" (Wudwan) جي نالي تي ليکي. سر بارٽل فريئر کي اِن نالي جون معنائون "مهان" يا "جهونا" ماڻهو ٻڌايون ويون هيون. اِنهن وڏوان جي پوين بابت ڇيو تي ويو تہ انهن کي "محمد بن قاسم سنڌ جي سوپ وقت پاڙان پٽي ڪڍيو هو" فريئر کي ٻڌايو ويو تہ اِن قديم قوم جي گادي "حب سارونا" (Hubb Sarona) هئي، تہ سندن "شهر" ٻيلي کان ٻہ، "جنهن جي تاريخ ٽي هزار ورهيہ پراڻي آهي"، جهونو هو، ۽ اهو بہ تہ هو "ڪندراج" (Kundraj) وٽ ڪاٺين مان شيهو ڪڍندا هئا (37).

سارونا حب نديءَ واريءَ ماٿريءَ جي اُتر اولهہ طرف 26 ڊگريون 10 منٽ ويڪرائي ڦاڪ ۽ 26 ڊگريون 20 منٽ ويڪرائي ڦاڪ جي وچ ۾ آهي. فريئر جي مٿئين بيان کان ڪي پنجاهہ ورهيہ پوءِ هوزبلر سارونا جي ميدان ۾ سيني کان وڏيڪ پيچيده گبربند ڏٺا هئا. اهي بند حب نديءَ جي وچ واري وهڪري سان لڳو لڳ ملڪ جي نمايان خاصيت آهن. سارونا ماٿريءَ جي ڏاکڻي پاسي ۾، جو ست ميل ڪن ويڪرو ٿيندو، پوک لائق زمين جو وڏي ۾ وڏو ٽڪرو آهي، جنهن جهڙو سڄي ڏکڻ جهالاوان ۾ بيو ڪٿي بہ ڪينهي. ان ٽڪري جي پکيڙ اٽڪل روءِ اڌ لک ايڪڙ ٿيندي ۽ سمورو گاهن، ننڍن ننڍن وڻن ۽ ٻوٽن سان ڇانئيل آهي (38). اسان جو اهو انومان تہ تاريخ کان اڳ جي زماني ۾ ڪجهہ وڌيڪ برسات پوندڙ هئي، تنهن کي بہ ليکي ۾ آڻبو تہ پوءِ سارونا ماٿري هڪ شاداب زرعي مرڪز بہ ٿي سگهي ٿي. آڳاٽن رهاڪن ان جي قدرتي خاصيتن کي "احمد بند" جيڪو ذري گهٽ اڌ ميل ڊگهو ٿيندو، ۽ پير "مناغره بند" جهڙن عظيم الشان بندن سان وڌائي ڇڏيو هو. پوئين بند جي اوٽ ۾ رائي جي ست، هوزبلر جي ماپ موجب، 30 فوٽ تلهي هئي، هوزبلر کي ماٿريءَ اندر ۽ ان جي پرپاسي ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي "آڳاٽن شهرن"جا ماڳ ڏسڻ ۾ آيا هئا. جتان جون جايون طرز ۾ ظاهر ظهور انهن "ٻهڻ جي لوڙهن" جهڙيون هيون، جيڪي ڏاکڻي ڪوهستان جي نمايان خاصيت هئا. انهن کان نراليون گول اڏاوتون هيون، جن بابت ساڳئي صاحب جو انومان هو تہ اهي "دخما" يا "ماٺ جا نل" هونديون. شايد انهيءَ انومان ئي هن کي گبربندن جي اڏاوت جهونن (زردشتي) ايرنين جي نالي ليکڻ تي هر ڪايو هو. جنهن وقت هوزبُلر اهي احوال قلمبند ڪيا هئا، تنهن وقت، يعني ڪي پنجاهہ ورهيہ اڳ،

ڪنهن کي اهو معلوم نہ هو تہ هن تر ۾ ڪا تاريخ جي زماني جي سيپتا بہ هئي (انهن مڪاني ڏندڪٿائن کي ڇڏي، جي فريئر جي عملدارن لکت ۾ آنديون هيون). سو هوزبُلر کي ايراني زردشتين، هندستاني ٻڌن ۽ عربن مان ڪنهن هڪڙيءَ قوم کي چونڊڻو هو، جو اهي ئي قومون هيون جي اهڙين سائنسي رٿائن کي سوچي ۽ عمل ۾ آڻي تي سگهيون. اهو بلڪل سياويڪ آهي تہ هن گهڻ نمايان پڊن بابت مختصر بيان تي قناعت ڪئي. "ڪيترن ئي دڙن تي نڪر جا ٿانو گهڻي تعداد ۾ ڏٺا ويا، پر ضروري نہ آهي تہ انهن جو اڳوڻن رهاڪن سان ڪو لڳ لاڳاپو هجي، ڇاڪاڻ تہ اڳوڻي زماني ۾ جڏهن ملڪ تي جلهون ۽ ڪاهون پيون ٿينديون هيون، تڏهن لڳي ٿو تہ هڪڙو ئي مٿانهون هنڌ وري وري اڏبو رهندو هو، ڇو جو ان جي بيهڪ سلامتيءَ واري هوندي هئي" (39). هاڻ جيڪو ماڻهو چوڪ ڇڪاس تي نڪرندو تہ پهرين انهن دڙن کي ڪٽندو. اُن کي اسٽائين، هار گريوز ۽ مجمدار جي "ڪلهن تي بيهي"، اُها ڇڪاس ڪرڻ پوندي. انهن ٽن صاحبن، هوز بُلر جي مضمونن کان رڳو ويهہ ورهيہ پوءِ، بلوچستان ۽ سنڌ جي ٿاڪرو علائقن جي اڳ تاريخي تمدنن جون کوجنائون شروع ڪيون هيون (40). جيستائين انهن هنڌن جي ٿانون جي ٽپاس ۽ درجيبندي نتي ٿئي، تيستائين اسين فقط ايترو چئي سگهون ٿا تہ مٿيون مختصر بيان انهيءَ علائقي جي بين بہ ڪيترن ئي اهڙن دڙن سان ٺهڪي ايندو، جن جو واسطو پنگار واري زماني جي هڪ يا ٻئي ڪڙمت واري تمدن سان ڏنو ويو آهي ۽ سارونا جي پٽ ۾ پڊن جو هجڻ فريئر جي لکت ۾ آندل اِن ڏند ڪٿا جي پنيرائي ڪري ٿو تہ ٽڪرن جي اڳ تاريخي رهواسين جي گاديءَ جو هنڌ "حب سارونا" هو.

اهو فرض ڪندي تہ احمد ۽ پير مناغره جهڙا آبپاشيءَ ۽ زمين جي حفاظت جا مهان بند انهيءَ قديم قوم ٺاهيا هئا، اسان تصور جي اک سان ميدان ۾ اَن جون ٻنيون ۽ ٻنين جي وچ ۾ گهرڙا ڏسي سگهون ٿا. اُتي ڪا اَن پڙي بہ هوندي، جتان پسگردائيءَ جي گهڻ نوازيل وسندين جا رهاڪو اچي ان داڻا وٺي ويندا هوندا. اوير طرف پوک جا ننڍا ننڍا مرڪز بہ هئا. هوزبُلر "ڪوٽڙئي" (Kotrio) ۽ حب نديءَ جي ڪنڌيءَ سان ڪن هنڌن تي، ۽ اِن نديءَ جي اوير طرف ٻهلور (Bahlur) جي ڪشادي ماٿريءَ جي سنهن وٽ پڻ، جيڪو ڪيرٿر

ڇپر ۾ سنڌ جي هاڻوڪيءَ سرحد جي هينان واقع آهي، گبربندن جي هجڻ جو ذڪر ڪري ٿو.

ٿاڪرو تر جا هاڻوڪا رهاڪو پنهنجن قديم وڏن جي جاين جي اهڃاڻن کي هميشه "ڪوٽڙو" سڏيندا آهن، ۽ متيون ڪوٽڙو تہ "وڏڪا لوڪ" (4.) يعني وڏا يا جهونا ماڻهو (فريئر جي ٻڌايل "وڏوان" جو مفهوم بہ رکي ٿو.

جن ڪاٺين بابت ڇيو وڃي ٿو تہ "وڏوان" انهن منجهان شيهو ڪڍندا هئا، سي سارونا ماتري ڪان ٽيهارو ميل اولهہ طرف ڪانراچ (Kanrach) ماتر ۾ آهن. لسبيلي جي گزيٽيئر ۾ ان هنڌ جي نشاندهي ڪيل آهي، جتي شيهو ليي ٿو ۽ ڪانراچ ڪوٽ وٽ هڪڙي قديم شهر جو ذڪر بہ ڪيل آهي (42). جيئن تہ اِن هنڌ ٿامو بہ چڱي چوکي انداز ۾ ليي ٿو، سو ان هنڌ جي دلچسپي ٿاڪرو علائقي ۽ سنڌو ماتريءَ جي اڳ تاريخي تهذيبن جي حوالي سان هيڪاري وڌي وڃي ٿي. ڪانراچ ماتر چٽني پاسن کان اڙانگن ٽڪرن ۾ وڪوڙيل آهي. اِن ڪري ان تائين پهچڻ ڪو اهڙو سهنجو ڪونهي. البت بہ گس اهڙا آهن، جي آهن تہ اڙانگا ۽ ورن وڪڙن وارا، تڏهن بہ انهن تان لاڏو اُٺ هلي سگهن ٿا. انهن مان هڪڙو زئي لڪ (Zai) کان ۽ ٻيو باروڙ (Baror) لڪ کان ٿيندو، پب ڇپر لتاڙي، سارونا پهچي ٿو. انومان آهي تہ ٿاڪرو وسندين وارا جيڪو ڌاتو ڪم آڻيندا هئا، تنهن مان گهڻو شڪ ناهي تہ انهن گسن تان ايندو هو ۽ ٿي سگهي ٿو تہ اتان ٿيندو، سنڌ جي ميدان وارن شهرن ڏانهن بہ ويندو هجي.

سارونا ماتر ۽ هاڻوڪيءَ سنڌ جي ٿاڪرو ملڪ جي وچ ۾ اچ وڃ نسبتي طرح سني هئي. اِن علائقي جي اڳ تاريخي تهذيب جي حالتن تي ڳڻ ڳوت وقت اهو ضروري آهي تہ هاڻوڪين سياسي سرحدن سان ٻڌيل ويچار دماغ مان ڪڍي ڇڏجن. ميدانن جي رهاڪن کي شايد کيرٿر ڇپر هڪ ٿاهيندڙ قدرتي سنڌو لڳي پرجهالاوان جي رهواسين لاءِ اهو ڇپر جبلن جي سلسلي جي اوير ۾ اٽيل پيڙ آهي، جا قد ۾ سيني کان ننڍي ۽ اڪرڻ ۾ گهٽ ڏکي آهي. جيڪو تر لڳ پڳ. منڇر ڍنڍ جي سامهون آهي، اُتان کيرٿر پاڻ وڏيڪ ننڍو ۽ اُڪرڻ ۾

سولو آهي، ڇو تہ اُتي، جيئن اڳيئي ٻڌائي آيا آهيون، ڪيترائي لڪ هڪٻئي جي ويجهو آهن. اهي لڪ سمنڊ جي مٿاڇري کان ٽن هزارن فٽن کان بہ گهٽ اتانهان ٿيندا. سارونا جو پٽ سمنڊ جي مٿاڇري کان ذري گهٽ هزار فٽ مٿي آهي. اُتان ٻہ مکيہ واٽون "سنڌ" جي ٿاڪرو علائقي ۾ اچن ٿيون.

جيڪا واٽ اُتر ۾ آهي، سا هيٺانهين ۽ سهنجي ٽپوري (Trepuri) لڪ کان ٿيندي، کود (Khude) ڇپر لتاڙي، حب ماٿري ۾ داخل ٿئي ٿي، جنهن نديءَ جي سامهون اُها مسافري (Musefari) لڪ کان ٿيندي، کيرٿر جو هڪڙو هيٺانهون ڏونگر پار ڪري ٿي. اِها واٽ پوءِ نئن لوئي (Loi) کان ٿيندي، کيرٿر اُڪري، وڃي گاڙ (Garre) لڪ وٽ پهچي ٿي، جتان اها انگائي (Angai) نئن جو پاسو وٺي منڇر ڍنڍ ڏي لهي وڃي ٿي. اڄڪلهہ اها واٽ پيش (ڦيش) نيڻ لاءِ ۽ خانہ بدوش بروهين جي سنڌ ڏانهن ۽ سنڌ کان منداٽتي لڏپلاڻ لاءِ گهڻي واپرائجي ٿي.

ٻي واٽ سنڌ واري ڪوهستان جي ڏاکڻي پاڳي سان اچي ملي ٿي ۽ گهڻي وڌيڪ سٺائي ۽ سڌي آهي. اها سارونا ماٿر مان نڪري، اِن نالي واري نديءَ جي ڪنڌيءَ سان هلندي، اچي آري پير (Ari Pir) وٽان نڪري ٿي، ۽ حب ندي اُڪري، ان جي کاٻيءَ ڪنڌيءَ سان لهواري هلندي، ديوانا (Divana) لتاڙي، دريجيءَ وٽ پهچي ٿي. اُتان اها حب جي هڪڙي ڏن پرو نهر لتاڙي، ٻيلي ٿپ (Beli Thap) اچي ٿي، گز (Gaz) نالي هڪڙي ماٿري پار ڪري، توڻگ وٽ نئن باران جي مٿانهينءَ ماٿر ۾ گهڙي ٿي. اُتر واريءَ واٽ جيان اِن تي پڻ جهالاوان کان هيٺينءَ سنڌ ڏي پيش کڻي ايندڙ باريگن جي گهڻي اچ وڃ رهندي آهي. سنڌ ۾ ان کي سڏيندا ئي "پيش واٽ" آهن (43).

جيڪا هڪڙي وٽ، جنهن بابت اسان کي پڪ آهي تہ اها انهيءَ تر جي اڳ تاريخي اقتصاد ۾ مکيہ هئي تہ اها پيش آهي. ٻي ڪا اهڙي شيءِ ڪانهي، جا پکن، اُجرن ۽ جهالو تڏن ناهڻ ۾ بندري کجيءَ جي انهن سڪل پنن سان مقابلو ڪري سگهي. پيش جا پکا اڄ بہ سنڌ جي گاري سان لتل ڇتين جو ضروري جز آهن. ان مقصد لاءِ گاهہ ۽ سَرَ تمام کسا ٿين. موهن جو دڙو ۽

سنڌ ۾ اِن تهذيب سان واسطو رکندڙ جي ٻيا شهر آهن، تن جا سٺي ۾ سنا گهر پيش جي ڏن ۽ پڪن سان پريل آهن. اهي ڏا ۽ پڪا شايد جهالاوان کان ٽڪر لتاڙي آندل پنن مان ترجا ماڻهو پاڻ ناهيندا هئا (44).

جنهن تر ۾ آمري تمدن واريون وسنديون هيلتائين لڌيون آهن، سو سمورو تر باريگن ۽ ٻين باري وهڻ لاءِ سٺائين واٽن جي ڪري اچڻ وڃڻ جهڙو آهي. ٻيا ڪيترا گس پيچرا بہ آهن، جيڪي ان تر ۾ ڪيترن ئي پاسن ڏي اچن وڃن تا. البت، سارونا جي اولهہ ۽ ڏکڻ اولهہ واري ڏيهہ سان لهہ وچڙ ۾ اچڻ نسبتي طرح ڏکيو آهي.

سو، سڀ ليکي، جا صورتحال سامهون اچي ٿي، سا اهڙن امن پسند ۽ باعمل ماڻهن جي آهي، جي هن ڏکئي ڏيهہ پرتل هئا ۽ جن کي اِن مان گذران ڪڍڻ لاءِ وڏا وس ڪرڻ پوندا هئا، جي پنهجن پاڙيسرين، خاص ڪري ميدان وارن، سان واپار تہ ڪندا هئا، پر سندن اٿڻي ويهڻيءَ جي ڪا بہ ڳالهہ نقل نہ ڪندا هئا. سچ پچ تہ اخلاقي ڳالهين ۾ هو پاڻ پرو، پر مادي ڳالهين ۾ ابترا نہ هئا. هو ڪجهہ اُن ضروري ميدان وارن کان شايد منجر علائقي وارن کان وٺندا هوندا ۽ ان جي عيوض ڏيندا هوندا اُن، ڏاس ۽ پيش، جي رڳو اُتانهن ٽڪرن تان ئي ملن ٿيون.

سو جيئن ٺيڪ اڳ تاريخي ٽڪر واسين جي ٻندن ۽ ساڳيءَ طرح جي ٻين اڏاوتن ناهڻ ۾ ڪاريگري ۽ اورچائي توڙي ڳوٺن ۾ سندن رهڻيءَ جو ڍنگ، سندن جيئڻ جي ڍانءَ کي هاٺوڪن لڏ پلاڻ تي هريل رهاڪن کان الڳ ڪري بيهارين ٿا، پر سندن گذران جا وسيلا اوس ساڳيائي هوندا. ڇو تہ پوين پنجن هزارين ورهين اندر اِن ٽڪرائتي تر جي نہ تہ قدرتي پيدائش ۾ ۽ نہ ئي اِن پيدائش کي اُتان نيڻ جي وسيلن ۾ ڪا قيرقار يا سڌارو آيل لڳي ٿو. ٿي سگهي ٿو تہ تاريخ کان اڳ واري زماني ۾ آبهوا ٿوري وڌيڪ گهميل هجي، پر ٽڪر جي سڄر هوا، نج پاڻي ۽ سگهہ ڏيندڙ گاهن ۽ سنڌوءَ جي ساڳين ڪسن گاهن ۾ اڄ جيڪو تفاوت ڏسڻ ۾ اچي ٿو، سو تڏهن بہ ضرور موجود هوندو.

آمريءَ وارن جو نيٺ ڇا ٿيو؟ اِن سوال جي جواب لاءِ اسان کي پهريائين اهو ڏسڻو پوندو تہ هي جو ٽڪرن ۾ آمري تمدن ۽ هڙپا تمدن وارا هنڌ هڪبئي سان گڏ ۽ وري "جهڪر" تمدن وارا هنڌ ٿن ڌار ڌار صورتن ۾ ملن ٿا، تہ ان جي معنيٰ ڇا آهي. جهڪر تمدن وارن هنڌن جون اِهي ٽيئي صورتون هي آهن آمريءَ ۽ لوهريءَ (Lohri) جي دڙن جي نرالي تهبندي، ٻنيءَ ۽ ڍال (Dhal) ۾ ڌار ڌار والاريل ايراضيون، ۽ الڳ نہ ٿي سگهندڙ مليل جليل تمدن، جهڙو ڀاٽيءَ جي کوٽڙئي توئنگ ۽ نئنگ ۾ آهي. پهرين سنڌوءَ جي ميدانن واريءَ سنڌو تهذيب تي هڪ نظر وجهڻ ضروري آهي.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. مثال طور، راقم الحروف طرفان 1941ع ۾، ڏسو "سنڌ جي تاريخ واري سوسائٽيءَ جو رسالو"، جلد ڇهون، 2، ص 107.

2. مون کي پهرين 1941ع ۾ ڪئپٽن ريڊ ڊڪ (Reid Dick) انهن جي سنڌ ڏني هئي. هن صاحب ڊرگ روڊ جي ڏکڻ هڪ نالي جي پڪ تان انهن جا نمونا ڳولي ڪڍيا هئا. ڏسو س.ت.س.ر، جلد ڇهون، نمبر 2، ص 108. پيٽي ڏسو "هندستان ۽ پاڪستان ۾ هالوسين جا پهڻ جا هنر"، از ڪرنل ڊي.ايچ. گورڊن، جهونو هندستان، 1950ع، ص 64.

3. ايريئن، "انڊيڪي"، باب چوويهون ۽ اُٽيهون ائناباسس، ڇهون، 23.

4. مثال طور، ايريئن: "ائناباسيس"، ڇهون، 23.

5. ايريئن، "ائناباسيس"، ڇهون، 26-25.

6. سڪندر جي مڪران مان لنگهہ جي جيڪا واٽ سر آريل اسٽائين "جاگرافيڪل جرنل" (جلد سو ٻہ نومبر ڊسمبر 1943، ص 193 ۽ پوءِ وارا صفحا) ۾ ڏيکاري آهي، اُن جو مطالعو ڪجي. ڪولواتر جي اڳ تاريخي وٿن لاءِ ڏسو "هندستان جي سروي جون يادگيريون"، نمبر 43، "گيڊروشيا ۾ آڳاٽن اهڃاڻن جو گشت"، 1928.

7. پائنجي ٿو تہ بارٿل فريئر جي وقت ٺڪرن جا رهواسي انهن بندن جي اڏاوت "وڏون" جي نالي ليکيندا هئا. ڏسو هن ڪتاب جوص 106.

8. "هندستان جي آڳاٽن اهجاڻن واري سروي جي ساليانی رپورٽ"، 4-1903 (ڪلڪتو 1906)، "بلوچستان جا گبربند"، از هوز بلر. پيٽيو سر پي. سائيڪس، "ايران جي تاريخ"، جلد پهريون، ص 7، فٽ نوٽ.

9. "لسبيلا گزيٽيئر"، ص 440 ۽ 176، "مڪران گزيٽيئر"، ص 304.

10. ڏيان ۾ رهي تہ اوريتائين بابت چيو وڃي ٿو تہ هو پنهنجن مُڙدن کي ڪليل رکي ڇڏيندا هئا. ڊايو ڊورس سائيڪيولس، سو پنجون.

11. هہ.آ.ا.س.س.ر، 4-1903، "بلوچستان ۾ گبربند"، از هوز بلر.

12. هہ.آ.ا.س.ي، نمبر 35: "بلوچستان ۾ کوٽايون"، 1925 ڪلڪتو 1929.

13. هہ.آ.ا.س.ي، نمبر 43: "گيدرو شيا ۾ آڳاٽن اهجاڻن جو گشت"، از سرآريل استائين، (ڪلڪتو 1931)، پيٽيو پگٽ، "تاريخ جي زماني کان اڳ جو هندستان"، ص 70، 69 (پيليڪن، 1950).

14. ت.س.ر، جلد ستون، ص 3، 61.

15. هہ.آ.ا.س.ي، نمبر 43: "گيدروشيا ۾ آڳاٽن اهجاڻن جو گشت"، 1928، از سر آريل استائين، ص 24، 25.

16. سر مارٽيمر ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 7.

17. هہ.آ.ا.س.ي، نمبر 48: "سنڌ ۾ چوک چڪاس"، از اين.جي. مجمدار، باب ستون ۽ اٺون.

18. هہ.آ.ا.س.ي، نمبر 48: "سنڌ ۾ چوک چڪاس"، از اين. جي. مجمدار، ص 134، پليٽ 46.

19. بلانفورڊ، "الهنديءَ سنڌ جي ارضيات"، ص 114، فٽنوٽ 2.

20. س.ت.ي.ر، جلد ستون، پاگو ٽيون، ص 61-60.

21. ٿي سگهي ٿو تہ مجمدار سنڌ جي جابلو ماڳن تان جيڪي ڳاڙهي تي ڪاري رنگ وارا ٺانو لڌا هئا ۽ جن کي سنڌو سڀيتا سان واسطو رکندڙ ٻڌائي ٿو، تن کي پوءِ جا عالم ڪنهن ٻيءَ تهذيب جي نالي ليکين ٿا.

22. مجمدار، ص 150.

23. مثال طور، نئنگ وٽ: "جهونو هندستان"، جنوري 1949ع، "سنڌ ۾ وڏيڪ چوڪ چڪاس"، 1938ع.

24. "فن ۽ ادب" (هندستان، پاڪستان ۽ سلون جي شاهي سوسائٽي، لنڊن)، چوويهون، 1950ع، ص 54.

25. بلانفورڊ، "الهنديءَ سنڌ جي ارضيات"، ص 114.

26. س.ت.س.ر، جلد ستون، ڀاڱو ٽيون، ص 43.

27. مجمدار، ص 2- 120.

28. س.ت.س.ر، جلد ستون ڀاڱو ٽيون، ص 5- 64،

29. عارب جي ٿاٽي (Arab jo Thano) ۽ عثمان بنيءَ وٽ ٿامي جون چيٽيون لڌيون ويون هيون. مجمدار، 7-136، 141، 140.

30. چوئري (Chauro) وٿان مون کي هڪڙو چقمقي پهڻ جو ڪپ هٿ آيو هو، جيڪو پنجن انچن کان وڏيڪ ڊگهو هو (سنڌ جي تاريخ واريءَ سوسائٽيءَ جو عجائب گهر).

31. مثال طور، ڪرچات (Karchat) ۽ شاهه جي ڪوٺڙي وٽ. مجمدار، ص 131، 129، 9- 137.

32. مثال طور، ڏنب بنيءَ وٿان. مجمدار، ص 115.

33. مثال طور، نئنگ ۽ ٽوئنگ وٽ. س.ت.س.ر، جلد پنجون، ڀاڱو ٻيون، جلد ستون، ڀاڱو ٽيون.

34. مجمدار، ص 7- 115.

35. هه.آ.ا.س.ي، نمبر 43: "گيدروشيا ۾ آڳاٽن اهڃاڻن جو گشت"، ازسر آريل اسٽائين.

36. ٽرڙي گـُجي کي لئاشن ميدانن ۾ نه ڳٺيو وڃي. 'آمري' جي زماني ۾ اهو گهٽو ڪري سمنڊ جي ڪپر تي هو.

37. رائل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي بمبئيءَ واريءَ شاخ جو رسالو، جلد پنجون، (1857)، ص 342-349.

38. جهالاوان گزيٽيئر، ص 227.

39. هہ.آ.ا.س.ر. "بلوچستان ۾ گبربند"، از هوز بُلر، ص 200.

40. اها ڳالهہ ڌيان جوڳي آهي تہ نال سوهر ڏنب (Sohr Damb) وٿان جيڪي وٿون پهرين پهرين هٿ آيون هيون، سي هوزبلر لڌيون هيون. ڏسو هہ.آ.ا.س.س.ر، 5- 1904ع، بلوچستان مان لڌل نئين نموني جا ڪنيار ڪا ٿانو.

41. ڏسو هندستان جي سروي وارو نقشو، پنو 368 (هڪ انچ ۾ ہ ميل).

42. "لسبيلا گزيٽيئر"، ص 175.

43. "جهالاوان گزيٽيئر"، ص 322. "لسبيلا گزيٽيئر" ص 7- 225 س.ت.س.ر. جلد پنجون، ص 3- 102.

44. مجمدار، ص 153. س.ت.س.ر. جلد پنجون، نمبر 2، ص 102، "جهالاوان گزيٽيئر"، ص 13، 323، 325. "لسبيلا گزيٽيئر"، ص 128، 129، 133، 226.

باب ڇهون

سنڌو تهذيب

بيهڪ ۽ آبهوا

سنڌو ماٿريءَ جي تاريخي زماني کان اڳ جي مهان تهذيب جي اڀياس شروع ڪرڻ کان پهرين ان جي تڏهوڪي جاگرافيائي بيهڪ جو جائزو وٺڻ ضروري آهي، ڇو تہ ان بابت ڪي وڏيون غلط فهميون موجود آهن.

منڍ ۾ ڪجهہ انگ اکر. اٽڪل ٽي لک چورس ميل ايراضيءَ اندر، جنهن جو ذري گهٽ اڌ سنڌوءَ ۽ سنڌو گنگا جي ترائيءَ جي وچ وارين ننڍين ندين جي لٽاشي ترائيءَ تي مشتمل آهي (1). هڪ تهذيب، جنهن جي اهڃاڻ جي هڪجهڙائيءَ اچرج ۾ وجهي ڇڏي ٿي، عيسوي سن کان ڪي 15 سؤ ورهيہ اڳ تائين موجود هئي ۽ هزار ورهيہ کن موجود رهي. ان تهذيب وارن جو تمدن شهري نوعيت جو هو ۽ سندن 'سلطنت' شايد ٻن شهرن جي حڪومت هيٺ هئي. اهي شهر هڪٻئي کان 350 ميل پري هئا ۽ منجهانئن هرهڪ ذري گهٽ هڪ چورس ميل ايرضيءَ تي پکڙيل هو. ننڍا شهر ۽ ڳوٺ ميدانن ۾ پکڙيل هئا. ان اڳ تاريخي تهذيب جي ابتدائي کوج کان پوءِ جي پهرين ٽيٽيهن ورهين ۾ ان جا گهٽ وڌ 90 ٻيا ماڳ بہ لڌا ويا (2): يعني ان تهذيب جي والار هيٺ جا ڪل ايرضي فرض ڪئي ويئي آهي، تنهن جي هر ٽئي هزار چورس ميلن پويان هڪ ماڳ.

ان تهذيب جون ٻيون بيٺڪون بہ ضرور هونديون، جن مان ڪي تہ شايد موجوده شهرن ۽ ڳوٺن هيٺان لڪل آهن. ڪن ڪي ٻوڏن يا واريءَ جي اُڏار درياهن جي پائيندڙ ميساري ڇڏيو هوندو ۽ ٻيون بہ ڪي اجا پوريءَ ڇنڊ ڇڪاس نہ ٿيڻ جي ڪري نظر ۾ اچڻ کان رهجي ويون هونديون. اهو پڻ ڇئي سگهجي ٿو تہ شهرن ۽ ڳوٺن ۾ رهڻ وارن کان سواءِ چڱو چوکو تعداد ماتحت، گهٽو ڪري خانہ بدوش، ماڻهن جو بہ هوندو، جي جهاتر جي پونگين ۽ تڏن جي اجهن ۾ رهندا هوندا. پر اهڙين حالتن کي ليکي ۾ آڻڻ کان اڳ، جن جي تڪ تور لاءِ ڪوبہ اصول باقي نہ رهيو آهي، اسان کي اهو ڏسڻ گهرجي تہ سنڌو تهذيب واري زماني ۽ هاڻوڪي زماني جي ثابت ٿيل حقيقتن کي پاڻ ۾ ڀيٽڻ سان ڇا پرائي سگهجي ٿو.

ڪاٺو ڪيو ويو آهي تہ هڙاپا ۽ موهن جي دڙي جا ٻئي ”شهر“ ’گهيري ۾ ٽن ميلن کان مٿي‘ هئا (3)، ۽ پوئين نالي واري جي ڪوٽائيءَ مان پتو پوي ٿو تہ اهو گهاٽيءَ آدمشماريءَ وارو شهر هو. خاص ڪري پوئين دور ۾ جڏهن ان جا گهڻا گهر ننڍن ننڍن گهرڙن ۾ ورهايل هئا (4). سڀ کان هيٺينءَ سطح تي هڪڙي ننڍي گهر جي پٽ جي سراسري پڪيڙ 27 ضربيان 30 فوٽ هئي. ڊاڪٽر مئڪي جو انومان هو تہ رهڻ جون توڙي ٻيون جايون گهٽ ۾ گهٽ ڪري ٻہ ٻہ ٿي ٿي ماڙ اتانهيون هيون (5).

پوئين دور ۾ تہ موئن جي دڙي جي آدم شماري حد کان چڙهي ويئي هئي. پر ان کان اڳ ڪيتري هئي؟ عام استعمال جي جاين جو معقول تعداد ڇڏي، باقي جاين جي آذار تي ڪهڙو انگ ڪٿجي؟

سنڌ جي هڪ اتر اولهہ واري ’شهر‘ جا انگ اکر اسان جي سامهون آهن. اهو شهر پکيڙتوڙي سٿاءَ ۾ موهن جي دڙي وارين حالتن سان گهڻي قدر ملندڙ جاڻي سگهجي ٿو. اهو شهر آهي شڪارپور.

پوسٽنس اسان کي ٻڌائي ٿو تہ ان جي شهر پناهہ دڙي وارين حالتن سان گهڻي قدر ملندڙ جاڻي سگهجي ٿو. اِهو شهر آهي شڪارپور.

...شڪارپور اسان کي ٻڌائي ٿو تہ ان جي شهر پناهہ گهيري ۾ ذري گهٽ ٽي ميل هُئي، ان جي ويڪري ڊڪيل بازار اڌ ميل ڊگهي هُئي ۽ هڪ ”صحيح ڳڻپ“ موجب اُتان جي آدم شماري 22 هزار هُئي. اها ڳڻپ هن پاڻ 41 - 1840 ۾ ڪرائي هُئي. اڳتي هلي هو اِن سنڌي شهر جي اندر جو نقشو چِٽي ٿو: خاص ڪري اِهو تہ جايون ”مٿانهن ڪمرن“ واريون آهن، ڪمرا ننڍا ۽ هوا جي پوري بندوبست کان سواءِ آهن. گهرن جي وچ ۾ لنگهہ ايترا سوڙها آهن، جو ”انهن منجهان لاڏو اٺن جو لنگهڻ بہ ڏکيو آهي“ (6). جن بہ پوسٽنس جي زماني کان صدي کن پوءِ شڪارپور يا لاڙڪاڻي جا پراڻا محلا ڏٺا هوندا، سي ان ڳالهہ ۾ ضرور شامل راءِ ٿيندا تہ اِهي پڻ سوڙهي ۽ گهُٽ واريءَ رهائش جا اُهڙائي مثال آهن.

تاهم، سمجهيو ڪٿي تہ پوسٽنس جو انگ حقيقت کان ڪُجهہ گهٽ آهي. شايد ان ڪري جو اشراف ماڻهو پنهنجن گهر جي ڀاتين، خاص ڪري زناني آدم، بابت ڪجهہ ٻڌائڻ کان لهرائيندا آهن (7). ۽ 1941ع ۾ شڪارپور جي

آدم شماري در اصل ٽيهن هزارن جي لڳ ڀڳ هُئي. اهو پڻ سمجهو ڪٿي تہ موهن جي دڙي جي ٽن ميلن واري گهيري اندر شڪارپور ڪان ڪجهہ وڌيڪ ماڻهو 35 هزار ڪن رهندا هئا.

اهڙيءَ ريت، اسان اڳ تاريخي سنڌو تهذيب جي انهن ٻن شهرن موهن جو دڙو ۽ هڙاپا جي گڏيل آدم شماري، تلهي ليکي، 70 هزار ماڻهو وٺي سگهون ٿا. انهن شهرن جا رهاڪو مُلڪ جي ڪُل آدم شماريءَ جي ڪهڙي پتي هُئا؟ 1941ع ۾ حيدرآباد شهر جا رهاڪو، ڪراچيءَ کي ڇڏي، باقي ملڪ جي ڪُل آدم شماريءَ جي ٽيهين پتي (8) ۽ لاهور شهر وارا پنجاب، جي ڪُل آدم شماريءَ جي پنجاهين پتي هُئا. جيئن تہ هاڻوڪن سنڌ ۽ پنجاب پر ٻنهي ۾ آبپاشي ۽ زارعت تمام گهڻي سڌريل آهي، اِن ڪري اسان کي سنڌو تهذيب وارن شهرن جي ماڻهن جي ڪُل آدم شماريءَ سان نسبت وڌيڪ رکڻي پوندي. جيڪڏهن اسان ٻنهي شهرن جي رهاڪُن کي ڪُل آدم شماريءَ جي پنجويهين پتي سمجهڻ ۾ حق بجانب آهيون تہ پوءِ انهيءَ ميدانن واري راڄ مهلچڻ جي ڪُل آدم شماري اٽڪل 1/2 17 لک هوندي يا سراسري طرح هڪ چورس ميل ۾ ڏهہ ماڻهو.

منهنجي صلاح آهي تہ اِن علائقي ۾ جيڪي گذران جا وسيلا موجود هُئا، تن جي واسطي سان ڪاٿن ڪرڻ وقت ڪو اهڙو ئي تلهي ليکي وارو انگ آڏو رکيو وڃي (9).

ويجهڙائيءَ وارن ليکڪن کي جيڪي ڳنڀير غلط فهميون آهن، سي سنڌو ماٿر جي قدرتي حالتن جي حوالي سان آهن. هڪڙن ٻين جي بيانن کي ٽيڪو ڏيئي ڪيترين پراڻين ۽ ڪن نين غلطين کي بدقسمتيءَ سان سند جي حيثيت ڏيئي ڇڏي آهي. لٽاشي سنڌ کي "سنڌ جو ريگستان" سڏيو ويو آهي، جنهن ۾ "اِجوڪي آبپاشي نہ هجي تہ هوند سڄو برياسو هجي" (10). "لاڙڪاڻي جي چوڌاري اُجڙ مُلڪ" جو ذڪر ڪري ڪلرائن پٽن جو اهڙو تہ اثرائتو نقشو ڇنيو وڃي، جڏهن اهي پَٽَ اِن تَرَ جي غالب خاصيت هجن (11). جيڪي ماڻهو ٻراجي واهن جي وهڻ ڪان اڳ لاڙڪاڻي ۾ رهيا هوندا، تن کي انهن ساريال پوکن جي گهاٽي اٿسهائيندڙ ساوڪ ياد هوندي، جيڪي نيڻ نهار تائين ڦهليل هونديون هيون. اهو ڏيک البت آگسٽ مهيني جو آهي (12). جديد آبپاشيءَ

جي آندل انقلاب بابت ايترو چئبو تہ بئراج جي واهن گهاڙ واريءَ وڏيءَ ساريال ايراضيءَ ۾ ڪو خاص سُڌارو ڪونہ آندو هو، ڇوتہ ان ۾ سُڌاري جي گنجائش خير ڪا هُئي. اِهو ”سنڌ جو باغ“ ڪا ڪالهوڻي ڳالهہ نہ آهي، ليفٽيننٽ هوجيمز 1847ع ۾ ان جي ساراه جا جيڪي ڏِڪ پريا آهن، اهو باغ تنهن ڪان گهڻو اڳ اُتي پاڙون پختيون ڪري چُڪو هو (13).

اهو پڙهي تہ ”هر سال بهار ۾ درياءَ جو وهڪرو وڏي وڃي ٿو“ (14)، سنڌوءَ جو اهو عظيم الشان منداڻتو چاڙهہ خيال ۾ ئي نہ ايندو، جيڪو وچ جُون ڪان وچ سيپٽمبر تائين، سياري جي پيٽ ۾، ويهوڻ ڪان چاليهوڻ ٿيو وڃي. ۽ جڏهن ”اڳاڻين حالتن“ جو ذڪر ڪيو ٿو وڃي، تڏهن اِهو چوڻ پلاٽينڊڙ آهي تہ درياءُ سکر ۽ ڪوٽڙي وٽان هٽي نٿو سگهي. اِهو تہ ظاهر آهي تہ 1758ع ڌاري سنڌو حيدرآباد ڪان ڪي پندرهن ميل اوپر ۾، يعني پنهنجي هاڻوڪي پيٽ ڪان ويهارو ميل پري، وهندي هُئي ۽ اهو وسهڻ جوڳو نہ آهي تہ ان سکر ۽ روهڙيءَ جي وچواري واٽ سنڌو تهذيب واري زماني ڪان ڪجهہ ٿوروئي پوءِ ورتي هوندي (15).

گذريل ويهن صدين اندر سنڌوءَ جي چُرپُر بابت جا معلومات اٿئون، تنهن جي روشنيءَ ۾ هيءَ ڳالهہ ايتري اچرج واري نٿي لڳي تہ موئن جي دڙي واري هنڌ جو ڪجهہ ڀاڱو بوڏن هڪ ڪان وڌيڪ ڀيرا لوڙهي ڇڏيو هو ۽ وري بہ ساڳيءَ رٿابنديءَ موجب ناهيو ويو هو، جيتري هيءَ ڳالهہ تہ اِهو شهر هزار ورهين جهڙو وڏو مُدو ذري گهٽ لاڳيتو وسيل رهيو هو. ڇاڪاڻ تہ سنڌ سان ويڌن سنڌوءَ ۾ پاڻي مڪاني طرح گهٽجي وڃڻ ڪري ٽينڊي آهي ۽ نہ ٿورو وقتي چاڙهہ جي ڪري، ۽ اها ڳالهہ شڪ جوڳي آهي تہ سيوهڻ ڪي ڇڏي سنڌ جو بيو ڪوبہ موجود شهر ايترو گهڻو وقت لاڳيتو آباد رهيو هوندو، جيترو موهن جو دڙو. عيسوي سن جي ڏهين صديءَ جي عرب جاگرافيدانن جن بہ بين شهرن جو ذڪر ڪيو آهي، سي يا تہ سجاڻپ ڪان نڪري ويا آهن يا ڦٽي ويا آهن. ڏهين صديءَ ڪان اڳ ٿوري پوءِ اوڻهين صديءَ تائين جيڪي بہ شهر ڇڏيا يا وسايا ويا آهن، تن جو وڏي ۾ وڏو سبب سنڌوءَ جي رُخ ۾ ڦيريون گهريون رهيون آهن (16).

اِن ڳالهہ جا جيڪي دليل عام طرح ڏنا وڃن ٿا تہ سنڌو تهذيب واري زماني ۾ سنڌ جي آبهوا نسبتي طرح وڌيڪ سٺائي هُئي، تن مان گهڻن ڪان

سنڌوءَ جي رستي مٽ وارو دليلُ وڏيڪ وزنائتو آهي. سنڌوءَ جو پاڻي ڪُـٺي ويندو هو تہ تڏهوڪا ماڻهو رڳو برسات تي ايترو فصل اُپائي وٺندا هـُـئا، جو ڪن ورهين جو قوت ٿي پوندو هون. انهيءَ حد تائين پروفيسر پـِـگٽ جي اِن بيان سان شامل راءِ ٿي سگهجي ٿو تہ "هـٽ آيل وٿـن جي آڏار تـي جنهـن هڙاپا رياست جو انومان ڪري سگهجي ٿو، اُن جو وجود سنڌ جي هاڻوڪيءَ آبهوا ۾ شايد ئي ممڪن ٿي سگهي ها" (17).

هي جو سنڌو تهذيب وارن پنهنجين ذري گهٽ مڙني ميدان وارين جاين ۾ پڪيون سرون ڪم آنديون آهن، تنهن ڪي پڻ اِن ڳالهہ جـي ثـابتي ڄاڻـائي سگهجي ٿي تہ هو پنهنجن پوين جي پيٽ ۾ وڏيڪ گهميل آبهوا ۾ رهندا هئا (18). ٻئي طرف، اِن راءِ تي ڏيرج سان بحث ڪرڻ ڏکيو آهي تہ ايتري تعداد ۾ سرن پچائڻ لاءِ "ضروري آهي تہ ٻنن ۾ ٻارڻ جو ڪاٺ ان ڪان تمـام گهڻـو هجي، جيترو هـــن وقـت موجـود لئيـن ۽ ٻـيءَ وٽڪـار مـان ملـي ٿـو" (19). هاڻوڪيءَ آبهوا هيٺ بہ سنڌ جي ڪڇي وارن پنجاب جي حد ڪان وٺي موجوده ڊيلٽا تائين ڦهليل جبلن ۽ جهنگن ۾ جيڪو ڪاٺ ٿئي ٿو، تنهن مان ڪروڙيـن ۽ اربين سرون پچائي سگهجن ٿيون. سال 4-1903ع ۾ سنڌ جي ريلن ڪي هلائڻ لاءِ انهن ٻيلن جو هڪ ڪروڙ مڪعب فوٽ ڪاٺ واپرايو ويو هو. اُن ڪان سواءِ جنهـن ستر لک مڪعب فـوٽ ڪـاٺ مـان اُن سـال جـون "مڪـاني گهرجـون" پـڻ پوريون ڪيـون ويـون هيـون، سو پـڻ ساڳين ٻيلـن جـو هـو (20). ساڳئي سـال عمارتي ڪاٺ جي پيداوار البت رڳي 2 لک 20 هزار مڪعب فٽ هئي. اهو انومان ڪري سگهجي ٿو تہ اڄوڪي زماني جيان موهن جي دڙي وارن ڏينهن ۾ بہ چڱو چوکو عمارتي ڪاٺ چوٽي هماليہ تان لڙهي هيٺ ايندو هوندو (21).

وڏيڪ گهميل آبهوا واري نظريي جي فائدي ۾ جيڪو ٻيو دليل ڏنو ويـي ٿو، سو سنڌو تهذيب وارن جي مورتي مـُهرن تي چٽيل ڪن جانورن جي شڪلين تـي ٻڌل آهي ۽ ان سـان گڏوگڏ اُنهـن جـانورن جـي هڏن جـي سـڃاڻپ تـي پـڻ، جيڪي ڪوٺائيءَ وقت هڪ يا ٻئي هنڌان هٿ آيا هئا. "انهـن مـان اسين ڏسون ٿا،" پروفيسر پگٽ چوي ٿو، "تہ آبهوا اهڙي هئي جو اُن ۾ گينڊو ۽ چيتو توڙـي مينهن ۽ هاٿي رهي پئي سگهيا. انهن مان ڪوبہ هاڻ اِن علائقي اندر جهنگلي جانورن جي حيثيت ۾ نٿو ملي (سواءِ چيتي جي، جيڪو ڪڏهن ڪڏهن سنڌ ۾

ملي ٿو)" (22). هاڻ، جانورن جي جُوءِ جن ڳالهين تي مدار رکي ٿي، تن ۾ هڪڙي مکيہ ڳالهہ انهن ڏانهن ساڳيءَ جُوءِ ۾ رهندڙ ماڻهن جو رويو پڻ آهي. سنڌ ۾ آخري چيتو 1886ع ۾ گولي هڻي ماريو ويو هو. ان کان ڪي پنجاهہ ورهيہ اڳ جڏهن انگريز پهرين پهرين متيڻءَ سنڌ ۾ رهڻ لڳا هئا، تڏهن اُتي چيتو چگيرڙو عام هو (23). گينڊو پڻ ويندي 1333ع تائين سنڌ ۾ اڻلڀ نہ هو. زنگي سيلاني، ابن بطوطا، سنڌ مان لنگهندي بہ ڏٺا هئا. انهن مان پهريون سنڌوءَ جي ويجهو هڪڙي ڪانهن سان ڇانيل مجر ۾ ڏٺو هئائين. هن ان جا جيڪي پار پتا ڏنا آهن، تن مان ان جي گينڊي هجڻ ۾ ڪو شڪ نٿو رهي (24)، ۽ اهو پڻ ظاهر ٿئي ٿو تہ تنهن زماني ۾ سنڌ جي آبهوا تهڙي ئي هئي، جهڙي اڄڪلهہ آهي. سيپٽمبر جي پڇاڙيءَ يا آڪٽوبر جي منڍ ڌاري جڏهن هو سيوهڻ ۾ هو، تڏهن هُن جي ساٿين پاڻ کي ٿڌڪارڻ لاءِ ور ور ڪري پنهنجن اگهاڙن پنن تي آلو لٽو پئي رکيو، ڇوتہ سخت خشڪ گرميءَ ۾ لٽو ترت سُڪي ٿي ويو (25).

البيروني ڪي ٽي سو ورهيہ اڳ پنهنجو سفرنامو لکندي ڄاڻايو تہ هندستان ۾ گينڊو عام جام آهي، خاص ڪري گنگا ساز اگو لڳ. هن اِهو پڻ ڄاڻايو تہ گينڊي جي هيءَ جنس آفريڪي جنس کان نرالي اهي (26).

مينهن اهو صحيح آهي تہ پالي وچي تي اڄوڪي زماني ۾ بہ سنڌ اندر عام جام آهي. اها سنڌوءَ سان لڳو لڳ گهميل جهنگن ۾، ڊيلٽا ۾ ۽ سيني ساريال ٽڪرن ۾ ملي ٿي(27).

اِئين برابر آهي تہ جهنگلي هاٿي سنڌ جي موجوده نباتات تي (ماڻهوءَ جي پوکيل نباتات کي ڇڏي) ٽڪي نہ سگهندو، پر ڇا اسان لاءِ هيءُ انومان ڪڍڻ واجبي ٿيندو تہ جيڪڏهن سنڌ جي آبهوا ٿوري وڌيڪ گهميل هجي تہ اُن ۾ ٿيندڙ نباتات اُنهن علائقن جي نباتات جهڙي هوندي، جن ۾ جهنگلي هاٿي رهندڙ آهن؟ ڇا هيءُ انومان وڌيڪ واجبي نہ ٿيندو تہ موئن جي دڙي وارين مهرن تي اِن جانور جي سڌيوڌ صورت جو چٽجڻ ظاهر ٿو ڪري تہ اُتان جا رهواسي هاٿيءَ سان اُن جي گهريلو حالت ۾ واقف هئا؟ سيني ۾ صاف ۽ چٽيءَ مهر تي ڏيکاريل هاٿي سنجيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو (28).

اهڙيءَ ريت آب هوا جي سلسلي ۾، جانورن جي ثابتي چڱيءَ طرح غور ڪرڻ تي پوري نٿي بيهي، ۽ اهو گمان تہ سنڌو ماتر جي آبهوا، تاريخ واري

زماني جي پيٽ ۾، تاريخ کان اڳ واري زماني ۾ وڏيڪ گهميل هئي، گهڻي ياڳي انهن انومانن تي بِدل ڏسڻ ۾ ايندو. جي سنڌو تهذيب وارن شهرن ۽ ڳوٺن جي جاين ۾ ڪتب آيل سامان مان ۽ موئن جي دڙي جي آباديءَ جي طويل مدت مان ڪڍيا ويا آهن، جنهن جو بيو ڪو مثال ڪم از ڪم سنڌ ۾ ورلي ملندو! اسين هن انومان ڪڍڻ ۾ شايد صحيح هجون تہ ان زماني ۾ جهڙي آبهوا ميدانن جي هئي، تهڙي ٿاڪرو ملڪ جي بہ هئي (29). ساڳئي وقت اسين سرمارٽيمر ويلر جي انهيءَ چوڻ کي شدمد سان رد ڪنداسون تہ "شهر جي چڙي وجود لاءِ بہ اهو لازم آهي تہ تر جون زمينون، اچوڪين زمينن جي پيٽ ۾، گهڻيون وڏيڪ پليون هجن"(30). ان جي رد ۾ اسين لاڙڪاڻي ۽ شڪارپور جا مثال پيش ڪري سگهون ٿا، جيڪي انگريزن جي صاحبيءَ ۾ اڄڻ کان اڳ بہ ترتيبوار 12 هزار ۽ 22 هزار آدمشماريءَ سان موجود هئا. يعني تڏهن جڏهن سنڌ پرڳڻو "اڻ سذريل حالت" ۾ هو ۽ اُتان جي آبهوا اچوڪي زماني کان ڪا گهٽ سٺائي ڪانہ هئي.(31)

اُن دور جي سنڌو رياست جو زرعي اقتصاد ڪهڙو هوندو؟ اِن سوال تي پهرين ان جاڻ جي روشنيءَ ۾ ويچار ڪبو، جيڪا اسان کي سنڌونديءَ جي هلت بابت آهي. آبهوا نرالي هجڻ واري ڳالهہ پوءِ ڪئبي.

تاريخ کان اڳ واري زماني ۾ سنڌو ماٿريءَ جو عام ڏيک ۽ حالتون ٽئين باب ۾ اڳيئي بيان تي چڪيون آهن. انهن کي اُنهن ماڻهن جي مشاهدن جي آڌار تي بيان ڪيو ويو آهي، جن هندستان جي وڏن لٽاسن دريائن جي ايپاس ۾ حياتي ڳاري چڏي آهي (32). اهو قبول ڪري سگهجي ٿو تہ اُن زماني ۾ نہ رڳو سنڌوءَ جو پرپاسو پر ان جي پيٽ جي بنهي پاسي اهي ويڪرا ميدان، جي سنڌوءَ جي موسمي بوڏ هيٺ ايندا هئا، الڳ الڳ پکيڙ ۽ گهاٽائيءَ وارن بيلن سان ڇانئيل هئا (33). اهي ٽُڪرا هوندا تہ پلا هئا، پر ايترا پوک لائق نہ هوندا هئا. اِن جا بہ ڪارڻ آهن: پهريون تہ اُن زماني ۾ بوڏ تمام گهڻي ۽ ماڻهن جي ضابطي کان باهر ايندي هئي، ۽ بيو تہ سخت ۽ پختي قدرتي اويڙ کي مناسب اوزارن کان سواءِ پاڙان پٽڻ ذري گهٽ اڻ ٿيڻي ڳالهہ هوندي. اهو گمان ڪري سگهجي ٿو تہ هڙاپا جي ڏينهن ۾ پوک ڪنڌيءَ وارن بيلن سان لاڳو ٽُڪرن ۾ ۽ هر منڊ تي پرجنڊڙ سائو گهارن جي سموريءَ سنوت ۾، ۽ سنڌوءَ جي ڪچي ۾، ڪئي ويندي هوندي.

اِن مان ظاهر آهي تہ تاريخ کان اڳ جي زماني ۾ پوکي جي مکيہ ۾ مکيہ مند ربيع هوندي ۽ پوک جو گهڻي ۾ گهڻو واپرائجندڙ ڏانءُ سيلابي هوندو. سيلابي پوک ۾ چا ٿيندو آهي تہ جيڪي زمينون درياھ يا کنهن ٻئي قدرتي يا (اڄکلھ) هٿراڊو واھ جي پاڻيءَ هيٺ اينديون آهن، تن ۾ آبڪلاٽيءَ کان پوءِ ٻج ڇٽبو آهي ۽ مارچ يا اپريل ۾ فصل لٽبو آهي (34). ڪڇي ۾ تہ هَرُ بہ ناهي ڏبو. (آءٌ هاڻوڪي نموني جي ڳالھ پيو ڪريان) ۽ ڪٽي ڪٽي تہ ياڻ بہ ناهي ڏبو ۽ نہ ئي وري ڪو وڌيڪ پاڻي ايندو. البت ربيع جي فصل کي برسات کان چڱو فائدو ٿيندو آهي، جا هاڻوڪين حالتن ۾ جنوريءَ جي مند ڏاري پوي ٿي.

اهڙيءَ ريت، سڄيءَ ڪاروائيءِ ۾ نہ تہ ڪو گهڻو هنر ۽ پورهيو ٿو گهرجي، نہ ئي اوزار ۽ اِها ڳالھ حيرت جهڙي نہ آهي تہ هڙاپا وارن شهرن جي دڙن مان جي ان داڻا لڌا ويا آهن، سي ڪڻڪ ۽ جَونَ جا آهن، جي ٻيئي ربيع جا فصل آهن (35).

اُن دور ۾ خريف جي فصل جي بہ ثابتي ملي ٿي. انهن ۾ سيني کان وڌيڪ دلچسپيءَ وارو فصل ڪپھ جو آهي، جنهن جي پوک جو اندازو سوٽي ڪپڙي جي انهن ٽُڪرن مان لڳايو ويو آهي، جي موهن جي دڙي مان هٿ آيا آهن (36). گمان آهي تہ سنڌ ۾ توڙي هڙاپا جي پرپاسي ۾ تِر بہ پوکيا ويندا هئا. البت، تِرن جا داڻا هٿ رڳو هڙاپا مان آيا آهن. اهو فصل اڄوڪيءَ سنڌ ۾ عام آهي. تاريخ جي زماني کان اڳ خريف جي پوک جو ڪهڙو طريقو هو، تنهن جو اندازو ان نموني مان چڱيءَ پر لڳائي سگهجي ٿو، جنهن نموني ۾ اِها پوک پُراڻن سائو گهارن تي ۽ سنڌوءَ جي پر پاسي ۾ اڪين سان ٿيندي ڏٺي اٿئون. هنڌائتي زمين کي ٻنا ڏيئي، هڪڙي وٽي ڇڏي ڏيندا آهن، جتان درياھ ۾ پهرين چاڙھ اچڻ شرط پاڻي زمين ۾ اچي پوندو. پوءِ اها وٽي بند ڪري، هر ڏيئي، ٻج ڇٽي ڇڏيندا آهن. تيتر عام ليٽ شروع ٿي ويئي هوندي آهي. پوک جي چوڌاري ٻني کي سڄو سوگهو رکڻو پوي ٿو ۽ اُن ۾ پاڻي گهُرج آهر ڇڏيو وڃي ٿو. سيڪجھ نيڪ ناڪ رهيو تہ جيتر پاڻي لهندو، تيتر فصل بہ زمين جهل ڪري ويندو ۽ مهينو سوا پوءِ لاباري لاءِ تيار هوندو. اهو محسوس ڪري سگهجي ٿو تہ اهڙي پوک ڪيتري نہ جوکائتي ٿئي ٿي. ليٽ گهڻي هوندي تہ ٻنا ٻوڙي ڇڏيندي يا لوڙهي ويندي، يا ٿي سگهي ٿو تہ ماڳهين اهو پاسو ڇڏي

ڪنهن بئي پاسي منهن ڪٽي ڪري، خريف جي فصل تيڻ جو وڏو آسرو اهڙن ڪناتا وهندڙ گهارن جي پر پاسي ۾ هوندو آهي، جتي آبادگار انهن گهارن منجهان ڪڙيا ڪسيون ڪڍي، پاڻيءَ کي تورو گهڻو هٿ وس رکي سگهن، ڇو تہ اهي ڪڙيا ڪسيون ٻنين کي پاڻي ڏيڻ وقت کولي ۽ بند ڪري سگهجن ٿا. هي جو هڪڙي ليڪائين مورت ۾ هڪڙو ماڻهو (Shadoof) يا هُرلو هلائيندي ڏيکاريو ويو آهي، تنهن مان لڳي ٿو تہ سنڌو تهذيب وارا پاڻي اتانهينءَ تي پهچائڻ جي ڏانءَ مان بہ واقف هئا. پر اُن دور ۾ پوک لاءِ ان طريقي جي عام هجڻ جو امڪان ڪونهي.(37)

اسان جي موجوده ڄاڻ موجب، سنڌو تهذيب جي زراعت ۾ جيڪي ڌاتوءَ جا اوزار ڪم ايندا هئا، سي ڪهاڙي ۽ شايد ڏاٽو هئا. چقمقي پهڻ جي ڪن کهري ٽڪيل ٻٽي ڌار وارين شين بابت ڊاڪٽر مئڪي جو چوڻ آهي تہ اِهي هر جو ڦار آهن (38). ڪوڏر يا ڪوٽڻ جي رنبي جهڙو ڪارائتو اوزار ضرور ڪاٺ جو هوندو (39). وٽن جيڪي ڪهاڙيون هيون، سي نرم ٽامي جون هيون. سو ڪين جهنگ صفا ڪرڻ لاءِ ضرور ساڙڻ تي ڀاڙڻو پوندو هوندو ۽ جيئن تہ سندن ڪاٽيءَ جا اوزار ڪاٺ کان وڌيڪ سخت شيءِ جا نهيل نہ هئا اِن ڪري هو سڄا سارا واهہ ڪونہ کوٽي سگهيا هوندا. سنڌو تهذيب جي ٻنين جي سرشتي جا ڪي بہ اهڃاڻ ميدانن ۾ ڪونہ بچيا آهن. ان ڳالهہ تي اسان کي ڪو ايترو عجب يا افسوس بہ نہ ٿيڻ گهرجي، ڇو تہ اهو اسان جو هاڻوڪيءَ سنڌ ۾ بہ هر هنڌ روز ٿيندڙ آزمودو آهي. جي جهنگ صاف نٿو ٿئي يا ٻيج ڪافي نہ آهي تہ فصل پوکجي ئي ڪونہ پر جي پوکجي بہ، تہ بہ ترت سڪيو ۽ وقتي لٽجيو وڃي.

سر مارٽيمر ويلر موئن جي دڙي مان ڪوٽ واري دڙي تي جيڪو وڏو ياندو ڳولي لڌو هو، تنهن سان پڻ سنڌو رياست جي اقتصاد تي ڪجهہ روشني پوي ٿي. اهڙوئي ياندو اِنَ کان اڳ هڙاپا ۾ لڌو ويو هو. پڌرا انومان هي آهن تہ گهٽ ۾ گهٽ ڊِل جنس ۾ ورتي ويندي هئي ۽ رياست جي عملدارن کي پگهار بہ جنس ۾ ڏنو ويندو هو. (40). اهو بندوبست هڪ ٻي ناٽي دور ۾ اٽتر تہ هوئي، پر ٽالپرن جي صاحبيءَ ۾ بہ سنڌ اندر اهوئي دستور هو. ويندي انگريزن جي صاحبيءَ جي پهرين ڏهن ورهين ۾ ڪنهن حدتائين اهو بندوبست هلندو رهيو هو (41).

هيءُ گمان پڻ ڪري سگهجي ٿو تہ سرڪاري پاندي جي هڪڙي اهميت اها بہ هوندي تہ جڏهن درياهہ جو پاڻي پورو نہ پوندو هوندو يا ماڳهين فصل لوڙهي ويندو هوندو، تڏهن پاندي ۾ پاسيرو رکيل انَ ورهائبو هوندو. موهن جي دڙي ۾ ان پاندي جي فرش واريءَ جاءِ، واڌيءَ کان پوءِ، 12 هزار چورس فٽ هئي. جيڪڏهن اسان اُن جي اونهائي 10 فٽ ونون تہ سڄي پاندي ۾ 95 هزار بشيل (اٽڪل 85 هزار مڻ) ان ماپي ويندو هوندو. اهو پاندو جڏهن سڄو پريل هوندو، تڏهن موهن جي دڙي جي ڪل آدمشماريءَ ۾، جنهن جو انگ اڳيئي اسان 35 هزار ونئي چڪا آهيون، هر ماڻهوءَ کي 200 پائونڊن کان مٿي (سوا بہ مڻ) ان ملي سگهندو هوندو (42).

هڙاپا ۾ وڏو پاندو ڪوٽ واريءَ ايراضيءَ کان ٻاهر ان کان بہ سو وال ڪن پري آهي. اهو پڻ ٿي سگهي ٿو تہ ٻنهي شهرن جا جي وڏا وڏا پاڳا اجا تائين ڪوٽيا نہ ويا آهن، اتان انهن پاندن کان سواءِ ڪي ٻيا پاندا بہ لبن. انهيءَ وچ ۾، اهو ڄاڻائڻ واجبي ٿيندو تہ هي جو "سوڪهڙي لاءِ ڪو بندوبست ٿيل نظر نٿو اچي." اها ڳالهہ ڪري ڊاڪٽر مئڪي هيءُ نتيجو ٿو ڪڍي تہ سنڌو تهذيب واري زماني ۾ اڄوڪي زماني کان وڌيڪ برسات پوندڙ هئي، ان جو اشارو دراصل اهڙن واهن جي اهڃاڻن نہ هجڻ ڏانهن هو، جيڪي ان زماني جا هجن. پر سر مارٽيمر ويلر جو اهو چوڻ درست آهي تہ اهڙا ڪي واهہ هوندا بہ سهي تہ اهي گذريل ٽن چئن هزارن ورهين ۾سنڌوءَ جي پيٽَ جي لٽ سبب جيڪو چاڙهہ ٿيندو رهيو آهي، تنهن ۾ ميسارجي ويا هوندا (43). تنهن کان سواءِ، جيئن اسين اڳيئي ڏسي چڪا آهيون، ائين وسهڻ لاءِ ڪافي سبب آهي تہ سنڌو تهذيب جي ڏٿين وٽ وڏي پيماني تي ڪاٺيءَ جا وسيلا ڪونہ هئا. تہ ڇا اسين ڊاڪٽر مئڪي جي دليل کي ابتو ڪندي هيءُ انومان ڪيون تہ اهي وڏا پاندا، جي ڊاڪٽر مئڪي جي لکڻيءَ وقت لڌا نہ ويا هئا، تن جو هجڻ ان نظرئي کي رد ٿو ڏئي تہ تاريخ کان اڳ واري زماني ۾ سنڌ اندر وڌيڪ جهجهي برسات پوندڙ هئي؟ هيءُ انومان هڪ تہ ان ڳالهہ جي ڪري وزنائتو نٿو رهي تہ اَن ضرور مڪاني مٽا سٽا ۾ ڪاريٽ جو وسيلو بہ هوندو. ٻي ڳالهہ هيءَ آهي تہ هڙاپا وارو پاندو، جيڪو نہ تہ ڪوٽ جي اندر آهي ۽ نہ ان کان سڌ پنڌ تي، تنهن کي سرڪاري بئنڪ يا خزانو سمجهڻ ڏکيو ٿو لڳي. اهي ادارا اهڙيءَ حڪومت

هيٺ، جهڙي اسان جو گمان آهي تہ سنڌوماتريءَ ۾ هوندي، ظاهر آهي تہ ڪوٽ جي اندر هوندا، جيئن موهن جي دڙي ۾. شايد هڙاپا ۾ ڪوٽ اندر بہ ڪو پاندبو هجي، پر هاڻ سڃاڻڻ ۾ نٿو اچي، ڇو تہ اتي سِرن جي لاڳيتي چوريءَ اگوٽين جاين ڪي سڃاڻڻ مشڪل بنائي ڇڏيو آهي (44). تي سگهي ٿو تہ راويءَ جي پراڻي پيٽ سان ڪو مڪاني حڪومت جو يا برادريءَ جو نهيل پانده هجي، جتي شهر وارا پنهنجي گهرج کان وڌيڪ اَن، پنهنجو اُپايل يا ڪمايل، امانت ڪري رکندا هجن تہ جيئن آئيندي واپرائي سگهن. ضرور پاندي منشي بہ هوندا، جي اَن توري وٺندا هوندا، رسيدون ڪدي ڏيندا هوندا ۽ هر ڏر جو ڪاتو ڏار رکندا هوندا. اسان سنڌو تهذيب جي شهر وارن جي رهڻي ڪهڻيءَ جا جيڪي بيا نقشا چٽيا آهن، تن سان هي ڳالهيون ڪو اڻنهڪندڙ نہ آهن (45).

شهر کان ڏورانهين ايراضين جا ماڻهو پنهنجي اُپايل اَن مان يا ٻيءَ ڪنهن پيدائش جي عيوض مليل اَن مان پيٽ قوت ڪندا هوندا. اُن اَن جو وڏو حصو شايد سنڌوءَ جي پاڻيءَ ڪان سواءِ اُپايو ويندو هو. اوپر بلوچستان ۽ سنڌ جي سرحد مٿان پوندڙ برسات جي چوکي انداز ۽ باقاعدگيءَ جو هڪڙو لازمي نتيجو هيءُ بہ ٿيندو تہ الهندن ٽڪرن جي نيُن ۾ وهڪرو وڌي بہ ويندو ۽ لاڳيتو بہ ٿي ويندو. انهن نين مان وڏي ۾ وڏي گاج آهي، جا هاڻ بہ ٽڪرن جي ٻاهرين ڇپرن سان ڳنڍيل ڪاڇي کي ريج لاءِ تورو پاڻي ڏئي ٿي، ۽ ان جي ليٽ کان پوءِ، جا ٻنين جا ٻنا لوڙهيو وڃي، اڪثر سيلابي پوک ڪئي وڃي ٿي. اِن ايراضيءَ ۾، ڪيترائي تاريخ جي زماني کان اڳ جا ماڳ سڃاتا ويا آهن[46] هوڏانهن، ڪنجي نئن تي لالڻ جي ماڙي، جا ٻاهرئين ڇپر جي اندر آهي، تنهن جي پکيڙ مان ائين ٿو لڳي تہ ان جي پر پاسي وارين زمينن تي ان کان گهڻي وڌيڪ کيڙ ٿيندي هوندي، جيتري هاڻ ٿي سگهي ٿي.

اهو اڪثر وساريو ٿو وڃي تہ سنڌ ۾ اڄڪلهہ چڱي چوکي کيڙ ڇڙي مينهن تي ڪئي وڃي ٿي. ٿر، جيڪو هٿرادو آبپاشيءَ کان بنهہ وانجهيل آهي، اتي ذري گهٽ هر سال فصل اُپايا وڃن ٿا. البت انهن جي پلاڻ ۽ پکيڙ جو دارومدار ان ڳالهہ تي رهي ٿو تہ برسات ڪيتري ۽ ڪٿي پوي ٿي. اتي مينهن عام ڪري سنڌو ماتريءَ ۽ الهندن ٽڪرن کان وڌيڪ ججها ۽ نيم سان پون ٿا. تڏهن بہ ڪاڇي ۾، جيڪو سنڌو ماتريءَ ۽ الهندن ٽڪرن جي وچ وارو ٽڪرو آهي، ۽

ڏاکڻي ڪوهستان جي پاسن سان لڳو لڳ باراني پوک جا دائمي سنڌاءَ مٽيءَ جي مضبوط بندن جي شڪل ۾ موجود آهن (47). سنڌ ۾ ڪو نئون ماڻهو اچي رهي ۽ برسات بہ ٿي ورهيہ ساندهہ سراسريءَ کان بہ گهٽ پوي تہ هو انهن اڪيچار بندن کي ڏسي اهو بہ چئي سگهي ٿو تہ آبهوا انهن جي نهڻ پڇاڻا مٽجي ويئي آهي. دراصل، سنڌ ۾ برسات جو جيڪو مشاهدو گذريل هڪ صديءَ کان ڪيو پيو وڃي، تنهن مان لڳي ٿو تہ برسات جي گهٽ واڌ جا چڪر آهن، جن مان ڪوبہ پنجويهن ورهين کان گهٽ مُدي جو نٿو ٿئي. ان هيڏي ساري مُدي ۾ ڪي ڇهہ يا ست هيڪلا ورهيہ مس هوندا، جن ۾ زميندارن لاءِ اِنهن بنن بڌل بنين جي پوک مس پوري پوندي هوندي، پر جي برساتيون بہ ٿي ورهيہ لاڳيتيون وسيون تہ همراهہ هر سال پلا فصل لاهيندا.

جملي مينهن جي انداز ۾ پل توروئي واڌارو ٿئي، پر جي اُهو ان سان گڏوگڏ وڏيڪ نيم سان ۽ گهربل مند ۾ مهل سر پوي، تہ بہ هوند باراني خريف فصلن جي پوک ڪافي وڌي وڃي. سنڌ جي ميداني علائقي ۾ ربيع جا ڪي بہ فصل رڳو برسات تي نہ ٽيندا آهن. البت سرحد واري ٿاڪرو علائقي ۾ ۽ بلوچستان ۾ ڪٽڪ رڳو برسات تي بہ ٿئي ٿي. بنهي حالتن ۾ پوک جا طريقا سادي ۾ سادا ٽين تا ۽ سنڌو تهذيب جي ڏينهن کان ورلي ڦريل هوندا.

اهو نظريو تہ اوائل ۾ سنڌو ماتريءَ جي آبهوا نسبتاً وڌيڪ گهميل هئي، جيڪو هت نظر مان ڪڍيل ’ثابتين‘ مان اندازي مطابق اخذ ڪيل ڏنو ويو، تنهن کي آبهوا جي ڄاڻن بہ ڪجهہ هٽي ڏني آهي. هيءُ مفروضو تہ اُتر ائٽلانٽڪ وارو مينهن پٽو وڌيڪ ڏاکڻو رخ وٺندي، اُتر آفريڪا کان ويندي، اُتر اولهہ هندستان تائين هليو ويو هو، تنهن کي لڳي ٿو تہ اڳ تاريخي تهذيب وارين ايراضين جي سلسلي ۾ مصر ۽ ميسوپوٽيميا جي آڳاٽن اهڃاڻن جي شاهديءَ رد ڪري ڇڏيو آهي (48). البت هيءُ ويچار شايد وڌيڪ صحيح آهي تہ عربي سمنڊ جو ڏکڻ اولهہ وارو چوماسو جنهن ايراضيءَ تي هينئر وسي ٿو، سا اڳي اُتر ۽ اولهہ ۾ اجا اڳتي هلي ٿي ويئي. آءُ اڳيئي ڏيکاري آيو آهيان تہ سنڌ واري ٿر جي ڪائر ۾ جيڪي پٽون آهن، تن جي بناوت مان ظاهر ٿئي ٿو تہ اڳين ڏينهن ۾ چوماسو اڄوڪن ڏينهن کان وڌيڪ سگهارو هو (49). وڌيڪ سگهہ سان ان جي ڪاٻي پاسي وارو ٻاهر پرو وراڪو هاٿوڪيءَ ليڪ کان ٿورو

اولهہ طرف لڙيل هجي (50) تہ ان جو هڪ يقيني نہ پر امڪاني نتيجو والارجنڊڙ ايراضيءَ ۾ وڌيڪ برسات بہ ٿي سگهي ٿو. بئي پاسي، سرجان مارشل، ريورٽيءَ جي ’سنڌ جو مهراڻ‘ مان، جي تاريخي حوالا ڏنا آهن، تن ۾ مون کي گهٽيءَ يا ٿوريءَ برسات جو ڪوبہ ذڪر نہ مليو آهي. اهي حوالا ڄاڻائن ٿا تہ دريائن جي دڳ مَٽ سان ۽ ذرتيءَ جي ڌٻڻ جي اثر هيٺ ايراضين ۾ کهڙيون ڦيريون ڦاريون اچن ٿيون.

سر مارٽيمر ويلر آبهوا جي ڄاڻن جي مٿين انومانن جو ڪيقدر مشروط بيان ڪري ٿو، جنهن ۾ آءُ ڪيس حق بجانب سمجهان ٿو. آبهوا ۾ جيڪا ٿوري گهٽي گهٽتائي آئي آهي، تنهن لاءِ هو صاحب ماڻهوءَ جي ڪوتهہ انديش ڪاروائين کي جوابدار سمجهڻ ڏانهن وڌيڪ لاڙو رکي ٿو (51). هن، آر. بي. وائيٽهيڊ جي حوالي سان، سواليڪ ٽڪرين جي ٻيلن جي بربادي‌ءَ جو جيڪو مثال ڏنو آهي، تنهن کي هتي ڏيڻ لاءِ اُتر اولهہ واري سرحدي علائقي جي رهواسين وٽ اهڙيون ڪئين روايتون آهن تہ اڳي اُتي هاڻي کان تمام گهٽي وٽڪار هوندي هئي. اوائلي انگريز سيلانين ڪن ٽُڪرن جو جيڪو احوال لکيو آهي، تنهن کي جيڪڏهن انهن ٽُڪرن جي اڄوڪيءَ حالت سان ڀيٽي ڏسبو تہ انهيءَ راءِ جي پنيرائي ٿيندي. اِن برباديءَ جو هڪ سبب شايد هيءُ بہ آهي تہ انهيءَ تَر ۾ آدم شماريءَ جي وڌڻ سان ٻڪرين جو چرڻ بہ وڌي ويو آهي.

ان سلسلي ۾ هڪڙو رايو هيءُ بہ آهي تہ ممڪن آهي تہ ميدانن مان ٻيلن کي ناس ڪرڻ ۾ سنڌو تهذيب وارن شهرن جي ٻَڌن وارن جو هٿ هجي، جنهن جي ڪري آبهوا ۾ گهم گهٽجي ويئي هجي، پر اهو سبب خسيس ڄاڻي رد ڪري سگهون ٿا (52). ڇو نہ سنڌ جي آبهوا جي بگاڙ ٿوڻي ٻين مڪاني آفتن جو ڪارڻ سنڌوءَ جي رخ ڦيرائڻ واريءَ حالت ۾ ڳوليو وڃي. اُن لاءِ البت سنڌوءَ جي رخ ۾ ان کان وڌيڪ وڌو ڦيرو خيال ۾ آڻڻو پوندو، جنهن جي اسان کي هيلتائين ڄاڻ پئجي سگهي آهي، اهو خيال ڪو اهڙو اڻ سياويڪ بہ ناهي.

سنڌو تهذيب جي موهن جي دڙي، لوهم جي دڙي، چنهون جي دڙي وارين بينڪن توڙي ڪتاسر ۽ ڏجيءَ جي ٽڪريءَ وارين وسندين جو هجڻ ئي اهو ظاهر ڪري ٿو تہ تن ڏينهن ۾ سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو ضروري نہ آهي تہ هڪڙي ڦاٽ مان ان جي هاڻوڪيءَ ماٿريءَ يعني روهڙيءَ وارين ٽڪرين ۽ ڪيرٿر ڇپر جي وچ

مان ٿي ڪنهن هنڌان لنگهندو هو. تي سگهي ٿو تہ سنڌوءَ ڪي پنهنجي وهڪري جي ان ڀاڱي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ٻڪر واري ڇورلڪ منجهان وهڻ جي ضرورت نہ بہ پيئي هجي ۽ هُوءَ سکر وارين ٽڪرين جي اُتر ڪان لنگهي هجي. پر جي هوءَ ان هنڌ ڪان متي پنهنجي محور واري سَنڌر تان ڪسڪي، ڪاٻي پاسي لڙي وجي، تہ ڪهڙو لازمي نتيجو نڪرندو؟ درياءُ وجي روهڙيءَ وارين ٽڪرين جي ڏکڻ ڪان نڪرندو، ۽ پنهنجي مکيہ ماتريءَ ڏي موٽڻ لاءِ ان کي ڇينهون جي دڙي واريءَ ويڪرائي ڦاڪ ڪان هينيرو وجڻو پوندو. اهڙيءَ ريت ڪٽ ڪبي، تہ سنڌو ماتريءَ جا ڪي ڏيڍ سو ميل پنهنجي درياءُ ڪان محروم ٿي ويندا.

ايترو وڏو ڦيرو ٻنهي ڇاڻايل هنڌن جي پسگردائيءَ ۾ وچواري ملڪ کي تباهہ ڪري ڇڏيندو. موئن جي دڙي جي سرچائيءَ کي ان ڪان گهڻو ننڍو ڦيرو ختم ڪري سگهيو ٿي. اسين سمجهون ٿا تہ موئن جي دڙي جي ڦُوهہ واري زماني ۾ سنڌو، جي پنهنجي هاڻوڪي وهڪري ڪان پري وهندي بہ هئي، تہ اهو پنڌ ڪو گهڻو پري نہ هوندو ۽ موهن جي دڙي جي حياتيءَ جو ايترو وڏو مدو ڏيکاري ٿو تہ درياءُ عام ڪري ساڳئي ئي هنڌان وهندو رهيو هوندو. ان جي ڪري درياءُ جو ترو متي ٿيندو ويو هوندو، تان جو، شايد، اهو ان حد کي وجي پهتو هوندو، جتي ان جي رخ ۾ وڏا وڏا ڦيرا اچن ٿا (53). جيڪڏهن اِن ترِي چڙهہ جي نتيجي ۾ درياءُ ڪا چُرپر موهن جي دڙي ڪان ڪافي اوڀارو شروع ڪري ۽ اها ان کي اوير ۾ ڪجهہ پريور خيرپور ميرواهہ واريءَ ليڪ جي ڀرپاسي ۾ وني وجي، تہ درياءُ جو پيٽ موهن جي دڙي ڪان ٽيهہ ميل پري ٿي ويندو. ان سان منهنجو ڪو اهو مطلب ڪونهي تہ ان ڪان پوءِ ان جي ڦِٽل پيٽ مان پاڻيءَ جو هڪڙو ڦڙو بہ نہ لنگهندو، گهٽ ۾ گهٽ ساليانی چاڙهہ وقت ليٽ جو ڪجهہ پاڻي ڪافي پنڌ ان پيٽ مان بہ وهندو. پر پاڻ ڪان گهڻي ويڪري پيٽ منجهان وهندڙ اها ڏارا مکيہ درياءُ جي سرچيندڙ اُتل سان، جنهن تي موهن جي دڙي جي پوکيءَ راهہ جو گهڻو دارومدار اوس رهيو هوندو، ڪهڙو برميچي سگهندي ۽ جيڪڏهن سنڌو ويهارو ميل پرتي وجي، ڪنهن چڱي هيئانهين پيٽ منجهان وهڻ لڳي هوندي، تہ ان جي ليٽ ان ڪان پوءِ تہ شهر جي پر پاسي وارن ميدانن تائين بہ نہ پهچندي هوندي.

اهو اسان اڳيئي ڄاڻائي چڪا آهيون تہ جڏهن سنڌو قدرتي حالتن ۾ وهندڙ هئي، تڏهن جيڪا زمين هر سال آبڪلاٽيءَ وقت ٻڏندي هئي، اتي پاڻيءَ جي مقدار موجب گهٽ وڌ گهاٽا جهنگ ۽ ٻيلا ٿيندا هئا. اها قدرتي وٽڪار گهڻو ڪري هن ڪان ڳپل وڏيڪ ايراضي والاري ٿي. اوائلي زماني ۾ ايتريءَ جهجهيءَ وٽڪار ڪي، جنهن ڪي درياهہ جو لٽ تاتيندو هو. روڪڻ ماڻهوءَ جي وس کان ٻاهر هو. اهي ٻيلا هاڻي جيان اڳي بہ برسات تي منحصر نہ هئا. پر ڇڙو انهن جو هجڻ ئي قدري وڏيڪ ۽ نيمائتي برسات ڪي، جا ٻين شاهدين جي آڌار تي اسان سمجهون ٿا تہ تن ڏينهن ۾ پوندڙ هئي، قائم رکڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندو هو. جيڪڏهن اسين اهو انومان مڃون ڪٿي تہ سنڌو، اُتر اولهہ سنڌ جو ڪو وڏو ٽڪرو ڇڏي، پرتي اوير ۾ وڃي ڪنهن هنڌان وهڻ لڳي هوندي، تہ ان اُتر اولهہ واري ٽُڪري جي وٽڪار، ليٽ جي اڳ جيتري پاڻيءَ نہ ملڻ ڪري، گهٽجي وڃي نيم ريگستاني ٻوٽن جي حد ڪي پهتي هوندي. جيڪڏهن اهي حالتون ڪيئي صديون (۽ ائين سمجهڻ ۾ ڪو اهم بہ ڪونهي) رهيون هونديون تہ ان تر مٿان برسات يا تہ ٿوري گهٽ پوڻ لڳي هوندي يا وري بيقاعدي ٿي ويئي هوندي. تاهم، آبهوا تي اهڙو مڪاني اثر، ڏکڻ اولهہ واري چوماسي جي اَيرائيءَ جي ڀيٽ ۾، غير اهم ٿي وڃي ٿو. اِن اَيرائيءَ جي ساک تريلي پٿن جي بناوت ڀري ٿي، پر اهڙي ڪا ڳالهہ ڪانهي، جا ظاهر ڪري تہ چوماسي ڪي نِستي ٿيڻ ۾ ڪيترو وقت لڳو هوندو.

سنڌو تهذيب واري زماني ۾ ملڪ ڪهڙو ڏيک رکندڙ هو، تنهن سوال ڏانهن موٽندي، اسين هيءَ آس رکي سگهون ٿا تہ منڇر ڍنڍ جي ڀرپاسي ۾ پوک جي ڪامڪيہ ايراضي ضرور هوندي. اهو اسين اڳيئي ٻڌائي آيا آهيون تہ نہ فقط سنڌوءَ جي ساڄيءَ ڪنڌيءَ وارن وڏي ۾ وڏن سائو گهارن مان ڪن جو پاڻي وڃي ان ڍنڍ ۾ پوندو آهي، پر ڳچ ڪوهستاني علائقي جي باراني ڇَرن جو ڇوڙ بہ اهائي ڍنڍ آهي. ان ٻنهي ڇوڙ جي ڪري، جو اڪثر جولاءِ ۽ آگسٽ ۾ هڪ ئي وقت ٿيندو آهي، ڍنڍ جو پاڻي هاڻ اُتر ۽ اوير ۾ ڪيترن ئي چورس ميلن تي پکڙجي وڃي ٿو. جڏهن درياهہ لهي ويندو آهي ۽ ڍنڍ جي اُتل جو پاڻي اڙل نديءَ رستي وهي ويندو آهي، تڏهن ڊڪڙو وڏو ٽڪرو ربيع جي پوک لاءِ نروار ٿي بيهندو آهي. هت سنڌو تهذيب جا ڪيترائي ماڳ، لکيو، لوهري ۽ شايد، بوبڪ (54) هئا، ۽ سنڌو تهذيب وارن ۽ سندن ٽاڪرو پاڙيسرين جي وچ ۾ مکيہ لاڳاپو

انومان اهي تہ هتان ئي ڪتان هو. تَڪر واسي وڏيڪ اَن گهٽو ڪري هتان ونئي پورت ڪندا هوندا، جو تہ منڇر وارو تَر ڪانئن وڏيڪ سَرچو هو.

اِن ڍنڍ جي پسگردائيءَ ۾ جيڪي اڳ تاريخي ماڳ آهن، تن جي هڪ ڏيان جوڳي خاصيت هيءَ آهي تہ سڀ تمام گهڻ اُتانهينءَ تي آهن. مجمدار ڏنو تہ لال چتي Lal Chato ٿهڻي(ترهڻي) Trihni جو دڙو 8- ڊسمبر تي منڇر جي مٿاڇري کان رڳو 8 فوٽ مٿي هو ۽ پير مشاق Pir Mashak (شاهہ حسن) جي اوچائي بہ گهڻ وڌ ايتري ئي هئي. آبڪلاٽيءَ ۾ انهن ماڳن جو وڏو حصو پاڻيءَ هيٺ اچي ويندو هوندو ۽ روهندو Rohindo ۽ مادي بُت Made But تہ سڄي جا سڄا ٻڏي ويندا هوندا. پير لوهري ۽پير لکيو، جي منڇر جي سياري واريءَ حد کان ڪي چار ميل پري آهن، سي پسگردائيءَ واري پَٽَ کان اجا بہ هيٺ آهن ۽ گهڻ ۾ گهڻ لوهري آبڪلاٽيءَ ۾ سڄي جو سڄو ٻڏي ويندو آهي (55).

مجمدار جو خيال آهي تہ پنگار واري زماني ۾ سنڌو هن ويڪرائي ڦاڪ ۾ هاڻي کان وڌيڪ اوير طرف وهندي هئي، منڇر ڍنڍ کي پنهنجي ذري گهڻ سموري پاڻيءَ لاءِ ڪوهستاني نين تي ڀاڙڻو پوندو هو ۽ ان ڪري اها تڏهن اڄوڪي زماني کان ننڍي هوندي (56). جي اهو ائين هو تہ پوءِ اهي ماڳ، جي هاڻ رهڻ وٽان نٽا لڳن، تڏهن شايد وڏي ۾ وڏي ٻوڏ کان بہ چڱا مٿي هوندا. اهو پڻ تي سگهي ٿو تہ انهن جي چوڌاري بچاءَ لاءِ مٽيءَ جا بند آيل هجن، جي ڪڏهوڪر درياهہ جي ليٽ ۾ لڙهي ويا هجن. ٻوڏن رهائشي ايراضين کي بہ ذري گهڻ پاسي واريءَ زمين جي سطح تي آڻي بيهاريو آهي، ايتري تائين جو هاڻ اهي بہ سال جو ڳيل ياڳو پاڻيءَ هيٺ رهي سگهن ٿيون.

مجمدار هڪ ٻئي دلچسپ امڪان ڏانهن بہ اشارو ڪري ٿو. اُهو هيءُ تہ متان تاريخ کان اڳ جي زماني ۾ ٻيا نہ تہ لال چتو ۽ پير مشاق اهڙا ڳوٺ هجن، جن جون پونگيون، منڇر ڍنڍ جي هاڻوڪن مهاڻن جي مَڏن جيان ڪاٺ جي ٻُندن تي، پاڻيءَ جي مٿاڇري کان مٿيريون بيٺل هجن (57). اِن نظريي جو هڪڙو آڌار هيءُ بہ آهي تہ مجمدار کي انهن هنڌن جي کوٽائي ڪرائيندي اڏاوت جي عام سامان، سِرن يا پٿن جا ڪي بہ اهڃاڻ نہ مليا هئا ۽ نڪر جا ٽانوَ توڙي گهر جا ٻيا ٿپڙ ٽاڙي بہ نجي لٽ جي تهن مان کوٽي ڪڍيا هئائين. هت هيءُ واڌارو ڪري سگهجي ٿو تہ اڄوڪين حالتن ۾ انهن هنڌن تي اهڙيون

جايون ڏکيون قائم رکي سگهيون. ٻئي طرف، لوهريءَ ۾ پهڻ جي پيڙهه وارا گهر ناهيائي نہ وڃن ها، جيڪڏهن ڍنڍ جو ٻوڏ وارو متاڇرو اچوڪن ڏينهن کان گهٽو هيٺ نہ هجي ها.

اها ڳالهہ ڌيان جوڳي آهي تہ لال ڇتي ۽ مشاق جي "ٻيٺاون" ماڳن تان هڪ قسم جا نڪر ٽانو هٿ آيا آهن، جي تلهي ليکي جهڪر ۽ لوهم جي دڙن مان لڌل ٽانون جو سنُ آهن. ٻوريان ٻيئي دڙا، ڪوٽائي ڪرائيندڙ صاحب جي خيال ۾، سنڌو سڀيتا جي آخري دور سان واسطو رکندڙ آهن (58). خاص ڪري چنهون دڙي جي تنهان پوءِ ڪيل ڪوٽائيءَ جي روشنيءَ ۾ اهي ٽانو انهن ماڻهن جا ناهيل ڏسڻ ۾ ايندا، جن سُنڌو تهذيب وارا ماڳ ان جي زوال کان پوءِ وڃي وسايا هئا. انهن ٽانون جو جيڪو نمونو آهي، تنهن تي پروفيسر پگٽ هنن مختصر لفظن ۾ تبصرو ڪري ٿو: "انهن ۾ ڪيترائي عنصر آهن، جن مان ڪُلي ۽ شايد هڙاپا وارا وڌيڪ نمايان آهن، ٿوري گهٽي ڇٽَ آمريءَ جي بہ اٿن" (59). چانهون دڙي جي 'جهڪر' وارن متاڇرن تان جيڪي ٻيون وٿون هٿ آيون آهن، سي سنڌو ماترِيءَ ۽ اوپر بلوچستان جي اڳتاريخي ماڻهن جي ناهيل ڪنهن بہ شيءِ سان تر جيترو ميل بہ نٿيون کائين. البت اولهہ ۾ اجا اڳتي انهن جون مٽُ شيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. انهن هٿ آيل شين مان لڳي ٿو تہ اهو هنڌ ڪن اهڙن ماڻهن جي والار ۾ هو، جي هلڪيءَ سنبت سان، شايد فاتحن جي حيثيت ۾ آيا هئا.

سڀ ساڪون سهيڙيون تہ هينيون نقشو جڙندو، موئن جو دڙو پنهنجن پوين ڏينهن ۾ آدم سان ڳاهٽ ٿيل شهر هو. آدم شماريءَ ۾ واڌ جو سبب گهٽو ڪري پناهگيرن جي پالوٽ هئي، جي يا تہ وچ بلوچستان (60) کان يا سنڌ جي 'سنڌوءَ' وارن ننڍن ۽ گهٽ بچي سگهندڙ شهرن کان آيا هئا. 'سنڌوءَ' وارن شهرن مان ڪن کي اولهہ بلوچستان کان يا اولهہ ۾ اجا بہ پري کان ڪاهي ايندڙن اچي والاريو هو. پانئجي ٿو تہ انهن نون ماڻهن آمريءَ ۽ سنڌو ماترِيءَ جي انهن هنرن ۽ ڪاريگرين کي پنهنجو ڪيو هوندو، جن تي سندن دل وري هوندي (61). ان لاءِ شايد ڪين مڪاني فنڪارن ۽ ڪاريگرن کي زوريءَ پرتي ڪرڻو پيو هوندو. خيال ۾ اهڙي 'وحشين' جي تصوير اُڀري ٿي، جن سهنجي سوپ پاتي هوندي ۽ جي پنهنجن ماري مڃايلن جي ڪارنامن کي ڌڪار جي نظر سان نہ ڏسندا هوندا.

پر موئن جي دڙي جي جنهن زوال هيءُ انقلاب برپا ڪيو، تنهن جو مکيه ڪارڻ ڪهڙو هو؟ ڇا اهو ڪارڻ انهن وحشين جي برجستائيءَ ۽ هٿيارن جي برتريءَ ۾ ڳوليو وڃي (62)، جن جي اڳيان شهر وارن جو وڏو تعداد ٿوري هنر به ڪم نه آيو؟ اها به پوري سمجهاڻي آهي، پر آءٌ گذارش ڪندس ته جيڪڏهن اسين سنڌو تهذيب وارن جي آخرين ڪمزوريءَ جو ڪارڻ هڪڙو ٻيو انومان ڪري وٺنداسون، ته جا تصوير اکين آڏو ايندي. سا پاڻ وڏيڪ ۽ سياويڪ دل سان لڳندڙ هوندي.

سمجهو ڪٿي ته سنڌوءَ جي رخ ۾ سکر کان مٿيرو جنهن مصيبت آٿيندڙ ڦيري ڏانهن اڳيئي اشارو ڪيو اٿئون، سو سچ پچ اچي ويو آهي. ڦيري واري هنڌ ۽ سيوهڻ جي وچواري پَٽ ڪي ساليانو ليٽ جي پوري پاٽيءَ ملڻ جي بدران پراٽي پيٽ جي معرفت رڳو بيقاعدي ۽ عارضي وهڪرو ملي ٿو. انهيءَ ڦيري جو وڏي ۾ وڏو ڏک ان تر جي ڏکڻ واري تر کي لڳي ٿو. سو ان تر جا ماڻهو لڏي وڏيءَ گاديءَ ۾ ڳاهٽ ٿين ٿا، ان آسري ۾ (اتان جي پروهت راجا جي سڳورپ جي ڪري شايد) ته اتي سندن پرجهل ٿيندي. شهر کي بچائڻ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي وڃي ٿي. پوکي ۾، جنهن جو آڌار هاڻ نين ۽ برسات تي وڃي رهيو آهي، واڌارو ڪيو وڃي ٿو، جتان ڪٿان اَن جا انبار گهرايا وڃن ٿا. درياءَ جي ديوتا کي ٻاجهه ڪرڻ لاءِ جيڪي لڳاتار پرارٿنائون ڪيون وڃن ٿيون، تن جو ذڪر ئي ڪهڙو پر سڀ اجايو. ٺاڪرو ملڪ ۽ ڪاڇي جي چشمن ۽ نين جو وري قدر ٿيڻ لڳي ٿو، وڏا ياڳ چٽيا تن جا، جي اتي اجهو ڳولي سنڌوءَ ۽ ان جي ريڇڪن کان اجا تي وڃن ٿا. هيءَ خبر پهاڙن جي آرپار پکڙجي تي وڃي ته سنڌ جا چراگاهه ان قوم جو انعام آهن، جا وارو ڪندي ۽ وارو ڪيو ٿو وڃي. اولهه وارا وحشي ابهرا ڪوچ ڪندا چڙهي اچن ٿا ۽ پنهنجا اڏنگا ڇاپرا تياڳيل وستين ۾ ڪڙا ڪن ٿا. جنهن زمين هڙپا جي ڪڙمين جي دل ڪٽي ڪري ڇڏي هئي، تنهن زمين مان هڪ مال وند قوم، ڏکئي سکئي گذران ڪرڻ تي هريل هِجڻ ڪري، چڱو قوت ڪڍي ويندي. هوڏانهن، موئن جي دڙي جي خلق جون قطارون اُتر اوپر ڏي وڃي رهيون آهن، جتي سندن درياءَ ساڳي ئي پراڻي رنگ ڍنگ سان وهي رهيو هوندو. باقي کي ٿورا ماڻهو، هيٺا ۽ مسڪين

وجي بچن ٿا، جو نوان آيل جانئا، لـٽ ڦـر جي ٻـڪ کان ڇتا، حملي لاءِ سـنبري اچن ٿا ۽ 'جيريڪو'[1] جـون پـتيون سُـتت ٿي نمي وجن ٿيون.

هينيـنءَ سـنڌو مـاٿر جـي اڳـتـاريخ ۾ آيـل مـوڙ جـي هــــن انـدازي (re-construction) ۾ ڏڪيبازي برابر گهٽي آهي، پر اهو مجيو ويندو تـه ان ۾ ڪابـه اهڙي ڳالهه ڪانهي، جا آڳاٽن اهڃاڻن جي ٿوري گهٽي سـاک سان يا سنڌوءَ جي طبعي خاصيتن ۽ وهنوار جي جيـتري ڄاڻ اٿئون، تنهن سـان اڻ نهڪندڙ هجـي. سنڌو تهذيب سنڌ انـدر پـاڻ ۾ ڇڳـيءَ پـر پـوتـل هئـي ۽ ان کـي جـن مـاڻهن تبـاهـه ۽ برباد ڪيو هو، تن پنهنجا ورلي ڪي نشان ڇڏيا آهن. اهڙن ماڻهن هٿان بربـاديءَ کان اڳ جيـڪڏهن دريـاءَ جي رستي مٽ واري قدرتـي آفت اچـي ڪڙڪـي، تـه ان تهذيب جو اِئين ڦـِتي ناس ٿيڻ اڻ ٽر ٿي وڃي ٿو.

بيون حقيقتون پنهنجي پنهنجي جاءِ وٺي بيهن ٿيون. جن ڳوٺـن جا اهڃـاڻ منڇر ڍنڍ جي هاٺوڪي ڇيهه اندر لڌا ويا آهن (63)، سي سنڌ ۾ سنڌو رياست جي زوال واري دور جا يا ان کان ترت پـوءِ جا لڳن ٿـا. ترجي مـاڻهن جو مکيـه ڏنڌو اوائل کان ضرور مڇيون مارڻ هوندو: پر 'آمري' ۽ هڙپا وارا ماڳ اڄوڪي رواجي پاٽي ليک کان ڇگيرڙي پنڌ تي آهن. اِن جي پڌري سمجهاڻي هيءَ آهي تہ جنهن زماني ۾ اوائلي ماڻهو اِن ڍنڍ ۾ مڇي ماريندا هئا، تنهن زماني ۾ اهـا ڪافي سُـسي ويئي هئي. انهيءَ سوس جو وڏي ۾ وڏو ڪارڻ اهو ٿو ڀائنجي تـه ان ڪيَ سنڌوءَ جي ليٽ جو پـاڻي نـہ ملندو هونـدو. سـکر کـان مٿيرو دريـاءَ جي رستي مـَٽَ جوقدرتي نتيجو اهو ٿي ٿي سگهي ٿو (64).

۽ جي اسـان سـنڌو مـاٿريءَ تـي آيـل انهـيءَ قدرتـي مصيبـت جـي اڳيـاڙي ٻڌائـون تـہ منڇـر ڍنڊ جي اولهـه ۽ ڏکـڻ ۾ ڪوهسـتاني ۽ ڪـاڇي جـي آڳـاٽن اهڃاڻن جي هڪ عجيب خاصيت جي خاطريءَ جوڳي سمجهـاڻي ڏيئي سـگهون ٿـا. اهـا عجيـب خـاصيت آهـي آمـريءَ جـي زمـاني وارن ڳوٺـن (65) جــي پسگرداڻيءَ ۾ سنڌو تهذيب وارن جي ٿاڪن (66) جي موجودگي. اهي ٿاڪ يـا تـہ مذڪور ڳوٺن جي وچ ۾ پکڙيل آهن (67) يا وري انهن سان اڻين رليل مليـل آهن، جو وري ڏار نٿا ٿي سگهن (68).

---

[1] ماني سمنڊ واريءَ ماٿريءَ (هاڻ اُردن ۾ آهي) جو هڪ آڳاٽو شهر. ڪنعانين جو پهريون شهر، جنهن تي بني اسرائيل حملو ڪري قبضو ڪيو هو. مترجم

خود آمريءَ ۾، لوهريءَ ۾ ۽ غازي شاهه ۾ چٽي تهذيبي اهو ثابت ڪري ٿي تہ سنڌوءَ وارن اهي ماڳ آمريءَ وارن جي ڇڏي وڃڻ کان پوءِ شايد گهٽ، پوءِ والاريا هئا. اُها اهائي ثابتي آهي، جنهن تي آڳاٽن اهجاڻن جي ڄاڻن جي هيءَ راءِ بڌل آهي تہ آمري تهذيب ميدانن جي مهان تهذيب کان آڳاٽي آهي. مجيوسين تہ ائين هوندو، پوءِ پلا هي جو بين هنڌن تي بنهي تهذيبن جي وچ ۾ لهه وچڙ جا اهجاڻ ملن ٿا، تن جي ڪهڙي تاويل ڪجي؟ ڇا اهي ماڻهو، جن اڳتي هلي موهن جو دڙو ناهيو، سي ڏکڻ بلوچستان کان تيندا سنڌو ماتريءَ ۾ گهڙيا هئا ۽ ڇا اِهي هنڌ سنڌن درجي بدر جي ترقيءَ جون عارضي منزلون هئا؟ يا جي سنڌو وارا ڪنهن بئي هنڌان آيا هئا تہ ڇا هنن پنهنجي گادي ميدانن ۾ رکندي، وڏي وچي ٽڪرن جي اوٽ ۾ بينڪون وڏيون هيون؟ بنهي حالتن ۾ هو آمريءَ وارن ، اڻ گڏجي جيئندا نظر اچن ٿا. پر اسين سنڌن ناتن بابت ڏکوئي هٿي سگهون ٿا. جيڪا ثابتي آهي، تنهن مان، يا ائين ڪٿي چئجي تہ برخلاف ثابتي نہ هجڻ جي ڪري (69)، ائين معلوم ٿو ٿئي تہ بنهي جي وچ ۾ رواداري هئي، پر ايتري ڊيگهہ نہ هئن، جو هڪبئي جي تمدنِ تي اثرانداز ٿي سگهن. شڪ ناهي تہ بنهي جي وچ ۾ مالُ مَتَ بہ تيندي هئي ۽ جيئن تہ سنڌو رياست وڏيڪ طاقت واري هئي، اِن ڪري ٿي سگهي ٿو تہ آمريءَ وارا سنڌن ڏنَ پروُ هجن (70).

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ سنڌوءَ وارن ڪوٽ عليمرادُ قوسي لڪ جي مُنهن جي بچاءَ لاءِ ناهيو هو. اهو لڪ وچ بلوچستان ۽ سنڌ جي وچ ۾ هڪ مکيہ واٽ آهي. پر هنن جون ڏکڻ طرف وارن ٽڪرن ۾ جي بينڪون آهن، سي رواجي ڪليل ڳوٺ آهن ۽ نہ حاڪمن جا ڳڙهہ. اها ڪهڙي ڳالهہ هئي، جنهن هنن کي اِن ٿاڪرو ملڪ ۾ آمريءَ وارن سان گڏجي رهڻ يا ماڳهين اِن ملڪ ۾ اچي رهڻ تي راضي ڪيو هو؟ ڪرچات ۽ شاهه جي ڪوٽڙي وارا 'سنڌو' ٿاڪ ڄڻ تہ ڪي خال ٿا پرين، جي ٿاڪرو ملڪ مان اُتر کان ڏکڻ ويندڙ 'شاهراهہ' سان لڳو لڳ "آمري" بينڪن جي زنجير ۾ هجن. ان مان اهو انومان ڪڍي سگهجي ٿو تہ هو گڏجي جيئندا هئا. اها شاهراهہ سنڌونديءَ جي اولهہ پاسي، متينءَ ۽ هينينءَ سنڌ جي وچ ۾ ضرور هڪ سٺائي واٽ هوندي. ڇا اسين اهو پانيون تہ اِها واٽ ڪنهن ساموندي بندر تائين ٿي ويئي، يا اها اڳتي وچي ۽ الهندن ملڪن سان

خشڪيءَ رستي تيندڙ واپار جي ڪنهن مکيه واٽ سان تي ملي؟ چاڻايل هنڌن جي ڏکڻ ۾ ڏسوي (Desvi) نالي هڪ ننڍو سنڌو تهذيب جي زماني جو ماڳ آهي. اهو ماڳ تڏهن ترڙي گجي (Tharri Gujo) ڏانهن ويندڙ واٽ ۽ ان واٽ جي ٻه واٽي واٽان هوندو، جيڪو عاملاڻو (71) (Amilano) ٽپندو، پابوڻي (Paboni) ناڪي، لسبيلي جي پَٽَ ۽ ان کان پرتي وڃي ٿو.

اهي چاڻايل نالن وارا هنڌ ضرور اِن واٽ سان وکر کڻي لنگهندڙ قافلن جي ڪري اُسريا هوندا، پر هڪ ٻي سمجهاڻي ٻه آهي، جا نه رڳو انهن ننڍڙين وسندين کي پر سنڌ جي ٿاڪرو سرحد واري ڏيهه ۾ جي سنڌو تهذيب جا ٿاڪ هئا، تن سڀن کي به ليکي ۾ آڻي ٿي ۽ انهن بينڪن جي ساڳئي ڏيهه اندر آمري بينڪن سان لاڳاپي جي جا الڳ الڳ نوعيت آهي، تنهن جي پڻ وضاحت ڪري ٿي. اها سمجهاڻي هيءَ آهي ته سنڌوءَ وارن جون بينڪون سندن تهذيب جي پوڻائيءَ واري زماني جون آهن، ته اِن تهذيب وارن مان ڪي پَٽن ۾ پيٽ قوت نه ڪري سگهيا ته اُتان لڏا پٽي وڃي ٽڪرن ڪان نڪتا ۽ پنهنجن آمريءَ وارن پاڙيسرين جا مزمان ٿيا. پنهنجا اجها ڏنپ ٻُنيءَ ۽ ڊال ۾ آمريءَ وارين وسندين جي پير ۾ اڏيائون. توڻنگ ۽ نئنگ ۾ لڳي ٿو ته آمريءَ وارن ڪين پنهنجي ڳوٺ اندر ئي رهڻ ڏنو (72). ڪرچات ۽ شاهه جي ڪوٽڙي ۾ هنن پنهنجا ڳوٺ آمريءَ وارن جي ڳوٺن جي وچ ۾ جي خال هئا، اُتي ٻڌا. انهن سڀني هنڌن تي اڄ به ٻارهوئي پاڻي ملي ٿوءِ ٿوري گهڻي پوک به ڪئي وڃي ٿي. اُتي اهي مَٽ جيترا لڏي آيل ڪم ڪري ۽ پراڻن ٽانيڪن رهاڪن جي پيٽ ۾ پنهنجي نئين حيثيت تي راضي رهندي هانو جهل جيترو قوت ته ڪڍي تي سگهيا.

درياءَ جي رستي مَتَ واري اِها فرضي مصيبت نه به اچي ها، تڏهن به متينءَ سنڌ تي اُتر کان حملي ٿيڻ جي حالت ۾ پڻ ساڳي ٽڪرن ڏي لڏ پلاڻ ٿئي ها. يا ماڳهين اِئين به ٿي سگهي ٿو ته 'سنڌوءَ' وارن جا جيڪي ڳوٺ آمريءَ وارن جي ڳوٺن سان رليل مليل آهن، سي محدود پيماني تي بينڪن وجهڻ جا مثال هجن. اهي بينڪون متان گهڻو اڳ وڏيون ويون هجن. اجا به ڪا اهڙي ثابتي ملي سگهي ٿي، جا ظاهر ڪري ته جيڪي ماڻهو سيپتا جو سمورو ٽڪسات کڻي سنڌوءَ جي ميدانن ۾ اچي پرگهٽ ٿيا هئا، تن اِهو سيڪجهه نيٺ به پرايو ڪتان هو. پر آءٌ نٿو سمجهان ته پوءِ ٽڪرن جي پاسَن کان اهي هنڌ سندن سنڌ ڏانهن ڪوچ جُون آخري منزلون معلوم ٿيندا (72 الف).

هيءُ موئن جي دڙي جي پوين ڏينهن جو خيالي ناٽڪ رچايو اٿم، تنهن جي هڪ گهٽ پوئين ڏيک ۾ شهر وارن جي اڪثريت کي اُتر اوير ڏانهن لڏيندي ڏيکاريو اٿم ته جيئن وچي درياهه پيڙا ٿين، جو سنڌن شهر کان منهن مٽي ويو هو، انهيءَ خيال بابت ڪٿي چا به سوچيو وڃي، پر اسان کي گهٽ ۾ گهٽ اهو ويچار ته ڪرڻوئي آهي ته آخر موهن جي دڙي جي اڪيچار رهواسين ساڻ ڪهڙي ويڌن ٿي هئي آيا سندن رياست جي تباهي هوريان هوريان آئي هئي يا اوچتي ۽ اها تباهي ڪنهن آسماني آفت جي ڪري آئي هئي يا انساني دشمن هٿان. ”آخري ڪوس“ جا جيڪي شڪار ڪوٺاين نروار ڪيا آهن (73)، سي ٿي سگهي ٿو ته رهيا کهيا بيحال شهرواسي هجن، جيڪي عام لڏپلاڻ کان پوءِ به پنهنجا ڪک نه ڇڏي سگهيا هجن شاهي آدم شماريءَ جا ڪٿا، جن ڪاهي آيل ڪنڪ سان پيڇاڙيءَ تائين ويڙهه ڪاڏي هوندي. جيتوڻيڪ اِن ڳالهه جي ڪا سڌي ثابتي ڪانهي ته موهن جي دڙي مان، ڏسيل مفروضي موجب ٿي ڪا لڏپلاڻ ٿي هوندي، پر اُنهيءَ تر ۾چقمقي پهڻ جا اوزار واپرائيندڙ ماڻهن جي والار جا انيڪ اهڃاڻ مليا آهن، جنهن تر مان آءٌ سمجهان ٿو ته درياءُ جو مڪيه وهڪرو اتر اولهه سنڌ جو تر تياڳي، وچي وهڻ لڳو هوندو. هيءَ حقيقت ته اِنهن مان گهڻا هنڌ ڏسڻ ۾ وڏي پيماني تي عارضي پڙاءَ تا اِجن، سا حقيقت اِن نظريي جي فائدي ۾ آڻي سگهجي ٿي، توڻي جو پڳل ٿانون جي نڪرن جي گهڻ مان هيءُ انومان پڻ نڪري سگهي ٿو ته جڏهن جڏهن به ريٺي واهو اِن ترڪي ٻوڙيندو هوندو، اتان جا ماڻهو تڏهن تڏهن اجهي ونڻ لاءِ وڃي اِنهن هنڌن تي ڇڙوڇڙ ٿاڪ ڪندا هوندا. انهن آڳاٽن واهڙن جي سنوت ۾ اڪيچار پٿن ۽ پيٿن جي هلڪين اُتانهين تي جيڪي ٿانون جا نڪر ڦهليل آهن، تن ۾ چقمقي پهڻ جي ڏار وارن اوزارن جو اڪثر ليڻ گهٽ ۾ گهٽ اهو ته ثابت ڪري ٿو ته جن هٿ ڏاڀو ڪيو هو، تن ۾ تاريخ جي زماني کان آڳاٽا ماڻهو به هٿا. هنن مان گهڻا ماڳ ويجهي ۾ ويجهي چقمقي پهڻ واري ٽڪر کان به پنجاهه ميل پري آهن (74).

ساڳئي تر ۾ هڪڙي ٻي جاءِ، جا پڌري پٽ وڌيل ٿانيڪي ۽ ٽرائٽي وسندي هئي، سا آهي ڊب ڊيٽري (75). هيءَ ڏسڻ ۾ هيڪلي ويڳاڻي پٽ تي اِچي، جا پٽ کان سو فٽ کن اُتانهين آهي ۽ ان جو متاڇرو، جو اڌ چورس ميل کن هوندو، سو نيڪراٽ سان ڍڪيل آهي. اولهه واري پاسي اِها نيڪراٽ

موهن جو دڙو - ٿُل تان اولهہ ڏانهن ڏسندي.

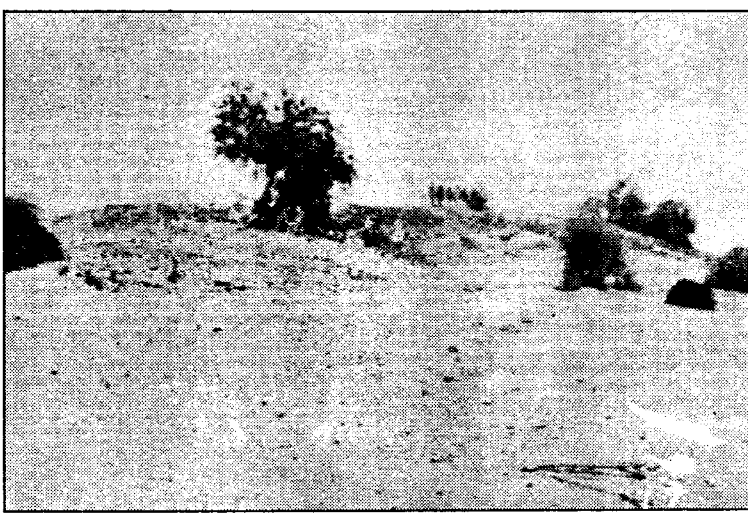

'ٿيِڙ' (Ther) ممڙو، تعلقي روهڙيءَ جي پرسان سنڌو دؤر جي هڪ بستيءَ جا آثار.

قدرتي ويجهڙائيءَ ۾ اُڏري آيل واريءَ جي هيٺان لڪي ويئي آهي. اِئين ڇئي سگهجي ٿو تہ دِپ ڊيٽريءَ جا رڱو مٽيان تهہ واريءَ جا آهن ۽ ان جي هيٺان ڪو وڏو شهر پُوريل آهي؟ تُرت ڏکڻ اوپر واري پٽ تي هڪڙو کوهہ لڌو ويوهو، جيڪو زمين جي مٿاڇري کان ڪي چار فٽ هيٺتي هو. اهو کوهہ گهير ۾ پنج فٽ کن آهي، پر پاسن جي هر قطار ۾ رڱو نو سـرون اٿس، جي سڀ هڪ ئي ڪاڇي ۽ قالب جـُون نہ آهن. اهي سـرون اُڀيون نَہ پر آڏيون گولائيءَ ۾ لڳل آهن ۽ پاسي کان ڏسڻ تي وَنگ جو ڏيکَ ڏيون ڏين. اوساريءَ جو اهو نمونو موئن جي دڙي جي انيڪ کوهن جي اوساريءَ کان بنهہ نيارو آهي.

وڌيڪ ثابتيءَ کان سواءِ دِپ ڊيٽريءَ جي عمر ٻڌائڻ ممڪن نہ آهي. اميد ڪري سگهجي ٿي، تہ ڪڏهن نہ ڪڏهن اتي پڻ کوٽائي ڪئي ويندي. ريٺي ماٽري کان ڪي پنجاهہ ميل هيٺيرو ڏکڻ اولهہ ۾ هڪڙو ماڳ آهي، جو پڻ سنڌو تهذيب سان لاڳاپيل ٿي سگهي ٿي. هيءَ هڪ دڙي آهي، جنهن جي پکيڙ ايڪڙ کن ٿيندي. ان جو مٿاڇرو پڻ ڪيترن ئي وٿن سان پريل آهي، جن ۾ چقمقي پهڻ جا ڌار وارا اوزار ۽ نڪر جا ٺـُـڪر ٿانوَ بہ اچي وڃن ٿا. کوٽائيءَ ۾ هڪڙيءَ جاءِ جي پيت بہ نڪتي آهي، جا پڪين سرن جي آهي. ان دڙيءَ جو نالو 'ٿيڙ' Ther آهي ۽ 'ممڙي' کان ڪي ٿي ميل اوپر ۾ هڪڙيءَ واهيءَ وٽ آهي، جيڪا ريٺي نديءَ ڏي وڃي ٿي (76). ممڙي جي ويجهو بہ وڏيون اٿانهيون ايراضيون نڪرن سان ڇانيل آهن. هتان جهونا واهڙ هاڪڙي جون شاخون، جي سُڄ منجهہ پري پري نڪري ويون آهن، گڏجي نار جي وڌيڪ سوڙهيءَ ماٽري ۾ ڏانهس وڌڻ شروع ڪن ٿيون.

مٿينءَ سنڌ ۾ سنڌوءَ جي اوپر طرف هڪ ٻيو ماڳ آهي، جو ضرور ڪنهن اهميت وارو هوندو ۽ گهڻو ڪري سنڌو تهذيب سان واسطو رکي ٿو. اهو ماڳ روهڙيءَ کان اڍائي ميل کن ڏکڻ اوپر طرف آهي ۽ هڪ صدي اڳ ناراواهہ جي کوٽائيءَ ڪندي زمين جي مٿاڇري کان ڏهہ ٻارهن فٽ هيٺان نڪتو هو ان جي انيڪ گهرن جا بنياد پڪين سـرن جا هئا. اهي گهر اٽڪل پنج وال ڊگهي مفاصلي تي ڦهليل هئا. هڪڙو ڇڻ فٽن کان وڌيڪ ويڪرو کوهہ بہ هو، جنهن کي کوٽي ڏنو ويو تہ ٻيا ٻارنهن فٽ اونهون نڪتو. هڪڙي پٽرائين اوساريءَ سان پيت بہ لڌي ويئي ۽ ڪجھ جهڙين شين ۾ نڪر جا ٿانو، وڏي تعداد ۾ ٻارن جا نڪر جا رانديڪا ۽ پهڻ جا تور وٽ بہ هٿ آيا (77).

ناري ماتريءَ ڪان ڪي اڍائي سو ميل هيٺ ڏکڻ ۾. جتي ڦاٽ وري هاڪڙو سڏجڻ لڳي تو. اسان کي سنڌو تهذيب جو هڪرو بيو هنڌ مليو تو. اهو منهنجي تعلقي ۾ 'نهتي' (Nuhto) جي پرسان آهي ۽ نالو "ڳاڙهو ڀڙو" (Garho Bhiro) اٿس. هينئين سنڌ ۾ تر جي الهندي ڇيڙي جي سنوت ۾ جي ڀٽون آهن، تن بابت آءُ اڳيئي ٻڌائي چڪو آهيان (78) تہ اهي سڌي پٽ تان اٺين اُمالڪ اُٺن تيون، ڇٽڪ سمنڊ جي ڪپر سان اُڀريل ڇپون. ڳوٺ نهتي جي ويجهو بہ ڊڙا آهن. انهن مان هڪڙو ميدان ۾ اڳتي نڪتل پٽ تي آهي. بيو دڙو وري انهيءَ ميدان ۾ فرلانگ کن 'ڪپر کان اندر' بيٺل آهي، جيئن جهنگ جي سمنڊ ۾ ڪو بيٽ.

پٿر سان لاڳاپيل دڙي تي هڪڙي ڪوٽ جا چٽا اهڃاڻ آهن، جو نسبتي طرح نئين زماني جو ڏسڻ ۾ اچي تو، پر ان تي ڦهليل ٺڪرن ۾ اهڙا نمونا بہ آهن، جي الهنديءَ سنڌ جي اڳتاريخي تمدنن جي خاصيت آهن. هتي لڌل پيلي رنگ جي هڪ ٺڪري تي سگهي تو تہ جهڪر واري زماني جي ٿانون جي هجي. 'بيٺ' جهڙو دڙو، ڳاڙهو ڀڙو، پٽ کان 25 فٽ کن اُتانهون ۽ پنجن ڇهن ايڪڙن تي پکڙيل آهي. جيئن اِن جي نالي مان ظاهر ٿئي تو، اهو پڪل مٽيءَ جي دز ۽ ٿانون جي ٺڪرن سان لال لڳو پيو آهي.

متاڇري تان لڌل وٿون گهڻو ڪري سنڌوءَ جون آهن. جا ڳالهہ خاص ڌيان لهڻي، سان آهي ٿُنگر ٿانون جي گهڻ ۽ گونا گوني. ٺڪر جا ڪنگڻ، چقمقي پهڻ جا ڌار وارا اوزار، نيم قيمتي پهڻن جي چـل ۽ ٽامي جي ڪاٽڻ جا ٽوٽا ٽوڙي ڳاريل پر اٽسُوڌيل ڌاتوءَ جا ننڍا ڳنڍا پڻ هٿ آيا آهن. چٽساليءَ وارن ٿانون جي ٺڪرين تي جيڪي شڪليون نهيل آهن، تن ۾ هڪڙي ڪجيءَ جي پن جهڙي آهي، ۽ اُڪريل ٿانو بہ چڱي خاصي تعداد ۾ آهن. اهڙا ٿانو پر واري 'اپبيٺ جهڙي' دڙي تي بہ نمايان آهن. انهن جو چوکو انگ رنگ جوگهاٽو خاڪي آهي ۽ جهانگاڙ (Jhangar) وارن ٿانون سان ميل کائيندڙ لڳي تو (79).

هيل تائين هٿ آيل ثابتين مان ظاهر تو ٿئي تہ نهتو سنڌو تهذيب جي زماني جي وسندي هئي، جنهن کي پوءِ، چنهون دڙي جيان، جهڪر ۽ جهانگاڙ وارن ماٺهن اچي والاريو. ان جي بيهڪ دلچسپيءَ واري آهي. جيڪڏهن اسين ميجر ريورٽيءَ جي نظريي کي قبول ڪريون تہ پوءِ اسان کي اهو سمجهڻو پوندو تہ نهتو سمنڊ جي هڪ کاريءَ جي اپرندي ڪپر تي هو. اها کاري سنڌو تهذيب جي

ڏينهن ۾ اُتر ۾ گهٽو پري هلي ٿي ويئي. هينئر بہ نهتو سمنڊ جي متاچري کان رڳو 25 فوٽ مٿي آهي. حالانڪ ڪڇ جي رڻ کان اُن جو مفاصلو پنجاهہ ميلن کان گهٽ ناهي ۽ اچوڪي ڪليل سمنڊ کان بہ سو ميل کن پري ٿيندو. سمنڊ جي اڳتاريخي ڪپر ۽ ان جي لاڳاپي سان نهٽي جي بيهڪ بابت ڪنهن راءِ قائم ڪرڻ ۾ تڪڙ نہ ڪرڻ گهرجي. گهٽ ۾ گهٽ تيستائين، جيستائين اسان ڪي اِها پڪ نٿي ٿي وڃي تہ هاڪڙي جي ڪنڌيءَ سان اچا هينيرو پنگار واري زماني ۾ ڪابہ ڀي وسندي ڪانہ هئي. هيءَ ڳالهہ چاٽائڻ جوڳي آهي تہ نهٽي کان اٺ ميل هيٺ، نئين ڪوٽ وٽ هڪڙو پڊ اهڙو بہ آهي، جيڪو شايد ٻوڏي زماني جو آهي. اهو دڙو هاڪڙي جي ساڄيءَ ڪنڌيءَ تي يعني لٽاسي زمين ۾ آهي (80). ڪي ٿورا ميل اڃا بہ هيٺ ڊوري پُراڻ ۽ هاڪڙي جو دوآبو آهي.

جيڪڏهن نهٽي واري بينڪ انهن ڏينهن جي آهي، جن ڏينهن ۾ سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ جو وڏو يا گهٽ ۾ گهٽ چڱو چوکو مقدار نيم سان هاڪڙي واري گهاري منجهان وهندو هو، تہ پوءِ ٿي سگهي ٿو تہ نهٽو، درياءَ جي پتڻ هجڻ ڪري، موئن جي دڙي واريءَ رياست لاءِ ڪا اهميت رکندو هجي. جڏهن انهيءَ امڪان کي تہ مڪيہ اندروني اچ وڄ پاڻيءَ رستي ٿيندي هئي آڏو رکجي ٿو، تڏهن هيءَ ڳالهہ عجيب ٿي لڳي تہ اِن تهذيب جي اهڃاڻن ۾ ٻيڙين جا تمام ٿورا چِٽ مليا اٿئون. اُنهن ۾ جنهن نموني جون ٻيڙيون ڏيکاريل آهن، سي ساموندي تہ ٿي نٿيون سگهن، اهي رڳو ڍنڍن ۽ ندين ۾ هلڻ جهڙيون هونديون. جيسين ڪي ٻيون ثابتيون هٿ اچن، تيسين اهو سمجهڻ واجبي ٿيندو تہ سنڌو تهذيب وارا سمنڊ جهاڳيندڙ قوم نہ هئا. ۽ جيڪڏهن هنن جو ڪو سمنڊ رستي واپار ٿيندو بہ هو تہ اهو ٻين جي هٿن ۾ هوندو (80 الف) ناري هاڪڙي جهڙا واهڙ، جن جا وهڪرا ڪي گهٽا ڦرندڙ گهرندڙ نہ هوندا، تن ۾ ٻيڙين هاڪارڻ لاءِ ڪنهن وڏيءَ اٽڪل يا ڪاريگريءَ جي ضرورت نہ پوندي هوندي. انهيءَ ۾ ڪو شڪ نہ هجڻ کپي تہ ڳاڙهي پِـڙي تان جيڪي چقمقي پهڻ جا ڏار وارا اوزار لڌا ويا آهن، سي اوزار يا پهڻ جنهن مان اهي اوزار نڪتل آهن، سي اوزار يا پهڻ اڍائي سو ميل پري اُتر ۾ روهڙيءَ جي پرباسي کان پاڻيءَ رستي آندا ويندا هئا توٽي جو سُڪيءَ رستي اولهہ ۾ ان کان بہ اڌ پنڌ تان اِهو پهڻ اچي پئي سگهيو. اِئين وسهڻ لاءِ سبب آهي تہ ارڙهين صدي عيسويءَ ۾ ناري هاڪڙي رستي

ساڳئي هنڌان اڏاوتي پهڻ آندو ويو هو. البت اِئين تنهن سال ٿي تيو هوندو، جنهن سال تمام وڏي ٻوڏ آئي هوندي (81).

جنهن ٻئي هنڌ بابت اسان کي پڪ آهي تہ اهو بہ سنڌو تهذيب جي ڏينهن ۾ سمنڊ تي يا سمنڊ جي تمام ويجهو هو، سو آهي ٺرڙوگُجو (Tharro Gujo)، جو ٺٽي کوٽ اندر هو اهو هنڌ ٺٽي کان ڏهاڪو ميل اولهہ طرف آهي. پر اهو بنيادي طرح هڪ 'آمري' بينڪ آهي ۽ اُتان جيڪي بہ ٺوريون گهٽيون سنڌو تهذيب جون وٿون آيون آهن، سي ايتريون اهم نہ آهن (82).

اسان سنڌو 'رياست' جي ڏاکڻي ڀاڱي جو هيءُ جيڪو جائزو پيش ڪيو آهي، تنهن مان ڪيترائي انومان ڪڍي سگهجن ٿا. اِن جائزي ۾ ڪيترا خال بہ آهن، جن کي حال في الحال قياس آرائيءَ سان ئي پري سگهجي ٿو. جيستائين اِها قياس آرائي لاڳاپيل ثابتيءَ سان نهڪي اچي ٿي، تيستائين ان کي ليکت ۾ آڻڻ ۾ ڪو اهم ڪونهي. آءٌ ڪِن ويچارن ڇاڻاڻ جو جوکو تہ کڻان پيو، پر اها پروڙ اٿم تہ مٿان بيون سمجهاڻيون وڌيڪ مناسب هجن، يا ماڳهين نيون کوجنائون منهنجن ويچارن کي غلط ثابت ڪري ڇڏين.

پائنجي ٿو تہ چوماسي جُون ڏکڻ اولهہ واريون هوائون اڳتاريخي زماني ۾ هاڻي کان وڌيڪ سگهاريون هيون. ممڪن آهي تہ اهي سنڌ جي اولهہ ۽ اُتر اولهہ تائين لڳنديون هجن، ۽ اهو تہ سنڌوءَ جي هيٺينءَ ماتر ۾ برسات شايد قدري سرسُ ۽ نيمائتي پونڌڙ هئي، توڻي جو ٺڏهوڪيءَ ۽ هاڻوڪيءَ برسات ۾ فرق ايترو گهڻو نہ هو، جيترو ڪڏهن ڪڏهن ڇاٽايو وڃي ٿو. هي جو اَن وڏي شاهي پيماني تي ميڙيو ويندو هو، تنهن مان ڪنهن حد تائين ظاهر ٿئي ٿو تہ تن ڏينهن ۾ سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو ضرور، اڄوڪن ڏينهن جيان، اُتر اولهہ سنڌ جي گهٽ وڌ ساڳئي ئي تَر منجهان لنگهندو هوندو. ماڻهن پنهنجي گادي درياءَ جي پرپاسي ۾ ناهڻ جي پُل ڪانہ ڪئي هئي، ڇو تہ اتي ان کي سدائين درياءَ جي پائيندڙ وگهي ناس ٿيڻ جو ڊپ رهي ها. ٻئي طرف، سنڌوءَ جي وڏي اُتل منڊ منڊ تي سنڌن شهر ٻوڙي ڇڏيندي هئي، پر اِن کان هو ڪونہ ٿي ڊنا. موئن جو دڙو ۽ ٻيا شهر ۽ ڳوٺ جن هنڌن تي وسايا ۽ ٻوڏن پڇاڻان وري وري نئين سر ٻڌا ويا هئا، تن هنڌن جي ڪشش هيءَ هوندي تہ اهي ضرور اهڙين چوٽين نديـن يا سائو گهارن جي پر پاسي ۾ هوندا، جن ۾ ورهين جا ورهيہ ڪافي پاڻي رهندو هوندو، پر ايترو گهڻو بہ نہ جو هاجيڪار ثابت ٿئي.

اها ڳالهہ گهگهر ۽ مٿئين هاڪڙي جي ڪنڌين سان 'سنڌو' بينڪن جي سلسلي مان ڇٽيءَ طرح پڌري ٿئي ٿي. پر جيئن تہ انهن مان گهٽيون بينڪون انهيءَ متانهين ۾ متانهين هنڌ کان بہ مٿي آهن، جتان برف ڪائو ستلج ڪنهن سائو گهاري منجهان وهي وڃي گهگهر ۾ پوندي هجي (83). سو اسين اهو انومان ڪري سگهون ٿا تہ متان جمنا پوءِ بہ پنهنجو واڌو پاڻي آٽي چيتانگ ماتريءَ ۾ اڇلائيندي هجي، يا وري ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ انهن ڇوٽين ندين جي منهن واريءَ ايراضيءَ ۾ جيترو مينهن هاڻ پوي ٿو، تنهن کان ضرور وڌيڪ پوندو هوندو. بيشڪ هاڪڙو هنن اڪيچار ماڳن جي ميڙ کي اتر اوپر سنڌ ۾ ريڻيءَ جي پر پاسي وارن ماڳن سان ڳنڍيندو هو. پر انهن جي وچ ۾ ئي تہ اها ميجرريورٽيءَ جي بيان ڪيل ايراضي آهي، جنهن جي سيني تي مهراڻ پنهنجي پرائيءَ ڦرٽي گهرٽيءَ هلت جا چٽي ۾ چٽا نشان ڇڏيا آهن.

اهوئي اهو ٽڪرو آهي، جتي سنڌوءَ جو ڪابي پاسي هلڪو لوڏو بہ سندس رخ ۾ اهو وڏو ڦيرو آڻي سگهي ٿو، جو، منهنجي انومان موجب، سنڌ جي اُتر اولهہ ۾ سنڌو رياست جي ڦٽڻ جو مکيہ ڪارڻ ٿي ٿي سگهيو: يعني سنڌوءَ جي گهٽي پاڻيءَ جو ڦيرو وڃي ناري ۽ هينئين هاڪڙي منجهان وهڻ. شايد هينئين هاڪڙيءَ جي ڪنڌي تي نهٽي جهڙيون وستيون اهڙي ڦيري جي نتيجي ۾ اُسريون هيون، توڻي جو ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ جڏهن سنڌو پنهنجي اولهہ واري پيٽ ۾ ئي وهندي هجي، تڏهن بہ اُن جي اُتل جو پاڻي ناري ۾ ايتريءَ باقاعدگيءَ سان وهندو هجي، جو سنڌ جي واديءَ جي ڏکڻ اوپر واري اُها ڪنڌ اُن سبب اوتري ئي سائي ستابي ۽ آباد رهندڙ هجي.

بهرحال اسان کي اهڙي امڪان کي رد ڪرڻ نہ کپي تہ سنڌو ندي سنڌ منجهان پنهنجيءَ هڪ منزل تي ٻن جدا جدا شاخن مان وهندي هئي، جيڪي هڪٻئي کان پري پري هيون ۽ ٻنهي مان ٿي سگهي ٿو تہ هڪ، سال جو فقط هڪ حصو وهندي هئي.

حاصل مطلب تہ اسان کي سنڌو تهذيب جي پراڻن هنڌن جي وڌيڪ کوٽاين جو انتظار ڪرڻو پوندو، تہ جيئن اُتان هٿ ايندڙ معلومات منجهان اسين قديم زماني جي اُنهن گذري ويل ماڻهن جي گهرو زندگيءَ، سندن سماجي رسم رواج ۽ روايتن ۽ سندن ڌنڌن ۽ ڪاريگرين وغيره بابت پنهنجي ڄاڻ ۽ گهربل واڌرو

آئي سگهون پر ايترو سو اهي تہ اُن سنڌو تهذيب جي اصلوڪن ماڻهن جي کاڌ خوراڪ، سماجي رهڻي ڪرڻيءَ توڙي اُنهن جي راڄ ۽ رياست جي طور طريقي متعلق اسين هن لٽ پريل دائمي وهندڙ سنڌو درياهہ جي هاٺوڪي وهڪري، رخ رمز ۽ موج مستيءَ جي ڏسڻ ۽ جانچڻ سان بہ ڪافي ڪجهہ عام قسم جا نتيجا ڪڍي سگهون ٿا ۽ ائين پنهنجي اُن علمي مشاهدي ۽ عملي تجربي منجهان پرايل معلومات جي روشنيءَ ۾ جيڪڏهن سنڌو تهذيب جي اُن قديم معاشري جو ڪو نقشو پنهنجي سامهون آڻينداسون تہ اُن ۾ شايد غلطين ۽ اٽيوراين جو امڪان گهٽ موجود هوندو.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. پنجاب، بلوچستان، سنڌ، ڪانياواڙ ۽ اُتر پرديش ۾ ان تهذيب جا جيڪي 'ٻاهرين ۾ ٻاهريان' ماڳ اڄ تائين سجاتا ويا آهن، تن ڪي نقشي تي ليڪ سان ڳنڍبو تہ جيڪو گهڻ ڪنڊو نهندو. تنهن جي اندرين پکيڙ پنجن لکن چورس ميلن جي لڳ ڀڳ وڃي بيهندي. سُڪتاجن ڊور (Suktagen dor) گهٽو ڪري 'سنڌو' رياست جي انتظامي حد کان ٻاهر هڪ وڻجارڪي چوُنڪي هو، ۽ اهو ٻنهہ اڻ ٽيڻو ٿو لڳي تہ ڪو الهندي راجپوتانا ۽ ايرنديءَ سنڌ واري ٿر ريگستان ۾، جيڪو پکيڙ ۾ ٿلهي ليکي هڪ لک چورس ميل آهي، 'سنڌوءَ وارن' جي والار هوندي.

2. انهن جو انگ سال بسال وڌندو رهي ٿو. سرمارٽيمر ويلرجي سنہ 1953ع واريءَ وڇور (سنڌو تهذيب)، ص 6-95) ۾ 62 ماڳ ڄاڻايل هئا. انهن ۾ اهي پنجويهہ ڪن ماڳ بہ شامل آهن، جي تڏهن اُتر بيڪانير ۾ تازو تازو سجاتا ويا هئا. سر مارٽيمر انهن مان رڳو ٻن جا نالا ٻڌائي ٿو. هن جي چوڻ موجب، اها وڇور گهٽي ياگي نڪر جي ٿانون جي ثابتيءَ تي ٻَڌل آهي ۽ ان ۾ شڪ جوڳا ماڳ شامل نہ ڪيا ويا آهن.

سنڌ جا هي ماڳ ڄاڻايا نہ ويا آهن: خاص الخاص 'لکيو' (مجمدار، ص 8-67)، 'عاملاڻو' (ايضاً، ص 143، پيٽيو پگٽ، ص 3-172، 212) بشرطيڪ 'الهڏنو' نالي ماڳ، جيڪو وڇور ۾ ٽيون نمبر آهي ۽ جيڪو صفحي 3 تي

ڏنل نقشي ۾ عاملاٽي واريءَ جاءِ تي ڏيکاريل آهي، سو ان نالي (عاملاٽو) جي بگڙيل شڪل نہ هجي؟ (هلندي هلندي، اهو بہ چاٽائي چڏجي تہ ڏيجي جي ٽڪريءَ جو نالو ڏيجي جي ٽڪري ڏنل آهي)، پاٽيءَ جو ڪوٽڙو، راجو ديرو ۽ نئنگ ("جهونو هندستان"، نمبر پنجون، جنوري 1949ع)، توئنگ، تيڙ، نهٽو ۽ س.ت.س.ر، جلد پنجين نمبر ٻئي (1941ع)، جلد ستين، ص 69-59 (1944ع) ۽ جلد ائين نمبر پهرئين (1946ع) ۾ بيان ٿيل ٻيا ماڳ بہ انهن سان شامل ڪري سگهجن ٿا.

1953ع ۾ "سنڌو تهذيب" جي چپچي پڌري ٿيڻ کان پوءِ ڪانياواڙ ۾ ان تهذيب جا ڪيترائي ماڳ لڌا ويا آهن. رنگپور واري ماڳ کي 1934ع ۾ ايم. ايس. وئٽس M.S. Vats) سنڌو تهذيب جو ڪري سڃاتو هو (هہ.آ.ا.س.ي، 1934-35ع، ص 8-34). "جهونو هندستان" جي نمبر 3 جي صفحي 129 تي جا هڙپا وارن ماڳن جي مئڪرائون واري فهرست ڏنل آهي، تنهن ۾ هيءُ ماڳ پڻ چاٽايل آهي. ويلر جي هڙاپا بابت رپورٽ (1946ع) ۾ اها فهرست ضميمو 'ب' ڪري ڏني ويئي آهي. ويلر پنهنجي 1953ع واريءَ فهرست ۾ ان ماڳ جو نالو شايد ان رپورٽ جي ڪري نہ ڏنو آهي، جا ايچ.ڊي.ڊڪشت رنگپور ۾ ڪرايل کوٽاين بابت ڏني هئي ("دکن ڪاليج جي کوجنا واري اداري جو خبرنامو"، جلد يارهون، ص 55-2)، جيتوڻيڪ پگٽ 1950ع ۾ ("تاريخ جي زماني ان اڳ جو هندستان" ص 137) ان جو ذڪر ڪيو هو. اهو ماڳ سنڌو تهذيب جو هو، تنهن بابت سڀ شڪ شبها ايس. آر. رائو ("هندستان جا آڳاٽا اهڃاڻ"، 4-1953ع، ص 7) آخرين طرح دور ڪري ڇڏيا آهن.

سنڌو تهذيب جا ٻيا ماڳ گجرات ۾ تاپتيءَ ۾ نربدا جي ڇوڙن وٽ ۽ هڪڙو، اکلينا (Ukhlina) اُتر پرديش ۾ ميرٺ کان نو ميل اولهہ طرف لڌا ويا آهن. جيڪي ماڳ سنڌ ۽ بلوچستان مان شامل ڪرڻا آهن، سي آهن: جيڪب آباد کان 18 ميل اُتر اولهہ طرف جوڊيئر جو دڙو، ڪوٽ ڏيجيءَ واري قلعي (جو ڏيجي جي ٽڪريءَ کان جدا آهي) جي ترت اولهہ ۾ هڪڙو هنڌ، ۽ اهي هنڌ، جي مس بي. ڊي ڪارڊي (Miss B.D Cardi) 1957ع ۾ لڌا هئا، جهڙوڪ هرباب لڪ کان هيٺ پير ٽڪرين ۾ لڌل، ڪڇيءَ ۾ مولا لڪ ويجهو 'ڪوٽڙو' (Kotra) جي پرسان لڌل، 'جهان' وارو ماڳ، جو مولا لڪ جي اڌ ۾ آهي، ۽ جهالاوان ۾ اورناچ وٽ لڌل بہ ماڳ.

"هندستان جا آڳاٽا اهڃاڻ"، 58-1957ع، ص 14-13: سر مارٽيمر ويلر، "اوائلي هندستان ۽ پاڪستان"، ص 8-94: "السٽريٽيڊ لنڊن نيوز"، 24 مئي 1958ع، "پاڪستان نيوز"، 26 آڪٽوبر 1957ع، 11 مارچ 1958ع).

3. سرمارٽيمر ويلر، "سنڌو تهذيب" (1953ع)، ص 15.

4. ڊاڪٽر اي.مئڪي، "اوائلي سنڌو تهذيب"، ٻيو ڇاپو، 1948ع) پليٽ 34.

5. مئڪي، "اوائلي سنڌو تهذيب"، ص 26-25 پٽين جي ٽولهه مان ڪڍيل اِن انومان جو واجبي هجڻ شڪ جوڳو آهي. اهو بہ تہ ٿي سگهي ٿو تہ پٽيون ان ڪري ٿلهيون رکيون ويون هجن تہ جيئن آرهڙ جي ڏينهن ۾ ٿڌڪار رهي.

6. "سنڌ بابت شخصي تاثرات" از ڪئپٽن ٽي. پوسٽنس، ص 34-32. رچرڊ برٽن، 1851ع ۾ لکندي، شڪارپور جي آدم شماري "اٽڪل 24 هزار رهاڪو" ڪئي هئي. ("سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ رهندڙ قومون"، ص 10)

7. ان ڳالهہ جو ڪو مڪاني اثر هجي تہ هجي، باقي 1851ع واريءَ ڳڻپ موجب سنڌ جي آدم شماريءَ ۾ زالن جي مردن سان نسبت، 1931ع جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ هئي. ڏسو: "هندستان جي آدم شماري"، 1941ع، جلد ٻارهون، سنڌ ص 27، ۽ پڻ جدول بي، ص 7.

8. سنڌ، خيرپور رياست سُوڌي، ڪراچي کان سواءِ، "هندستان جي آدم شماري"، 1941ع جلد ڏهون ۽ ٻارهون. مون آدم شماريءَ جا 1951ع وارا انگ ڪم نہ آندا آهن، ڇو تہ انهن کي 1947ع دوران ۽ ان کان پوءِ هندستان کان لڏي ايندڙن جي زبردست پالوٽ بگيڙي ڇڏيو هو.

9. انگريزن جي قبضي کان اڳ سنڌ جي آدم شماري ٿلهي ليکي ڏهہ لک ڪئي ويئي هئي، يعني هڪ چورس ميل تي ويهہ ماڻهو. ("سنڌ بابت شخصي تاثرات"، از ڪئپٽن ٽي. پوسٽنس، ص 69).

10. اسٽوئارٽ پگٽ، "تاريخ جي زماني کان اڳ جو هندستان"، 1950، ص 66، 67، 133 ويلر، اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، ص 5 پروفيسر پگٽ جو اهو رد ويچار (Anti thesis) سخت پلائيندڙ آهي تہ: "اڄ پنجاب ايشيا جي وڏي ۾ وڏن اَن اُپائيندڙ علائقن منجهان هڪڙو آهي، پر سنڌ ريگستان آهي، جنهن کي آبپاشيءَ جي وڏين وڏين رٿائن وسيلي وري پوک لائق بڻايو ويو آهي." پنجاب وڏو اَن اُپائيندڙ علائقو "آبپاشيءَ جي وڏين وڏين رٿائن" جي ڪري ئي بڻيو آهي، جيئن سنڌ. "سنڌ

ريگستان" وارو غلط تصور، جنهن کي خام مشاهدي جو يا ريگستان بابت ڪنهن عجيب سوچ جو نتيجوئي نهرائي سگهجي ٿو، سو، سڌارڻ جي هر ڪوشش جي باوجود، لڳي ٿو تہ ابد تائين قائم رهندو. ڏسو: "سنڌ ۾ واهن رستي اوائلي آبپاشي"، 1937ع، س.ت.س.ر جلد ٽيون، پاڱو پهريون، ص 14.

11. پگٽ، اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، ص 67 ويلر، اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب ۾ ص 5 سر جان مارشل ("موهن جو دڙو ۽ سنڌو تهذيب"، جلد پهريون، ص 1) ڏيکاري ٿو تہ موئن جو دڙو "سنڌ جي پلين ۾ پليسٽوسين آن اپائيندڙ زمينن" جي وچ ۾ "هڪڙي ننڍڙي بٺ ٽُڪري" تي واقع آهي.

12. راقم الحروف 1928ع کان 1930ع تائين لاڙڪاڻي جو اسسٽنٽ ڪليڪٽر هو.

13. ب.س.د.ا، جلد سترهون، (نئون سلسلو) 1855ع، پاڱو پيو، "مٽيءَ سنڌ جي چانڊڪا پرڳڻي بابت رپورٽ"، ص 4، 713 پيٽيو مئسن، "مختلف مسافرين جو احوال" وغيره، جلد پهريون، ص 461.

14. پگٽ، اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، ص 7 سنڌ ۾ سنڌوءَ جو مشاهدي ۾ آيل گهٽ ۾ گهٽ وهڪرو 20 هزار مڪعب فوٽ في سيڪنڊ آهي. سر ڪلاڊ انگلس موجب، وڌ ۾ وڌ رڪارڊ ٿيل انگ 7 لک 30 هزار ڪيوسيڪ آهي. "سنڌ گزيٽيئر"، ص 12 "درياهن ۽ واهن جي هلت ۽ انهن تي ضابطو"، از سر ڪلاڊ انگلس، ص 183.

15. پگٽ ساڳيو ڪتاب، ساڳيو صفحو پيٽيو هئگ، س.ڊ.م، ص 30 جي سامهون ڏنل نقشو ۽ ص 9-118 سکر جي نسبت سان سنڌوءَ جي وهڪري لاءِ ڏسو ساڳئي ڪتاب جو باب ٽيون، ص 4-33، باب ستين جي ص 168 جو قلم تازو.

16. مثال طور، نصرپور. اهو شهر ارڙهين صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ وچينءَ سنڌ جي مکيہ پڙي هو، پر 1758ع ۾ سنڌوءَ جي رستي مٽ ڪان پوءِ وري سنئين لڳين نہ ٿي سگهيو آهي.

17. پگٽ، اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، ص 134.

18. پر سر جان مارشل اِن بابت بہ خبردار ڪري ٿو (اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، جلد پهريون، ص 21). اسين ڏسون ٿا تہ "بامبي ٽائيمز" اُن (گهٽو ڪري) هڙپا واري ماڳ بابت ساڳيا انومان ڪديا آهن، جيڪو ڪئپٽن ڪربيءَ

(Capt Kirby) 1855ع ۾ يا ان سال جي لڳ ڀڳ روهڙيءَ ويجهو اوچتو لڌو هو. "رائل ايشيائڪ سوسائٽيءَ جي بمبئيءَ واريءَ شاخ جو رسالو"، جلد پنجون، (1857ع)، ص 473.

19. پگٽ، ساڳيو ڪتاب، ساڳيو صفحو سر مارٽيمر ويلر بظاهر ان خيال جي پنيرائي ڪندي اهو پڻ چوي ٿو ته: "جيڪي ماڳ وڏن دريائن جي ڪنڌيءَ تي يا انهن جي پر پاسي ۾ آهن، تن کي هاٿي جيان تڏهن به هماليا جي ٻيلن جو ڪجهه ڪاٺ لڙهندو اچي ملي سگهيو ٿي." ("سنڌو تهذيب"، ص 5) پر، بهرحال مٿان اينديڙ اهو ڪاٺ سنڌ جي ٻنن ۾ ٻارڻ ڪان وڌيڪ قيمتي ٿئي ٿو. انهن ٻنن ۾ مڪاني ٻٻُر، ڪنڊي ۽ لئي جون ڪانيون ٻاريون وڃن ٿيون. سنڌو تهذيب جي ڏينهن ۾ به قدرتي طرح ائين ئي ٿيندو هوندو.

20. "سنڌ گزيٽيئر"، 1907ع، ص 47 اهو ڪاٺ رڳو سرڪاري ٻيلن جو هو. انهن ٻيلاٽي زمينن ۽ جهنگن جي وڏين وڏين ايراضين جو ڪاٺ ليکيو نه ويو آهي، جيڪي سرڪاري ٻيلات ڪان ٻاهر هيون.

21. پروفيسر پگٽ (اڳيئي ڇاٽايل ڪتاب، ص 135) ڇاٽائي ٿو ته: "سرنهن اجا به سنڌ ۾ ٿئي ٿو." جيتوڻيڪ اسسٽنٽ سرجن، جي-اي-اسٽاڪس (J.E. Stocks) 1948ع ۾ اِن وڻ بابت لکيو هو ته: "اهو سنڌ جو سيني ۾ شاندار وڻ آهي، ۽ لاڙڪاڻي ۽ سيوهڻ ضلعن ۾ تمام قداوار ٿئي ٿو" (ب.س.د.ا. نمبر سترهون (نئون سلسلو)، ڀاڱو ٻيو، ص 596). تنهن هوندي به اُن کي عام طرح ديسي وڻ نٿو سمجهيو وڃي. ("سنڌ گزيٽيئر" 1907ع) ص 45.

22. پگٽ، اڳيئي ڇاٽايل ڪتاب، ص 134. پيٽيو: ويلر، "حيوانات قسم قسم جي ۽ اهڙي آهي، جنهن لاءِ جزوي طرح جهنگ يا مجر جو پر پاسي ۾ هجڻ ضروري آهي، جي هاڻ هن سوڪ ماريل تر ۾ ڪونه ٿين." (سنڌو تهذيب، ص 63). اڄوڪيءَ سنڌ ۾ ڪافي مجر ۽ جهنگ آهن: موئن جي دڙي جي پرسان ۽ ٻين هنڌن تي.

23. "سنڌ گزيٽيئر"، ص 48 "ننڍي مصر ڪان سُڪل پَن" از: اڳوڻو سياسي (اي.بي. ايسٽوڪ)، (ڇاپو 1849ع)، ص 165.

24. "ابن بطوطا جون مسافريون"، (فرينچ ٻوليءَ ۾)، سي دفريميريءَ ۽ بي.آر. سانگينيني جو ترجمو، پئرس (1855ع)، جلد ٽيون، ص 100. ابن بطوطا گينڊي لاءِ عام عربي لفظ ڪتب آڻي ٿو، يعني ڪرڪدن.

25. ايضاً، ص 14 هيٺ پنهنجي مضمون، "ابن بطوطا سنڌ ۾" صحيح چيو آهي تہ: "اهو پڙهڻ ۾ 'چاليهو' يعني چاليهہ ڏينهن، تو لڳي، جيڪو ڏهين مئي ذاري شروع ٿيندو آهي." پر سنڌ ۾ منهنجيءَ ڇاٽايل مند ۾ بہ لڪون لڳنديون آهن. سيوهڻ نالي ڇڙهيو آهي ۽ ابن بطوطا کي پوري پني آبهوا وارن علائقن کان آئي کي تورا ڏينهن ٿيا هئا.

26. موسيو رينو، "هندستان سان واسطو رکندڙ عربيءَ ۽ فارسيءَ جا اڻ ڇپيل احوال"، (پئرس، 1845ع)، ص 86، 190. البيروني هندي گينڊي کي ڪرکدن کان الڳ ڏيکارڻ لاءِ ڪنده سڏي ٿو، جيڪو هن سنسڪرت جي هڪ لفظ تان ڪنيو آهي.

27. "سنڌ گزيٽيئر"، ص 254.

28. مئڪي، "اوائلي سنڌو تهذيب"، پليٽ 17، نمبر 7، ص 63 ۽ 107 پڻ. پيٽيو پگٽ، ص 157، سر جان مارشل (اڳيئي ڇاٽايل ڪتاب، جلد پهريون، ص 2) اِن ثابتيءَ جي اهميت مڃڻ ۾ بہ احتياط کان ڪم ورتو آهي.

29. ڏسو مٿي، ص 6-55 ("سنڌ جون تاريخ کان اڳ جون اوائلي تهذيبون"). پيٽيو: سر جان مارشل، اڳيئي ڇاٽايل ڪتاب، جلد پهريون، ص 3-2.

30. ويلر ، "سنڌو تهذيب" ، ص 6 جولاءِ کان سيپٽمبر تائين اهو ٽُڪرو ايترو تہ سرڇو ٿئي ٿو، جو ان کي آڪٽوبر کان جون تائين ڏسبو تہ ويساهہ ئي نہ ٿيندو تہ هيءَ ڪا ساڳي ايراضي آهي.

31. جيمز، "چانڊڪا پرڳڻي بابت رپورٽ" وغيره، ب.س.د.ا، جلد سترهون، نئون سلسلو، پاڳو بيو، ص 72.

32. ڏسو مٿي، "سنڌ جا ميدان" وغيره، ص 8-27.

33. "هندستاني انجنيري"، از: ڊبليو. ايل. اسٽرينج، ص 149.

34. اڄوڪيءَ سنڌ ۾ پوک جي طريقن لاءِ ڏسو "سنڌ گزيٽيئر"، 1907ع، ص 7-236. انگريزن جي 'سوپ' وقت جيڪي طريقا رائج هئا، تن لاءِ ڏسو 'نيري ڪتاب' ۾ سنڌ جي بندوبست تي رپورٽ، 1857ع، ص 79، 83.

35. ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 62.

36. مئڪي "اوائلي سنڌو تهذيب"، ص 82، پگٽ، "تاريخ جي زماني کان اڳ جو هندستان"، ص 155.

37. ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 79.

38. مئڪي، "اوائلي سنڌو تهذيب"، ص 132. مون کي اهو وسهڻ ڏکيو ٿو لڳي تہ ڪو اهڙو ڪارج بہ هوندو. پيٽيو مارشل، اڳيئي ڇاٽايل ڪتاب، جلد پهريون، ص 27. ڊي. ڊي. ڪوساسيءَ بلڪل صحيح واضح ڪيو آهي تہ هڙاپا جو ڳوناٺو اقتصاد گهٽو ڪري واهن واريءَ نہ پر بندن واريءَ آبپاشيءَ ۽ هَر واريءَ نہ بلڪ رونبي واريءَ پوک تي ٻڌل هو. ("هندستاني تاريخ جي اڀياس جي تمهيد"، بمبئي، 1956ع: ڏسو مخزن "جهونيون وٿون"، جلد ٻٽيهون، پرچو 125، مارچ 1958ع).

39. سنڌي ڪوڏر جو ڦر ڳن سان 60 ۽ 70 ڊگرين جي وچ واريءَ ڪنڊ تي رکيل هوندو آهي.

40. ويلر، اڳيئي ڇاٽايل ڪتاب، ص 24-21، 33-31.

41. "سنڌ سان واسطو رکندڙ پارليامينٽي ڪاغذ"، 1854ع، ص 68، 70، 71، 72-3، 102.

42. ٿلهي ليکي حساب هيءُ آهي: 10,000، 1 مڪعب فوٽ برابر آهن 95,708 بشيل جيتريءَ جاءِ جي، 95708 بشيل ونديان 35000 ماٿهو تہ ونڊ اُپت نڪتي 2.73 بشيل في ماٿهو يعني 218.4 پائونڊ في ماٿهو.

43. مئڪي، "اوائلي سنڌو تهذيب"، ص 132. ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 62. پڻ ڏسو متي باب 1، ص 1.

44. ويلر، اڳيئي ڇاٽايل ڪتاب، ص 20.

45. هڙپا ۾ نِنگهون (Pounding Pits) پانڊي ۽ ڪوٽ جي وچ ۾ اڏ پنڌ تي هيون، سو اهي ڪوٽ اندر ڪو بيو پاندو هوندو ان لاءِ پڻ ڪم اچي سگهنديون هونديون.

46. سنڌ گزيٽيئر، ص 6، 231.

47. سر مارٽيمر ويلر آمريڪا جي ريڊ انڊين ماٿهن جو مثال ڏئي ٿو، جن وٽ پڻ سيلابي پوک جو طريقو رائج آهي. ("سنڌو تهذيب"، ص 7). اِن ڏانءَ جو اڀياس سنڌ ۾ بہ سهنجائيءَ سان ڪري سگهجي ٿو: هت ٻنن آيل ٻنين جو گهٽو ڪري اهو پاسو ڪليل ڇڏيو ويندو آهي، جيڪو لاهيءَ ڏي هوندو آهي تہ جيئن ان تان وهي ايندڙ پاڻي ۽ رائو ٻنيءَ ۾ اچي پوي.

48. سر جان مارشل، "موئن جو دڙو ۽ سنڌو تهذيب"، جلد پهريون ص 5-3، ۽ فوٽ نوٽ.

49. متي، باب 2، ص 11-10.

50. متي، باب ا، ص 5-6.

51. ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 8-6.

52. ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 8-7. ڏسو متي هن باب جو ص 73. سر مارٽيمر جي جنهن دليل ڏانهن هت اشارو ڪيو ويو آهي، تنهن کي هن پنهنجي ڪتاب، "اوائلي هندستان ۽ پاڪستان" (ص 3-112)، ۾ اپٽاريو آهي. لڳي ٿو ته ان ۾ سنڌوءَ جي وري آباد ڪرڻ جي ثابت ٿيل خاصيت کي ليکيو ئي نه ويو آهي. درياءَ ڪڇي جي ٻيلن ۽ جهنگن ۾ جيڪا تباهي انسان جي مٿان ايندڙ تباهيءَ کان گهٽي گهٽي وڌيڪ آٽندو آهي، تنهن کي وري پاڻ ئي ٿورڙي مدي اندر سنواري به ڇڏيندو آهي. (ڏسو متي، باب 3، ص 22-21). هيءُ معاملو اُتر الهندي ٽڪرن ۾ انسان (۽ ٻڪرين) جي هٿان جا وٽڪار جي تباهي ايندي آهي، تنهن کان بلڪل نيارو آهي، ڇو ته ٽڪرن ۾ برسات بلڪل ٿوري پوي ٿي، جنهن ڪري تيتري وٽڪار وري نٿي ڦٽي، جيتري وڃي (يا ڪاٽي) وڃي ٿي.

جيستائين سنڌو موئن جي دڙي کان سڌ پنڌ تي وهندي رهي هوندي، تيستائين شهر جي سمورين گهرجن جيترو ڪاٺ سولائيءَ سان ملي ويندو هوندو ۽ پري کان گهرائڻ جي گهرج نه پوندي هوندي.

53. اها هڪ پڌري حقيقت آهي ته سنڌوءَ جهڙيون لٽاسيون نديون جيترو گهٽو وقت ڪنهن خاص هنڌان وهنديون آهن، سندن رخ ۾ ڪنهن وڏي ڦيري اچڻ جو تيتروئي گهٽو خطرو هوندو آهي. هي جو سنڌوءَ کي بچاءَ بندن جي لاڳيتي سلسلي اندر بند ڪيو ويو آهي، تنهن جي ڪري بندن جي اندر واريءَ زمين جو مٿاچرو هيڪاري تيزيءَ سان مٿي تي رهيو آهي ۽ سنڌوءَ جو وڏي ۾ وڏو چاڙهو، سرڪلاڊ انگلس، چاٽائي ٿو ته ان ڳالهه جو وڏو خطرو بلڪ پڪ آهي ته جيڪڏهن جوڳا اُپاءُ نه ورتا ويا ته اهو وقت گهٽو پري ڪونهي، جنهن وقت سنڌ اندر درياهه جي رخ ۾ ڪو وڏو ڦيرو ايندو. ("دريائن ۽ واهن جي هلت ۽ انهن تي ضابطو"، ص 274). سنڌوءَ جي رخ ۾ اهڙي ڦيري ۽ ان جي اثرات لاءِ ڏسو هيٺ، باب 7، ص 181، جتي اسٽراپو جي حوالي سان اريسٽوبولس جو بيان نقل ڪيو ويو آهي.

54. اهو چگيرڙي اهميت وارو شهر آهي ۽ جيئن تہ اهو پاسي واري پٽ ڪان اتانهون آهي، ان ڪري تي سگهي ٿو تہ ان جي هيٺان ڪا اڳ تاريخي وسندي پوريل هجي.

55. مجمــدار، ص 68-60، پليــٽ ڇهيـــن (الـــف)، (ب)، (ج) ۽ پليٽ پنجيتالهين.

56. ايضاً، ص 64.

57. ايضاً، ص 65 "خلاصتہ التواريخ" نالي ڪتاب ۾، جو 17 صدي عيسويءَ جي پڇاڙيءَ ۾ لکيو ويو هو، منڇر ڍنڍ جو ذڪر هنن لفظن ۾ ڪيو ويو آهي: "ڪيترائي مهاڻا متيءَ جا تلها ناهي انهن تي رهندا بہ آهن، تہ روز مڇي بہ ماريندا آهن" وغيره. پيٽيو: "آرائش محفل"، ترجمو- از: ايچ ڪورٽ، ص 118 (ڪلڪتو، 1882ع).

58. مجمدار، ص 63-62.

59. پگٽ، اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، ص 223.

60. پگٽ، اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، ص 221-223.

61. مثال طور، "نِڪر ۽ ڪاشيءَ جي ٿانون ۽ ٻين وٿن تي ٿيل چٽسـاليءَ جي طرز" پگٽ، اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، ص 223-226.

62. ڇانهون دڙي جي جهڪر وارن تهن مان هٿ آيل ڳن جي تنگ سان ڪهاڙي ۽ موئن جي دڙي جي متين تهن مان لڌل واهولو 'سنڌوءَ' جا ماڻهو عام طرح جيڪي ڪهاڙيون ۽ ڪوڏرون ڪم آڻيندا هئا، تن ڪان گهٽا سنا آهن پگٽ اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب، ص 224-228.

63. متي، ص 6-105. 'مشاق' ۽ لال ڇتي مان هٿ آيل 'پونين' نڪر جي ٿانون جا مهاندا ظاهر ظهور 'آمري' وارا آهن، ۽ اهو انومان ڪڍڻ واجبي ٿيندو تہ اڳ تاريخي ڍنڍ واسي اُنهن ماڻهن سان لاڳاپيل هئا، جيڪي ان جي اوسي پاسي واري تر ۾ رهندڙ هئا.

64. شايد ڇگو وڏو پنڌ اوپارو، ڇو تہ منڇر ڪي پاڻي ڏيندڙ مکيہ سائو گهارا ڪشمور ۽ لاڙڪاڻي جي وچ ۾ آهن. ڏسو متي باب 3، ص 26.

65. ڏنپ ٻـُني، ڍال.

66. ڏسو متي باب 5، ص 79-78 هت دليل ۾ اِهو فرض ڪيو ويو آهي ته ڇاٽايل هنڌن تان لڌل ٽانون ۾ ٻين وٿن جي نڪرن جي مجمدار طرفان ڪيل شروعاتي درجي بندي ته اهي سنڌو تهذيب جا آهن. پگٽ ۾ ٻين صاحبن طرفان ٻيهر ڪيل تپاس ڪان پوءِ به صحيح رهي ٿي.

67. ڪرچات، شاهه جو ڪوٽڙو.

68. نئنگ، تونگ، پاٽي جو ڪوٽڙو.

69. ڪانڌي واهيءَ جو مکيه ماڳ لڳي ٿو ته باهه ۾ سڙي ويو هو. پر اهڙي ڪا ثابتي ڪانهي ته ان لاءِ سنڌوءَ وارا جوابدار هئا.

70. پيٽيو: ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 52.

71. عاملاٽي لاءِ ڏسو مجمدار، ص 143، س.ت.س.ر، جلد ڇهون، نمبر ٻيو، ص 109، پگٽ، اڳيئي ڇاٽايل ڪتاب، ص 173.

72. ساڳيءَ ريت، نئن گاج جي مُنهن وٽ ڪاڇي جي ڳوٺن ۾، "جهونو هندستان"، نمبر پنجون، (جنوري، 1949

72 الف. هِت مون عبارت ائين ئي رهڻ ڏني آهي، جيئن 54-1953ع ۾ لکي هُيم.

ان ڪان پوءِ ڪيترين ئي دريافتون ڪيون ويون آهن (ڏسو متي حوالو 2)، پر انهن سان سنڌو تهذيب جي مول منڍ وارو منجهيل سُٽ سلجهيو ناهي. ڪانياواڙ ۾ گجرات ۾ سمنڊ ويجهو اِن تهذيب جي ڪيترن ئي ماڳن جي سڃاڻپ جي پيش نظر، "ماٿهوءَ جو خيال"، سرمارٽيمر ويلر چواٽيءَ، "قدرتي طرح ميسوپوٽيميا ڏي وجي ٿو ته (سنڌو تهذيب جو) سرچشمو اِهو هوندو." پر هو وڏيڪ چوي ٿو ته: "سنڌو تهذيب جي ٽانون ۾ اوزارن توڙي هٿيارن پنهوارن مان اهو بنهه نٽو لڳي ته اُها ڪا ٻاهريان آئي هوندي. ان جا ٽانوَ بنهه نرالي ڏانءَ جا هوندي به بلوچستاني ڳوٺن جي ڪن نڪرن جي ٽانون سان به تيترائي ملن ٿا، جيترا سُمير جي ٽانون سان." اڳتي هلي، هو ٻيون به ڪيتريون اهڙيون ڳالهيون ڳڻائي ٿو، جي سنڌو تهذيب کي ميسوپوٽيميا جي تهذيب ڪان الڳ ڪن ٿيون.

سنڌ ۾ ڪوٽ ڏيجيءَ وٽ، جنهن بابت اهو ڇاٽائڻ واجبي ٿو لڳي ته اهو سنڌوءَ جي اوپر ۾ روهڙي ٽڪرين جي قطار واريءَ هڪ ٽڪريءَ تي آهي، ڊاڪٽر ايف. اي. خان هڪ ننڍي 'سنڌو' بينڪ جي هينان هڪڙو ڪوٽ آيل

شهر لڌو هو، جو ڪنهن وڏيڪ اوائلي تمدن جو هو. ياٽئجي تو تہ اهو باهہ ۾ سڙي ويو هو، جنهن ڪان پوءِ سنڌوءَ وارن ان متان پنهنجو ڳوٺ بڌو هو. ان اوائلي والار جا جيڪي نڪر جا ٿانو هٿ آيا هئا، تن جي آمريءَ، ڪُلِيءَ يا ڏکڻ بلوچستان جي بين وسندين مان لڌل ٿانون سان ڪابہ مشابهت ڪانہ هئي، البت انهن کي ڏسي زوب جي پرياڻي گهنڊائيءَ Periano Ghondai جا ٿانو ياد تي پيا. اها ڳالهہ ڏيان جوڳي آهي تہ پرياڻي جهڙو نڪراٺ 1940ع ۾ هڙپا جي ڪوٽ هينان، کوٽائي ڪندي، لڌو هو. ان ڪوٽ ڏيجيءَ واري هنڌان پرياڻي جي ٿانون سان ملي ايندڙ ٿانون کان سواءِ بيا اهڙا ٿانو بہ مليا هئا، جن تي هڙپا جي ٿانون جهڙي چٽسالي تيل هئي. ڊاڪٽر خان جي لفظن ۾، ”يا تہ ڪوٽ ڏيجيءَ وارن ۾ سنڌو تهذيب جون ڪي خاصيتون اڳيئي نروار ٿيڻ لڳيون هيون... يا وري، جيئن وڏيڪ امڪان آهي، هو وڏندڙ ويجهندڙ سنڌو تهذيب سان اڳ ئي لهہ وچڙ ۾ هئا ۽ ڪن ڳالهين ۾ ان جو نقل ڪري رهيا هئا.“

ڪوٽ ڏيجيءَ واري ماڳ جي عام نوعيت منديگڪ واري ماڳ سان وڏي مشابهت رکي ٿي. منديگڪ Mundigak افغانستان جي قنڌار پرڳڻي ۾ ارغنداب نديءَ سان هڪ پور وچوٺ ماٿريءَ ۾ آهي. اتان جي کوٽائي موسيوز ان ميري ڪاسل (Jean-Mraie Casal) ڪرائي هئي. کوٽائي ڪرائيندي ڏهينءَ والار واري دڙي وٽ اوچتو ئي اوچتو اهڙا ڳوٺ ملڻ بند تي ويا، جتان جو نيڪراٺ ڪوئيٽا واري نيڪراٺ سان مشابهت رکندڙ هو ۽ هڪڙو ڪوٽ آيل شهر ڏسڻ ۾ آيو. ان جي ڪوٽ جون پٽيون هينان اڏنگائيءَ سان تُسڪيل چورس پٿرن جون ۽ متان ڪچين سرن جون نهيل آهن. اوساري گچ گاري جي اٿن. ڪوٽ تي چورس بُرج بہ آهن. ڪوٽ جو هيءُ نمونو اوائلي ڪوٽڏيجيءَ واري ڪوٽ سان گهڻو ملي اچي ٿو. بنهي شهرن ۾ جو نيڪراٺ گهڻو مليو آهي، تن جي پاڻ ۾ وڏي مشابهت آهي. ساڳئي وقت بنهي هنڌن تي 'سنڌوءَ' جي چٽساليءَ جا ڪي نمونا بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿا. منديگڪ جي متين تهن مان هڪڙو پهڻ جو متو لڌو ويو آهي، جو موهن جي دڙي مان لڌل جڳ مشهور 'پروهت راجا' جي متئين ڌڙ جي مورتيءَ سان وڏي مشابهت رکي ٿو. منديگڪ مان هٿ آيل بيون وٿون زوب تهذيب وارن وٿن سان گهڻي قدر ملن ٿيون. پر موسيو ڪاسل انهن جي سُوسا ۽ بين ايراني ماڳن تان لڌل وٿن سان هڪجهڙائين ڏانهن بہ ڌيان ڇڪائي ٿو.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته منديگڪ ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ وارن جو پاڻ ۾ ويجهو ناتو هو ۽ انهن ٻنهي جو سنڌوءَ وارن سان به ڪو اڻ چٽو سبنڌ هو. اهي ٻيئي ڳالهيون برابر هيون، پر هيءُ پڻ ياد رکڻ گهرجي ته ٻيئي هنڌ هڪٻئي کان، ڪانگ جي اُڏام تي، گهٽ ۾ گهٽ 550 ميل پري آهن ۽ وچ ۾ نه رڳو نديون نارا اٿن پر جبل پڻ. سو سندن پاڻ ۾ ناتو اهڙو ويجهو ۽ اونهون ته هوندو، جهڙو هڙاپا ۽ موهن جي دڙن وارن جو پاڻ ۾ درياءَ جي معرفت هو. قنڌار ڪي مٿينءَ سنڌ سان ملائيندڙ واٽن سان لڳو لڳ آڳاٽن اهڃاڻن جي پڙتال ڪئي وڃي، ته ٿي سگهي ٿو ته منديگڪ ڪوٽ ڏيجيءَ وارن جون ڪي ٻيون وسنديون ملي پون. هون لڳيءَ تائين انهن واٽن سان جيڪي تمدن سجاتا ويا آهن، سي زوب، ڪوئيٽا ۽ توگاءُ جي نالن سان سڏجن ٿا ۽ اِهي سپ هيلتائين بولان لڪ سان لڏا ويا آهن، پر ان واٽ سان نه، جيڪا ڪوئيٽا کان قلات وڃي ٿي ۽ اتان مُولالڪ کان ٿيندي هيٺ ڪڇيءَ ڏي اچي ٿي. ان پوئينءَ واٽ سان، لڪ جي اڌ پنڌ تي ۽ اتي جتي اِها واٽ جبلن مان نڪري ميدانن ۾ اچي ٿي، ويجهڙائيءَ ۾ سنڌو تهذيب جون وسنديون لڌيون ويون آهن. پر ان مان اهو نه ڄاتو وڃي ته ڪو سنڌوءَ وارن اها واٽ ورني، وڃي اُتي پنهنجون بينڪون وڌيون هُيون. ڪڇيءَ جي اُتر، اولهه ۽ وچ ۾ جيڪي اڪيچار پراڻا دڙا آهن، تن جي چوڪ چڪاس ۽ چلگريءَ وارن دڙن جي نئين سر تپاس سان گڏوگڏ خود بولان لڪ اندر (مثال طور، بيبي نانيءَ (Bibi Nani) جو پرپاسو) پرتال ڪئي وڃي، ته ٿي سگهي ٿو ته ڪي ٻيا نتيجا نڪرن.

پر آءٌ هيءَ قياس آرائي ضرور ڪندس ته سنڌو تهذيب وارا ماٺهو اُتر کان يعني ڪڇيءَ رستي سنڌ ۾ آيا هئا ۽ نه اولهه کان. آءٌ اهو پڻ چوندس ته جهالاوان ۾ سنڌوءَ وارن جون جيڪي اورناچ جهڙيون بينڪون آهن، سي ظاهر ڪن ٿيون ته اهي سنڌ کان ٻاهر ويندي وڌيون ويون هيون ۽ نه سنڌ ڏانهن ايندي. البت، وچ ۾ جيڪي سارونا واريون وسنديون آهن، تن جي اصل جو اڃا فيصلو ٿيڻو آهي.

(سر مارٽيمر ويلر، "اوائلي هندستان ۽ پاڪستان" ص 1107-1100، "ايشيا جا هنر"، 1954ع، جلد ڀهريون، نمبر، 3، ص 178-163، "پاڪستان جي ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جو رسالو"، جلد ٻيو، ڍاڪا (1957ع)، ص 1، "السٽريٽيڊ لنڊن نيوز"، 7

مئي 1955ع، 24 مئي 1958ع، "پاڪستان نيوز" 26 آڪٽوبر 1957ع، 11 مارچ ۽ 1 جولاءِ 1958ع سارونا لاءِ ڏسو هن ڪتاب جو باب 5، ص 106-107.

73. ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 92-91، پيلٽ 24 (الف).

74. س.ت.س.ر، جلد انون، ياڳو پهريون، ص 53-52.

75. هيءَ جاءِ يارولنُڊ ۽ صاحب خان لنڊ جي وچ ۾ آهي.

76. س.ت.س.ر، جلد انون، ص 52-51.

77. ڪئپٽن جي.ايچ.ڪربي، جنهن اِن دريافت جي سُڌ ڏني، سو خوزه (سنڌيءَ ۾ "ڪوزو" يعني گهگهي يا صراحي)، (Water Spowts) پيئڻ جي پيالن ۽ ٿُونٿين جو ذڪر به ڪري ٿو. "رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي بمبئيءَ واريءَ شاخ جو رسالو"، جلد پنجون (1857ع)، ص 3-471.

78. متي، باب 1، ص 2.

79. س.ت.س.ر، جلد انون، ص 60-59.

80. ايضاً، ص 61.

80 الف. هتي پڻ عبارت أئين ئي رهڻ ڏني آهي، جيئن 54-1953ع ۾ لکي هُيم. ڪانياواڙ ۽ گجرات ۾ سمنڊ جي ڪپر تي يا ان جي ويجهو جيڪي سنڌو تهذيب جون وسنديون لڌيون ويون آهن خاص ڪري انهن مان سيني ۾ مکيه وسنديءَ، لوٿل (Lothal) جي، جا پوري کوٽائي ڪرائي ويئي آهي انهيءَ ڪري اِئين وسهڻ لاءِ ڪافي سبب ٿئي ٿو ته 'سنڌو رياست' جي ڏاکڻي ياڱي جا ماڻهو سمنڊ ۾ هلڻ جهڙا جهاز جوڙي، ايراني نار ۽ بين ملڪن سان واپار ڪندا هُئا.

سر مارٽيمر ويلر جو چوڻ آهي ته: "آڳاٽي هندستان جا وڻجارا ڪيترن ئي زمانن ۾ سمنڊ رستي به واپار ڪندا هُئا" ۽ ڊاڪٽر آر. ڪي. مُڪرجيءَ، "هندستاني جهاز رانيءَ" ۾، ان لاءِ ثابتيون گڏ ڪيون آهن ۽ انهن تي وڏيءَ لياقت سان بحث ڪيو آهي. "سُپارڪَ جَاتَڪ" نالي ڪتاب جي فصل ڏهين جي نمبر 463 (ايڊيٽر: اي.بي. ڪانويل، جلد چوٿون، ص 8-87) ۾ پَروُڪَچ (استرابو جو برگوسا ۽ هن زماني جو ڀڙوچ) جي هڪ تنديل يا مکيه ناکئي جو نهايت ئي دلچسپ احوال ڏنل آهي. ڀڙوچ جي پاسي ۾ تازو سنڌو تهذيب جي ڏينهن جي هڪڙي وسندي لڌي ويئي آهي.

لوٿل جو بندر خود سنڌ جي ڪم ايندڙ هوندو. سو ڏکيو تو لڳي ۽ اهڙي بندر جا سنڌ ۾ ڪي بہ اهڃاڻ نہ لڌا ويا آهن پر اِن پوئين ناڪاري حقيقت جو سبب اِهو بہ ٿي سگهي ٿو، جو باربريڪن (Barbaikon) جي اهڃاڻن نہ ملڻ جو آهي يعني سنڌو نديءَ جي پاڻ ۾ لَٽڻ واري سگهہ.

تڏهن بہ اِهو ٿي سگهي ٿو تہ 'سنڌو رياست' جي حاڪمن جي، گهٽ ۾ گهٽ سنڌ اندر، اهائي حالت ٿئي، جا ڪاليڪٽ جي زموريئن (Zamorin) ۽ ملباري ڪپر جي بين حاڪمن جي تنهن وقت هُئي، جنهن وقت واسڪوڊي گاما وٽن پهتو هو. هو سمنڊ رستي ٿيندڙ واپار جا سرپرست هئا ۽ آسودا بہ ان واپار جي ڪري هئا. توڙي جو وکر وهائيندڙ ذري گهٽ سڀ ٻاهريان جهڙوڪ (15 صدي عيسويءَ ۾) عرب، ملايائي ۽ موپلا هئا يعني انهن 'پرڏيهي' ساموندين جا پويان، جيڪي ڪئلڪٽ ۽ ايرندي ۽ الهندي واپار جي بين مرڪزن (Intrepots) جي پر پاسي ۾ آباد ٿي ويا هئا.

(لوٿل لاءِ ڏسو "السٽريٽيڊ لنڊن نيوز"، جلد 238، نمبر 6343 ۽ 6344 (25- فيبروري ۽ 4 مارچ 1961ع) "سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب تي نئين روشني.")

81. س.ت.س.ر. جلد انون، ص 9-58.

82. مجمدار، ص 22-20 س.ت.س.ر. جلد ڇهون، ص 11-109، پگٽ، ص 8-77.

83. ڏسو اسٽائين، "جاگرافيڪل جرنل" جي جلد چورانوي جو نمبر چوٿون (اپريل 1942ع)، پيٽيو، ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 96.

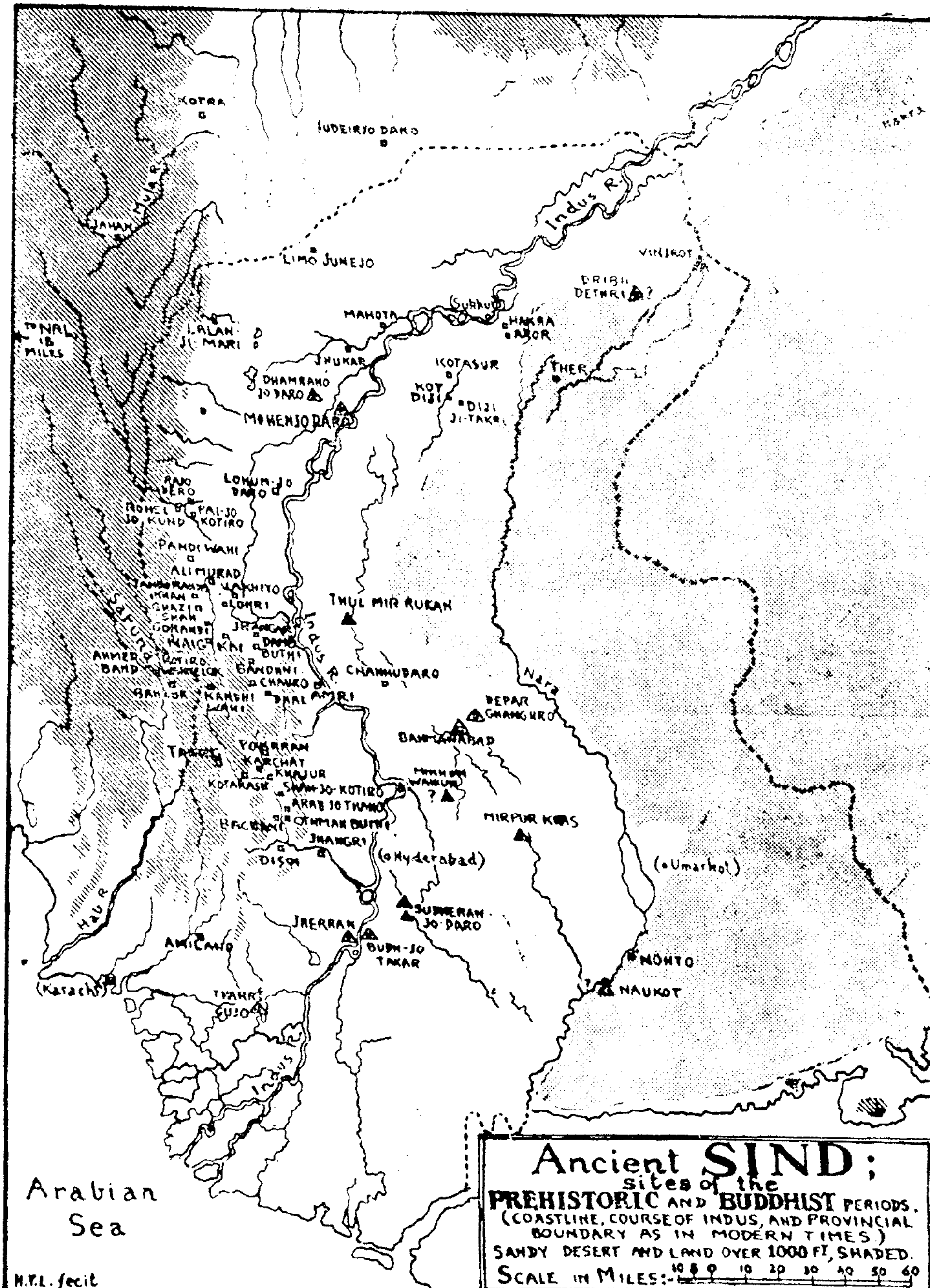
Ancient SIND;
sites of the
PREHISTORIC AND BUDDHIST PERIODS.
(COASTLINE, COURSE OF INDUS, AND PROVINCIAL BOUNDARY AS IN MODERN TIMES.)
SANDY DESERT AND LAND OVER 1000 FT. SHADED.
SCALE IN MILES:- 10 5 0 10 20 30 40 50 60
Arabian Sea
Indus R.
KOTRA
JUDEIRJO DARO
LIMO JUNEJO
MAHOTA
JHUKAR
DHAMRAHO JO DARO
MOHENJODARO
LOHUM-JO DARO
PANDI WAHI
ALI MURAD
LAKHITO
LOHRI
THUL MIR RUKAN
CHANHUDARO
AMRI
DEPAR GHANGURO
BAHMANABAD
KOTASUR
KOT DIJI
DIJI JI-TAKRI
THER
VIJNOT
DRIBH DETHRI
HAKRA
AROR
(Sukkur)
Nara
MIRPUR KHAS
(Umarkot)
(Hyderabad)
JHANGRI
DISO
JHERRAN
SUDHERAN JO DARO
BUDH-JO TAKAR
AMILANO
(Karachi)
THARRI JO
NAUKOT
MOHTO
Hab R.
Safuri R.
KARCHAT
KHAJUR
SHAH-JO-KOTIRO
ARAB JO THANO
OTHMAN BUTHI
TO NAL 18 MILES
H.T.L. fecit

باب ستون

سنڌ آڳاٽي تاريخي زماني ۾

سنڌو تهذيب کان پوءِ ڪي ڏهاڪو صديون سنڌ جي صورت اسان جي اکين کان اوجهل ٿي وڃي ٿي. اهو سارو عرصو هن ڌرتيءَ تي ڇا ڇا وهيو واپرايو هو. سو اجا ڳجهه جي پردي ۾ آهي. رگ ويد جي اشلوڪن ۾ ور ور ڪري سنڌوءَ جو نالو اچي ٿو ۽ پنجاب جا سيئي درياءَ به ڄاڻايل آهن. (1) پر ڪا اهڙي ڳالهه ٻڌايل ناهي، جنهن سان سنڌوءَ جي هيٺينءَ ماٿريءَ جي تڏهوڪين حالتن جي ڪا پروڙ پوي. ويندي اِها ڳالهه به شڪي آهي ته رگ ويد جي زماني وارن آرين سمنڊ ڏٺو هو يا نه. (2) پوءِ جي ڌرمي پستڪن مان مهاڀارت ۾ درويدي سنڌوءَ کي هڪ آسودو ملڪ ڄاڻائي ٿي. پر جنهن نسبت* سان اِها ڳالهه چيل آهي، تنهن کي ڏسندي ان جو ڪو خاص فائدو نٿو ٿئي. (3) 'ٻڌ جا گفتا' ۾ هڪ پراڻو حافظي جو منتر (Mnemonic Jingle) نقل ڪيل آهي، جنهن ۾ سُوٰوير ديس جي گادي رورڪ ڄاڻايل آهي. (4) جاتڪن ۾ گاديءَ جو نالو رورو اچي ٿو. (5) جي اِن نالي مان مراد الور وٺجي ته بيواجبي نه ٿيندو. الور کي عام ڪري اروڙ سڏيو وڃي ٿو. سنسڪرت جي ڪُهنن (پراڻن) ڪتابن ۾ سوُوير اڪثر سنڌوءَ يا سئن ڌارا سان گڏ آيل آهي، جيئن وشنو پُراڻ ۾: پرڳڻن جا نالا ڳڻو مکيه قبيلي يا قبيلن جي نالن پٺيان رکيا ويندا هُئا. (6) سنڌوندي جن مُلڪن منجهان وهي ٿي، تن جي نالن جي ”متسيه پَراڻ“ ۾ ڏنل فهرست ۾ اِهي به نالا به اچن ٿا. پر اِن فهرست جي ترتيب جاگرافيءَ واري ناهي. (7)

پارسيءَ جي پُراڻن ڪتابن ۾ ڪٿي ڪٿي سنڌ جو ذڪر به ملي ٿو. اهو پڙهي عجب ٿو لڳي ته 'بندهش' موجب سنڌوءَ جي پوئين وهڪري کي تَر جا ماڻهو اُن ساڳئي نالي سان سڏيندا هئا. جيڪو ان کي اوائلي مسلمان جاگرافيدانن ڏنو هو: ”واهه (يلاري) ندي، اوير ۾ وهندي، سنڌ ملڪ مان لنگهندي، هندستان ۾ سمنڊ منجهه ڇوڙ ڪري ٿي ۽ اتي ان کي مهرا سڏيندا آهن.“ (8)

سو، لتي پتي، سنسڪرت، پالي ۽ پهلوي لکڻين مان سنڌ جي جاگرافيءَ بابت جا ڄاڻ ملي ٿي، سا بنهه نراسائيءَ جي حد تائين ٿوري آهي.

سنڌ وري اوائلي يوناني جاگرافيدانن ۽ سڪندر جي ڪاهن جي تاريخ لکندڙن جي تحريرن ۾ پر گهٽ تئي ٿي، پر اهڙي تہ اڻ ڇٽي ۽ جهڪي، جو پڙهندڙ سڪي سڪي رهجيو وڃي. پردو هڪڙي اسڪاءِ لئڪس (Skylax) نالي همراهہ پري ڪيو. جو اصل ايشيا مائنر جو وينل هو ۽ ايران جي بادشاهہ داريوش وستاسپ (Darius Hystaspes) وٽ نوڪريءَ ۾ هو. هو ٻيڙين جو آرماڙ ساڻ ڪري، ڪابل نديءَ جي ڪسپائتراس (Kaspytros) نالي گهاٽ تان هاڪاري هليو هو(9) ۽ سنڌو ندي جهاڳيندو، ادائي ورهين جي ساموندي سفر کان پوءِ، مصر وڃي پهتو هو. يانئجي ٿو تہ هيءَ عجب جهڙي مسافري حضرت عيسيٰ عليہ السلام کان اڳ 516-518 سن ڌاري ڪئي ويئي هئي، گهڻو ڪري سنڌو ماٿريءَ تي ايراني راڄ قائم ٿيڻ کان ستت پوءِ ۽ نہ ستت اڳ(10).

اسڪاءِ لئڪس پنهنجيءَ مسافريءَ جو جيڪو احوال لکيو هو، سو ضايع ٿي چڪو آهي، پر ڏسجي ٿو تہ ساڳئي ئي زماني جي يوناني جاگرافيدان، هيڪاٽيوس (Hekataeus) اهو احوال پڙهي ڏٺو هو. خود هيڪاٽيوس جون لکيون بہ ٽوٽن ٽڪرن ۾ ملن ٿيون. هو اوپياءِ (Opiai) نالي هڪ قبيلي جو ذڪر ڪري ٿو، جيڪو ”سنڌونديءَ تي آباد آهي ۽ جنهن وٽ شاهي قلعو آهي ۽ ڪانئن پرتي هڪڙو ريگستان آهي، جو ’هنديں‘ تائين هليو وڃي ٿو“(11).

هيرودوٽس (Herodotus) پڻ اسڪاءِ لئڪس جي مسافريءَ جو حوالو ڏئي ٿو ۽ ڄاڻائي ٿو تہ ’هند‘ ايراني سلطنت جو ويهون پرڳڻو آهي ۽ سيني ۾ شاهوڪار ۽ گهڻيءَ آدمشماريءَ وارو آهي(12). جيتوڻيڪ ٿي سگهي ٿو تہ اِن پرڳڻي ۾ مٿين ٽوٽي هيٺين سنڌو ماٿري شامل هجي، تڏهن بہ دارا جي اڃا موجود اُڪريل ليکتن کي پيٽڻ سان ظاهر ٿئي ٿو تہ ’هند‘ مان مراد اهو علائقو هو، جنهن کي هاڻي سنڌ سڏيو وڃي ٿو. هي علائقو دارا پاڻ فتح ڪيو هو، جڏهن تہ گنڌارا ۽ الهندو پنجاب، ٿتاگش (Thatagush) جي نالي هيٺ، ڪانئس اڳئين بادشاهہ ڪمبوجيہ[1] (Cambyses)، جي ڏينهن ۾ سلطنت جا پرڳڻا هئا(13).

ڊاڪٽر ونسينٽ سمٿ، ريورٽيءَ تي ويساهہ ڪندي، هيءُ انومان ڪدي ٿو تہ سنڌو ۽ ان جون ڏاني نديون تڏهن ٻئي هنڌان وهندين هيون، ان جي ڪري ”سنڌ

---

[1] ڪمبوجيہ (529-521 ق.م) ۽ داريوش (521-485 ق.م) ايران جي هخامنشي گهراڻي (Achaemnied) جا بادشاهہ هئا. (مترجم)

۽ پنجاب جا ڪيئي وڏا وڏا ٽڪرا جي هاڻ سڃا آهن، تڏهن ساوا هئا"(14).

ڪٽيسياس پهريون يوناني ليکڪ آهي، جنهن جا هندستان بابت احوال وڌيڪ ڏيان لهڻن. دراصل، ان ليکڪ جهڙيءَ طرح بنا تڪ تور ۽ سمجهه جي بيهوديون ڏندڪٿائون ويهي بيان ڪيون آهن، تن تان ڪُـهنن تـوڙي اڄوڪـي زماني جي لکندڙن کيس سخت ننديو آهي. جي هو پاڻ سائنس جو صاحب نـه هجي ها تـه سندس عجيب ۽ پراسرار ڳالهين لاءِ انهيءَ رغبت کان ايتري بچان نـه اچي ها (15). ڪٽيسياس کي شايد اها ملامت اِن ڪري پوڳڻي پيئي آهي، جو سندس تصنيف اختصارن ۽ اقتباسن جي شڪل ۾ ملي ٿي، جن ۾ ٿـي سگهي ٿو تـه سندس عقل کان بعيد ڳالهين جو نامنصفاڻو حصو اچي ويو هجي. پر جيئن لاسين (Lassen) ۽ بين ڏيکاريو آهي، جيڪي ڳالهيون پهرينءَ نظر ۾ نسورو ڪوڙ ٿيون لڳن، تن مان گهڻين ۾ سچ جو انگ لڪل ڏسڻ ۾ ايندو. اسان کي اِهو پڻ ڌيان ۾ رکڻ کپي تـه ڪٽيسياس هندستان جو جيڪو بـه احوال ڏئي ٿو، سو ايرانين کان ورتو هئائين ۽ اُن زماني ۾ اُنهن ۾ ڊاڙن هڻڻ ۽ وڌاءَ ڪرڻ جو اصل مرض هو.

ظاهر ظهور ڏند ڪٿائن کي ڇڏي، جا ڄاڻ ملي ٿي، سا هيءَ آهي تـه سنڌوندي ويڪر ۾ تمام وڏي هئي، ان جي ڪنڌيءَ سان ڪانهن ۽ ســرن جي وڏي اوپڙ هئي، ان ۾ واڳون هئا. جي مال ۽ اُنن کي ڇڪي ڪٺي اندر ڪندا هئا. ملڪ ۾ برسات ڪانـه پوندي هئي، پر سڄو تر درياءَ جي پاڻيءَ تي ٽڳندو هو. اسين طوفان ۽ ڏوڙين بابت بـه پڙهون ٿا ۽ هيءُ بـه اسان کي ٻڌايو ويو آهي تـه سمنڊ بيشمار مڇيون لوڙهي آڻي ڪپر تي سٽيندو هو. ڪٽيسياس کي اهو پڻ صحيح ٻڌايو ويو هو تـه ڳاڙهي لاک بـه ساڳئي ئي وڻ (ٻير) تي ٿئي ٿي، جنهن ۾ ڪونر ٿئي ٿو. هو ڪيهه جي ڳالهه بـه ڪري ٿو. ڏيهي جانورن مان هو ٿلهي پڇ واري گهٽي يعني مٽينءَ سنڌ جي دنبي جو نالو وٺي ٿو ۽ جنهن هـڪ سگي 'جهنگلي گڏهه' جي ڳالهه ڪري ٿو، سو پانئجي ٿو تـه گينڊو هوندو.

آدم ذات جي ڳالهـ ڪندي، هـو جـن افسانوي قومـن ۽ سندن عجيب اسرارن جو بيان ڪري ٿو، سي گهڻو تڻو مهاڀارت ۽ سنسڪرت جي ٻين لکڻين ۾ ملن ٿيون ۽ انهن جي پاڻان گهڙڻ جو ڏوهه هن کي نـه ڏيئي سگهبو. ٻئي طرف، هن جو اهو چوڻ تـه ڪڻڪ رنگا هندستاني بـه آهي، توڻي جو اهي تورانيءَ

۾ آهن. بلڪل واجبي نظر اچي ٿو ۽ جڏهن اسين اهو پڙهون ٿا تہ "هندستان جي وچ ۾" هندستان مان مراد "سنڌوءَ جي ترائي" اٿس هڪڙيءَ ڍنڍ جي پرسان اهڙا ماڻهو رهندا آهن، جي ٽلها هلائيندا آهن ۽ تيراندازيءَ ۾ پڙ آهن ۽ باز سان شڪار ڪندا آهن. تڏهن ڇا اسان اهو نہ سمجهون تہ هن سنڌ جي منڇر ڍنڍ جي مهاڻن جي وڏن جو جيڪي احوال ٻڌو آهي، سو پيو بيان ڪري؟ انهن ڄامڙن جي بيحد ننڍي قدبت ۽ اُن ڍنڍ مان نڪرندڙ تيل جون ڳالهيون البت غلط فهميون آهن. جنهن تيل بابت اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ ڍنڍ جي اندر موجود هو، سو شايد مڇين مان ڪڍيو ويندو هو.

وري، اُتر پاسي جيڪي ماڻهو رڱو ڪير تي گذارو ڪندا هئا، تن جو تُل سنڌوءَ جي ڊيلٽا واري تر جا هاٺوڪا جَت آهن. اِهي هاٺوڪا جت اُٺن جي ڪير تي ٽڳندا آهن ۽ بيو ڪجهہ ورلي واپرائيندا آهن(23).

سو ڪٽيسياس جي ڏند ڪٿائن ۾ ڪٿي ڪٿي سچيءَ سنڌ جي جهلڪ بہ نظر اچيو وڃي.

اولهہ جي ماڻهن کي هندستان جو اڪين ڏٺو احوال انهن تذڪرن ۾ مليو، جي سڪندر اعظم جي انهن سپہ سالارن ۽ ٻين زير دستن ليکت ۾ آندا، جي اِن ملڪ تي ڪاهہ وقت ساڻس گڏ هئا. اهي تذڪرا بہ، هيڪاٽيوس ۽ ڪٽيسياس جي ليکتن جيان، اقتباسن جي شڪل ۾ ملن ٿا، جي پوءِ جي يوناني ۽ لاطيني مصنفن پنهنجين تصنيفن ۾ شامل ڪيا آهن. انهن ۾سيني کان سنا تذڪرا ايرسٽوبولس (Aristobulus)، ٽالمي 'ساٽر' (Ptolemy 'Soter') ۽ نيارڪس (Nearchus) جا لکيل آهن. انهن ۾ ملڪ ۽ ماڻهن جو جيڪو نقشو چٽيل آهي، سو ڪيترن ئي ڏسن ۾ چٽو ۽ اُپٽار وارو آهي. پر تڏهن بہ اسان جي ڄاڻ ۾، خاص ڪري جاگرافيائي حالتن بابت، ڪيترائي وڏا وڏا خال رهجيو وڃن، جن کي پرڻ لاءِ ڪيترن ئي اڄوڪن عالمن کي وڏي دماغ سوزي ۽ عرق ريزي ڪرڻي پيئي آهي.

اوائلي جاگرافيائي تصنيفن مان سيني ۾ خاطريءَ جهڙي اسٽرابو (Strabo) جي آهي، جا عيسوي سن جي پهرئين يا ٻئي ڏهاڪي ۾ لکي ويئي هئي. هن جا ماخذ نهايت ئي معتبر آهن، هو ٻين جا بيان وڏيءَ خبرداريءَ ۽ تڪ تور کان پوءِ پنهنجن تبصرن سان نقل ڪري ٿو.

هن جو سڀ کان وڌيڪ دلچسپيءَ وارو بيان آبهوا بابت آهي. انهيءَ ڏس ۾ هو ايرسٽوبولس جو حوالو ڏئي ٿو، جيڪو هن جو سيني ۾ پروسي جوڳو ذريعو آهي. هن جي چوڻ موجب ايرسٽوبولس ٽڪرن جي اوٽ وارن ۽ ميداني علائقن جي آبهوا ۾ وڏو فرق ڏنو هو. ٿي سگهي ٿو ته سن 326 ق.م. جو اونهارو، جو سڪندر ٽڪرن جي پرسان گذاريو هو، سو اتفاق سان خاص ڪري مينهوڳيءَ وارو هجي، ڇو ته ايرسٽوبولس چوي ٿو ته اسين اڃا ٽيڪسيلا ۾ هئاسون، جو برسات اچي لٿي ۽ اها اتان نڪرڻ کان پوءِ ته: "آرڪٽيورس تاري جي اڀرڻ تائين" لاڳيتو پئي وسي، اهي مينهن بند وڃي سيپٽمبر جي وچ ڌاري ٿيا. ٻئي طرف هو ڇاٽائي ٿو ته ميدانن ۾، يعني هيٺئين پنجاب ۽ سنڌ، ۾ مينهن پوي ئي ڪونه. "البت دريائن ۾ پاڻيءَ جو چاڙهه اٿلي، ملڪ ٻوڙيو ڇڏي." هو پڪ سان چوي ٿو ته جهلم، چناب ۽ سنڌوءَ منجهان مسافريءَ ۾: "اسان کي ڪٿي به مينهن نه پيو...واءِ ڌاڍو پئي لڳو، درياهه تار هئا ۽ ملڪ ٻڏو پيو هو تڏهن به نه" حالانڪ اها مسافري آڪٽوبر کان جولاءِ تائين سڄا سارا ڏهه مهينا هلي هئي، وچ ۾ ڪيترائي پيرا چڱو چڱو وقت ترسيا به هئا(24). نيارڪس جو چوڻ هو ته ميدانن ۾ مينهن اونهاري ۾ ته پوي ٿو، پر سياري ۾ نٿو پوي. هن شايد تر جي ماڻهن کان ٻڌل ڳالهه تي ڪئي ته اڪثر ڪري چا ٿيندو هو ۽ پاڻ صورتحال جو مشاهدو ڪونه ڪيو هئائين، ڇو ته اسٽرابو ڇاٽائي ٿو ته هن جي ۽ ايرسٽوبولس جي بيان ۾ بس اهوئي فرق آهي(25).

سنڌوءَ جي هيٺينءَ ماٿريءَ ۽ مصر جي وچ ۾ هڪجهڙائي انهن اوائلي لکندڙن به محسوس ڪئي هئي. نيارڪس پروڙي ورتو هو ته اتر اولهه هندستان جا پَٽَ ٻوڏن جي وچايل لٽ منجهان جڙيا آهن ۽ ان ڪري اهي "درياءُ ڄاوا" آهن(26). انهيءَ مان هنن هيءُ نتيجو ڪڍيو ته دريائن کان سواءِ ملڪ رهڻ وٽان ئي نه هجي ها(27). سندن اِن بيان مان اسين هيءُ انومان به ڪڍي سگهون ٿا ته هيٺئين ملڪ ۾ مينهن باقاعدي نه پوندو هو.

اهي سڀيئي مکيه راوي ٻوڏن ۽ انهن جي راڳن جا جيڪي نقشا چٽين ٿا، سي هڪجهڙا آهن. اسان سوڌ ٻوڏ ساڳيو ناٽڪ ويجهڙائيءَ وارن ڏينهن ۾ وري رچندي ڏٺو آهي، مثال طور 1942ع ۾، جڏهن سنڌوءَ سکر کان مٿيرو ساڄي پاسي وارن بچاءَ بندن ۾ کنڊ وجهي، چڱو خاصو ملڪ ٻوڙي ڇڏيو هو "دڙن تي

ٻڌل شهر ٻيٺ تي وجن ٿا... زمين اڏ سڪي وڃي ٿي تہ رواجيءَ ۾ رواجي پورهيت ان کي ناهي تيار ڪري، ٻج پوکي ڇڏي ٿو. تڏهن بہ ٻوٽو پڇي راس ٿئي ٿو ۽ اُپت سني ٿئي ٿي"(28). نيارڪس آبڪلاٽيءَ جي ڏينهن ۾ سنڌ جي هڪ ٻي جهلڪ پسائي ٿو. جا اسان جي هاڻوڪي آزمودي سان بلڪل نهڪي اچي ٿي: وڏندڙ ٻوڏن کان ڊڃي، نانگن ۽ ٻئي جيت جنتي جو متاهينءَ وارن ڳوٺن ۾ ڪاهي پوڻ: "ان ڪري ماڻهو پنهنجيون کٽون پــٽَ کان ٿورو متي ڪري سمهندا آهن"(29).

يونان وارن کي دريائن سان وڏي دلچسپي هئي ۽ آبڪلاٽيءَ ۾ سنڌوءَ ۽ ان جي ڏاني ندين جي جا پکيڙ ٿي وڃي ٿي، تنهن تہ هنن کي اصل منجهي ڇڏيو هو. درياهن جي ويڪر توڙي ڊيگهہ جا جيڪي انگ ڏنا اٿن. تن ۾ چڱي چوکي ڪتر ڪرٽي پوندي(30). اسٽرابو سڪندر جي ساٿارين کي ڳالهہ وڌائي ڪرڻ واريءَ عادت تان ڇنڊ ڪڍي ٿو ۽ پاڻ سيني ڏاني ندين جي ڇوڙ کان پوءِ سنڌوءَ جي ويڪر جو "وڌيڪ وچترو انگ" وٺي ٿو. جو آهي: "وڌ ۾ وڌ 50 اسٽيڊيئم ۽ گهٽ ۾ گهٽ 7 اسٽيڊيئم"[1] (31). جي اسان وڌ ۾ وڌ انگ آبڪلاٽيءَ جو ۽ گهٽ ۾ گهٽ انگ سانگهاري جو ڪري سمجهون تہ اهو ڪاٿو ذري گهٽ درست نظر ايندو.

سيني ۾ معتبر يوناني راوي پنجاب جي ندين جو ميلاپ ان ئي ترتيب ۾ رکن ٿا. جو اسان کي اڄ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ان ڳالهہ جي ڪري بہ اسان کي دلجاءِ ٿئي ٿي تہ سندن مشاهدو ضرور سچو هوندو (32). اهڙي سنگم جو اصل هنڌ لاشڪ متجي ويو هوندو. گهڻين حالتن ۾ اهو هنڌ. جيڪو سڪندر جي ڏينهن ۾ هو اڄڪلهہ جي هنڌ کان گهڻو هيٺ هوندو. اهو ان ڪري، جو انهن درياهن جي هيٺئين پاڳي سان لڳو لڳ ملڪ جو متاڃرو متي ٿيندو رهيو آهي ۽ نتيجي طور ڊيلٽا جي ڦهلجڻ ڪري سنڌوءَ جي ڊيگهہ وڌي ويئي آهي. جتان اهي درياهہ ڪليل ميدان ۾ داخل ٿين ٿا. اتان کان هيٺيرو سندن رخ ضرور ساندهہ ڦرندا رهيا هوندا.

---

[1] اڳاٽي يونان ۽ روم جو ڪاڇو. اسٽيڊيئم، اسٽيڊيئن ۽ اسٽيڊ کي هڪ ئي لفظ جون ٽي مختلف صورتون سمجهيو وڃي. ان پيماني جي وڌيڪ سمجهاڻيءَ لاءِ ڏسو هن باب جو حوالو 99. (مترجم).

اسٽرابو، ايرسٽوبولس جا جيڪي بيان نقل ڪيا آهن، تن ۾ سيني کان وڌيڪ دلچسپيءَ وارو اهو آهي، جنهن ۾ هو سنڌوءَ جي رخ ۾ وڏي ڦيري جو نتيجو بيان ڪري ٿو. "هو چوي ٿو تہ مون کي ڪنهن ڪم سان ملڪ اندر موڪليو ويو. اتي مون کي زمين جو هڪڙو ٽڪرو اهڙو ڏسڻ ۾ آيو، جتي هزار کان مٿي شهر ۽ انهن جا طفيلي ڳوٺ هئا، پر نہ ماڻهو هو، نہ ماڻهوءَ جي ذات. ٿيو ڇا هو تہ سنڌو پنهنجو اصل پيٽ ڇڏي، کابي پاسي لڙي، هڪ ٻئي وڌيڪ اونهي پيٽ منجهان آبشار وانگر ڪرندي، وهڻ لڳي هئي. هاڻ ساڄي پاسي واري جنهن ملڪ کي هوءَ ڇڏي آئي هئي، تنهن کي سندس ليٽ جو پاڻي نٿي مليو، ڇو تہ اهو پاسو نہ رڳو درياهہ جي متاڃري کان پر (نئين) ليٽ جي متاڃري کان بہ مٿي ٿي ويل هو" (33). بدقسمتيءَ سان اسان کي اهو نہ ٻڌايو ويو آهي تہ اِن تباهيءَ جو هنڌ ڪٿان هو، ۽ نہ وري اهو تہ اها ويجهڙ ۾ آئي هئي يا گهڻو اڳي. ٿي سگهي ٿو تہ اهو هنڌ سنڌوءَ ۽ پنجند (Akesines) جي ميلاپ واريءَ جاءِ کان ٿورو هيٺيرو هجي، ڇو تہ هتي سڪندر ڪريٽيرس (Craterus) کي سنڌوءَ جي کابيءَ ڪنڌيءَ تي منتقل ڪيو هو: "ڇو تہ هڪڙي وڏي هٿياربند لشڪر لاءِ اِن پاسي کان اڳتي وڌڻ سهنجو ٿي لڳو" (34). درياءَ جي وهڪري جو انهيءَ ميلاپ ۽ روهڙيءَ جي وچ وارو ڀاڱو، جو ڪانگ جي اڏام تي 150 ميل کن ٿيندو، سو خاص ڪري وڏن ڦيرن وهيڙو آهي ۽ ڪشمور کان هيٺ اسان درياهہ جي پراڻن پيٽن کي هاڻوڪي پيٽ جي ساڄي پاسي، ڇڳو پنڌ پري ڪشمور، ڪنڌڪوٽ، ايرندي شڪارپور ۽ سکر تعلقن منجهان ويندي ڏسون ٿا. پر اها ايراضي ميوزيڪانس (Musicanus)[1] جي حد ۾ هُئي، جن کي بيحد آسودو ڏيکاريو ويو آهي. اِن ڳالهہ کي ڇڏي، ائين وسهڻ لاءِ عام سبب آهن تہ سنڌو ڪشمور آڏو پنهنجي هاڻوڪي وهڪري واري هنڌ جي اوپر ۾ ڪانہ وهندي هُئي، جيئن اڳتي هلي ڏسبو. يونانين سنڌوءَ جي ڊيلٽا جو جيڪو احوال ڏنو آهي، تنهن کي هيٺينءَ سنڌو ماتريءَ جي مهاندن (Contours) سان ڀيٽجي ٿو تہ هيءَ ڳالهہ ثابت ٿي وڃي ٿي تہ تنهن وقت سنڌو روهڙي ٽڪرين جي اوپر ۾ نہ وهندي هُئي، جيئن اڪثر سمجهيو وڃي ٿو.

---

[1] دوارڪا پرشاد روچيرام شرما موجب، "موجو ڪرڻ" ڏسو "سنڌ جو پراچين اتهاس" (1944ع) ڀاڱو ٽيون، ص 11، رحيمداد خان مولائي شيدائي ان کي سنسڪرت جي لفظ "موشيڪا جو مخفف" ڄاڻائي ٿو. ڏسو "تاريخ تمدن سنڌ"، ص 109. (مترجم)

تہ ڇٽبو تہ ايرسٽوبولس جيڪو اڃڙيل ملڪ ڏنو هو. سو گهٽو ڪري مٿينءَ سنڌ جي هاٺوڪيءَ حد کان مٿيرو هو(35). ان علائقي جي اوپر ۽ اُتر اوپر ۾ اڄوڪي مسافر کي هڪڙو ٽُڪرو ڏسڻ ۾ ايندو، جنهن جو ڏيک گهڻي ڀاڱي ساڳيو هوندو. اهو ٽڪرو بهاولپور ۾ هاڪڙي جي سُڪل پيٽ سان لڳو لڳ آهي. اهو سڄو ٽُڪرو اهڙن شهرن جي اهڃاڻن سان جَڙيل آهي، جي اڳي وسندڙ هُئا. ان ٽُڪري جي ڦِٽي وڃڻ جو بہ لاشڪ ساڳيو ئي ڪارڻ هو، يعني ستلج جو اُهو پيٽ ڇڏي، اڄا اولهہ ۾ پرپرو وڃي وهڻ، جو هاڪڙي ۾ وڃي ڇڙندو هو (36).

سڪندر جي ساٿين ستلج جو ذڪر ئي ناهي ڪيو، جو هُو اوپر ۾ بياس جي ڪنڌين کان اڳتي وڌيو ئي ڪين هو. ڇيو وڃي ٿو تہ هن پورس[1] ۽ بين کان بياس جي پرار واري ڏيھہ بابت گهڻي معلومات ورتي هُئي ۽ کيس ضرور اهو پتو هوندو تہ پنهنجيءَ منزل يعني گنگا جي ماٿر تائين پڄڻ کان اڳ ۾ کيس هڪڙو بيو وڏو درياھہ بہ اُڪرڻو پوندو. پر جنهن وقت هُن تقرير ڪري، پنهنجي لشڪر کي اڳتي هلي، وڌيڪ سوين ماڻڻ لاءِ چيو هو، تنهن وقت شايد هن جو سڄو زور واٽ جي اهنجن کي گهٽائي پيش ڪرڻ تي هو ۽ رڳو ايترو چيو هُئائين تہ گنگا ڪا گهڻي پري ڪانهي (37). سڪندر جو آرماڙ درياهن ۾ لهوارو هاڪاري هلي ٿو ۽ جڏهن اسين ان هنڌ پهچون ٿا، جنهن هنڌ اسان کي آس هئي تہ ڪابي پاسي کان ستلج جي اچڻ جو ذڪر ٿيندو، تڏهن اسان ان جي بدران بياس جو نالو ڏسون ٿا. هن سلسلي ۾ تہ جنهن وقت چناب، راويءَ ۽ جهلم جو پاڻي ڪٺي، ان هنڌ پهچي ٿي، تنهن وقت بياس بہ اچي ان ۾ چِڙي ٿي ۽ پوءِ چناب وڃي سنڌوءَ ۾ پوي ٿي(38). اسان کي اها تہ سُڌ آهي تہ ڪنهن زماني ۾ بياس، ستلج کان ڌار، پنهنجي سِر وهندي هُئي ۽ ٻئي ڌار ڌار وڃي چناب ۾ ڇوڙ ڪنديون هُيون. جيئن تہ سڪندر جي تاريخ نويسن ستلج جو ڪو ذڪر نہ ڪيو آهي، سو اسين اهوئي انومان ڪڍي سگهون ٿا تہ يا تہ اها ندي سنڌوءَ کان الڳ پنهنجي ليکي هاڪڙي جي پيٽ منجهان وهندي هئي، يا وري اها بياس سان ان هنڌ کان هيٺيرو ڳنڍبي هُئي، جنهن هنڌ بياس جي ڪناري تي لشڪر ڏابو ڪيو هو ۽ اتان اهو ڳڏيل وهڪرو چناب ۾ ڇوڙ تائين يونانين جي ڄاڻايل نالي سان يعني بياس سڏبو هوندو.

---

[1] دوارڪا پرشاد روچيرام شرما موجب، پوئرش. ڏسو اڳيئي ڄاڻايل ڪتاب جو ص 38. (مترجم)

ٻي ڳالھ وڌيڪ سياويڪ ٿي لڳي. جيتوڻيڪ رڳو ان جي ابتڙ ثابتيءَ جي عدم موجودگيءَ تي پاڙڻ ٻي واجبي آهي، تڏهن بہ اهو وسهڻ ڏکيو ٿو لڳي تہ سڪندر هڪ اهڙي درياھ بابت نہ ٻڌو هجي، جيڪو پنهنجي سر سنڌوءَ جي پڇاڙيءَ واري وهڪري سان پور وچوٽيءَ تي ۽ ڪن هنڌن تي تہ ان پنجاھ ميلن کان گهٽ مفاصلي تي وهندو سمنڊ ڏي ويندو هُجي، بشرطيڪ اهڙو درياءُ سچ پچ موجود بہ هجي ها! سنڌو وارين مهمن دوران اهڙا ڪيترائي موقعا هُئا، جو هُو ان معاملي جي ڇڪاس ڪرائي پئي سگهيو ۽ هن جا تاريخ نويس ان ڳالھ جو ذڪر ضرور ڪن ها.

اهو نظريو تہ هڦاسيس (Hyphasis) ندي آڪيسينيس (Akesines) نديءَ سان ميلاپ وٽ دراصل ستلج ۽ بياس جو گڏيل وهڪرو هُئي، تنهن تي وڏو اعتراض هيءُ ٿو ڪيو وڃي تہ اها ڳالھ آئڙي نٿي تہ اهڙي گڏيل درياءُ تي نالو وري ٻنهي مان ننڍيءَ نديءَ جو هُجي. پر انهيءَ اعتراض ۾ انهن دريائن جي ميلاپ جي اصل حالتن ۽ تازي تاريخي زماني اندر انهن جي ڇُر پُر جو ڌيان نہ رکيو ويو آهي. بياس ستلج ۾ ڇوڙ ڪونہ ٿي ڪيو، بلڪ ستلج بياس جي هڪ اڳوٽي پاڻ وهيٽي پيٽ جو هينيون پاڱو وڃي والاريو هو. هيءُ ميلاپ بيو ڪجھ هجي نہ هجي پر جٽادار اصل ناهي ۽ اڄ ڏينهن تائين گڏيل وهڪري جي ڪنڌين سان رهندڙ ماڻهو ان کي ستلج نہ پر 'گهارو' سڏيندا آهن(39).

سڪندر پاڻ ان پوئين ميلاپ جي مٿان سنڌوندي ونئي، سمنڊ ڏي هاڪاري ويو هو، ۽ ان مهم جي تذڪرن ۾ ڪا اهڙي ڳالھ ڪانهي، جنهن مان سمجهجي تہ ڊيلٽا جي منڍ تائين هڪ ٺي وهڪري جي شڪل ۾ نہ وهندي هئي. ايريئن چوي ٿو، "شڪ ناهي تہ اِن هنڌ (پنجند جو سنڌوءَ سان ميلاپ) کان ان هنڌ تائين، جتي اها ڊيلٽا ناهڻ لاءِ دوشاخي ٿئي ٿي، سنڌو (ويڪر ۾) 100 اسٽيڊئيم ۽ شايد وڌيڪ آهي (40)، اتي اها درياءُ کان وڌيڪ ڍنڍ وانگر پکڙجي وڃي ٿي." ياد رهي تہ سڪندر بادشاھ سنڌوءَ منجهان لهواري مسافري آهستي آهستي ڪئي هئي (41). آرماڙ ڏينهن جا ڏينهن لنگرانداز رهندو هو ۽ لشڪر جا جٿا اتر جي حاڪمن سان ڇڪريون ڪائيندا يا شهر ٻڌندا يا پتڻ جوڙيندا رهندا هئا. جهلم، چناب ۽ سنڌوءَ منجهان ڊيلٽا جي منڍ تائين مسافري سڄا سارا نو مهينا ڪائي وٺي هُئي (42). سڪندر 326 ق.م. جي سرءُ جي پوين ڏهاڙن ۾ هاڪاري هليو

هو. جڏهن درياهن ۾ پاڻي گهٽجڻ لڳو هوندو.[3] هن جي مَلي لوڪن (Malli)[1] سان لڙائي ضرور سياري ۾، ۽ آگزيڪانس (Oxykanus) ۽ سامبس لوڪن (Sambus)[2] سان بهار ۾ لڳي هوندي. مسافريءَ جي پوئين مرحلي ۾، يعني ميوزيڪانس جي ملڪ کان هيٺ ويندي پاتل تائين، سڪندر جي آرماڙ کي سنڌوءَ جي پوري چاڙهه منجهان هاڪارڻو پيو هو.

بدقسمتيءَ سان سڪندر جي ڪاهه جي تذڪرن ۾، جيئن اهي اسان تائين پهتا آهن، ان مرحلي ۽ پوءِ واري مرحلي يعني مٿينءَ ۽ وچينءَ سنڌ جي جاگرافيائي حالتن جو ذڪر خير ڪو اچي ٿو. پر ان معلومات جي گهٽتائيءَ جا ڪيترائي ڪارڻ آهن. پهريون ڪارڻ آهي اڳيئي لتاڙيل ملڪ جي پيٽ ۾ هيٺينءَ سنڌوءَ جي ميدانن جو بُسو (featureless) ڏيک درياءُ رستي سفر ڪرڻ وارن کي تہ اهو هيڪاري اگرو لڳندو: هنن کي ڏينهن جا ڏينهن پاڻيءَ جي اٿاهه اَڇ کان پرتي سواءِ لاڳيتي جهنگ ۽ اڌ ٻڏل وڻن جي ٻيو ڪجهہ نظر نہ ايندو ۽ وڻن کان پري جو ڏيک وري ڊسٽ جي لڙاٽ جي ڪري ڏسڻ ۾ ئي نہ ايندن. اهو پڻ وسارڻ نہ گهرجي تہ سنڌو جڏهن جوڀن ۾ هوندي آهي، تڏهن ان منجهان لهواري وڃڻ لاءِ ٻہ ٻيڙيون ۽ ڊونڊيون وڏي مغز ۽ سجاڳيءَ سان هلائڻيون پونديون آهن. ان ۾ نہ رڳو خطرناڪ ڪُن هوندا آهن، پر سچا سچا وڻ اڌ ٻڏل لڙهندا، اچي ڪن ڪن هنڌن تي اڙجي پوندا آهن تہ زبردست رنڊڪ ٿي پوندا آهن. نيارڪس ۽ سڪندر جي ٻين اديب ساٿين کي ان جوکائتي دريائي مسافريءَ دوران سڪي جي خير ڪا خبر رهي هوندي.

لشڪر جا جيڪي جٿا درياهہ جي ٻنهي پاسي چڙهي ٿي ويا، تن برابر سَرس ڏنو هوندو، پر ٻوڏن جي ڪري سندن دڳ پيچدار، انگڙ ونگڙ، ڪُنن ڪڙين ۽ ٻڏل زمينن سان گهٽا رنڊيل هوندا. هڪ رستي جا اهنج، ٻيو بادشاهہ جي ڇُرپُر سان پوري رهڻ جي ڳڻتي، سو سردار ويچارا بادشاهہ لاءِ لتاڙيل ملڪ جي مهاندن بابت پنهنجي تاثرات جو احوال مختصر طور ئي مس لکي سگهيا هوندا. ان کان وڌيڪ ڪائنڻ پڳو ئي نہ هوندو.

---

[1] لئمبرڪ پنهنجي ڪتاب "سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ". (ص 82)، ۾ ان جو اصل ملو ڄاڻائي ٿو. (مترجم)
[2] دوارڪا پرشاد شرما (اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص ص 58، 59) موجب ترتيبوار ڪيتري ۽ سواس. (مترجم)

البت اهو سو ڏک اٿئون تہ سڪندر جي سچي لشڪر ميوزيڪانس جي گاديءَ وٽ چڱو ڏگهو پڙاءُ ڪيو هو، تڏهن بہ متيِنءَ سنڌ جي ان ڏيهہ جو ڪو گهڻو احوال نہ ڏنو اٿن. اهو 'هند' جو سيني ۾ آسودو ڏيهہ هو: بادشاهہ ڪي ٻڌايو ويو هو تہ سندس اِجهڻ کان اڳ ائين هو ۽ "ايريئن" صاف صاف چوي ٿو تہ بادشاهہ ڪي ملڪ توڙي گادي ٻيئي وڃيا هئا. گاديءَ ۾ هڪڙو ڪوٽ بہ هو، جنهن ڪي سڪندر پختو ڪرائي ان ۾ لشڪر رکيو هو. چاڪاڻ تہ ڪيس پسگردائيءَ وارن قبيلن ڪي ڌهڪائڻ لاءِ اهو هنڌ سٺائو نظر آيو هو. پانئجي ٿو تہ هن ان هنڌان ئي ڪريٽرس ڪي لشڪر جو هڪڙو وڏو جٿو ۽ هاٿي ساڻ ڏيئي، ملڪ فارس ڏي اماڻيو هو. هُو آرڪوسيا (Arachosia) وارن ۽ زرنگيا (Zarangia) وارن جي ڏيهہ منجهان يعني ڪيچي، بولان يا مُولا لڪ ۽ هيمند کان ٿيندو اوڏانهن ويو هو(44).

جيتوڻيڪ ان جي ڪا پڪي ثابتي ڪانهي، پر عام انومان آهي تہ ميوزيڪانس جي گادي اروڙ هُئي (45). اسين پڻ اهو انومان وٺي سگهون ٿا. اروڙ جو ڦٽل شهر روهڙيءَ جي هاٿوڪي شهر کان ڪي پنج ميل ڏکڻ اوڀر ۾ چن پٿر وارين ٽڪرين جي ايرندي ڇيڙي وٽ آهي ۽ هيٺ ميدان تائين ڦهليل لڳي ٿو. اهو پڌ ٽڪرين مٿان آهي. پانئجي ٿو تہ سنڌوءَ جي ڪا ڇاڙ ان وٽيءَ منجهان لنگهندي هُئي. ۽ وسهڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ اها ڇاڙ تنهن زماني ۾ وهندڙ هوندي ۽ شهر جي اتر واري پاسي جو بچاءُ ڪندي هوندي (46). ميوزيڪانس جي ملڪ جو ايڏو آسودو ۽ سرچو هجڻ ظاهر ڪري ٿو تہ اتي پاڻي جام هوندو. ائين وسهڻ واجبي ٿيندو نہ واهواندو، ريٺي ۽ ٻيا سائو گهارا، جن جا سڪل پيٽ اروڙ جي اُتر اوڀر واري تر ۾ اڄ بہ موجود آهن، سي تن ڏينهن ۾ نيم سان وهندڙ هوندا ۽ درياءَ جي ليٽ ڪي چڱيءَ وڏيءَ ايراضيءَ تي ڦهلائي ڇڏيندا هوندا.

هت اسان اهو پڇڻ کان سواءِ رهي نٿا سگهون تہ مقدونيا وارن جو آرماڙ سنڌوءَ جي جنهن مکيہ پيٽ منجهان لنگهيو هو، سو تن ڏينهن ۾ ڪٿان هو؟ جيڪڏهن سنڌو تن ڏينهن ان سوڙهيءَ وٽيءَ منجهان، جا سکر ۽ روهڙيءَ وارين ٽڪرين ۾ آهي، لنگهندڙ هئي، تہ پوءِ سڪندر جن همراهن سندس هندستان تي ڪاهہ جا احوال لکيا آهن، سي ضرور ان جو ذڪر ڪن ها؟ اهو آئڙي نٿو تہ

ڪو ڪانئن انهيءَ سوڙهي لنگهه منجهان سنڌوءَ جي اڻ چٽايل وهڪري جو احوال ڏيڻ رهجي ويو هوندو. اسان وٽ به انومان ئي رهجي وڃن ٿا. درياءُ يا ته سکر وارين ٽڪرين جي اُتر ۾ وهندو هوندو، يا وري روهڙيءَ وارين ٽڪرين جي اوپر ۾. جيئن اڳيئي چٽي چڪا آهيون، پوئين ڳالهه اڻ ٽيٺي آهي. "پاتل" جي بيهڪ تي ويچار وقت اها ڳالهه هيڪاري چٽي ٿي ويندي.

البت ايترو سو چٽي سگهون ٿا ته سنڌو اُن هنڌ کان اولهه ۾ گهٽو پري ڪانه وهندي هوندي، جنهن هنڌان اها (ترجيح ڏنل انومان موجب) سکر وارين ٽڪرين جي اُتر ۾ لنگهندي هوندي باقي گورنر آگزيڪانس ۽ سامبس، جن کي سڪندر سيڪت ڏني هُئي، تن جا پرڳڻا ضرور ميوزيڪانس جي گاديءَ جي اولهه طرف هوندا. چاڪاڻ ته سڪندر سامبس کي 'هندي ڪوهستانن جو امير' مقرر ڪيو هو (47). جيڪڏهن هنن تي پاٽيءَ رستي چڙهي وڃڻ ممڪن هجي ها ته سڪندر ضرور اهوئي سيني ۾ سولو ۽ ٽڪو رستو اختيار ڪري ها. پر اسان کي صاف صاف ٻڌايو ويو آهي ته سڪندر آگزيڪانس خلاف ڪوچ ڪري وڃي ڪيس ۽ سندس شهرن کي قبضي ۾ آندو هو ۽ اُتان سڌو سامبس تي ڪاهي ويو هو. ان مان اهو نه چاتو وڃي ته ڪو انهن سردارن جي مُلڪ منجهان سنڌوءَ جي ڪا شاخ وهندڙ ڪانه هُئي، پر ائين سمجهي سگهجي ٿو ته اهڙي ڪا شاخ تنهن مند شايد 325 ق.م. جي بهار ۾ اُها ٻيڙن جي لنگهڻ لاءِ سٺائي نه هُئي.

اتفاق سان ائين وسهڻ لاءِ سبب به آهي ته سنڌو پنهنجن پاسن کان شاخون ڪڍندي هُئي. ميگاستينيز، جيڪو سڪندر جي ڪاهه کان رڳو ويهه يا ٽيهه ورهيه پوءِ هندستان آيو هو ۽ چندر گپت جي دربار ۾ ڳپل وقت رهي چڱي چوکي معلومات گڏ ڪئي هُئائين، سو چٽيءَ طرح ڄاڻائي ٿو ته درياءُ "هڪ تمام وڏو ٻيٽ پرسياني (Prasiane) نالي ۽ هڪڙو ننڍو ٻيٽ پاتل (Patale) نالي ناهي ٿو" (48). ڪُئنٽس ڪرٽيئس انهن ٻنهي مان وڏي "ٻيٽ" کي ڳولي لهڻ ۾ اسان جي واهر ڪري ٿو. هو چوي ٿو: "ميوزيڪانس کي مات ڪرڻ کان پوءِ سڪندر سندس گاديءَ ۾ ڪُجهه لشڪر ڇڏيو ۽ اتان هڪ ٻئي هِندي قبيلي، پريستيءَ (Praesti) جي مُلڪ تي چڙهي ويو. سندن بادشاهه پورٽيڪانس (Porticanus) هو...." (49). هيءُ اهوئي پرڳڻي جو امير آگزيڪانس آهي ۽ قبيلي جو نالو سنسڪرت جي لفظ پرسٿ تان ڪنيل آهي،

جنهن جي معنيٰ آهي سنئون پٽ. اهو ٽڪرو الهہ آباد واري نَل تي اُڪريل نالو پَرجـُڻ (Prajuna) بہ تي سگهي ٿو. پلائني (50) اِن بيٽ کي پَرسياڪي (Prasiake) سڏي ٿو. ٽالمي سنڌوءَ جي ڪيترين ئي شاخن (51) جو ذڪر ڪري ٿو، جن مان هڪڙي اربيتا (Arabita) جبلن ڏانهن وينڊڙ هئي. اسين اڳتي هلي ڏسنداسون تہ انهن جبلن مان هُن جي مراد سنڌ جوڪوهستان آهي.

جيتوڻيڪ انهن پوءِ جي لکندڙن جا بيان ڪنهن حد تائين سهيوڳي معلومات تي ٻڌل هُئا، پر هنن گهڻو تڻو ميگاستينيز ۽ سڪندر جي ساٿارين تي ٽي ياڙيو. جنهن زماني ۾ سڪندر جي ساٿارين سنڌوءَ تان ٻيڙا هاڪاريا هُئا، تنهن زماني ۾ ان درياءَ جون ڪي شاخون موجود هُيون تہ پوءِ ايرئن ۽ ٻين انهن جو ذڪر ڇو ناهي ڪيو؟ ان جو جواب هيءُ آهي تہ موزيڪانس جي گاديءَ کان مٿي ڪي پاسائيون شاخون مکيہ وهڪري کان ڇڄي، ڏار وهنديون بہ هُيون تہ اهي گهڻو ڪري نظر نہ آيون هونديون، ڇو تہ جنهن منڊ ۾ آرماڙ انهن وٽان لنگهيو هوندو، تنهن منڊ ۾ اهي سُڪل هونديون. جيڪو بہ شخص سکر بئراج ۽ ان جي واهن جو چالو ٿيڻ کان اڳ سياري ۾ سنڌوءَ منجهان ٻيڙيءَ تي آيو ويو هوندو، تنهن کي چڱيءَ پر پروڙ هوندي تہ گهاڙ ۽ الهندي ناري اڳوڻين قدرتي شاخن جهڙا واهڙ، جي جهازرانيءَ لائق ڦاٽ منجهان هردم ڦٽندا ۽ وري ڳنڍبا رهندا هئا. انهن جا مُنڍ نمايان طرح ڪي اهڙا ظاهر بہ نہ لڳندا هئا. سڪندر جڏهن آگزيڪانس ۽ سامبس کي سيکت ڏيئي، درياهہ جي ڪنڌيءَ سان لڳل چانوٽيءَ ۾ موٽي آيو، تہ اتان ٻيڙن تي سنڌن مسافري وري شروع ٿي. جيئن تہ اها آبڪلاٽيءَ جي منڊ هئي، ان ڪري اها ڳالهہ اچرج جهڙي نہ آهي تہ اهڙين ڪن بہ شاخن جو ذڪر نہ ڪيو ويو آهي، جي درياهہ جي ساڄي پاسي کان ڦٽي، بادشاهہ جي اڳيئي لتاڙيل ملڪ ڏانهن وينديون هجن. ايرئن موجب، آرماڙ ٽيئي مرحلا پورا ڪيا، جن بابت چئي سگهجي ٿو تہ اهي ننڍا ننڍا آرماڙ هوندا تہ جيئن ٻنهي پاسن کان پيشقدمي ڪندڙ جٿا آرماڙ سان ٻٿو ٻٽ رهي سگهن. اتي اهڙيون خبرون پهتيون، جو سڪندر کي پاتل (52) تي چڙهائيءَ جي رفتار تکي ڪرڻي پئي. آءٌ ائين وسهڻ واجبي ٿو سمجهان تہ اهو پويون مرحلو هڪڙي ڏينهن جي تکيءَ جهاز رانيءَ کان وڌيڪ نہ هو.

ايريئن موجب، پاتل جو شهر اُتان هو، جتان ڊيلٽا جون ”ٻيئي وڏيون شاخون ڌار ٿين ٿيون ۽ ٻنهي جو نالو ويندي سمنڊ تائين سنڌو ئي رهي ٿو“(53). پر چوڌاري جيڪو ملڪ هو، سو پاڻيءَ جي لحاظ کان ميوزيڪانس جي سرحد ڏيهه کان گهڻو گهٽ هو. سڪندر ڪوٽ جي مورچيبنديءَ جو حڪم ڏيئي، پاسي واري تر ڏي، ”جتي پاڻي ڪونه هو“ ماڻهو اُماڻيا ته وجي کوهه کوٽيو ۽ ملڪ کي ماڻهن جي رهڻ جهڙو ڪريو. انهن ماڻهن کي ڪي ڏيهي ”وحشي“ قبري آيا، پر اُهي مات کائي، ”رڻ ڏي پڇي ويا.“ اسٽرابو ايرسٽوبولس جو جيڪو بيان نقل ڪيو آهي ته آرماڙ جولاءِ مهيني ڌاري پاتل پهتو هو (54)، سو اسان کي قبول ڪرڻ گهرجي. ان مهيني ۾ سنڌوءَ جو پاڻي پنهنجي وڏ ۾ وڏ چاڙهه تي هوندو، پهريڻ نظر ۾ اهو عجيب ٿو لڳي ته شهر جي پر پاسي واريءَ پتڪ ۾ ”پاڻي ڪونه“ هو. پر اسان کي اهو ذهن نشين رکڻ کپي ته درياهه، قدرتي حالت ۾ پنهنجيءَ سموريءَ ڊيگهه جي سنوت ۾ ڪنڌين تان اٿلندو ڪونه هوندو. دراصل، پوئين وهڪري جي متئين پاڱي ۾ اُتل وڌيڪ ٿيندي، جنهن جي نتيجي ۾ هيٺين پاڱي ۾ پاڻيءَ جو مقدار گهٽجي ويندو.

دليل ڏنو ٿو وڃي (55) ته ايريئن جنهن صورتحال جو احوال ڏنو آهي، سا تڏهن پاڻ وڌيڪ لاڳو ٿيندي، جڏهن اهو فرض ڪبو ته سنڌوءَ لڳ ڀڳ ناري وارو ڏڳ ورتو هوندو ۽ دوشاخو جمڙائو هيڊ (Head) يا منڙائوءَ وٽ نهيو هوندو. هيٺيون نارو ۽ هاڪڙو ايريئن جي کابي پاسي واري شاخ هوندي، ۽ ساڄي پاسي واري شاخ ڏکڻ اولهه طرف حيدرآباد ڏانهن ويندي هوندي. پاتل اهڙيءَ ريت ٿر واري رڻ جي ويجهو هوندو ۽ ان جي ترت ويجهيءَ چَڪ ۾ ٿوري انداز ۾ پوکيل زمين هوندي.

پر ان نظريي کي وچينءَ ۽ هيٺينءَ سنڌ جي مهاندي جون ليڪون ريٽي ڇڏين ٿيون. اهو مڃجي ته ڪٽي ته سنڌوءَ وچينءَ سنڌ مان لڳ ڀڳ ناري وارو ڏڳ ورتو هوندو ۽ ريگستان ٽپڻ کان پوءِ ڪنهن هنڌ ٻن شاخن ۾ ورهائجي ويئي هوندي، تڏهن ٻه ساڄي هٿ واريءَ شاخ کي، کابي هٿ واريءَ شاخ جيان، وهي ڪڇ جي رڻ ۾ وڃڻو پوندو (56). ملڪ جي ان پاڱي جو لاهه، جيئن اڳيئي چاٽايو اٿئون، سڄوئي ڏکڻ اوير طرف آهي ۽ جيتوڻيڪ مڪاني هيٺ متانهينءَ جي ڪري هڪڙيءَ قدرتي شاخ ۾ اولهه طرف ننڍا ننڍا وڪڙ اچي سگهن ٿا، پر تڏهن ٻه ان جو عام محور اوس زمين جي لاهه سان نهڪي آيو هوندو.

ڏکڻ الهنديءَ سنڌ جي ميدانن جي اها بناوت، جيئن ان جي ظاهري طبعي ڏيک مان ظاهر ٿئي ٿو، ضرور سڪندر جي ڏينهن کان گهڻو اڳ جي هوندي. ان مان اهو پڻ ظاهر ٿئي ٿو ته ايرين جن ٻن شاخن جو بيان ڪيو آهي ساڄي پاسي واري شاخ ذري گهٽ ڏکڻ اولهه ڏي وڪڙ تي ڪاڏو ۽ اهڙيءَ ريت اُها چوماسي جي ٻنهه منهن ۾ هئي تن جي ڏار ٿيڻ وارو هنڌ شهدادپور جي اوير ۾ ٿي ٿي نٿي سگهيو، بلڪ اهو هنڌ گهڻو ڪري ان شهر کان قدري اتر اولهه ۾ هوندو (57). ريگستان جو اهو ڀاڱو، جيڪو ناري ماتريءَ جي اولهه ۾ آهي، تنهن کان اهو هنڌ ويهن ميلن جي اندر آهي. جنهن هنڌ منهنجي خيال ۾ پاتل هو. يعني نوابشاهه تعلقي جي ڏکڻ ۾، پر دراصل اتي ڪم آندل يوناني لفظ، جنهن جو ترجمو اسين قدرتي طرح 'ريگستان' ڪريون ٿا، تنهن جو مطلب هروڀرو سُڃو وارياسو نه آهي. ايرين اهو لفظ پنجاب جي ندين جي وچوارن غيرآباد ايراضين لاءِ به ڪم آڻي ٿو. اهي غيرآباد ايراضيون گهڻو تڻو سخت ۽ کهري پٽ واريون آهن ۽ هاڻي پرپور آبپاشيءَ پوک لائق ڪري ڇڏيون آهن. ٿي سگهي ٿو ته پاتل جي ويجهو ڪا اهڙي غير آباد زمين هجي، جنهن تائين سنڌوءَ جي اُتل جو پاڻي نه پهچندو هجي.

ائين وسهڻ لاءِ هڪڙو ٻيو به سبب آهي ته درياءَ جي دوشاخي ٿيڻ جو هنڌ ٿورو مٿيرو هو. الهندي شاخ، جنهن جو اسان وٽ وڌيڪ تفصيلي احوال آهي، سا لڳي ٿو ته ڊيگهه ۾ چڱي وڏي هئي. انهيءَ شاخ منجهان بادشاهه جي مسافريءَ ڪي ڪرٽيئس چڱيءَ اپٽار سان بيان ڪيو آهي (58). هو چوي ٿو ته بادشاهه ڪي 45 ميل هاڪاري آيو، جو ڪيس ترجي ڪِن ماڻهن ٻڌايو ته هو "ٽئين ڏينهن تي" کاري پاڻيءَ ۾ داخل ٿيندو ۽ واقعي ٽئين ڏينهن تي وير جو اثر محسوس ڪيو ويو. ياد رهي ته اها مسافري سنڌوءَ جي چاڙهه واريءَ منڊ ۾ ڪيئي ويئي هئي، جڏهن وهڪري جي رفتار 8 فٽ في سيڪنڊ يا ڪلاڪ ۾ پنجن ميلن کان به وڌيڪ هوندي آهي. اهڙيءَ ريت ٽن ڏينهن جي مسافريءَ ۾ (رات جو پڳهه ٻڌي به ڇڏجن) ته 200 ميل به ڪري سگهجن ٿا. جيتوڻيڪ اسان وٽ 325 ق.م. ۾ سنڌوءَ جي ڊيلٽا جي ڪپر ليڪ (Coastline) مقرر ڪرڻ لاءِ مواد تمام ٿورو آهي، تڏهن به اڄ اهو ڏيکارڻ جو اُدم ڪندس ته ايرين جي لکڻيءَ ۾ ان جا ڪي اشارا موجود آهن. انهيءَ وچ ۾، اهو مڃڻو پوندو ته اسان کي سنڌوءَ جي پرڪارن

جي جيڪا ڇاڻ آهي، تنهن ۾ ائين ٿو ڏسڻ اچي ته تڏهن ڊيلٽا جي ڪپر ليڪ اڄوڪيءَ ڪپر ليڪ کان گهڻي اندر تي هئي.

جن صاحبن سڪندر جي ڪاهه جا اکين ڏٺا احوال لکيا آهن، تن ڊيلٽا جي پکيڙ الگ الگ ڪٿي آهي. ايرسٽوبولس جو خيال هو ته سنڌوءَ جا ٻه مختلف مُنهن هڪٻئي کان هزار کن اسٽيڊيئم پري آهن. نيارڪس اهو مفاصلو وڌائي ارڙهن سو اسٽيڊيئم ڪري ٿو، ۽ اونيسڪريٽس (Onesicritus) ڄاڻائي ٿو ته سيئي شاخون ۽ سندن وچ وارو ڪپر سڀ ملائي ڪي ٻه هزار اسٽيڊيئم ٿيندا (59). انهن تنهي منجهان پهرين ڪٿ ترجيح لائق آهي، جو اها هينئنءَ سنڌو ماتر جي وڏ ۾ وڏ ويڪر سان گهڻي قدر نهڪي اچي ٿي، يعني تنهن ويڪر سان، جا ٺر جي اپرنڊڙ زمين ۽ ڪوهستان جي ماتر جي وچ ۾ موجود آهي.

پر هت اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي ته ٻنهي مُنهن جي وچ واري مفاصلي بابت يونانين جا اهي ڪاٿا مڪاني ماڻهن کان ٻڌل ڳالهين تي ٻڌل هئا ۽ نه ڪنهن پختي بنياد تي. هو ٻنهي شاخن جي ڏيگهه ڪي پنهنجي يا پنهنجن ساٿين جي مشاهدي سان پيٽي تي سگهيا، پر لڳي ٿو ته منجهانئن ڪوبه سمنڊ يا سُڪيءَ رستي هڪڙي منهن کان ٻئي منهن تائين ڪونه ويو هو. ٻئي طرف، اسان کي سُڌ آهي ته سڪندر کي پاٽل جي حاڪم جيڪي ٻڌايو هو، تنهن مان هُن ڄاڻي ورتو هو ته سنڌوءَ جو ناهيل ڊيلٽا مصر جي ڊيلٽا کان گهڻو وڏو آهي(60).

اِئين وسهڻ ۾ ڪو اهم ڪونهي ته نه رڳو ڪاٻي هٿ واري شاخ، پر ساڄي هٿ واري پڻ، حيدرآباد جي هاٿوڪي هنڌ ۽ گنجي ٽڪر جي اوير ۾ وهندڙ هُئي (61). ساڄي هٿ واريءَ شاخ جو عام رخ ضرور ڪافي پنڌ اوريان ٿي تلهي ليڪي ڏکڻ اولهه وارو رهيو هوندو، ڇو ته ايرينءَ اسان کي ٻڌائي ٿو ته اُسهڻ کان هڪ ڏهاڙو پوءِ جنهن هوا آرماڙ کي کنيو هو، سا وهڪري جي ٻنهه اُبتڙ ٿي لڳي (62). اها هوا ضرور ڏکڻ اولهه واري چوماسي جي هوندي. اچا هينيرو جتي درياءُ ويڪرو ٿيو ٿي ۽ هـُنن جو ويرين واري پاڻيءَ (Tidal waters) ۾ گهڙڻ ٿيو، اُتي هنن کي هوا جو سمورو ڇوهه آڏو آيو. آڪري پاڻيءَ کان بچڻ لاءِ هنن جنهن "واهه" ۾ پگهه هنيا هئا، سو ضرور ڪا ڪاري يا ڪو ڦاٽ هوندو.

سڪندر جيڪي ڏيهي ماڻهو سونها ڪري پاڻ سان ڪنيا هُئا، تن ڪيس ٻڌايو تہ درياءَ جي اصل منهن وٽ پهچڻ کان اڳ ۾ هڪڙي ٻيٽ تي وري پڳهہ هڻڻا پوندا ۽ هن جيڪي ماڻهو جاچ لهڻ لاءِ موڪليا هئا، تن اچي ٻڌايس تہ اهو ٻيٽ چڱو وڏو آهي ۽ نالو ڪِلُوٽا (Killuta) اٿس، ٻيٽ تي پاڻي بہ آهي تہ پٽڻ بہ. تنهن تي هُن سونهن جي صلاح مجي پوءِ هُو پاڻ سُني ۾ سُنا غوراب ڪٺي وڏيڪ جاچ لهڻ لاءِ اڇا اڳتي ويو، "۽ پهرئين ٻيٽ کان ڪي بہ سو اسٽيڊيئم پري نڪري آيا تہ هڪڙو ٻيو ٻيٽ ڏٺائون، جو چڱو پنڌ سمنڊ اندر هو." بادشاهہ موٽي آيو ۽ آرماڙ کي ڪِلوٽا جي آخري ڇيڙي وٽ آڻي بيهاريائين ۽ ٻئي ڏينهن اُتان وڃي هاڪاري وڃي ٻئي ٻيٽ تي لنگرانداز ٿيو، جنهن ٻيٽ بابت اسان کي وري ٻُڌايو وڃي ٿو اهو "اونهي سمنڊ ۾ هو." آءٌ سمجهان ٿو تہ اهو تفصيل انهن ڪارگذارين جي هنڌ جو پڪو ڏس ڏئي ٿو.(63)

هڪڙو ٻيٽ، جو سنڌوءَ جي هڪڙي ڇوڙ کان پرتي ڪليل سمنڊ ۾ چڱو اندر هُجي، سو انهن گپ دڙن ۽ ريٽن کان تہ وڏيڪ پختو ۽ نهرو هوندو، جي خشڪي (mainland) کان ڪارين رستي ڏار ٿيل هُئا ۽ جي هاٺوڪي ڊيلٽا جو سمنڊ وارو پاسو ناهين ٿا. تنهن کان سواءِ، اسان جي سيني ۾ معتبر راويءَ موجن، سڪندر جي ڏينهن ۾ ڊيلٽا جي الهندي ياڳي جو ڪپر، جي ڏکڻ ۾ مڪلي (Makli) ٽڪرين ۽ پير پٺي (Pirpatho) کان پرتي ويندو بہ هوندو، تہ گهٽو نہ. هاڻي پير پٺي کان اٽڪل يارهن ميل ڏکڻ اوير ۾، ذري گهٽ اٺهينءَ ڊگهائي ڦاڪ تي، ابن شاهہ (Abanshah) نالي هڪ هيڪلي ٽڪري آهي، جا ڏيڍ ميل کن ڊگهي ۽ اڌ ميل کن ويڪري آهي ۽ پٽ کان ڪي 75 فٽ اتانهين ٿيندي (64). آءٌ سمجهان ٿو تہ اهائي اهو اونهي سمنڊ اندر ٻيٽ هو، جنهن تي سڪندر پڳهہ ٻڌا هئا.

ڪِلوٽا انهيءَ هنڌ کان اتر اوير ۾ ميرپور ٻٺوري (Mirpur Bathro) جي ٿورو ڏکڻ ۾ هوندو. ڪتاب ۾ اهڙي ڪا ڳالهہ ڪانهي، جنهن مان سمجهجي تہ اهو درياهہ جي وريچ سبب ٻيٽ ٻڻجي ويل سنئون پٽ نہ پر ٻيو ڪجهہ هو. ان جا "پٽڻ" ڪارين کان وڏيڪ ڪُجهہ نہ هوندا، جي هوا کان محفوظ هونديون ۽ جن ۾ ڪي بہ ڇوهيون ڏارائون نہ هونديون ۽ منو پاڻي، تہ اُتي آبڪلاٽيءَ جي مند ۾ سولائيءَ سان ملي سگهيو ٿي.

سڪندر پاتل موٽي آيو ۽ پوءِ ڪابي پاسي واريءَ يا ايرندي شاخ جي جانچ لهي ڏنائين. ان جو احوال وڌيڪ مختصر آهي. اسان کي ٻڌايو وجي ٿو تہ ڪجهہ پنڌ هاڪارڻ ڪان پوءِ (65) هو درياءَ جي ڇوڙ وٽ هڪڙي وڏيءَ ڍنڍ ۾ اچي نڪتا. اها ڍنڍ درياھ جي پکڙجڻ ڪري نهي پئي هئي، "يا شايد پر پاسي تان وهي ايندڙ پاڻي ان کي وڏو بڻائي ٿو. ايترو وڏو جو اها بنهہ اهڙي ٿي لڳي، جهڙي ڪا سامونڊي نار." پيو تہ نهيو، ان ۾ سامونڊي مڇيون بہ هيون، جي ايگيئن (Aegenan) سمنڊ جي مڇين ڪان بہ وڏيون هيون. سڪندر ڍنڍ ۾ آرماڙ جا پڳهہ اتي ٻڌڻ جو حڪم ڏنو، جتي سونهن چيو، ۽ پاڻ ڪجهہ ٻيڙا ساڻ ڪري ڪلئي سمنڊ ڏي هاڪاري ويو. اسان کي اهو نتو ٻڌايو وجي تہ ڍنڍ ڪان اڳتي درياءَ سوڙهو ٿيو ٿي يا نہ، ۽ نہ ئي وري اهو تہ ڍنڍ جو پاڻي منو هو يا ڪارو: پر جيئن اڳيئي ڏسي چڪا آهيون، آبڪلاٽيءَ جي ڦوھ وقت سنڌوءَ جو وهڪرو ايترو تہ گهڻو ٿئي ٿو. جو ان جي ڇوڙ (Outfall) ڪان بہ ڪجهہ پنڌ پرتي مٿاڇري جو پاڻي منو رهي ٿو.

ايريئن هت هڪڙي عجيب ڳالهہ ڪري ٿو. اها هيءَ تہ بادشاھ پڳهہ ٻڌائي، ٿورا سوار ڪٺي، ڪپر وٺي، ٽن ڏينهن جو پنڌ ڪري، اهو ڏسڻ ويو تہ اهو ملڪ ڪپرائتي مسافري (Coasting Voyage) لاءِ سٺائو ٿيندو يا نہ ۽ واٽ تي کوهن کٽڻ جا حڪم بہ ڏيندوآيو: "تہ جيئن خلاصين کي پيئڻ جو پاڻي ملندو رهي." اهو پڻ چيو وڃي ٿو تہ هن پاتل موٽي وڃي لشڪر جو هڪڙو ڀاڱو اوڏانهن ڏياري موڪليو تہ وڃي اهي حڪم پورا ڪن. جنرل هئگ آبڪلاٽيءَ ۾ ڍيلٽا تان سڪيءَ جي ان مسافريءَ کي ڇسي ڏند ڪٿا ٿو ڪوني. ان منڍ ۾ کوهن جي کوٽائي بہ اجايو احتياط هئي ۽ اهو پڻ اڻ ٽيٺو ٿو لڳي تہ کو انهن کوهن جو پاڻي درياءَ جي لهڻ ڪان پوءِ بہ منو رهيو هوندو. تي سگهي ٿو تہ هيءَ ڪهاڻي سڪندر جي همہ گير دوراندیشيءَ لاءِ گهڙي ويئي هجي، پر ايريئن اهڙي قسم جي بلوسيءَ مان ڇاڻندو ئي ڪونہ هو (66). استرابو جي لکڻ موجب، اونيسڪريٽس سمنڊ جي ڪسر کي گپ، ويرين ۽ سمنڊ ڪان لڳندڙ هوائن جي ڪري ڏٽين وارو ڄاڻائي ٿو، خاص ڪري دريائن جي ڇوڙن وٽ (67).

نيارڪس جي سامونڊي مسافريءَ جو جيڪو احوال ايريئن نقل ڪيو آهي، تنهن ۾ خوش قسمتيءَ سان سنڌ بلوچستان جي ڪپر جو بيان هنڌن ماڳن

(Topographical) جي تفصيلات سان پريل آهي. پر ان جي تاويل ۾ ڪئين مشڪلاتون درپيش اچن ٿيون. پهرين هيءَ آهي ته نيارڪس روانو ڪٿان ٿيو هو؟

بادشاهه سڄي سنبت انهيءَ خيال کان ڪرائي هئي ته ساموندي سفر سنڌوءَ جي ايرندي ڇوڙ وٽان شروع ڪبو، ڇو ته هن اها خاطري ڪري ورتي هئي ته اتان لنگهڻ وڌيڪ سولو ٿيندو. هن ڊيل جي ڪنڌيءَ تي بندر ٺهرايو هو، باروت خاني جو بندوبست ڪري ڇڏيو هو ۽ لشڪر پڻ ويهاري ڇڏيو هئائين. تڏهن به جيتوڻيڪ نيارڪس اسان کي ٻڌائي ٿو ته هو هڪڙي گهاٽ (Naval Station) تان روانو ٿيو هو، سندس گهاٽ اهو نٿو لڳي، جو بادشاهه انهيءَ مقصد لاءِ تيار ڪرايو هو. نيارڪس جي پنهنجيءَ ڪٿ موجب ايرندي ڇوڙ ۽ الهندي ڇوڙ جي وچ ۾ مفاصلو 1800 اسٽيڊيئر هو (68). اها ڪَٿ ٻيو نه ته ان ڳالهه جي ساک طور مڃي سگهجي ٿي ته هو هڪڙي ڇوڙ کان ٻئي ڇوڙ ڏي ڪونه ويو هو، ڇو ته جيڪڏهن هو ڪپر ڏيئي، پنهنجو هاڪارڻ وارو سفر ايرندي ڇوڙ وٽان شروع ڪري هئا، ته پوءِ ڪيس اوس ٻئي ڇوڙ ڏي اچڻو پوي ها.

اسان کي پتو آهي ته نيارڪس جڏهن آرماڙ جو امير مقرر ٿيو هو (69). تڏهن ڪيس پنهنجي جوابداريءَ جو ڪيترو نه ڳوڙهو احساس هو ۽ اسان کي هيءُ به معلوم آهي ته سڪندر کي نيارڪس واري مهم جي ڪاميابيءَ جي نه رڳو تياريءَ وقت پر مهم دوران به، جڏهن هو پاڻ وڏيءَ مشڪلات ۾ هو، ڪيتري نه ڳڻتي هئي. جيڪڏهن نيارڪس بادشاهه جي ڪيل بندوبست ۾ پنهنجي منهن ڪا ڦيرڦار ڪئي هوندي ته ضرور ڪنهن ڳري سبب جي ڪري ائين ڪيو هوندائين.

اسٽرابو اسان کي ٻڌائي ٿو ته نيارڪس کي، هن جي پنهنجي چوڻ موجب، ڏيهي ماڻهن ۾ اڳرائيءَ جا اهڃاڻ ڏسي، تڪڙو اسهڻو پيو هو، ڇو ته "بادشاهه کي اسهيل ڏسي هنن جو من وڌي ويو... ۽ مٿن چڙهي آيا ۽ ڪين ملڪ مان تڙي ڪڍڻ جي ڪيائون" (70). پانئجي ٿو ته ان واقعي وقت نيارڪس پنهنجي آرماڙ سان ڊيل تي تازي ناهيل گهاٽ تي ڪونه هو، نه ته جيڪر هو اتان ئي ٻيڙي جوڙي روانو ٿي وڃي ها ۽ پويان بادشاهه جو نائب، پيٿان (Peithon)، پيو بغاوت سان مُنهن ڏئي ها (71). سنڌوءَ جي لهندڙ پاٽيءَ ۾ اوپارو وچڻ ۽ وڃي ڪکر ۾ ڪڙو هٽڻ وڏي جو ڪم جو ڪم ٿئي ها. ڪيس بادشاهه جو حڪم

هو ته ڪپر جي چگيءَ طرح پرتال ڪئي وڃي ته جيئن، ظاهر آهي ته، سلطنت جي ڪپر واري پرڳڻن جي وچ ۾ باقاعدي لهه وچڙ جو بندوبست ڪري سگهجي. ڪيس بيواجبي جو ڪم نه ڪٽيا هئا (72).

اسان کي، انهيءَ ڪري، ائين وسهڻو پوندو ته نيارڪس اوڏيءَ مهل پاتل ۾ هو. بادشاهه ايرندي شاخ جي پرتال ڪرڻ کان اڳ هفائيشن (Hephaestion) کي حڪم ڏنو هو ته "گهاٽ جي مورچيبنديءَ ۽ گودين جي اڏاوت جو جوڳو انتظام ڪيو وڃي، ڇو ته هن پهه ڪيو هو ته پاتل شهر جي ويجهو، جتي سنڌو ندي ٻوشاخي ٿئي ٿي، اتي ڪجهه جهازن جو آرماڙ ڇڏي وڃجي." مون کي ائين ٿو وسهڻ ۾ اچي ته ڊنڍ وارو گهاٽ اجا راس ٿيو هوندو ۽ ٻيڙا اجا پاتل وٽ گڏ ٿيل هوندا، جو ڪا اهڙي ڳالهه ٿي هوندي، جنهن جي ڪري سموري رٿا بدلائڻي پيئي هوندي. ڳالهه رڳو تر جي ماڻهن جي اڳرائي واري روش جي هجي ها، ته نيارڪس وري ايرندي شاخ ۾ گهڙي وڃي ها بادشاهه به ته ان ئي رستي لاءِ تياريون ڪرايون هيون.

انت اهوئي نتيجو ڪڍڻو پوي ٿو ته درياهه شاهه دادلي کي وري جوڪي آئي هوندي ۽ پاڻيءَ لهڻ کان پوءِ اوير واري شاخ جهاز رانيءَ جوڳي نه رهي هوندي. ٻوڏن واريءَ مند جي پڇاڙي اهو وقت هوندو آهي، جنهن وقت سنڌو، ائين ڪٿي ڇئجي ته اهو 'فيصلو' ڪندي آهي ته هوءَ ايندڙ سانگهاري جي مند ۾ کهڙو ڦاٽ ڇڏيندي ۽ کهڙو وٺندي، ڇو ته سانگهاري جي مند ۾ هوءَ هڪ کان وڌيڪ ڦاٽن مان نه وهندي آهي (73). ياد رهي ته سڪندر شاخ جي پرتال چاڙهه جي مند ۾ ڪرائي هئي ۽ نيارڪس چاڙهه جي لهڻ کان پوءِ روانو ٿيو هو. انهيءَ مختصر مدي اندر عام طرح ڪئين ڦيريون ڦاريون رونما ٿي ويندريون آهن.

ڇو نه ڪا اهڙي صورتحال ڏيان ۾ آڻجي، جا هاڻوڪيءَ سنڌ ۾ وقت بوقت رونما ٿيندي رهي ٿي سڪندر جي وڃڻ کان پوءِ جيڪي ڏيهي ماڻهو ٻنهي شاخن ۾ سندس سونهان ٿيا هئا، سي ادب سان نيارڪس کي وڃي هيئن چون: "اسين توهان جي بادشاهه کي ته ڪجهه ڪونه ڇئي سگهياسون، جو هو ديوتائن سمان آهي. پر توهان کي اسين هيءُ ٻڌائڻ جي جرئت ڪريون ٿا، جو متان اسان تي ميار اچي، ته توهان جنهن اوير واريءَ شاخ سان اسهڻ تي سنبريل آهيو، سا مهيني کن ۾ سُڪي ويندي."

نيارڪس جي مسافريءَ جو جيڪو احوال ايريئن ڏنو آهي، تنهن موجب هو "ڳهاٽ کان سنڌونديءَ وٽي لهوارو هاڪاري هليو هو" (74) ۽ ٽن ننڍن مرحلن ۾ سمنڊ کان وڃي نڪتو. ٿي سگهي ٿو تہ اهو ڳهاٽ هن پاڻ الهنديءَ شاخ تي ڪنهن هنڌ تڙ تڪڙ ۾ نهرايو هجي، پر سڪندر سان ڳالهہ نہ ڪئي هجئين، ڇو تہ بادشاهہ هن جي اوپر واريءَ شاخ واريءَ مهم جي ڪاميابيءَ لاءِ ايتري تڪليف ورتي هئي ۽ متس ايترو ڀروسو ڪيو هُئائين.

هي جو نيارڪس جي ڏنل احول ۾ ڪلوٽايا اُن ٻيٽ جو، جيڪو سڪندر اعظم پاڻ الهنديءَ شاخ جي پرتال ڪندي سمنڊ ۾ اندر ڏٺو هو، ڪو مذڪور ڪونهي (توڙي جو ڪيترائي ٻيا نوان نالا هن جي سفر جي احوال ۾ آيل آهن)، سو مٿئين انومان کي آڏو رکڻ سان سمنڊ ۾ اچي وڃي ٿو. پر قياس آرائيءَ کي ايترو ٻري ڇڪڻ جو ڪو خاص ضرور ڪونهي. اسان کي اهو ياد رکڻو آهي تہ جڏهن نيارڪس پنهنجا ٻيڙا هاڪاريا هئا، تڏهن چوماسي ۾ هڪ منجهائيندڙ ناپر هئي (75) ۽ آبڪلاٽي پوري ٿيڻ تي هئي. پاڻيجي ٿو تہ هُو سمنڊ ڏي ڪو ٻيو واهڙ وٺي ويو هو ۽ نہ اهو جيڪو بادشاهہ ورتو هو. شايد ان ڪري جو بادشاهہ وارو واهڙ ڪنهن سبب وڏيڪ ڏکيو يا جوکائتو ٿي ويو هو (76). جو واهڙ هن ورتو هو، سو ڪو منهن وٽ لٽجي ويو هو، سو خلاصين کي ان منجهان واهہ کڻڻو ٻيو (77). اهو واهہ ضرور سمنڊ جي ويرين چڙهڻ ڪري ڪجهہ ويڪرو ٿيو هوندو. نيٺ هو ٻيڙا ان واهڙ منجهان تاري سمنڊ منجهہ وٺي آيا. ائين وسهڻ بيواجبي نہ ٿيندو تہ اهو واهڙ ڪلوٽا واري وڏي ٻيٽ وٽان انهيءَ ٻئي واهڙ جي ٻيءَ پر تي هو، جنهن رستي سڪندر سمنڊ تائين پڳو هو، آءُ ڪن ڳالهين جي ڪري، جن جي اپٽار سگهوئي ڪبي، اهو پڻ چوندس تہ اهو نيارڪس وارو واهڙو ڪاٻي پاسي ڏکڻ ڏانهن ٿي ويو، جڏهن تہ بادشاهہ ساڄي هٿ وارو واهڙ ورتو هو، جيڪو اولهہ يا ڏکڻ اولهہ طرف ٿي ويو.

هاڻ اچو تہ ان مسافريءَ جي وڌيڪ ڇڪاس ڪريون، جيئن ايريئن پنهنجي ڪتاب ۾ ان کي بيان ڪيو آهي. آرماڙ 'لنگرگاهہ' ڇڏي ڏٺو ۽ ننڍن ننڍن مرحلن ۾ سمنڊ ڏانهن راهي ٿيو. انهن مان ٻئي مرحلي تي، جو منڊ کان اوستائين ڇڙا پندرهن ميل هو، وير ڏسڻ ۾ آئي، جنهن جي آلڙ کان پوءِ بہ دريا ء جو پاڻي کارو رهيو. ڇيو وڃي ٿو تہ اهو هنڌ خود سمنڊ کان ٽن ميلن کان ٿورو

وڏيڪ پري هو: تيڻ تہ ائين گهربو هو تہ گهٽ ۾ گهٽ وير جو اثر اچا متيرو محسوس ڪيو وڃي ها، توڻي جو ائين بہ آهي تہ جيڪڏهن درياءَ جو چاڙهہ اچا ڪجهہ موجود هو، تہ پوءِ ڪم از ڪم ان هنڌ تائين، پاڻي منو رهي ها. جن ٽن هنڌن تي آرماڙ پڳهہ ٻڌا، تن جا نالا چاٽايا ويا آهن اِسٽُورا (Stoura)، ڪئومارا (Kaumara) ۽ ڪوريسٽيس (Koreestis). انهن جي سڃاڻپ جي ڪوشش اجائي ٿيندي. نيارڪس چوي ٿو تہ اسان سفر جي شروعات ڪان پوءِ هڪڙي ڏينهن جي پنڌ تي هڪڙو وڏو "واهہ" ڏٺو ۽ هڪڙو ٻيو واهہ وري ٻئي مرحلي ۾ ان هنڌ ڏٺوسون، جنهن هنڌ اسين وير جي اثر ۾ آياسون. هُو يا هن جو سمپادڪ ايريئن هڪڙو لفظ (78) ڪتب آڻي ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي "وڏو واهہ" پر تي سگهي ٿو تہ هن ڪي ڊيلٽا جي قدرتي شاخن جي سڏائي ڏسي اهڙو گمان ٿيو هُجي. هاڻوڪي زماني اندر ڊيلٽا خاص ۾ ڪي بہ هترادو واهہ ڪين آهن ۽ نہ ئي وري ڪڏهن اڳي هوندا، ڇو تہ ساليانی بوڏ پٽ جي سموري مٿاڇري تي پکڙي وڃي ٿي ۽ ان ڪي سنوت ۾ آڻي ڇڏي ٿي. پر دريائي رستا (Waterways) ڪيترائي هُئا ۽ پانئجي ٿو تہ نيارڪس ڪان سٽائي ۾ سٽائو رستو ڳسي ويو هو، ڇو تہ جيڪو رستو هن ورتو هو، سو، جيئن اڳيئي چاٽايو اٿئون، مُنهن وٽ بند هو. لنگر گاهہ ڪان ڪليل سمنڊ تائين جهاز رانيءَ جو ڪُل مفاصلو ڇڙا ارڙهن ميل چاٽايو ويو آهي.

خود سمنڊ ڀرئين ڏينهن جي مسافري "تيڙن ۽ ڦيراٽين" (79) سوڏي 150 اسٽيڊيئم يعني 2/1 17 ميل ڪٽي ويئي، جنهن پڄاڻا هُو ڪروڪَل (Krokala) نالي هڪڙي وارياسي ٻيٽ تي وڃي لنگرانداز ٿيا. ارڙهين صديءَ عيسويءَ ۾ ڊيلٽا جي الهندي پاڳي ۾ هڪڙي علائقي جو بہ اهڙوئي نالو هو. جن صاحبن ايريئن تي شروع شروع ۾ ٽيڪائون ڪيو هيون (80)، تن نالن جي اِن مشابهت ڪي چڱو ڪنيو هو، پر اها مشابهت شايد اتفاقي هئي ۽ بس.

مسافريءَ جي ٻئي مرحلي ۾ جن هنڌن جو ذڪر اچي ٿو، تن ڪي سڃاڻڻ گهڻو ڏکيو نہ ٿيندو. "اُتان هاڪاري هليا تہ سنڌن ساڄي هٿ تي اُتانهيون هيون، جن ڪي هُنن ايروز (Eiros) تي ڪوٺيو ۽ سنڌن ڪابي پاسي هڪڙو ٻيٽ هو، جيڪو سمنڊ سان لڳو لڳ هو. اهو ٻيٽ ڪپر جي سنوت ۾ ائين ڦهليل هو، جو اتي هڪڙي نار نهي پيئي هئي. اها نار اُڪري، هو هڪڙي بندر ۾

وچي نڪتا، جتي هڪڙو سٺائو هنڌ ڏسي، پڳهه ڪٽي ٻڌائون. نيارڪس کي اهو بندر ايترو تہ وڏو ۽ سٺو لڳو، جو هن ان جو نالو ئي ڪٽي سڪندر جو بندر رکيو. بندر جي منهن واري پاسي، ٻہ اسٽيڊيئم پريرو هڪڙو ٻباڪتا (Bibakta) نالي ٻيٽ آهي. پر اهو سڄو علائقو سنگڊ (Sangada) سڏجي ٿو. اهو بندر انهيءَ ٻيٽ جي ڪري ئي وجود ۾ آيل هو، جيڪو ڪڇهہ اندر سمنڊ ۾ ٻيٺل هو.

سڪندر جو بندر عام طرح ڪراچيءَ کي سمجهيو وڃي ٿو، ايروز واريون اتانهيون- گذري ۽ ڪلفٽن جون ٽڪريون آهن. سمند سان سنئون ٻيٽ ٿيو ڪياماڙي ۽ ٻباڪتا ٿيو منهوڙو (81). اهي سڃاڻپون منهنجي خيال ۾ بلڪل غلط آهن، جا ڳالهہ آءٌ اميد تہ ايرئين جي ليکت مان ثابت ڪري ڏيکاريندس. حوالا اهڙن هنڌن جا ڏيندس، جن بابت ائين وسهڻ بيواجبي نہ ٿيندو تہ اهي چوٿين صدي قبل مسيح کان خيرڪي مـتيا هوندا ۽ نيارڪس جا ڄاڻايل مفاصلا بہ ليکي ۾ آڻندس.

منڍ ۾ اهو ڏسڻ کپي تہ 325 ق.م. ۾ سنڌ جي ساموندي ڪپر جي پرسان ۽ سنڌوءَ جي ڊيلٽا سان لڳو لڳ اهو ڪهڙو هنڌ هو، جنهن کي "اتانهيون" جي نالي سان سڏڻ واجبي ٿيندو. جيڪڏهن اسين ملڪ جو ارضياتي نقشو ڪٽي جاچينداسين تہ اسان جي نظر هڪدم مڪلي ٽڪرين ڏانهن ڇڪجي ويندي. اهي ٽڪريون اولهہ سنڌ جي مکيہ ٽڪرن جي ڇڳو ڏکڻ ۾ ۽ انهن کان ڏار بيٺل آهن ۽ ساڳئي وقت هاٺوڪي ڊيلٽا ۾ منهن جي لڳو لڳ آهن (82). مسافريءَ جي ڪنهن مرحلي ۾ اهي ٽڪريون نيارڪس ۽ سندن ساٿين کي چٽيءَ ريت نظر آيون هونديون.

هاڻوڪي زماني ۾ مڪلي ٽڪرين جي اُترئين ڇيڙي کي ان مٿانهين ٽاڪرو پٽ کان لڳاسي پٽ جا اٽڪل ٽي ميل ڏار ڪن ٿا، جيڪو عام طرح الهندو طرف ويندو ڪراچيءَ ۽ راس مانزي (Cape Monze) تائين هليو وڃي ٿو. سنڌونديءَ جيڪو الهندي ۾ الهندو ڦاٽ وٺي، سمنڊ تائين پهچي سگهي ٿي، سو ان وٽيءَ منجهان لنگهي ٿو ۽ ان کان اوريون ڦاٽ مڪلي يا پير پٺي وارين ٽڪرين جي ڏاکڻي ڇيڙي وٽان لنگهي ٿو. اهي اتانهيون ۽ انهن جي پاسن کان مٿانهون پٽ آءٌ سمجهان ٿو تہ ڪلوٽا ٻيٽ جي اتر اولهہ ۾ ڪي گهٽو پري

نہ هوندا ۽ ساموندي ڪپر سان لڳل هوندا، پريان سمنڊ ۾ هڪڙي ريٽ جي ساڳي ڪروڪَل واري بيهڪ هوندي. هن نظريي موجب، ڪروڪَل، ڪلُوٽا بيٽ جي ڏاکڻي ڪپر جي پريان ۽ جنهن واهڙ کان نيارڪس هاڪاري آيو هو ۽ جنهن واهڙ مان سڪندر لنگهيو هو، تن ٻنهي جي وچ ۾ پر پوئين واهڙ کي قدري ويجهو هوندو. ڪروڪل تان لنگر کڻڻ کان پوءِ آرماڙ درياهہ جو چوڙ پار ڪيو هوندو، جتان بادشاهہ اونهي سمنڊ واري بيٽ ڏانهن هاڪاري ويو هو. اهو بيٽ منهنجي خيال ۾ ابن شاهہ هو: اهو ڪروڪل جي الهندي چيڙي وٽان ڦرڻ وقت کانئن ڪئين ميل ڪاٻي طرف تي سگهيو تي. نيارڪس کي اوڏانهين وڃڻ جو ڪو ضرور ڪونہ هو. ڇاڪاڻ تہ سڪندر اڳيئي اتان تي ويو هو.

منهنجو خيال آهي تہ نيارڪس اتر اولهہ ڏانهن ويندي آرماڙ کي هڪڙي ڳچي سمنڊ منجهان هاڪاريندو، هڪ اهڙي هنڌ وٺي ويو، جيڪو هاٽوڪي 'گجو' (Gujo) نالي ڳوٺ کان گهٽو پري نہ هو. سندس ساڄي هٿ تي پر پٺي ۽ مڪلي ٽڪرين جو ڏکڻ اولهہ وارو پاسو ۽ کاٻي هٿ تي هڪڙو دڙو هو، جيڪو ٽڪرين سان پور وچوٽيءَ تي هو. هتان شايد سنڌوءَ جي الهندي شاخ منجهان هڪ ٻي کاري ايروز جي اترينءَ ڪنڊ وٽان ڦرندي ٻاهر تي آئي. انهيءَ ڇاڙ وٽ ڇگو وڏو ۽ پلو لنگر گاهہ موجود هوندو، جنهن جي منهن وٽ ٻباڪتا جو بيٽ هو. اهو بيٽ، آءٌ سمجهان ٿو تہ انهن ٽاڪرو اتانهين مان هڪڙو هو، جيڪي انهيءَ پسگردائيءَ ۾ آهن ۽ شايد گڏيل نالو ٽرڙي گُجو (Tharri Gujo) اٿن. منهنجي خيال ۾ "سڪندر جي بندر" جي بيهڪ اِجها اِها هئي. هتان وارو لٽاسو پٽ سمنڊ جي متاڇري کان ٿورو مٿي آهي ۽ گمان آهي تہ گڏريل ٻاويهن صدين اندر نهيو هوندو.

آءٌ انهيءَ مفروضي تي اڳتي وڌندس تہ سڪندر جو بندر هاٽوڪي ڳوٺ گجي کان گهٽو پري ڪين هو. ان هنڌ کان گهاري تائين ڏهاڪو ميل اولهہ طرف، هاڻ ساڳيو لٽاسو پٽ مٿيءَ جي دڙن ۾ واريءَ جي ڍٻن سا چانيل آهي ۽ ان جي سمنڊ جي متاڇري کان سراسري اتانهين ڇڙا ويهہ فوٽ ٿيندي. هاٽوڪي شاهي رستو گهاري پهچڻ کان اڳ اتر ڏي لڙي ويرن واري کاري ٽپي ٿو. اها کاري ڪلري واهہ جي سنوت ۾ سنڌو ڊيلٽا جي پراڻن ڦاٽن مان سيني ۾ الهندو ڦاٽ آهي. شاهي رستو اتان هڪدم متانهين پٽ وٽ اچي نڪري ٿو، جيڪو

چن پٿر جي ٽڪرين سان ڇانيل آهي. اهو مٿانهون پٽ ڪوهستان جون پير ٽڪريون آهن. ان هنڌ کان گهاري واري ڪاريءَ جي ساڄي ڪنڌيءَ عام ڪري ٿاڪرو آهي ۽ گهٽڻ هنڌن تي اُپيون ڇپون اٿس. جيڪو ڪاٻي هٿ وارو هيٺانهون لٽاسو پٽ ڏکڻ ۾ ميرپور ساڪري ۽ ان کان اڳتي هليو وڃي ٿو، سو سٽ ٿي ريٽن ۽ تمر وڻ سان ڇانئيل ڏيٽين ۾ مڃي وڃي ٿو. اهي ريٽ ۽ ڏيٽيون ويرن جي پهچ اندر آهن.

ريورٽي ڊيلٽا جي هاٿوڪي الهندي پاڳي کي ويجهڙائيءَ ۾ نهيل سمجهي ٿو ۽ شڪ ناهي تہ گهارو ڪڏڙو (Gharo Kudro) ڪارين جي ساڄي پاسي واري اٽانهين ڪنڌي، گهاري ۽ ابراهيم حيدريءَ جي ڇوڙ جي وچ ۾ پورن ٽيهن ميلن تائين، نيارڪس جي ڏينهن وارو ساموندي ڪپر هئي. جيڪو ڊگ گهاري ۽ گجي کي ڳنڍي ٿو، تنهن جي اُتر واري پٽ جو ڪجهہ پاڱو شايد سمنڊ جي هيٺان هو. ڏکڻ اولهہ وارو سمورو تر تہ سمنڊ ٿي سمنڊ هوندو.

اهڙيءَ ريت، ڪناري جو عام رخ ذري گهٽ اوير ۽ اولهہ رهيو هوندو. جي سچ پچ ائين هو تہ پوءِ اها ڳالهہ سمجهہ ۾ اچي وڃي ٿي تہ نيارڪس ڇو سڪندر جي بندر ۾ تيترو وقت ترسيو پيو هو، جيترو وقت ڏکڻ اولهہ وارو چوماسو لڳندو رهيو.

سڪندر جي بندر مان نڪرڻ کان پوءِ مسافريءَ جو پهريون مرحلو ننڍو هو، يعني 60 اسٽيڊيئم. منهنجي ڪاٿي موجب، اهو مفاصلو اڪرڻ کان پوءِ آرماڙ اهڙي هنڌ اچي پهتو هوندو، جتان گهارو کي ٿي ميل پري هوندو. هٿ ڪپر واريا سو هو ۽ پرسان ڊومائي (Domei) نالي هڪڙو غير آباد ٻيٽ هو. اهو ٻيٽ لهر ٽوڙ (Breakwater) جي حيثيت ۾ چڱو ڪارائتو هوندو (سمنڊ ضرور مست هوندو، ڇو تہ چوماسو اڃا هينئر ٿي پورو ٿيو هو). ڪپر تي تہ پاڻي ڪونہ هو، البت ويهارو اسٽيڊيئم ٻيٽ ۾ اندر وڃڻ تي هنن کي پاڻي هٿ آيو هو. آءٌ ان کي ملڪ جي موجوده ڪيفيت جو بيان سمجهان ٿو، جو اهو ان سان بلڪل نهڪي اچي ٿو. مسافريءَ جو ٻيو مرحلو سارنگ (Saranga) تائين هو. ان جو ڪل مفاصلو 300 اسٽيڊيئم ڪٿيو ويو آهي. آرماڙ ڪپر جي ويجهو پڳهہ ٻڌا ۽ پاڻيءَ لاءِ 8 اسٽيڊيئم سڪيءَ اندر وڃڻ پيس. اتان هو ساڪل (Sakala) هاڪاري ويا، جيڪو غيرآباد هو ۽ اتان هليا تہ ڪين ٻن

چپن جي وچ مان لنگھئو پيو، جي هڪبئي کي ايترين تہ ويجهيون هيون، جو بنهي پاسي ونجهہ چپن سان ٽي ٽڪريا ۽ 300 اسٽيڊيئم ڪري وڃي مورنتوبار (Morontobara) ۾ لنگرانداز ٿيا."

منهنجي خيال ۾ سارنگ ۽ ساڪل ترتيبوار وتيجي ۽ ابراهيم حيدري آهن. پويون هنڌ هن ويران ٽاڪرو ڪپر جي آخري ڇيڙي تي هاٺوڪي ڪاريءَ جي مٿان آهي. گذري ڪاري، جا مليرندي ءَ جو ڇوڙ (Estuary) آهي، سا بہ هتي اچي ان ڪاريءَ سان ملي ٿي.

مورنتوبار ضرور ڪراچيءَ جو بندر هوندو.

ڄاٽايل رستي جو يعني گجي ڪان وٺي ڪراچي بندر جي منهن تائين اصل مفاصلو 50 ميلن ڪان ڪجهہ وڌيڪ آهي ۽ ڪپر جي وڪڙن کي ڏسندي اهو مفاصلو ڪجهہ وڌائي سگهجي ٿو. نيارڪس جي ڪٿ موجب، سڪندر جي بندر کان مورنتوبار تائين مفاصلو 660 اسٽيڊيئم يا 73 ميل هو، جيڪو هن ٽن مرحلن ۾ پورو ڪيو. اها ڪٿ شايد 38 سيڪڙو وڌيڪ آهي، پر حالتن کي ڏسندي اها وڌ ڪٿ قدرتي هئي. جن مرحلن جا روانگي ۽ پهچ وارا هنڌ اسين وڌيڪ خاطريءَ سان سڃاڻي سگهون ٿا، تن مان ڪن جو مفاصلو بہ ساڳيءَ طرح وڌيڪ ڪٿيل آهي.

مورنتوبار جي ڪراچي بندر سان مشابهت پهرين پهرين هڪ صدي اڳ جاگرافيدان، هينري ڪئيرٽ (Henry Kierpert)، ڏيکاري هئي. هو اڳاتي هندستان جو اولين نقشي نويس (Cartographer) هو (83). آءٌ هيٺ اهي سبب ڄاڻايان ٿو جن مون کي پڻ ساڳئي نتيجي تي پهچايو آهي.

اهو ويچارڻ وقت تہ ٻاويهہ صديون اڳي جو ڪنارو اڄوڪي ڪناري سان ڪيتري قدر ملندڙ يا اُن کان ڦريل هو، اسان کي اهڙن ٽڪرن تي ڌيان ڏيڻو پوندو، جيڪي آتشي (Volcanic) نہ آهن. انهن ٽڪرن ۾ ورلي ڪا ڦيرڦار آئي هوندي، توڻي جو سمنڊ جي سطح انهن جي نسبت سان تي سگهي ٿو تہ مٿجي ويئي هجي.

ايرين اسان کي ٻڌائي ٿو تہ مورنتوبار تي لنگرانداز ٿيڻ کان اڳ آرماڙ کي "ٻن ڇپن جي وچ مان لنگھئو پيو، جي هڪبئي کي ايترين تہ ويجهيون هيون، جو ٻنهي پاسي ونجهہ چپن سان تي ٽڪريا" ۽ ڪين: "انهن ڇپن جي وچان

لنگهندي وڏيون وڏيون لهرون آڏو آيون ۽ سمنڊ جي ڌارا چوهي هئي: ائين ٿي لڳو، ڄڻ انهن ڇپن منجهان اڪري پار پوڻ ڪا وڏي مهم هجي."

هاڻ ڪو آرماڙ ابراهيم حيدريءَ کان نڪري، گذري ٽپندو (هي ٻه ٻه انهن جتاءِ ڪنڌڙ هنڌن مان آهن، جن جو اڳيئي اشارو ڪيو اٿئون)، ڪپر جي سنوت ۾ هاڪاريندو هلندو، ته ان کي واري پهڻ جا ٻه ننڍا ٻيٽ، جي هاڻ آئسٽر ٽڪر (Oyster Rocks) سڏجن ٿا، واٽ روڪيندا نظر ايندا. انهن مان هڪڙي جي تراڪڙي چوٽي پڪيڙ ۾ ٻه يا ٽي ايڪڙ ٿيندي. پاسن کان اپيون ڇپون اٿس، جي سمنڊ کان ڪي پنجاهه فٽ متي آهن. ٻيو ٻيٽ مخروطي شڪل جو آهي ۽ اوچائيءَ ۾ اجا ٻه وڏيڪ ٿيندو. ڇيو وڃي ٿو ته اهي ٻيٽ ڪنهن زماني ۾ هڪڙو ئي يڪو ٽڪر هئا، جيڪو ڪلفٽن کي منهوڙي سان ڳنڍيندو هو ۽ سمنڊ ان کي پائي پائي ٻه اڌ ڪري ڇڏيو (84). ڪراچي بندر جي پهرين سائنسي پڙتال 1836ع ۾ ليفٽيننٽ ڪارليس (Lieut Carless) ڪئي هئي. ان پڙتال کان هاڻي تائين ڪا خاص تبديلي آيل نٿي لڳي. پر ٽڪر جي نوعيت کي ڏسندي ائين وسهڻ بيواجبي نه ٿيندو ته انهن ٻيٽارين جي وچ وارا لنگهه سڪندر جي وقت کان پوءِ ضرور ويڪرا ٿي ويا هوندا.

يوناني سچي ڏينهن جي مسافريءَ کان پوءِ، جنهن جو مفاصلو 35 ميل ڪٿيو ويو آهي، ڪنهن بندر جي تاڙ ۾ هئا. سندس مرضي هوندي ته منهوڙي واري اتانهين ٽڪر جي اندرين پاسي رهون. سو هو ونجهه هڻندا سڌا انهن ٻيٽارين جي وچ واري سوڙهي لنگهه ۾ ڏوڪي پيا، شايد انهيءَ آسري ۾ ته انهن جي پريان ڪو محفوظ ۽ اوٿائتو لنگر گاهه هوندو. آرماڙ اولهه واري پاسي کان ٻاهر نڪتو ته سنت ئي ڌارا ۾، جا پريان ڦهليل اپار سمنڊ ڏانهن ٿي ويئي، وير جو اثر محسوس ڪيائون. نيارڪس ان جو بيان هيئن ٿو ڪري: "بندر ڇگو وڏو، گولائيءَ تي، اونهو ۽ لهرن کان محفوظ هو ۽ ان ۾ داخل ٿيڻ جو لنگهه سوڙهو هو." مجٿو پوندو ته اهو بيان ڪراچي بندر جي هاڻوڪين قدرتي خاصيتن سان نهڪي اچي ٿو. اهي خاصيتون اوپر کان اچڻ تي نظر اينديون. پوءِ جو بيان ته ان هڪجهڙائيءَ کي پاڻ وڌيڪ اجاگر ڪري ٿو. ايريئن وڌيڪ ڄاڻائي ٿو: "ٻئي ڏينهن هنن سڙهه سنباهيا ته سندن کابي هٿ تي سمنڊ طرف هڪڙو ٻيٽ آيو، جو ڪپر سان ايئن ڳنڍيل هو، جو هوند ٻيٽ ۽ ڪپر جي

وچ واري لنگهہ کي واهڙ سڏجي. اهو لنگهہ 7 اسٽيڊيئر ڊگهو آهي. ڪپر تي گهاٽا ۽ پنن وارا وڻ هئا ۽ بيٽ هرقسم جي جهنگ سان ڇانيو پيو هو. پرهہ ڦٽڻ تي هو ان ڳچي سمنڊ جي گجيءَ منجهان جهاڳيندا بيٽ ٽپي ويا، ڇو تہ هنن وير جي آلڙ تي ٻيڙا ٿي هلايا."

هيءَ ٽُڪرو چٽيءَ ريت ڏيکاري ٿو تہ نيارڪس مورنتوبار ڪان اسهڻ لڳو هو تہ اهو رستو نہ ورتو هئائين، جنهن ڪان آيو هو، بلڪ بندر جي متئين پاڳي ڏي وڃي، ڪو ٻيو لنگهہ ڳولي لڌو هئائين.

هيءَ جهڙو ڪر اڄوڪي ڪراچي بندر جي متئين پاڳي جو احوال هجي، جنهن کي بعضي بعضي الهندو مانو پاٽي (Backwater) بہ سڏيو وڃي ٿو. منهوڙي واري ٽاڪرو بيٽ خشڪيءَ (Mainland) سان هڪ سوڙي ريٽ (Sandspit) رستي ڳنڍيل آهي. اهوريٽ اٺ ميل ڊگهو ۽ ذري گهٽ اتر اولهہ واري رخ سان آهي. انهن جي اندر تمر وٽن سان گهاٽيون ڇانيل ڊٻٽيون آهن. ڊٻٽين ۾ وري ساموندي ڊارائون پيهي وڃن ٿيون، جن ۾ لڪل لسا گپ دڙا وير جي آلڙ وقت نروار ٿي بيهندا آهن. ريٽ جو جيڪو خشڪيءَ طرف ڇيڙو آهي، مکيہ ڪاري ذري گهٽ اوستائين هلي وڃي ٿي. ۽ شمس پير (Shamspir) نالي هڪ ٽاڪرو بيٽ کي ڦري اچي ٿي. اهو بيٽ منهوڙي ڪان ڇهہ ميل ڪن ٿيندو ۽ سمنڊ جي متاڇري ڪان ويهن فٽن ڪان وڌيڪ اتانهون آهي. ٿورو اڳتي ڪاري نئون نڙ (Nawa nar) نالي بيٽ کي وڃي وڪوڙي ٿي (85). ان هنڌ اڙهين صدي عيسويءَ جي وچ تائين متئين بندر ڏانهن وڃڻ لاءِ هڪ ٻيو بہ لنگهہ هوندو هو.

اهو تہ پڌرو آهي تہ اٺ ميل ڊگهي ريٽ ۽ تمروٽن سان ڇانئيل ڪاريءَ کي ساموندي ڪپر جا مستقل انگ نٿو چئي سگهجي، جيئن منهوڙو ۽ آئيسٽر ٽڪر آهن. شمس پير ۽ نئين نڙ وارا بيٽ ڪٽي ٿورا هيٺانهان آهن، تڏهن بہ آهن ٽاڪرو ۽ انهن وٽ ڪاريون بہ اونهيون آهن. اتان جي نباتات بابت پلاٽني لکي ٿو تہ نيارڪس يا سندس عملدار هڪڙي وڻ جو خاص ذڪر ڪن ٿا: "جنهن جا پن پاٽيءَ اندر تہ ساوا رهن ٿا، پر ٻاهر ڪيڻ تي سُڪي لوڻ ٿيو وڃي"(86) اهو وڻ ظاهر ظهور تمر آهي، جيڪو هنن پهرين پهرين ضرور ڊيلٽا جي ڪارين ۾ ڏٺو هوندو. هن مورنتوبار ڪان نڪرڻ تي مسافريءَ جي پهرئين مرحلي ۾ جيڪي گهاٽا ۽ پنن وارا وڻ (87) ڪپر تي بيٺل ڏٺا هئا، سي ڪي ٻيا نہ پر اهي ئي تمر جا وڻ هوندا، توڻي جو شمس پير تي اڄ بہ لئي ۽ ڪجي ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

هاڻوڪو ڏيک نيارڪس جي بيان سان ايترو نه ملي اچي ٿو، جو ان جي هنڌن ماڳن جي سڃاڻپ تي اعتراض اٿاري سگهجي ٿو ته اهي انگ ايترو گهڻو وقت بنان مَٽ سَٽ جي رهي نٿا سگهن. منهنجو اهو مطلب هرگز نه آهي ته ڪابه تبديلي ناهي آئي، بلڪ منهنجو چوڻ هيءُ آهي ته ٿاڪرو هنڌن جي دائمي تاجي پيڻي اندر جيڪي ڳالهيون قدرتي سببن جي ڪري قري وڃڻ ڏانهن لاڙو رکن ٿيون، سي پنهنجي پنهنجي وقت تي وري وري ساڳيون رونما ٿين ٿيون. هت بنيادي تبديل جو هڪڙو وڏو سبب، يعني لٽاشي درياهه جي وهڪري وارو سبب، جنهنڪري زمين نڪرندي رهندي آهي گهٽ ۾ گهٽ اهو موجود نه آهي.

نيارڪس جي آرماڙ مورنتوبار ڪان اسهڻ ڪان پوءِ جنهن هنڌ وڃي پهچهه پڌا هئا، تنهن هنڌ کي اتفاق سان پڪيءَ طرح سڃاڻي سگهجي ٿو. ان هنڌ ڪان پنتي اڇبو نه اها ڳالهه پڌري ٿي پوندي ته مورنتوبار جي بيهڪ ساڳي ڪراچي بندر واري هئي. نيارڪس اسان کي ٻڌائي ٿو ته مورنتوبار کي تر جي بوليءَ ۾ "زالاڻو بندر" سڏيو ٿي ويو، "چاڪاڻ ته ان هنڌ پهرين هڪ زال راڄ ڪندي هئي." ٽالمي، هيراڪليا وارو مارشيئن (Marcian of Heraclea) ۽ ايميانس مارسيلينس (Ammianus Marcellinus) به ان ئي نالي هيٺ ان کي ڪپر جو مڪيه بندر ڪري ڄاڻائين ٿا ۽ نيارڪس جي ڊگهي فهرست ۾ جيڪي ٻيا هنڌ آهن، تن مان هڪ اڌ کي ڇڏي، ڪنهن کي به ايتراي اهميت وارو نه ڏيکاريو اٿن(88).

مون ٻڌايو آهي ته نيارڪس مورنتوبار ڪان 70 اسٽيڊيئم پري جنهن ڳجيءَ واري سوڙهي ڳچي سمنڊ منجهان لنگهيو هو، سو شايد ڪراچيءَ جي مٿئين بندر يا الهندي مانڙي پاڻيءَ ڏانهن ويندڙ نئين نڙ وارو پراڻو لنگهه هو. ٻيو مرحلو 120 اسٽيڊيئم جو هو، جنهن جي پڇاڙيءَ تي هنن "اربيس (Arabis) نديءَ جي چوڙ وٽ" پهچهه پڌا. "چوڙ جي ويجهو هڪڙو وڏو ۽ سنو بندر هو. پاڻي پيئڻ جهڙو نه هو: ڇالاءِ جو ڇڙيل پاڻي سمنڊ جي پاڻيءَ سان ملي ويو هو." سو هنن کي 40 اسٽيڊيئم سڪيءَ اندر وڃڻ کان پوءِ هڪڙي تلاءَ ۾ پاڻي هٿ آيو. "بندر جي پرسان هڪ اتانهون غيرآباد ٻيٽ آهي، جنهن جي چوڌاري سپون ۽ هر قسم جي مڇي ماري وڃي ٿي. هيستائين اربيتي (Arabiti) لوڪ رهندڙ هئا، جي هندستان جي الهندي پاسي جي آخري قوم آهن، هتان اڳتي اورئتي (Oreiti) لوڪن جي والار هئي."

اربيس ندي بنا شڪ شبهي جي حب ندي آهي. اها راس مانزي جي پرئين پاسي سمنڊ ۾ ڇڙي ٿي ۽ سنڌ جي هاٺوڪي سرحد ناهي ٿي. آلڙ وقت ان نديءَ جي ڇوڙ وٽ ويڪر اڌ ميل کن ٿئي ٿي. ميل کن اوپارو بہ ايتري ئي ويڪر هوندي اٿس. ان جو پنهنجو پاڻي وير جي اثر واري هنڌ کان بہ ڪئين ميل مٿي ڏاڍو ٻاڙو ٿئي ٿو: هيءَ ڳالهہ ڏيان جوڳي آهي تہ تازي ۾ تازو نقشو (89) جنهن ويجهي ۾ ويجهي هنڌ تي "مٺو پاڻي" ڏيکاري ٿو، سو هنڌ بہ لنگر گاهہ کان چارميل پري ٿئي ٿو.

ڇيو وڃي ٿو تہ ارڙهين صدي عيسويءَ جي منڍ ۾ ان نديءَ جي ڇوڙ وٽ هڪڙو کارڪ بندر (Kharakbandar) نالي بندر هوندو هو. ان کي لٽجي وڃڻ ڪري ترڪ ڪيو ويو هو (90)

نديءَ جي ڇوڙ کان پنجن ميلن تي هڪ ٻيٺاري چرڻ (Churna) نالي آهي، جا پاڻيءَ جي چاڙهہ واري نشان کان 609 فوٽ اتانهين آهي. اربيس جي ڇوڙ وارو ٻيٽ ان ساموندي مسافريءَ ۾ ملندڙ هنڌن مان پهريون اهڙو هنڌ آهي، جنهن کي ايرين "اتانهون" سڏي ٿو (91). هو اهو لفظ نہ تہ ايروز لاءِ ڪتب آڻي ٿو ۽ نہ ئي مورنتوبار جي لنگهہ وٽ ٽڪرن لاءِ. ظاهر آهي تہ اسان کي نمايان اتانهين ڳولڻي پوي ٿي ۽ ان ڪپر تي ٻيو ڪٿي بہ ڪوئي ٻيٽ اهڙو نديءَ جي پر پاسي ۾ نہ آهي، جنهن جي ڇوڙ وٽ آرماڙ اجهو وٺي سگهي.

نيارڪس ضرور راس مانزي جي ڇوڏاري ڦِريو هوندو. تڏهن بہ هن انهيءَ راس جو ڪو ذڪر ناهي ڪيو ۽ نہ ئي وري هن اهو ڄاڻايو آهي تہ راس ٽپڻ کان پوءِ ڪپر جو رخ اولهہ کان اتر ٿيو وڃي. نيارڪس جون اهي ڳالهيون رهائي وڃڻ تي شايد اچرج لڳي. پر اسان کي ياد رکڻ گهرجي تہ اسان جي اڳيان جيڪا عبارت آهي، سا نيارڪس جي روزنامچي جو سڌاريل نسخو آهي. پتو ناهي تہ ان روزنامچي (log) ۾ ٻيو ڇا ڇا هوندو.

مورنتوبار واري لنگهہ کان اربيس نديءَ جي ڇوڙ وٽ لنگر گاهہ تائين مفاصلو 120 اسٽيڊيئر يا اٽڪل 14 ميل ڏيکاريو ويو آهي. ڪراچي بندر جي ماني پاڻيءَ جي نئين نڙ واري پراڻي لنگهہ کان هلي راس مونزي جي ڇوڏاري ڦِري حب نديءَ جي ڇوڙ تائين وڃبو تہ ڪل مفاصلو 20 ميل کن ٿيندو. جيڪڏهن مورنتوبار جي ڪراچي بندر سان ڏيکاريل ساڳوڻائي صحيح آهي تہ

پوءِ نيارڪس ڪان مفاصلي ڪٽڻ ۾ ضرور پل تي هوندي، جيتوڻيڪ هن اهڙيون پُلون ورلي ڪيون آهن.

آرماڙ اربيس جي چوڙ ڪان هليو، تہ 200 اسٽيڊيئم ڪري وجي ڪناري جي پگل (Pagala) نالي ڪنني (Beach) ويجهو هڪڙي سٽائي هنڌ تي لنگرانداز ٿيو. اتي پاڻي آڻڻ لاءِ ماڻهو لاٿا ويا. ٻئي ڏينهن سمنڊ جي پاسي ڪان سخت طوفان اچي لڳو. ٻہ جنگي جهاز ۽ هڪڙو هلڪو ٻيڙو ٻڏي ويا، پر انهن جو عملو تري وجي سڪيءَ تي پهتو، چو تہ هو ڪپر ڏيئي مسافري ڪري رهيا هئا. سچي ڏهاڙي جي مسافريءَ ڪان پوءِ، جا اٽڪل روءِ 400 اسٽيڊيئم هئي، ڪننو اجا ٻہ لهرن جي لپيٽ ۾ هو ۽ هنن اونهي سمنڊ ۾ ٿي پگهہ ڪٽي ٻڌا. ان هنڌ کي هنن ڪابن (Kabana) ڪوٺيو. اتان هنن اڌ رات جو لنگر ڪنيا ۽ 200 اسٽيڊيئم جهاڳي وجي ڪوڪل (Kokala) ڪان نڪتا.

مسافريءَ جي انهن ٽن مرحلن جو مفاصلو، ليڪت موجب، 800 اسٽيڊيئم، يا اٽڪل 94 ميل، ٿئي ٿو. اهو حب جي چوڙ ڪان سونمياڻيءَ (Sonmiani) تائين اصل مفاصلي جي ٻيڻ ڪان ٻہ سرس آهي. مفاصلي جي اندازي ڪرڻ لاءِ سونمياڻي ڏانهن لنگهہ ٻيو سٽائو هنڌ آهي، پر ان کي حب جي چوڙ جيان ڪپر جو دائمي نشان نٿو سمجهي سگهجي.

حب جي چوڙ ڪان اتر رخو ڪپر ٽاڪرو آهي ۽ پنيان ويهن ميلن تائين ٽڪريون اٿس. ان ڪان اڌ پنڌ تي ڪائيو (kaio) جي ٻيٽاري آهي، جا سمنڊ جي متاڇري ڪان 123 فٽ اتانهين ۽ ڪپر ڪان سوا ميل ڪن پرتي سمنڊ اندر آهي. ان غير اهم هنڌ کي نيارڪس، سندس سمپادڪ ايريئن، ذڪر لائق نہ ڄاڻي ڇڏي ڏنو آهي.

پگل ۽ ڪابن جي وچ وارا حادثا ظاهر آهي ڪپر جي تمام ويجهو هاڪارڻ جي ڪري پيش آيا هئا. ڇاڪاڻ تہ هنن کي خوش فهمي هئي تہ چوماسي واري پاسي ڪان وري هوا نہ لڳندي. ان حادثي سان انهيءَ انومان کي ٻہ هٿي ملي ٿي تہ آرماڙ اهڙي ڪپر سان هاڪاري رهيو هو، جيڪو، هِن ئي ڪپر جيان، اتر يا اتر اولهہ طرف ويو ٿي.

هنڌن ماڳن جي هاٺوڪي بيهڪ (Topography) موجب ڪوڪل تائين 23 ميلن وارو ٽيون مرحلو آرماڙ کي سونمياڻيءَ واري اپسمنڊ جي اڌ تائين يا

مياڻي هور (Miani Hor) ۾ اندر وڃي ٿي. هنن مان ڪوبه انومان وسهڻ جوڳو نـه آهي. ليڪن مان ائين ٿو سمجهان ته ڪپر لوءِ بـي انـگ (Featureless) هو ۽ ڪوڪل ۾ اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو ته جهاز سمنڊ اندر لنگرانداز هئا. جنهن مان پاڻ کي ٿو ته هيءُ ڪو بندر نه پر فقط لنگر گاهه هو. هاڻي به مياڻي هور، ايترو مشهور نه آهي، پر ننڍين ٻيڙين ۽ غوراٻن جو وڏي ۾ وڏو قدرتي بندر آهي، جنهن ڄهڙو بندر ڪپر جي ٻنهي پاسي چڱو پري تائين ڪونهي. اهو بندر لنگهه وٽ به ميل ويڪرو ۽ ريٽ سان رڪيل آهي. اتان اهو ويڪرو ٿيندو، اولهه طرف ڦرندو، تيهن کان به وڌيڪ ميل ڪليل سمنڊ سان پور وچوٽ هليو وڃي ٿو. هڪڙو وارياسو اپيٽ ان کي ڪليل سمنڊ کان بچائي ٿو. اهو وارياسو اپيٽ ڪٿي هڪ ته ڪٿي پنج ميل ويڪرو آهي ۽ براڙ (Birar) جي نالي سان سڏجي ٿو. جيڪڏهن اهو هنڌ، ڪنهن به شڪل ۾، نيارڪس جي زماني ۾ موجود هجي ها ته ايرين پنهنجي تصنيف ۾ ان جو ذڪر ضرور ڪري ها (92).

هتي زمين سموري لٽاسي آهي ۽ براڙ جو اپيٽ واريءَ جي پٽن کان وڌيڪ نهريءَ شيءِ جو نهيل نٿو لڳي. جيتوڻيڪ هڪڙي هنڌ انهن پٽن جي سمنڊ جي مٿاڇري کان اوچائي 35 فوٽن کي وڃي پهچي ٿي، تڏهن به لڳي ٿو ته اهي نسبتاً ويجهڙائيءَ ۾ نهيون هونديون. اتر پاسي هور سان لڳو لڳ زمين ڪئين ميل اندر تائين پٽن سان ڇانيل آهي، جنهن مان پاڻ کي ٿو ته اڳي هت ڪو ساموندي ڪپر هو. انهن پٽن جي پنيان وارو ڪنيل ملڪ هيٺانهون آهي. اتر ۾ پرتي لياريءَ (Liari) تائين مٿاڇرو سمنڊ کان رڳو 28 فوٽ مٿي ڏسڻ ۾ اچي ٿو (93). ذرتي ڇاڻو ان تر کي تمام ويجهڙائيءَ ۾ نهيل ڇاٽائيندا. پر اِن درجيبنديءَ جو تاريخ واري زماني جي جاگرافيءَ تي ڪو خاص اثر نٿو پوي. پرتي ڏکڻ ۾ گڏاڻيءَ (Gadani) ويجهو جيڪي ڇپون هاڻوڪي ڪپر کان پنيريون بيٺل آهن، سي سمنڊ جا پراڻا ڪنارا آهن. ورينڊنبرگ (Vrendenburg) انهن ڪنارن کي پلئسٽوسين جُـڳ جي پڇاڙيءَ ڌاري جڙيل ڄاڻائي ٿو (94). پر منهنجي خيال ۾ اسان جو هيءُ انومان ڪڍڻ بيواجبي نـه ٿيندو تـه وارياسي براڙ جي بناوت تاريخي مفهوم ۾ هاڻوڪي آهـي ۽ 325 ق.م. وارو ساموندي ڪپر مياڻي هور جي اترئين ڪپر وٽان هو. اسان کي اوس ائين وسهڻو پوندو ته ڪوڪل هتي هن تر ۾ ڪنهن هنڌ هو. ٿي سگهي ٿو اهو

ڳاگوءِ (Gagu) کان ٿورو اولهه ۾ اتان هجي، جتان، لسٻيلي جي گزيٽيئر موجب، چيو وڃي ٿو تہ هڪڙي آڳاٽي شهر جو ماڳ آهي، جيڪو هور جي ڪنڌيءَ وٽ هو (95).

تڏهن بہ، اربيس کان ڪوڪل تائين مسافريءَ جي ايريئن وارن ٽن مرحلن جو مفاصلو - 800 اسٽيڊيئم اصل مفاصلي کان ذري گهٽ ٽين پتي وڌيڪ آهي. حب نديءَ جو ڇوڙ کان مٿي ڄاڻايل ماڳ تائين اصل مفاصلو 60 ميل ٿئي ٿو.

پاڻئجي ٿو تہ ڪوڪل اورٽئي لوڪن جي ڏيهہ جي گاديءَ کان ٿوري پنڌ تي هو. اورٽئي لوڪن جو ڏيهہ شايد هاڻوڪو لسٻيلو يا ان جي پرپاسي ۾ هو. سڪندر پنهنجي سپہ سالار، ليوناٽس (Leonnatus)، کي ڪجهہ لشڪر سان اتي ڇڏي، حڪم ڏيئي ويو هو تہ نئون شهر ٻڌو وڃي ۽ آرماڙ لاءِ سيڌو سامان ڪٺو ڪيو وڃي. ڪوڪل پڪ ئي پڪ سونمياڻي اپسمنڊ جي تڏهوڪي ڪپر جي منڍ وٽان هو، ۽ نہ ڦوڙ (Phor) نالي نهر جي پريان هاڙي جبل جي اولهہ وارن ٽڪرن ۽ سمنڊ جي وچ ۾ ڦاٿل سوڙهي ۽ بي آب ٽڪري اندر. ائين ٻڌايو ويو آهي تہ اهو بندر اڳيئي موجود هو (96). پر ان لاءِ جيڪو دليل ڏنو وڃي ٿو تہ نيارڪس اتي پنهنجن ڪن پڳل جهازن جي مرامت ڪرائي هئي، سو دل سان نٿو لڳي. اتي حڪم جي پوئواري ڪندي، ليوناٽس خاص گودي جوڙائي هئي، ۽ نيارڪس پنهنجا ماڻهو ڪپر تي لاهي ڇانوڻي ڪئي هئي. نيارڪس اتي رڳو جهازن جي ٿوري ڇڪاس ڪرائي، سيڌو سامان ڪنيو ۽ مسافريءَ جي ڪشالن جيڪي ماڻهو ساڻا ڪري ڇڏيا هئا، تن کي اتي ڇڏي ۽ انهن جي بدران ٻيا تازا توانا ماڻهو کنيا ۽ اڳتي روانو ٿيو. واءُ هاڻي رخ مٽائي سياري واري طرف، يعني اتر اوير، کان لڳي رهيو هو، ۽ هو مزي سان 500 اسٽيڊيئم جهاڳي وڃي هڪڙي درياءَ جي ڇوڙ وٽان نڪتا. درياءَ "سياري جي برساتن تار ڪري ڇڏيو هو ۽ نالو توميرس (Tomerus) هئس."

هاڻوڪي نقشي ڏسڻ سان معلوم ٿيندو تہ مياڻي هور جو الهندو ڇيڙو سمنڊ ۽ ڦوڙ نهر جي منهن کان هڪ نندي ريٽ رستي الڳ ٿيل آهي ۽ نشانن مان لڳي ٿو تہ اهو ريٽ اڳي اتي ڪونہ هو ۽ مياڻي هور جو الهندو ڇيڙو سمنڊ سان مليل هو. جيڪڏهن، جيئن اڳيئي فرض ڪيو اٿئون، براڙ جو اپڀيٽ 325 ق.م ۾ موجود ڪونہ هو ۽ ڪوڪل مياڻي هور جي اترئين ڪپر تي يا ان جي

ويجهو واقع هو ۽ هور کان اٽڪل 25 ميل يا اربيس (حب) کان 65 ميل پري هو. تہ هن ڳچي ڌرتيءَ کان ۽ ڪپر جي سنوت ۾ هنگول نديءَ (Hingol) جي چوڙ تائين جهاز رانيءَ جو ڪل مفاصلو 57 ميل ٿئي ٿو، جيڪو ڪوڪل ۽ توميرس جي وچ واري مفاصلي يعني 500 اسٽيڊيئم جي لڳ ڀڳ ٿي ٿئي ٿو.

هنگول اڄڪلهہ هڪ ٻاڙي پاٽيءَ جي ڪاريءَ منجهان تيندي، سمنڊ ۾ ڇڙي ٿي. هيءَ ڪاري بہ ميل ويڪري ۽ سمنڊ سان پور وچوٽيءَ تي آهي (97). انهن "ميچي ڪائو وحشين" جون "يوساٽيندڙ يونگيون" هتان هيون، جن نيارڪس جي ماڻهن جي سڪيءَ تي لهڻ تان گوڙ ڪيو هو، پر پڇي نہ سهگيا هئا ۽ پڇي ويا هئا. يونانين پنهنجا جهاز مرمت ڪاڻ ڇڪي ڪپ تي آندا ۽ ڇهہ ڏهاڙا اتي ترسيا هئا.

اتان هليا تہ ڪپر تي هڪ اهڙي هنڌ اچي پهتا، جنهن جو نالو اجا تائين ساڳيو آهي: مالن (Malan) جنهن کي هاڻ راس مالن (Ras Malan) ڪوٺيو وڃي ٿو. هيءَ هڪ اڏول راس آهي، جنهن جي پنيان جبلن جي اوچائي سمنڊ کان ٻن هزارن فٽن کان وڌيڪ آهي. مفاصلو 300 اسٽيڊيئم ڄاڻايو ويو آهي، جيڪو 35 ميلن جي برابر ٿئي ٿو. راس تائين ڪپر ۾ گهڻا ور وڪڙ آهن. جيڪڏهن سڀ ور وڪڙ ورتا وڃن، تڏهن بہ ڄاڻايل مفاصلو آرماڙ کي راس کان بہ ڪجهہ ميل پري وڃي ڪيندو. راس مالن جي اولهہ ۾ جيڪو مٿانهون پٽ آهي، تنهن ۾ هور بٽ (Hor Batt) نالي هڪ ٻاڙي پاٽيءَ سان ڪاري جي ڍنڍ (Lagoon) ست ميل اندر هلي وڃي ٿي. هڪڙي وڏي ڇَر جبلن جي وٽيءَ منجهان ڏوڪيندي اچي ان ڪاري جي ڍنڍ ۾ پوي ٿي. اهو ئي اُهو هنڌ ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جتي آرماڙ اچي لنگر هنيو هوندو، جيتوڻيڪ راس جي اوپر طرف، ڪپر کان ميل کن پرتي، اپسمنڊ ۾ بہ پڳهہ ٻڌجي پئي سگهيا (98).

ايريئن جو اندازو هو تہ اورٽي لوڪن جو ڏيهہ مالن تائين پکڙيل هو. هو پنهنجي بيان ۾ ان هنڌ ٠ اتائين جهاڳيل مفاصلي جو ڪاٿو ڄاڻائي ٿو. ان ڪاٿي پٽاندر، اربيتيءَ جي ڪپر سان لڳو لڳ ڪيل مسافري "اٽڪل 1000 اسٽيڊيئم ڏگهي هئي، هيءُ مفاصلو لکيت موجب، ڌار ڌار مرحلن جي جوڙ سان نهڪي اچي ٿو. توڙي جو ڪروڪل کان سڪندر جي بندر تائين ۽ سارنگ کان ساڪل تائين مفاصلا نہ ڏنا ويا آهن. ميل ۾ 9 اسٽيڊيئم ڳڻيا وڃن تہ ڪل مفاصلو

سنڌوءَ جي ڇوڙ کان، جتان آرماڙ اسهيو هيو، اربيس جي ڇوڙ، يعني اربيتي لوڪن جي حد، تائين 111 ميل ٿئي ٿو.

جيڪڏهن ڪروڪل ۾ سڪندر جي بندر لاءِ جيڪي بيهڪون ڏسيون ويون آهن ته هڪڙو پير پٽي کان ڪجهه ميل ڏکڻ اوڀر طرف ۾ ٻيو گڄي جي پر پاسي ۾ هو، سي ورتيون وڃن ۽ سمنڊ ۾ ڦهرئيس مرحلي جي مفاصلي لاءِ ايريئن جو ڄاڻايل 17 ميلن (150 اسٽيڊيئم) وارو انگ قائم رکيو وڃي، ته پوءِ نقشي تي مسافريءَ جو رستو هيءُ وڃي بيهندو: پير پٽي جي پر پاسي تائين 17 ميل، اتان گڄي تائين 24 ميل، ۽ اتان ڪراچي بندر جي پڇئين پاڳي تائين اٽڪل 50 ميل. اتان بندر وارين ڪارين منجهان نئين تڙ تائين 8 ميل: راس مونزي جي ڇوڏاري نئين تڙ جي پراڻي منهن کان حب جي ڇوڙ تائين 20 ميل. اهي ڪل ٿيا 119 ميل.

ايريئن اسان کي ٻڌائي ٿو ته اورٽيءَ جو ڪپر 1600 اسٽيڊيئم تائين پکڙيل هو. اهو مفاصلو اربيس کان مالن تائين ڪيل مسافريءَ جي مرحلن جي جوڙ سان ٺهڪي اچي ٿو. سمجهو ڪٽي ته ڪوڪل جي بيهڪ مياڻي هور جي اتر اولهه واري ڪپر تي هئي، ته اهو هنڌ حب کان 65 ميل ڪن ٿيندو. اتان هنگول جي ڇوڙ تائين مون وارو ڏسيل رستو ونبو ته مفاصلو 57 ميل ٿيندو. اتان راس مالن کان تورو پري تائين ٿيندا 25 ميل. اهي ڪل ٿيا 147 ميل. ايريئن جو جوڙ 177 ميل نڪري ٿو.

ياد رهي ته تن ڏينهين مفاصلي ڪڇڻ جا ڪي سائنسي وسيلا ڪونه هئا ۽ نه وري يونانين کي ويرن واري سمنڊ ۾ جهاز رانيءَ جو ڪو آزمودو هو. ان ڪري ئي نيارڪس جي ڪاٿن ۾ انهن هنڌن جي وچ وارن مفاصلن ۾ ڀيد آهن، جن بابت انومان آهي ته اهي سندس ڄاڻايل هنڌن سان ملي اچن ٿا. پر ڏنو وڃي ته انهن ڀيدن جي ڪري ڪپر بابت هن جي بيان جي گهڻي ڀاڱي سچائي ڪا گهٽ ڪين ٿي ٿي وڃي. مجموعي طور ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته نيارڪس (ايريئن جي ماپ موجب) جيڪو "اسٽيڊيئم" ڪم آندو آهي، سو 66 انگريزي فٽن جي لڳ ڀڳ رواجي ڪاڇو هو (99).

اهڙيءَ ريت، سنڌ جي ساموندي ڪپر جي ننڍو ٽڪرو، جيئن اهو 325 ق.م ۾ هو، تنهن جي هنڌن ماڳن جو مفصل احوال ته اسان کي ملي ٿو. باقي

رهيل ملڪ بابت رڳو مبهم ڳالهيون ئي آهن. قدرت جي هيءَ پلاٽي چٽي سگهجي ٿي تہ جنهن هنڌ جو اهو قديم احوال گهٽي ۾ گهٽ ملي ٿو، سو اهو آهي، جتي 2168 ورهيہ پوءِ سنڌ جي گادي قائم ٿيڻي هئي.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. "رگ ويد سَمهــتا"، 8- ون اشتڪ، 3- ون اڌياءُ، سوڪت ستون (يعني منڊل ڏهين جو سُوڪت 75)، ايڇ.ايڇ. ولسن جو انگريزي ترجمو، جلد ڇهون، ص 204.

2. "هندستان جي ڪئمبرج تاريخ"، جلد پهريون، ص 80-79. پيٽيو: مئڪڊونيل ۽ ڪيت، "ويدڪ نالن ۽ مضمونن جي ڏسڻي"، جلد ٻيو، ص 432.

3. "مهاڀارت"، واڻ پَرو ٻہ سو پنجهٺ، انگريزي ترجمو پي.سي.راءِ، جلد ٻيو، ص 562.

4. "ٻڌن جا سڳورا ڪتاب"، جلد ٽيون، "ٻڌ جا ٻول"، انگريزي ترجمو ٽي. ڊبليو. رهائيس ڊيوڊس ۽ سي. اي. ايف. رهائيس ڊيوڊس، ص 270- 269.

5. "جاتڪ"، جلد ٽيون، انگريزي ترجمو ايڇ. ٽي. فرانسز ۽ آر. اي. نيل، ص 280.

6. "وشنو پُراڻ"، انگريزي ترجمو ايڇ. ايڇ. ولسن، جلد ٻيو، ص 133، پيٽيو: "مهاڀارت"، ترجمو پي.سي.راءِ، جلد چوٿون، ص 23، (فوٽ نوٽ).

7. "البيرونيءَ جو ڏنل حوالو"، ترجمو اي. سچاءُ، جلد پهريون، ص 261.

8. "بندهش"، باب ويهون، بيت 9 انگريزي ترجمو اي. ڊبليو. ويسٽ، "اوڀر جا سڳورا ڪتاب"، جلد پنجون، ص 77.

9. ان جي پوري ٻيهڪ پڪيءَ طرح سڃاتي نہ ويئي آهي. چيو ٿئي ٿو تہ اهو "پختون ملڪ جو" هڪ شهر هو.

10. هہ.آ.ا.س.ي، نمبر 34 (1928ع). "همدان کان داريوش جي هڪ نئين اُڪر"، از پروفيسر هرٽزفيلڊ.

11. هہ.ڪ.ت، جلد پهريون، ص 7-336.

12. هيروڊوٽس، چوٿون، 44.

13. هہ.آ.ا.س.ي، نمبر 34، ص 3.

14. "هندستان جي اوائلي تاريخ"، 1907، ايڊيٽر ونسينٽ سمٿ، ص 37-34.
15. "آڳاٽو هندستان ڪٽيسياس جي بيان موجب"، از. جي. ڊبليو. مئڪ ڪرنڊل، ٽربنر، 1882ع.
16. مئڪ ڪرنڊل، اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص 91-95.
17. ايضاً، ص 7، 10، 57.
18. ايضاً، ص 13، 33.
19. ايضاً، ص 23، 54.
20. ايضاً، ص 17، 26.
21. ايضاً، ص 17.
22. ايضاً ص 16.
23. پيٽيو: هندستان جي آدم شماري، 1941ع، ٻارهون، سنڌ، ص 39.
24. اسٽرابو، پندرهون، ٻهريون، 17. عيسوي سن 1917 ۾ اهڙوئي هو: ڏسو سالنامو "هندستان جون آڳاٽيون وٿون"، 1932، ص 169.
25. ايضاً، ص 18.
26. ايضاً، ص 16.
27. پانڇجي ٿو تہ سڪندر کي ائين ئي ٻڌايو ويو هو. تنهنڪري ئي هن اهو رايو قائم ڪيو هو. ڏسو ايضاً، 26، پيٽيو ص 25.
28. ايضاً، ص 18.
29. "اسٽرابو جو حوالو" پندرهون، ٻهريون، 45.
30. ايريئن، "ائناباسيس"، 4، 14. ايرئين، "انڊيڪا"، باب 3، 4.
31. اسٽرابو، پندرهون، ٻهريون، 32.
32. ائناباسيس، چوٿون، باب 14. آءٌ هنڦاسيس کي بياس ۽ ستلج جو گڏيل وهڪرو ڪري سمجهان ٿو. ان گڏيل وهڪري کي هاڻ (مڪاني طرح) گهارا سڏيو وڃي ٿو. پر ڪيترن عالمن جو چوڻ آهي تہ زماني ۾ ۽ ان کان ڪيترو وقت پوءِ بہ ستلج نويڪلي پيٽ منجهان وهندي هئي. ڏسو هيٺ، باب 9، ص 4-163.
33. اسٽرابو، پندرهون، ٻهريون، 19.
34. ائناباسيس، پندرهون، 15.

35. ممڪن آهي تہ جنهن ياڳي سان لڳو لڳ هيءَ تبديلي آئي هجي، سو هاٿوڪي ڪالا باغ ۽ جهلم سان ميلاپ جي وچ ۾ هجي. ڏسو "سنڌ جو مهراڻ"، ص 472، نوٽ 544. سر ڊبليو. ٽارن جو انومان آهي ("سڪندر اعظم" جلد ٻهريون، ص 4-103) تہ اوپر طرف انهيءَ ڇُرپُــر سنڌو کي گهٽو ڪري هاڪڙي واري پيٽ ۾ ڏکي آندو هو ۽ اهو بہ تہ اها (ناري ماتريءَ مان ٿيندي) ڪڇ جي رڻ ۾ وڃي ٿي ڇڙي. پڻ ڏسو ايضاً، جلد ٻيو، ضميمو 14، ص 285.

36. سر آريل اسٽائين، رائل جاگرافيڪل سوسائٽيءَ جي رسالي ۾، 102، نومبر، ڊسمبر، 1943، ص 193.

37. ائناباسيس، ڇهون 26، پٽيو: ڪرٽيئس، فصل 9، باب 2. ڇيو وڃي ٿو تہ سڪندر کي انهن دشمنن جي ايتري پرواهہ نہ هئي جن سان وڙهڻو هوس، جيتري پرواهہ درياهہ جي ڇوهن وهڪرن جي هيس. ان هوندي بہ، ستلج يا جمنا جو ذڪر ناهي ڪيو ويو. (مئڪڪرنڊل، "هندستان تي ڪاهہ"، وغيره، ص 222.

38. ائناباسيس، ڇهون، 14.

39. ڪن صاحبن جو چوڻ آهي تہ بياس ۽ ستلج جو ميلاپ ويدڪ زماني کان اڳ جو آهي. پر ان ڳالهہ جي پڪ نہ آهي تہ آيا جنهن درياهہ کي هڪڙي سوڪت (ٽيون، 33) ۾ بياس سان ملندي ڏيکاريو ويو آهي، سو اهوئي، يعني ستلج آهي، جيڪا ندي "استتيءَ" (ڏهون، 75، 5) ۾ ڄاڻايل آهي. پهرئين جي حجي "ڇُتُــودري" ڏني ويئي آهي ۽ پوئين جي سَتُــودري اهو فرق ڇگــو وڏو آهي رگ ويد، ايڊيٽر آفريخت، جلد ٻيو، ص 249، ۽ جلد چوٿون، ص 232). پيٽيو: آر. ڊي. اولڊام، ب.ا.س. جي رسالي ۾، جلد پنجونجاهون پاڳو ٻيو، ص 236. پيٽيو: "آڳاٽو هندستان" (تالمي)، ايڊيٽر ايس. اين. مجمدار، مئڪڪرنڊل کان پوءِ، ڪلڪتو، 1927ع، ص 2-91. ٽاڊ چوي ٿو تہ جيسلمير جي سموري تاريخ ۾، جا 1702ع ۾ پوري ٿئي ٿي، گڏيل وهڪري (گهارا) کي "بياهہ" سڏيو ويو آهي. "راجستان جي تاريخ ۽ جهونيون وٿون"، جلد ٻيو، ص 262).

40. اي. جي. چناڪ ايريئن جي "ائناباسيس" جو جيڪو ترجمو ڪيو آهي، تنهن ۾ هن انهن بن هنڌن جي وچ ۾ درياءَ جي ڊيگهہ 100 اسٽيڊيئم ڄاڻائي آهي، جا تمام گهٽ آهي: جيتوڻيڪ ويڪر وڏائي ڏيکاري ويئي آهي.

41. بنبري، "جهوني جاگرافيءَ جي تاريخ"، جلد پهريون، ص 7-446.

42. ايرسٽوبولس، اسٽرابو جو حوالو. پندرهون. پهريون. 17 ايريئن جهلم نديءَ جي ڪنڌين جي مٿانهين هجڻ جو ذڪر ڪري ٿو. جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ تنهن وقت ان درياءَ ۾ پاڻي گهٽ هو (ائناباسيس، چوٿون، 3).

43. اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ ونيسيڪريٽس اِن ڏيهہ جو نهايت تفصيل سان احوال ڏنو آهي. اتي ٻڙ جو وڻ تو ڙي (ايرسٽوبولس موجب) ڪٺڪ جهڙو جهنگلي ان ۽ هڪ قسم جو انگور پيدا ٿيندو هو. اسٽرابو، پندرهون، پهريون، 21، 22 ازانسواءِ، ونيسيڪريٽس اسان کي اتان جي رهاڪن جي ريتين رسمن بابت ٻڌائي ٿو ۽ ملڪ جي واکاڻ ڪندي نٿو ڍاپي." (ايضاً، 34).

44. ائناباسيس، ڇهون، 17.

45. ڪزينس "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص 79-76. اروڙ واري ماڳ جي کاٻہ ڳنيير ڇڪاس نہ ڪئي ويئي آ هي.

46. جيڪو واهہ نارا ڪئنال کي سکر ٻئراج سان ڳنڍي ٿو، سو اهڙيءَ ريت کوٽيو ويو آهي تہ جيئن اروڙ واريءَ وٽيءَ منجهان اوپر طرف وهي. ان کان اڳ، ڪٽڙو نئدو واهہ، اروڙ واهہ جي نالي سان، ساڳيءَ وٽيءَ منجهان اولهہ طرف وهندو هو. اهو واهہ فائيف جي پُراڻي (1859ع) نارا واهہ کان بہ آڳاٽو هو. ("سنڌ گزيٽيئر"، ص 276).

47. ائناباسيس، ڇهون، 16.

48. ميگاستينيز، ٽڪرو، ڇاونجاهون، پلائنيءَ جي قدرتي تاريخ ۾، ڇهون، 23.

49. ڪرٽيئس، فصل نائون، باب 8. پيٽيو: اسٽرابو، پندرهون، پهريون، 33.

50. پلائني، Lib ڇهون، سو، ويهون، 23.

51. ٽالميءَ جو ڪتب آندل لفظ سنڌوءَ جي سائو گهارن جي نوعيت کي پوريءَ طرح ظاهر ڪري ٿو. (ٽالمي، ايڊيٽر مئڪڪرنڊل، ص 94).

52. ائناباسيس، ڇهون، 17.

53. ايضاً، 18.

54. اسٽرابو، پندرهون، پهريون، 17.

55. ريورٽيءَ "سنڌ جو مهراڻ" (ص 474، نوٽ 546 ۽ ص 462، نوٽ 53) ۾ اهو دليل لفظن ۾ نہ پر اشارن ۾ ڏنو آهي. پاتال جي بيهڪ جي

سلسلي ۾ هو جيمس مئڪمرڊو (سنڌونديءَ تي مقالو، رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جو رسالو، جلد ٻيو (1834ع)، ص 9-38) جي راءِ سان عملي طرح شامل آهي ته اهو شهر برهمڻ آباد واريءَ جاءِ تي يا ان جي پير پاسي ۾ هو. منهنجي خيال ۾ اها راءِ گهڻي ڀاڱي درست آهي، البت هيءَ ڳالهه طبعي طرح ممڪن نٿي لڳي ته ڪو سنڌوندي انهن ليکڪن جي ڏسيل واٽ (نارا ماتريءَ رستي) وٺي برهمڻ آباد پهچندي هئي.

56. مئڪمرڊو جي چوڻ موجب، پراڻ (نارو) جي الهندي شاخ، ٻيءَ کان ويهارو ميل برهمڻ آباد جي اوڀر ۾ ڏار ٿي، خدا آباد ۽ هالا ڪنديءَ ڏانهن وهندي هئي. (مقالو ص 5-24). آءٌ ڀانئيان ٿو ته اهو ناممڪن هو.

57. "درياهن ۽ واهن جي هلت ۽ انهن تي ضابطو" (سرسي، انگلس) ۾ نقشو، ص 165.

58. ڪرٽيئس، فصل نائون، باب 9. ايريئن جو بيان (ائناباسيس ڇهون، 18) پڻ ڏيکاري ٿو ته مسافريءَ ۾ ڪافي ڏينهن لڳا هئا.

59. اسٽرابو، پندرهون، پهريون، 33.

60. ائناباسيس، ڇهون، 17.

61. پي ٽيو: هئگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 18. جيتوڻيڪ آءٌ هن جي موقف سان شامل نه آهيان، تڏهن به هن جيڪي ڪجهه سنڌوءَ جي عام لاڙي باب چيو آهي، سو واجبي آهي.

62. ائناباسيس، ڇهون، 18.

63. ايضاً، 19.

64. بلانفورڊ، "الهنديءَ سنڌ جي ارضيات"، ص 165.

65. بدقسمتيءَ سان ان جو نه ته ڪو وقت ڄاڻايو ويو آهي، نه مفاصلو.

66. هئگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 23-22 هوڏانهن، ڊين ونسينٽ جو انومان آهي ته ٽن ڏينهن واري مسافري اوپر طرف ڪڇ جي ڪپر سان لڳو لڳ ٿئي، سڪندر جو مقصد هو ته رستو سٿائو هجي ته ايراني نار ۽ هندستان جي وچ ۾ باقاعدي جهاز راني شروع ڪجي، پر عبارت جو عام مفهوم پڌري پٽ هيءُ آهي ته اها تياري خود نيارڪس جي اولهه ڏانهن مسافريءَ لاءِ هئي. پيٽيو: اليگزنڊر برنس، "سنڌوءَ جي اپرندي شاخ واري نقشي جي ضمني

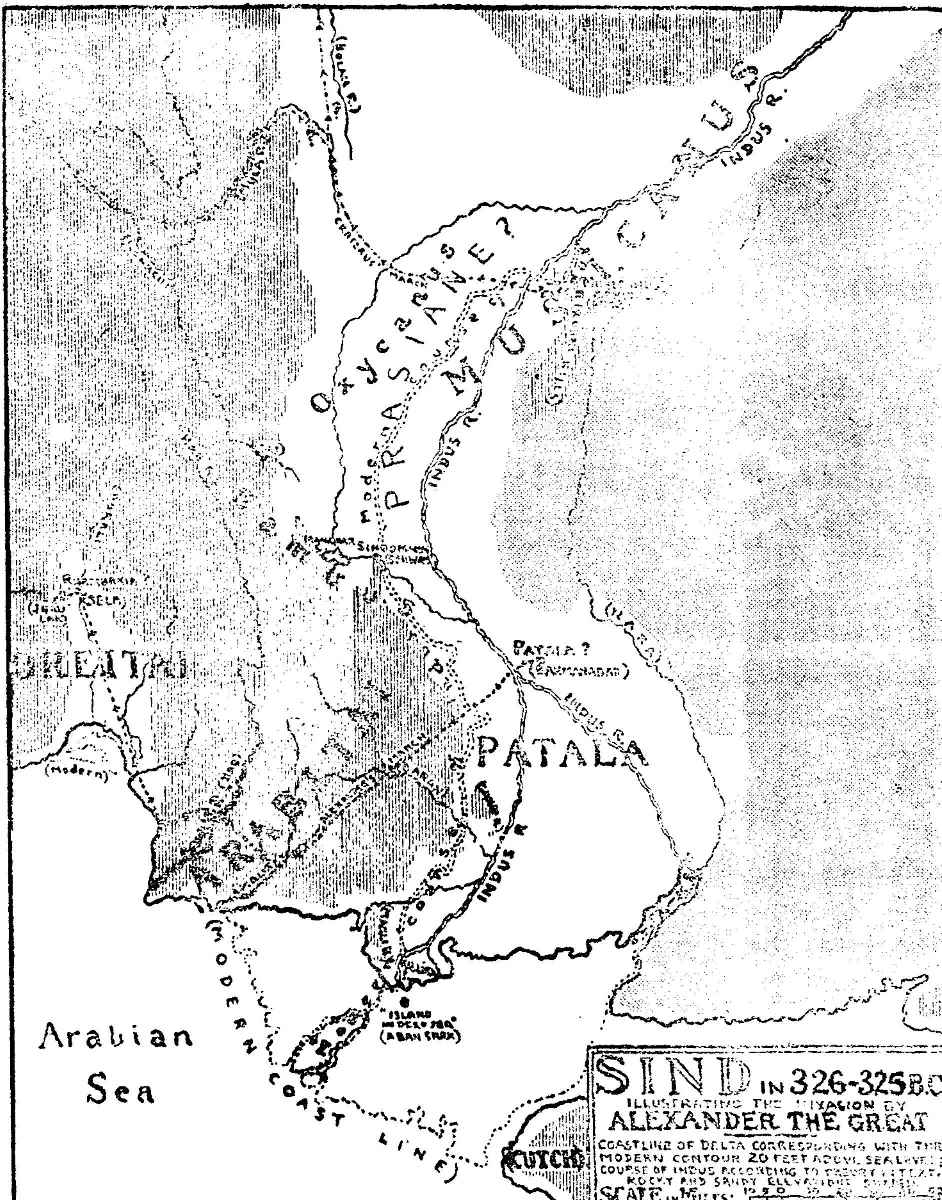
SIND IN 326-325 B.C.
ALEXANDER THE GREAT
SCALE IN MILES:
Arabian Sea
PATALA
Patala?
MODERN COAST LINE
KUTCH
INDUS R.
Modern
PRASIANE?
Oxycanus
(Modern)
H.T.L. fecit

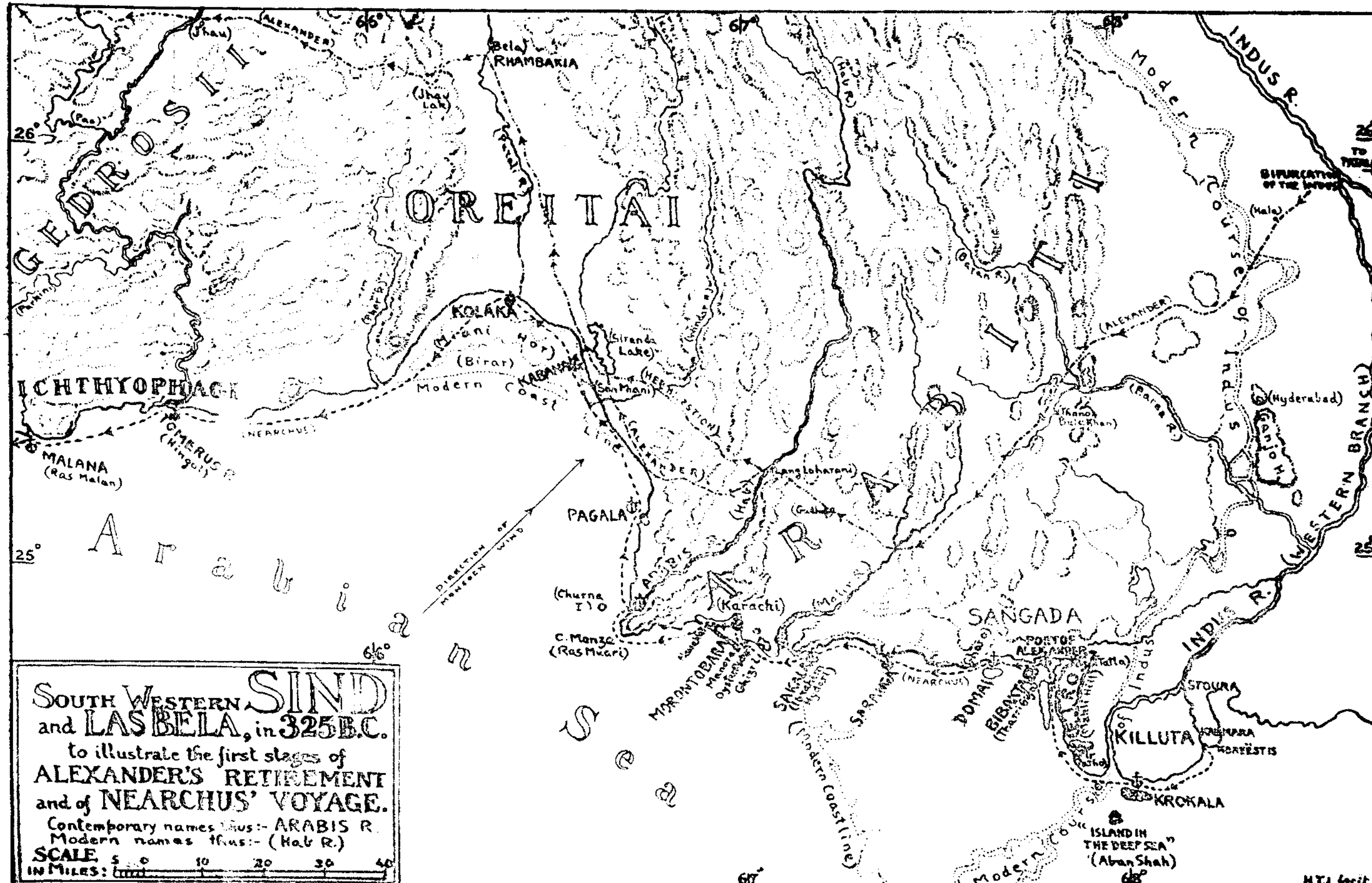
SOUTH WESTERN SIND
and LAS BELA, in 325 B.C.
to illustrate the first stages of
ALEXANDER'S RETIREMENT
and of NEARCHUS' VOYAGE.
Contemporary names thus:- ARABIS R.
Modern names thus:- (Hab R.)
SCALE IN MILES: 5 0 10 20 30 40
GEDROSII
OREITAI
ARABII
ICHTHYOPHAGI
Arabian Sea
INDUS R.
WESTERN BRANCH
Modern Course of Indus
BIFURCATION OF THE INDUS
TO PATALA
(Hala)
(Hyderabad)
(Ganjo H.)
(Baran R.)
(ALEXANDER)
(Hab R.)
(Hab)
(Malir)
(Karachi)
SANGADA
PORT OF ALEXANDER
KILLUTA
STOURA
KROKALA
"ISLAND IN THE DEEP SEA"
(Aban Shah)
BIBAKTA
DOMAI
SARANGA
SAKALA
MORONTOBARA
PAGALA
C. Monze
(Ras Muari)
KOLAKA
(Birar)
Modern Coast Line
(NEARCHUS)
TOMERUS R.
(Hingol)
MALANA
(Ras Malan)
Bela
RHAMBAKIA
(Jhau)
(Jhau Lak)
(Siranda Lake)
(HEPHAESTION)
(Son Miani)
(Langlohorani)
(Modern Coast line)
DIRECTION OF MONSOON WIND
26°
25°
66°
67°
68°
H.T.L. fecit

ياداشت"، پچاڙيءَ وارو نوٽ، پٺرا 4. (بمبئي سرڪار جو فائيل 763): ونسينٽ، "نيارڪس جو ساموندي سفر"، وغيره، لنڊن، 1797ع، ص 6-155

67. اسٽرابو، پندرهون، پهريون، 20 ۽ 34.

68. ايريئن، اينابيسس، ڇهون، 20. اسٽرابو، پندرهون پهريون، 34.

69. ايريئن، انڊيڪي، باب 20.

70. اسٽرابو، پندرهون، ٻيو، 5. ايريئن جي 'انڊيڪا' ۾ ان جو ڪو مذڪور ڪونهي.

71. پٽالا جي مقرريءَ لاءِ ڏسو اينابيسس، ڇهون، 16.

72. نيارڪس جي احڪامن لاءِ ڏسو اينابيسس، ستون، 20، انڊيڪا، ويهون ۽ ٻٽيهون.

73. ڀيٽيو: هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 20-29 (فوٽ نوٽ 44).

74. اهوئي عام لفظ ڪم آيل آهي. مئڪڪرنڊل جو چوڻ آهي ته نيارڪس "پنهنجو يادگار سفر" ڪلوٽا جي "ٻيٽ ڪان شروع ڪيو هو". ڏسو "آڳاٽو هندستان" وغيره، ص 164، فٽنوٽ. تي سگهي ٿو ته ائين ئي هجي، پر ان بيان لاءِ ڪوبه معتبر ماخذ نه ڄاڻايو ويو آهي. پلائني (قدرتي تاريخ، ڇهون، 23، (96) چوي ٿو ته نيارڪس زائلينيپولس (Xylinepolis) (جنهن جو مطلب محض ڪاٺ وارو شهر آهي) کان سڄه سنباهيا هئا. "ان جو پايو سڪندر وڌو هو." پر اهو ڪهڙي درياهه جي پرسان هو يا اهو ڪهڙي هنڌ هو، سو پوريءَ طرح ڄاڻايل ناهي. سر ڊبليو. ٽارن (اڳ ڄاڻايل ڪتاب، جلد پهريون، ص 106) ڄاڻائي ٿو ته نيارڪس "سنڌوءَ جي ايرندي شاخ ۾ لهوارو لڙهندو ڇوڙ تائين ويو هو" ۽ اتان سفر لاءِ سنبريو هو. پر اها ڳالهه پڻ انهن مشڪلاتن کي ليکي ۾ نٿي آڻي، جي اڳين سيني شاراهن کي منجهائيندڙ رهيون آهن. هڪڙي مشڪلات آهي جهاز رانيءَ جا مفاصلا، جن ۾ ڊيلٽا جي هڪڙي پاسي کان ٻئي پاسي تائين جا 1800 اسٽيڊيئم (نيارڪس جو پنهنجو ڪاٿو يا ذڪو) شامل نه آهن. ٻي مشڪلات آهي ٻئي ڏينهن جي جهاز رانيءَ ۾، دڙي ٽپڻ کان پوءِ ايروز وارين ٽڪرين جو ظاهر ٿيڻ.

75. نيارڪس چوي ٿو (انڊيڪي، ايڪيهون) ته "هيڏانهن ساليانيون هوائون مانيون ٿيون، هوڏانهن آءُ روانو ٿي ويس." پر اڳتي هلي ظاهر ٿو ٿئي ته چوماسي اجا به رڪي رڪي زور تي ورتو.

76. پيٽيو: هئگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 12-11. هن پيري بہ آءُ سندس نظريي کي درست ٿو سمجهان، توڙي جو آءُ سندس ڇاڻايل بيهڪ سان متفق نہ آهيان.

77. اليگزينڊر: برنس ڇاڻائي ٿو تہ: "منهنجي زماني جا سنڌي بہ ائين ڪندا هئا." (بمبئي سرڪار جي فائيل 790 ۾ 28 جنوري 1831ع جو روزنامچو).

78. ايضاً

79. ايضاً

80. هينري پاٽنجر، "بلوچستان ۽ سنڌ ۾ مسافريون"، ص 385، اليگزنڊر برنس، بمبئي سرڪار جي فائيل 790 ۾ 30 جنوري 1831ع جو روزنامچو.

81. هئگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ" ص 3-12.

82. مثال طور، هہ.ا.س.ي. جي جلد سترهين ۾ ص 210 جي سامهو وارو نقشو.

83. هن اهو نقشو لاسين جي "هندستان جو پراڻو تمدن" لاءِ ڪڍيو هو.

84. بلانفورڊجو بيان ڪيل، "الهندي سنڌ جي ارضيات"، ص 186 روايت آهي تہ ڪراچي بندر ۾ گهڙڻ جو هاٿوڪو لنگهہ ارڙهين صدي عيسويءَ جي منڍ ڌاري "تڪرين جي قطار" سان روڪيل هو. ("سينٽ نائونمل هوتچند جون يادگيريون"، ص 37). پر پيٽيو: اي. ايف. بئلي، "ڪراچي ماضي حال ۽ مستقبل" (1890)، ص 8-15.

85. ڏسو اي. ايف بئليءَ جي "ڪراچي ماضي، حال ۽ مستقبل" جي ص 52-53 تي ڏنل نقشا.

86. پلاٽني، تيرهون، 25.

87. ايريئن، انڊيڪي، باب ويهون.

88. ايريئن، انڊيڪي. ساڳيو باب، ڏسو ٽالمي، ڇهون، 21، 2، ايميانس مارسيلينس، "تاريخ"، فصل ٽيويهون.

89. "هندستان جي سروي وارو نقشو"، اڌ انچ ۾ ميل، نمبر 35، ويڪرائي ڦاڪ اتر اوڀر، ٻيو ڇاپو.

90. "ناٿو مل هوتچند. يادگيريون"، ايڊيٽر سرايوان جيمس، ايگزيٽر، 1915ع، ص 36.

91. ايضاً

92. مياڻي هور جو احوال "لسبيلا گزيٽيئر" جي ص 10 ۽ 187 تي ڏنل آهي، "ايراني نار جو سونهون"، (1942ع وارو ڇاپو)، ص 69 سر ڊبليو. ٽارن، ڊايوڊورس جي هڪ منجهيل ٽڪري تي ياڙيندي، ڪوڪل بابت ائين لکي ٿو ته اهو ڪو اوتائتو بندر هو، پر نيارڪس اُن لاءِ جيڪو لفظ ڪم آندو آهي، تنهن مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته آرماڙ ڪپر ڪان پرتي سمنڊ ۾ پڳهه ٻڌا هُئا.

ٽارن، "سڪندر اعظم"، جلد ٻيو، ص 253، پيٽيو: ايريئن، انڊيڪا، باب 23.

93. "هندستان جي سروي وارو نقشو"، چوٿائي انچ ۾ ميل، ص 35.

94. ان جو حوالو "لسبيلا گزيٽيئر" ۾ ص 13 تي ڏنل آهي.

95. ايضاً

96. ٽارن، ساڳيو ڪتاب، ساڳيو صفحو.

97. ايراني نار جو سونهون، ص 71.

98. ايضاً.

99. ڊي. اينول (D Anville) جو انومان هو ته نيارڪس نندي اسٽيڊيئن سان ڪَيچ ڪئي هئي، جنهن ۾ ميل اندر 15 اسٽيڊيئن ٿين ٿا ۽ ڊاڪٽر ونسينٽ به ان ئي انومان تي هليو هو. ڪنهن به قديم ليکڪ ان 'ارسطاطاليسي اسٽيڊيئن' جو ذڪر ناهي ڪيو. ازانسواءِ جيڪڏهن اسين اهو ڪاڇو نيارڪس جي ڄاڻايل مفاصلن جي ليکي ڪرڻ لاءِ واپرائينداسين ته اهو رڳو مسافريءَ جي شروعاتي پاڱن لاءِ ڪارائتو ٿيندو، جڏهن ته پوئين پاڱي جا پيد پاڻ وڌيڪ اڳرا تي پوندا. ظاهر آهي ته نيارڪس اوس يا نه ٻيڙي جي ڪلاڪ رفتار سان ليکو ڪيو هوندو، يا وري ان گهٽن ورن وڪڙن واري ڪپر سان لڳو لڳ هڪ هنڌ ان ٻئي هنڌ تائين مفاصلي جو اک سان تلهو ليکو ڪيو هوندو ۽ سڻائي يا اڻائي واءُ ۽ ويرين واريءَ ڌارا جي اثر ڪري هن جو هڪڙي مرحلي لاءِ ڪاٿو حد کان وڌي ۽ ٻئي مرحلي لاءِ ڪٿي به سگهيو ٿي. (بنبري، آڳاٽي جاگرافي وغيره، جلد پهريون، ص 6-554).

تڏهن بہ، سرڊبليو. ٽارن 'مقدونيائي اسٽيڊ' جي وڪالت ڪئي آهي، جنهن ڪي هو. 'ائٽڪ اسٽيڊ' (Attic stade) جو اٽڪل ٽئي ياڳي چار ڪٽي ٿو: ڪيوبٽ (Cubit) واري پيماني بابت ثابتيون سڪندر اعظم جي جلد ٻئي ۾ ص 171-169 تي ڏنل آهن.

پر، جيئن مٿي چيو اٿئون، ننڍي ڪاڇي سان ليکو ڪبو تہ خاطري ڪيل مفاصلا نيارڪس جي روزنامچي سان مجموعي طرح ٺهڪي ڪونہ ايندا.

باقي ڪرنل هولڊچ جي پروڪروسٽيا واري طريقي تي ڪهڙو تبصرو ڪجي، جو هو جتي ڏسي ٿو تہ ماپون پاڻ ۾ نہ ٿيون ٺهن، اتي ڪپر ليڪ ڦيرائي ٻي ٿو ڪڍي. ("فنن واريءَ سوسائٽيءَ جو رسالو"، جلد 49 (1901ع) ص 418 لاڳيتو).

باب انون

سنڌ پوءِ جي ڪلاسيڪي تذڪرن موجب

اسٽرابو پنهنجي هندستان جي جاگرافي سهيڙڻ لاءِ رڳو اُنهن راوين جو سهارو ورتو هو، جي ڪانئس ٽي سو ورهيه اڳي يا تہ سڪندر اعظم جا سهيوڳي هئا يا وري سڪندر کان ٿورو وقت پوءِ ٿي گذريا هئا. سندس خيال هو تہ پوءِ جا راوي ڪا پوري معلومات نٿا ڏين ۽ ويندي جيڪي وڻجارا: "اڄڪلهہ مصر ڪان نيل ۽ عربي نار منجهان ٻيڙا هاڪاري هندستان اچن ٿا." سي بہ بي خبر ۽ اٽڃاڻ ماڻهو آهن ۽ انهيءَ جوڳا نہ آهن جو جيڪي ولايتون ڏسن ٿا، تن جو ڪو احوال ڏيئي سگهن (1).

ڪلاسيڪي جاگرافيدانن جي قطار ۾ هن کان پوءِ وڏو پلائني اچي ٿو، جيڪو پانئجي ٿو تہ اسٽرابو جي عظيم تصنيف کان بيخبر هو. هن معياري ماخذن مان استفادي ڪرڻ وقت ڪا خاص ڇنڊ ڇاڻ ڪانہ ڪئي آهي، ماڳهين انهن سان اهڙن ماخذن جي معلومات بہ گڏي ڇڏي اٿئين، جن کي اسٽرابو نٿنديو آهي. اسٽرابو جي لکڻ پڄاڻان سٺ ستر ورهين جي اندر مصر (ان وقت رومي سلطنت جو ڀاڱو) ۽ هندستان جي وچ ۾ وڻج واپار گهڻو زور ورتي ويو هو. ان واڌاري جو گهڻو تڻو ڪارڻ هيءُ هو تہ هڪڙي هپالس (Hippalus) نالي شخص ڏکڻ اولهہ واري چوماسي جي واهر سان ڏکڻ عربستان کان سڌو هندستان پهچڻ جو طريقو ڳولي لڌو هو (2). عرب شايد گهڻي وقت کان ان طريقي تي هلندڙ هئا. پانئجي ٿو تہ ان مضمون تي ڪو ڪتاب بہ موجود هو. پلائنيءَ ان ڪتاب جي آڌار تي ئي ملباري ڪپر جي بندرن جو ڪارائتو احوال لکيو. هن انهيءَ احوال ۾ اهڙن مڪيہ شهرن جا نالا بہ ڏنا، جن کي اِهي بندر ڪم ايندا هئا. سيلون بابت بہ ڪُجهہ تازي پر نادرست معلومات پڻ ڏني اٿئين.

اهو خاطريءَ سان نٿو چئي سگهجي تہ پلائني سنڌو ماٿريءَ بابت جن ڳالهين ۾ اسٽرابو سان نٿو نهڪي، تن مان ڪهڙيون ڪهڙيون ميگاسٿينيز کان پوءِ جي ڪنهن ماخذ تان ورتل آهن. هن جيڪو ستلج جو ذڪر ڪيو آهي، توڻي ستلج ۽ بياس جي وچ ۾ ۽ اتان "شاهي رستي" وسيلي پاٽلي پٽر تائين جيڪي مفاصلا ڄاڻايا اٿس (3)، سي سڀ ميگاسٿينيز تان ڪنيا اٿس، جنهن کي اسٽرابو معتبر نٿو سمجهي.

استرابو جيان پلائني بہ سنڌوءَ جي سيلابي ڦهلاءَ بابت وچترن ڪاٽن تي پاڙڻ کي ترجيح ڏئي ٿو. هو چوي ٿو تہ هوءَ ڇهن ميلن کان وڌيڪ ويڪر نٿي وني ۽ نہ ئي ان جو متاچرو 45 فٽن کان چڙهي ٿو. هو اسان کي هيءُ بہ ٻڌائي ٿو تہ ان درياهہ ۾ هڪ هنڌ هڪڙو تمام وڏو پرسياني نالي ۽ ٻئي هنڌ ٻيو ننڍو پاتل نالي ٻيٽ آهي (4). پويون ٻيٽ، هو چوي ٿو تہ هڪجيترن پاسن واري ٽڪنڊي جي شڪل جو آهي ۽ ان جا پاسا ٻہ ٻہ سو ميل ڊگها ٿيندا (5). ٻئي هنڌ هو ٻڌائي ٿو تہ سنڌوءَ لڳ پرساءِ (Prasii) لوڪ اهي آهن، جن بابت انومان آهي تہ ڇامڙا آهن. هڪڙي ڳالهہ هو صحيح بہ ٿو چوي تہ رنگ جا ڪارا هندي گنگا واري پٽ جي ڏکڻ ۾ آهن ۽ جيڪي سنڌوءَ جي پرپاسي ۾ آهن، سي ڪڻڪ رنگا آهن (6).

هو اهڙن ڪيترن قبيلن جا نالا ٻڌائي ٿو، جن بابت ڇيو وڃي ٿو تہ اهي سنڌوءَ جي ٻنهي پاسي رهندڙ هئا، پر انهن قبيلن جا ماڳ ڪٿان هئا، سا ڳالهہ چٽي نہ ٿو ٻڌائي ۽ نہ ئي وري هن جا ٻڌايل نالا اڳين ليکڪن جي لکڻين ۾ ڄاڻايل نالن سان ملن ٿا (6- الف). هن سنڌوءَ جي ڊيلٽا جي اولهہ واري ڪپر جو مختصر ۽ اڻپورو احوال بہ ڏنو آهي. اهو احوال ونيسيڪريٽس تان ڪنيل ٿو لڳي ۽ نہ نيارڪس تان. ان منجهہ هيءَ دلچسپ ڳالهہ بہ ڪيل آهي تہ اورئٽي لوڪ ڪا هندي ٻولي نہ پر پنهنجي ٻولي ڳالهائيندا هئا ۽ هيءَ عجيب ڳالهہ پڻ ان ۾ چيل آهي تہ سڪندر "سيني اچٿايو ڦاگين (Ichthyophagi) لوڪن کي مڇيءَ تي گذران ڪرڻ کان جهلي ڇڏيو هو"(7).

مطلب تہ پلائنيءَ جيڪو بہ احوال ڏنو آهي، سو اڻ تڪيل توريل ۽ ٻڳل ٽٽل ڳالهين جي صورت ۾ آهي. هن کي ڇڏي اسين هڪ ٻنهہ نرالي نوعيت جي تصنيف ڏانهن اچون ٿا. اها آهي ڪنهن اڻڄاتل ليکڪ جي "ايريٿربيئن سمنڊ جو پيريپلس". اها لکڻي هندي وڏي سمنڊ ۾ واپار بابت معلومات جو تت آهي. ساڳئي وقت ان ۾ ڳاڙهي سمنڊ کان هڪ طرف زنجبار تائين ۽ ٻئي طرف راس ڪامورن تائين ناکئن جي رهبريءَ لاءِ رستو پڻ ڏسيل آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ اهو رسالو پلائنيءَ جي لاڏائي کان ڪي ٿورا ورهيہ پوءِ ظاهر ٿيو هو. ان ۾ ڪيترا اهڙا تفصيل بہ آهن، جي هڪڙي ٻئي ننڍي رسالي تان ڪنيل آهن. ان ننڍي رسالي بابت اسان کي اوس فرض ڪرڻو پوندو تہ اهو تنهن زماني ۾

موجود هو ۽ ان نامعلوم ليکڪ ان مان استفادو ڪيو هو. پيريپلس کي پلائنيءَ واري ڪتاب جي ساڳئي احوال وارن تذڪرن سان ڀيٽي ڏسبو تہ پيريپلس گھڻو وڌيڪ رتائتو، صحيح ۽ مفصل نظر ايندو. سو اسان کي انت سنڌ جي ڪپر جي تڏهوڪين حالتن جي احوال لاءِ پيريپلس واري بيان کي پلائنيءَ جي بيان تي ترجيح ڏيئي قبول ڪرڻو پوي ٿو.

پيريپلس ۾ ڄاڻايل آهي تہ سمنڊ جي ڀر وارو ڪپر تمام هيٺانهون ۽ تراڪڙو آهي ۽ منجهس سِنٿاس (سنڌو) جا ڇوڙ آهن ۽ اهو درياهہ ايترو تہ گھڻو پاڻي سمنڊ ۾ ڇوڙي ٿو "جو ماڻهو ڇوڙ جي ڀر واريءَ زمين کان اجا گھڻو پري هوندو، تڏهن بہ سمنڊ ان جي پاڻيءَ جي ڪري اڇو تيل نظر ايندو." درياءَ جا ست ڇوڙ هئا، جي سڀ تانگھا ۽ ريٽن سان ڀريل هئا. وچ واري ڇوڙ کي ڇڏي ٻيو ڪوبہ جهاز رانيءَ لائق نہ هو. ان وچ واري ڇوڙ تي هڪڙو وڻجارڪو بندر باربريڪن (Barbarikon) نالي هو، جنهن جي سامهون هڪ ٻيٽاري هئي. هتي جهاز اچي لنگر هڻندا هئا، جهازن جو مال لاهي ننڍين ٻيڙن ۾ وڌو ويندو هو، جيڪي اهو مال درياءَ ۾ مٿي وڃي گاديءَ کي پهچائيندا هئا. گاديءَ جو نالو مين نگر (Minnagar) هو ۽ ملڪ جو راجا اتي رهندو هو. ان زماني (سن 50 عيسويءَ جي لڳ ڀڳ) ۾ راجا پارٿياٽي[1] (Parthian) قوم جو هڪ شهزادو هو، جيتوڻيڪ ملڪ اسڪائٿيا (Skythia)[2] سڏبو هو.

باربريڪن جي وڻجارڪي بندر تان جن وکرن جو روانگي ۽ آمدني واپار ٿيندو هو، ليکڪ تن جا نالا ڄاڻائي ٿو. ويندڙ وکر ۾ قيمتي پٿڻ، ريشم جو ڌاڳو ۽ چين جي پشم (Fuc) توڙي گرم مصالحا، ڪوئر، سوٽي ڪپڙو ۽ نير، جي ضرور مڪاني پيدائش هوندا، شامل هئا.

ملڪ بابت اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ "ان جو اندريون پاڳو، جو اسڪائٿيا جي حد سان وڃي ملي ٿو، سو ابيريا (Aberia) جي نالي سان ۽ ان جو سامونڊي ڪپر سوراشٽرين (Surastrene) جي نالي سان سڏجي ٿو. هيءُ اهڙو علائقو آهي، جنهن ۾ اَن ۽ چانور، ترن جو تيل مکڻ جام ٿين ٿا ۽ شربتائين ململ ۽ هندي

---

[1] پيرو مل مهرچند آڏوائيءَ موجب، پرٿو لوڪ، جي پرٿيا جا هئا. ڏسو "قديم سنڌ"، (1957ع)، ص 151. (مترجم)

[2] رحيمداد خان مولائي شيدائي ("تاريخ تمدن سنڌ"، ص 119) ان کي سڪاڊيپ (لاڙ) سان موافق ڄاڻائي ٿو. (مترجم)

ڪپهه مان ٺلهو ڪپڙو به گهڻو نهي ٿو. چوپايو مال به ججهو ٿي اٿس. اتان جا رهاڪو ڏگهي قد ۽ ڪاري رنگ جا آهن. ملڪ جي گادي مين نگر آهي، جتان وڏي انداز ۾ سوٽي ڪپڙو باريگازا (Barygaza) موڪليو وڃي ٿو. ملڪ جي هن ڀاڱي ۾ اڄ به سڪندر جي مهم جا، هن جي ناهيل عبادت گهرن جا، ڇانوڻين ۽ وڏن کوهن جي بنيادن جا يادگار موجود آهن" (7- الف).

پيريپلس ۾ اڳتي هلي ڪڇ ۽ ڪانياواڙ جو بيان آهي ۽ 'وڏي' ۽ 'ننڍي' جي نالي ٻنهيءَ نار جو ذڪر آهي، تنهن ۾ اسان ڪڇ جي رڻ ۾ ويندڙ ڪاري، جا هاڻ "ڪوري" ڪونجڻ ۾ اچي ٿي ۽ ڪجهه اڳيرو ڪڇ جي نار جي سڃاڻپ ڪريون ٿا. ٻيئي جهاز رانن لاءِ هاڃيڪار هيون ۽ ڪين اِنهن کان پري رهڻ جي هدايت ڪيل آهي.

ڏيلٽا جي الهندي پاسي واري ڪپر جو بيان گهٽ ڇٽو آهي. مورنٽوبار يا 'زالاٿي' بندر جو ڪو ذڪر ڪونهي، پر ڪنهن هنڌ، جيڪو اورمار (Ormara ڪتاب ۾ ڇاٿايل آهي ته اها ٻاهر تي نڪتل راس هئي) جي اوپر ۾ هوندو، هڪڙي ندي هئي، جا ايتري وڏي هئي، جو ان ۾ جهاز به وڃي پئي سگهيا. "ان جي ڇوڙ وٽ اوڙايا (Oraia) جي نالي سان هڪڙو ننڍو بندر هو. ان جي ٻنيان، ملڪ اندر، ڪپر کان سٽن ڏهاڙن جي مسافريءَ تي هڪ شهر آهي، جتي راجا رهي ٿو. ان شهر جو نالو رهامباڪيا (Rhambakia) آهي." اندرئين علائقي ۾ اُن کان سواءِ شراب، چانور ۽ ڪتل پيدا ٿئي ٿي، پر سمنڊ جي پر واري تر م رڳو سُرهو کونئر، گُگر نالي، ٿئي ٿو (8).

گمان آهي ته جنهن نديءَ تي اوڙايا نالي بندر هو، سا شايد آگور (Agor) ڪاري هئي، جنهن ۾ هنگول اچي ڇڙي ٿي ٻين لفظن ۾، نيارڪس جي مسافريءَ واري ٿو ميرس. ان جي پرسان هڪڙو آڳاٿو ماڳ به ڇاٿايو ويو آهي (9). سمجهيو وڃي ٿو ته رهامباڪيا لسٻيلي جي پرسان يا ان جي اتر ۾ ويلپٽ (Welpat) واري زرخيزنيابت ۾ هو(10). اهي ٻئي هنڌ هڪٻئي کان سٽن ڏهاڙن جي پنڌ تي ٿيندا. پر اهو سمجهه ۾ نٿو اچي ته آخر جبلن ۽ سمنڊ جي وچ ۾ ڦاٿل اگور هڪ ننڍڙي مهاڻن جي ڳوٺ کان، جڏهن نيارڪس اتي پڳهه ٻڌا هئا، ايتري ۾ ڪيئن وڏيڪ وڏي راس تي ويئي هوندي. جيڪو بندر رهامباڪيا جي ڪم ايندو هوندو، سو قدرتي طرح اڄا اوپر ۾ لس واري پٽ

جي پيرانديءَ کان هوندو. ڦوڙ نديءَ جو چوڙ به ايترو وڏو نه هوندو، جو "ان ۾ جهاز داخل ٿي سگهن." شايد اسان جو اهو انومان صحيح هجي ته ونڊر يا پورالي‌ءَ جي چوڙن جي پرپاسي ۾ پراڻي ڪپر ليڪ جي سامهون جيڪي ريٽ هئا، سي تنهن زماني تائين ڪنهن ڪاريءَ ڪي لٽڻ لڳا هوندا. سونمياڻي ويلپٽ کان اٽڪل ڇهن رواجي منزلن تي آهي.

سنڌوءَ جي ڊيلٽا ڏانهن موٽندي اهو اوس مڃڻو پوندو ته باربريڪن ۽ مين نگر جي سڃاڻپ جو ڪو امڪان ڪونهي(11). ٿي سگهي ٿو ته پويون شهر سڪندر جي ڏينهن وارو پاتل هجي، جنهن کي اسڪائيٽيائي نالو ڏنو ويو هجي. ايترو ته مڃڻو پوندو ته اهو شهر درياهه جي ڪناري تي يا ان جي پرسان هو. پر ٿي سگهي ٿو ته سڪندر ۽ سندس لشڪر جي سنڌ منجهان ڪوچ ڪان پوءِ، ڇهن سون ورهين ۾، درياهه جي رخ ۾ ايتروڻي وڏو ڦيرو اچي ويو هجي، جيترو ڪ خود ڊيلٽا ۾ آيل ڏيکاريو ويو آهي.

ان کان پوءِ اسان کي جيڪو معتبر مصنف ملي ٿو ۽ اڳاٽي جاگرافيءَ ۾ سيني کان مشهور هو، سو آهي سڪندريا جو ڪلاڊيئس ٽالمي، جنهن پنهنجو مهان ڪتاب 160-150 عيسويءَ ڌاري جوڙيو. هن جو ڏانءُ اسٽرابو کان نرالو هو. اسٽرابو چا ڪيو هو، جو ان زماني ۾ جن ملڪن جي ڪيس ڪجهه ڄاڻ هئي، تن جو عام احوال لکيو هئائين. ٽالميءَ جو گهڻو ڌيان دنيا جي نقشي کي سڌارڻ ڏانهن هو ۽ هن جي جاگرافيءَ ۾ گهڻو تڻو سندس نقشن تي حوالن جون جدولون ڏنل آهن. اهي نقشا هن نسبتي طرح محدود ايراضيءَ اندر ڪيل تمام ٿورن هيئتي مشاهدن جي آڌار تي ناهيا هئا ۽ گهڻو سفرنامن (12)، ناڪئن جي سونهن ۽ ساڳيءَ طرح جي ٻيءَ معلومات منجهان ڪيل ڌلهن ليڪن تي پاڙيو هئائين. اهڙيءَ ريت ناهيل نقشن مٿان هن پنهنجيون ڊگهائي ۽ ويڪرائي ڦاڪون وڌيون، جي هن پنهنجي مختصر هيئتي اپياس مان انومان رستي ڪڍيون هيون. پوءِ هن سيني مکيه هنڌن جي بيهڪ ڊگهائي ڦاڪ ۽ ويڪرائي ڦاڪ تي ڊگرين ۽ منٽن ۾ ڏيکاري، ائين ڄڻ انهن جي عملي طرح خاطري ڪري ورتي هجئين (13).

جيترو مواد ڪانئس اڳين لکندڙن وٽ موجود هو، تنهن کان گهڻو وڌيڪ مواد، خاص ڪري هندستان بابت، ٽالميءَ کي ميسر هو. پر بدقسمتي چئجي،

جو هن جا ٻڌايل هنڌن ماڳن جا ڪيئي نالا، جي ٻئي ڪنهن لکندڙ نہ ڏنا آهن، سي هاڻ سڃاڻپ ۾ نٿا اچن. جنهن معلومات جي آڌار تي هن پنهنجن نقشن ۾ انهن هنڌن جي بيهڪ ۽ اهڙيءَ ريت ويڪرائي ڦاڪ ۽ ڊگهائي ڦاڪ ڏني آهي، تنهن معلومات جي نوعيت جو ڪو پتو نٿو پئجي سگهي ۽ انهيءَ ڪري ان معلومات جي ڪارائتي هجڻ ۾ شڪ ڪرڻ ڌاران رهي نٿو سگهجي.

ٽالميءَ جو اپياس سندس نقشن رستي ڪرڻو پوي ٿو ۽ اها ڳالهہ تہ سندس نقشا هن پاڻ نہ پر ٻين ڪيا هئا، ڪا اهميت ڪانہ ٿي رکي، ڇاڪاڻ تہ اهي بهرحال ويڪرائي ۽ ڊگهائي ڦاڪن بابت سندس هدايتن موجب ئي تيار ڪيا ويا هئا. هن جو اتر الهندي هندستان جو نقشو ناقص هوندو بہ، ڪنهن اهڙي بنيادي عيب جي ڪري باطل نٿو ٿي وڃي، جيئن سندس دکن ۽ سيلون جو سچو نقشو غلط ٿي ويل آهي. پر هو سنڌو ۽ ان جي پرتي ڪندڙ ندين جي بيهڪ ڏيکارڻ ۾ هڪ عجيب چڪ ڪري ويو آهي، هو پنجاب جي ندين جي گڏيل وهڪري کي سنڌوءَ ۾ ڪابل نديءَ جي ڇوڙ ڪان نقطہ هڪڙي ڊگري هيٺ ڇوڙ ڪندي ڏيکاري ٿو، جڏهن تہ اصل مفاصلو ڇهہ ڊگريون آهي. اهڙيءَ ريت هو سنڌوءَ جي هيٺئين وهڪري کي ان جي اصل ڊيگهہ کان ذري گهٽ پيڻو ڏيکاري ٿو ۽ پنجاب جي درياهن جي اصل ڊيگهہ جو اڌ ڪائي وڃي ٿو (14). تاهم، مکيہ ڏاني ندين جا ميلاپ صحيح ترتيب ۾ ڏيکاريل آهن ۽ انهن جو عام رخ بہ ٺيڪ ڄاڻايل آهي. ڌيان جوڳي ڳالهہ هيءَ آهي تہ بياس جو ستلج سان ميلاپ پهريائين ڏيکاريو ويو آهي، جيڪو سندس اچوڪي لاڳاپي سان گهڻي ڀاڱي ٺهڪي اچو ٿو.

پر ٽالميءَ موجب هيٺينءَ سنڌوءَ جي سڀ کان دلچسپ ۽ خاص ڳالهہ آهي ڊيلٽا کان مٿيرو مکيہ وهڪري منجهان شاخن جو ڦٽڻ. هو ساڄي پاسي کان بہ (15) ۽ کاٻي پاسي کان هڪڙي شاخ ڦٽندي ڏيکاري ٿو. پوئينءَ شاخ کي ٻين کان اوپارو نڪرندي ڄاڻايو ويو آهي. ٽالمي هڪ عجيب جملو (16) ڪم آڻي ٿو، جنهن جي معني هيءَ آ ، پاڻئجي تہ ڏاني نديون انهن شاخن منجهان ڪن ۾ ڇڙن ٿيون. سينٽ مارٽن (Saint Martin) چوائيءَ. پڪ ناهي تہ ٽالميءَ کي ڏاني نديءَ ۽ شاخ جي وچ ۾ تفاوت جي ڄاڻ بہ هئي يا نہ. پر ان قسم جو مونجهارو اسان جي زماني تائين هلندو اچي ٿو ويندي ميجر ريورٽي بہ گهاڙ

ڪي "بکر کان ڪي سورهن ميل اولهه طرف" آب سنڌ (سنڌو) ۾ ڇوڙ ڪندي ڄاڻائي ٿو. ائين ڪرڻ لاءِ گهاڙ کي تہ تَـڪرن تي چڙهڻو پوندو (17) حقيقت هيءَ آهي تہ سنڌ ۾ سنڌوءَ جي اولهہ طرف درياءُ جون شاخون ٽڪرن ڏانهن وهنديون آهن ۽ ساڻن ٽڪرن تان درياءُ واري پاسي وهي ايندڙ ڇـَـرون اچي گڏبيون آهن. آبڪلاڻيءَ جي منڌ ۾، برساتن کان پوءِ، سنڌوءَ جو پاڻي ۽ ٽڪرين جو پاڻي "ماتريءَ" جي ڪيترن ئي هنڌن تي پاڻ ۾ گڏجي ٿو. اها ماتري جيڪب آباد جي اتر کان اولهہ ڏکڻ اولهہ ڏي هلندي ڏکڻ اولهہ ڏي ۽ پوءِ ڏکڻ ڏي لڙندي، پري منڇر ڍنڍ تائين هلي وڃي ٿي. اهڙيءَ ريت، بگٽي ٽڪرين تان ايندڙ لهري، ناڙي ۽ بولان (Lahri, Nari, Bolan) نديون توڙي ڪيچيءَ ۽ سنڌ جي اولهہ وارين ٽڪرين جون سڀ نيون ڪڏهن ڪڏهن سنڌوءَ جي شاخن جون ڏن پرو بڻجي ويندي يون آهن.

ٽالميءَ سنڌوءَ جي ساڄي پاسي کان جي ڇاڙون ڦٽندي ڏيکاريون آهن، تن مان اتريئن ۾ اترين شاخ آرڪوسيا (Archosia) ڏانهن ويندي ڏيکاري ويئي آهي ۽ ڪن صاحبن جو چوڻ آهي تہ انهيءَ شاخ مان هن جي مراد ڪو ڪـَڙيو (Loop) يا پاسي مان نڪرندڙ واهو آهي، جنهن ۾ گومل ندي ڇاڙھ وقت اچي پوندي هئي (18). پر هتي اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي تہ هيءَ اولهہ واري شاخ، ٽالميءَ موجب، پنجند ۽ سنڌوءَ جي سنگم کان ڇگو پنڌ هينيرو سندس ويڪرائي ڦاڪ جي ادائي ڊگرين تي مکيہ وهڪري منجهان نڪرندڙ هئي، جڏهن تہ گومل سنڌوءَ ۾ پنجند سان ان جي ميلاپ کان ويڪرائي ڦاڪ جون ادائي ڊگريون مٿي ڇوڙ ڪري ٿي. ٽالميءَ جي نقشن ۾ سنڌوءَ جي جا وڏي ڊيگهہ ڏيکاري ويئي آهي، تنهن کي آڏو رکندي، هيءُ انومان ڪڍي سگهجي ٿو تہ اها شاخ اها قديم شاخ هوندي، جيڪا ڪشمور کان هيٺ سنڌ ڊوري کان شروع ٿي، هاٿوڪي جيڪب آباد جي اتر کان لنگهندي، مـُهمل ٽپندي، 'سنڌ چنڊڻ' ۾ وڃي پوي ٿي. بولان نئين جي ليٽ بہ ان شاخ ۾ اچي پوي ٿي. بولان انهيءَ ملڪ مان وهي اچي ٿي، جنهن ملڪ کي ٽالمي آرڪوسيا جي نالي سان بيان ڪيو آهي (19)

ٽالميءَ آرڪوسيا جي پاڻين (Hydrographr) جو جيڪو احوال ڏنو آهي، ان مان ملڪ جي مٿين ۽ هينين پاڳي جي وچ واريءَ سر زمين بابت مونجهارو

پيدا ٿي پوي ٿو. هو ٻڌائي ٿو تہ آرڪوسيا اوپر ۾ سنڌو ماتريءَ جي پر پاسي تائين ڦهليل هو، جنهن مان سمجهجي ٿو تہ ان ۾ ڪڇي بہ شامل هوندو. هن هڪڙي آرخوتوس ڪرين (Arakhotos Krene) نالي ڍنڍ چاٿائي آهي، جا ملڪ منجهان وهندڙ درياهہ ناهي هئي (20) ۽ قدرتي طرح ائين سمجهيو ويو آهي تہ ان ڍنڍ مان مراد هامون (Hamun) آهي، جنهن ۾ هيلمند (Helmand) نئن اچي ڇڙي ٿي. پر هو صاف صاف چوي ٿو تہ ان ملڪ منجهان، جا ندي وهي ٿي، سا سنڌوءَ منجهان نڪري ٿي: هن انهيءَ شاخ جي، ڍنڍ جي ۽ ڏاني نديءَ جي سرچشمي جي جيڪا بيهڪ ڏني آهي، سا متي چاٿايل ان نظريي سان نهڪي اچي ٿي تہ "ڍنڍ" اهو وڏو هيناڙ هو، جيڪو هاٽي سنڌ جي اترالهندي حد کان تورو پرتي آهي ۽ ان ڍنڍ کي سنڌ ڍوري جي هڪ چاڙ رستي سنڌوءَ جو ۽ بولان، ناڙي ۽ مُولا نين رستي جبلن جو پاڻي ملندو هو (21). عجيب ڳالهہ آهي تہ ٽالميءَ سيستان جي وڏيءَ ڍنڍ هامون يا زاراهہ (Zarah) کي، جنهن ۾ هيلمند اچي ڇڙي ٿي، ان جي اصلوڪي درنگيانا (Drangiana) جي ايراضيءَ ۾ نہ ڏيکاريو آهي تہ اسان کي اهو شڪ بہ ٿئي ٿو تہ متان هو هري رود (Hari Rud) ۽ هيلمند جي وچ ۾ منجهي پيو آهي ۽ انهيءَ ڪري آريئا (Areia) ڍنڍ کي هامون ڍنڍ سڏيو اٿس. هو چاٿائي ٿو تہ درنگيانا جي ايراضيءَ کي اريبس نديءَ جي هڪڙي شاخ پاڻي پهچائيندي آهي اِها بهرحال هن جي زبردست چڪ آهي(22).

ٽالميءَ سنڌوءَ جي ساڄيءَ ڪنڌيءَ کان جا بي چاڙ ڦٽندي چاٿائي آهي، تنهن کي هو اربيتا (Arbita) جبلن ڏانهن ويندي ڏيکاري ٿو (23). اها چاڙ ان هنڌ کان ڪا گهٽي هيٺ ڦٽندي ناهي ڏيکاريل، جنهن هنڌ هن بينگر (Binagara) جو شهر ڏنو آهي. هيءُ شايد ساڳيو 'پيريپلس' وارو مين نگر آهي. البت اربيتا جبلن بابت پروسي سان چئي سگهجي ٿو تہ اهي کير ٿر جبل ۽ ان جون شاخون آهن ۽ جيڪا چاڙ انهن ڏانهن وهندڙ هئي، سا پڪ ئي پڪ گهاڙ، يا شايد الهندو نارو هئي (24).

هينئنءَ سنڌوءَ جي ساڄيءَ ڪنڌيءَ ڇڏڻ کان اڳ اهو چاٿائڻ واجبي ٿيندو تہ ٽالميءَ جو چوڻ آهي تہ اربيتا جبلن کان ڪي 'نديون' اچي سنڌوءَ سان ملن ٿيون ۽ هو انهن منجهان هڪڙيءَ جي مول منڍ جو ڏس پتو بہ ڏئي ٿو، جنهن مان گمان ٿئي ٿو تہ اها اڙل هوندي يا سن يا باران نئن هوندي (25).

جيستائين ڊيلٽا جي الهندي پاسي واري ڪپر جو لاڳاپو آهي تہ هو "زالاٽي" بندر (گنائڪن لائيمن Gunaikon Limen) کي اربيس نديءَ جي ڇوڙ ۾ سنڌوءَ جي الهندي ۾ الهندي ڇوڙ جي وچ ۾، پر قدري اڳ چاٽايل ڇوڙ جي ويجهو ڏيکاري ٿو. هيءَ بيهڪ اها ساڳي آهي، جا ايرين جي 'انڊيڪي' ۾ مورنٽوبار جي ڏيکاريل آهي، پر مفاصلا تمام وڏا چاٽايل آهن. ٽالميءَ جي اربيس ندي اولهہ ۾ ايترو تہ پري ڇوڙ ڪري ٿي، جو سنڌوءَ جي نسبت سان ان جي بيهڪ لڳ ڀڳ اهائي وڃي ٿئي ٿي، جا اصل ۾ دشت نديءَ (Dasht) جي آهي (26). ساڳيءَ ريت، هو اربيتي لوڪن (Arbiti) جي گاديءَ جو هنڌ اربيس (Arbis)، ڪرمانيا جي سرحد تي ڏيکاري ٿو. ڪرمانيا جي ڪپر تي پارسيداءِ (Parsidai) لوڪن جي ۽ سنڌن اوپر ۾ اربيتي لوڪن جي والار چاٽايل آهي، پر سنڌونديءَ جي طرف وارا ياڳا رهامني (Rhamni) لوڪن جي قبضي ۾ ڏيکاريل آهن.

ٽالميءَ ۾ نہ تہ اورٽتي لوڪن جو ڪو مذڪور آهي، نہ ئي 'پيريپلس' جي چاٽايل اورايا بندر جو. اسان قدرتي طرح رهامنيءَ کي رهامباڪيا سان ڳنڍينداسون، جو رهامباڪيا بابت اسان کي پتو آهي تہ اهو شهر ٽالميءَ کان صديءَ کان بہ گهڻ مُدو اڳ موجود هو (27). ڌيان ۾ رهي تہ ٽالميءَ هڪڙي ايورٽتي (Eoreiti) لوڪن جو ذڪر ڪيو آهي، جي آرڪوسيا جي ڏاکڻي ڀاڱي ۾ رهندڙ هئا. ٿي سگهي ٿو تہ اها قوم پهرين لسبيلي ۾ رهندي هجي ۽ پوءِ اتان، شايد پارسيداءِ ۽ اربيتي لوڪن جي دٻاءَ جي ڪري ايڏانهين لڏي ويئي هجي.

سنڌو جي ڊيلٽا بابت ٽالميءَ جو بيان 'پيريپلس' جي لکندڙ جي بيان جي تصديق ڪري ٿو. سنڌوءَ جا ست ڇوڙ هئا. سيني جا نالا ڏنل آهن ۽ هر ڇوڙ جو وهڪرو چٽيءَ طرح ڏيکاريل آهي. الهندي ۾ الهندو ڇوڙ ساڳپ (Sagapa) سڏبو هو، جنهن تان اسان کي علائقي جو نيارڪس طرفان چاٽايل نالو، سنگد (Sangada)، ياد اچي ٿو (28). ترتيب ۾ ٻيو نمبر سنٿان (Sinthon) وارو ڇوڙ هو، جنهن مان، ياڻئجي ٿو تہ، مکيہ وهڪرو اهو هو. توڙي جو جنهن وقت 'پيريپلس' لکيو ويو هو، تنهن وقت ڇوٽين يا وچين شاخ ئي جهاز رانيءَ لائق هئي. اولهہ کان ڳڻيندي ٽيون نمبر ڪرائيسن (Chryson) سونهري) هو ۽ ان کان پوءِ ڪاريفرن (Kariphron)، ساپر (Sapara)، سباليسا (Sabalessa)، ۽،

سيني ۾ اپرندو چوڙ لوني بر (Lonibare) هئا. اهو پويون نالو پانڻجي ٿو ته سنسڪرت جي هڪڙي لفظ تان ورتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي 'لوڻ واري'، شايد اهو نالو ان ڪري پيس، جو ان جي وهڪري ۾ لوڻ ندي، صحيح نالو لَوڻي (Lavani)، پائيوار هئي، جا اراولي ٽڪرن تان وهي. اڄي ڪَڇ جي رڻ ۾ پوي ٿي (29). تڏهن به، لاسين ان ويچار جو هو ته ٽالمي سنڌوءَ جي جنهن ڇاڙ کي اواندبان ٽڪر (Mount Ouindion) ونڌيا جبل، ڏانهن وهندي ڄاڻائي ٿو ۽ جنهن ۾ هڪ ڏاني نديءَ کي چوڙ ڪندي ڏيکاري ٿو، سا در اصل لوڻي ندي هئي: "هن ڪان اها ڇُڪ ان ڪري ٿي آهي جو لَوڻي ندي اراولي جبلن منجهان نڪري وڃي رڻ (Rin) يا ايرنيا (Eirina) نالي جنهن ڪاريءَ ڍنڍ ۾ ڇڙي ٿي، تنهن ۾ سنڌوءَ جي اپرندي شاخ پڻ اچي پوي ٿي" (30). اراولي جبل ٽالميءَ جي جدولن ۽ نقشي ۾ ايپوڪاپي (Apocopi) جي نالي سان ڏيکاريل آهن ۽ اندازي جي صحيح هجڻ ۾ ڪو شڪ شبهو نٿو ٿي سگهي.

منهنجو خيال آهي ته: "ونڌيا جبلن ڏانهن وهندڙ ڇاڙ" جي پتي لهڻ وقت سنڌوءَ، ان جي ڏاني ندين ۽ شاخن جي، جا عام بيهڪ ٽالميءَ ڄاڻائي آهي، تنهن جو لحاظ رکيو وڃي. اِن ڇاڙ کي پنجند جي ميلاپ کان هيٺيرو ۽ ساڄي پاسي کان ڦٽي آرڪوسيا ڏي ويندڙ ڇاڙ کان مٿيرو نڪرندي ڏيکاريو ويو آهي. مون ٻڌايو آهي ته اِها ساڄي پاسي واري ڇاڙ اهو پراڻو واهو آهي، جيڪو ڪشمور جي پر پاسي کان هلي، ڪڇيءَ ۾ وڃي پوي ٿو. جيڪڏهن اهو قبول ڪيو ويندو ته پوءِ، جا ڇاڙ کابي پاسي ان کان اوپاري نڪري ٿي، سان ان سائو گهاري سان نهڪي ايندي، جيڪو سنڌوءَ جي پيٽ مان بوڏ جو پاڻي کڻي، منڻ ڪوٽ جي ڏکڻ اوپر ۾ غوثپور وٽ وڃي، هاڪڙي جي پيٽ ۾ وجهندو هو ۽ ڇاڙ کي واهندا واري رستي جي پوئواري ڪندي، ڄاڻي سگهجي ٿو. اهو چوڻ اجايو آهي ته هيءُ ويچار بنهه غلط آهي ته ڪو اها ڇاڙ ونڌيا جبلن تائين ويندي هئي (31) يا انهن جبلن تان ڪائي ندي وهي اچي منجهس پوندي هئي: پر متان اهو اندازو واهندا جي رخ منجهان ڪيو ويو هجي، جيڪا منڙائو تائين ڏکڻ طرف وهي ٿي! انهيءَ ڏس ۾ ميجر ريورٽيءَ جو هيءُ نظريو به ڏيان لهڻي ته جيسلمير جي پر پاسي کان هڪ ڏاني ندي اچي منڙائوءَ وٽ هاڪڙي ۾ پوندي هئي. پر اُها ڏاني ندي ڪا دائمي وهندڙ هوندي، سا اڻ ٽيڻي ڳالهه ٿي لڳي (32).

ٽالميءَ سنڌونديءَ جي سرشتي ڪي جيئن بيان ڪيو آهي، تنهن ڪي جڏهن ٻين ماخذن مان ملندڙ ثابتين جي حوالي سان جانچجي ٿو. تڏهن ٽلهي ليکي هن جو احوال درست ٿو ڏسڻ ۾ اچي. خاميون ان سرشتي جي انگن جو جيڪو عام سٺاءُ ڏنو ويو آهي، تنهن ۾ نہ، پر گهٽ وڌ ڏيکاريل مفاصلن ۽ سرشتي جي ڪن ڪن ڀاڱن جي رخن ۾ آهن.

جيتوڻيڪ ٽالميءَ پنهنجي نقشي ۾ درياهہ ۽ ان جي شاخن جا ڏگ چٽيءَ طرح ڏيکاريا آهن، پر اسان وٽ اهڙا ڪي بہ انگ اکر ڪونهن، جن جي آڌار تي اسين اهو پروڙي سگهون تہ سنڌ جي جاگرافيءَ جي دائمي نشانن، جهڙوڪ روهڙيءَ واريون ٽڪريون. لکي ڇپر يا گنجو ٽڪر جي نسبت سان درياءُ جي بيهڪ ڪهڙي هئي. هن جي ڪن سجائپ ڪان ٻاهر هنڌن ماڳن تان هٿ ڪٺي بہ اها ڄاڻ ملي، تہ جيڪر خوشيءَ سان ائين ڪريون. ان ڄاڻ جي نہ هئڻ جي حالت ۾ سنڌوءَ جي تڏهوڪي ڏگ بابت ڪوبہ نظريو اوس حالاتي ثابتيءَ تي قائم ٿيندو. اسان کي پلاٽنيءَ جو اهو واضح بيان ڏيان ۾ رکڻ پوندو تہ سنڌوءَ ڊيلٽا ڪان مٿي هڪ وڏو ٻيٽ (پاتل) ٿي ناهيو. هيءَ ڳالهہ ٽالميءَ سنڌ جي پاٽين جو جيڪو احوال ڏنو آهي، تنهن سان نهڪائي سگهجي ٿي، بشرطيڪ اسين اهو فرض ڪريون تہ هو جنهن شاخ کي اريبتا جبلن ڏانهن وهندي ۽ هڪڙيءَ ڏانيءَ کي ساڳين جبلن تان وهي اچي سنڌوءَ ۾ ڇڙندي ڏيکاري ٿو. سي ٻئي در اصل ساڳيءَ ريت ڳنڍيل هيون، جهڙيءَ ريت اڄوڪي زماني ۾ الهندو نارو ۽ اڙل ندي منڇر ڍنڍ رستي ڳنڍيل آهن. اهو تہ اهڙيءَ ريت نهندڙ ٻيٽ ڊيلٽا جي ناهيل ٻيٽ ڪان، پلاٽنيءَ جي چوڻ موجب وڏو هجي، تنهن لاءِ سنڌوءَ کي پنهنجي هاڻوڪي ڏگ ڪان ڪافي اوير ۾ وهڻو پوندو. پر ٽالميءَ ڊيلٽا جا جيڪي مهاندا ڏنا آهن، تن مان هيءُ انومان ڪڍڻو پوي ٿو تہ درياءُ روهڙيءَ وارين ٽڪرين جي اولهہ ۾ وهندڙ هو.

ٽالمي جنهن علائقي کي اندو اسڪائٿيا ڪوٺي ٿو، تنهن ۾ سنڌو ماتريءَ جو وڏو ڀاڱو ۽ ڪاٺياواڙ جو گهٽ ۾ گهٽ ڪجهہ ڀاڱو شامل ڪري ٿو. هو انهيءَ علائقي کي اجهو هيئن ورهائي ٿو: "درياهہ پنهنجي ڇوڙ واري پاسي ٻوشاخو ٿي، جيڪو ٻيٽائون ٽڪرو ناهي ٿو، سو پٽالين (Patalene) آهي، ان ڪان مٿيون علائقو ابيريا (Abiria) آهي ۽ سنڌوءَ جي ڇوڙن ۽ ڪننيءَ (Kantbi) واريءَ نار جي ٻير پاسي وارو ملڪ سوراشٽرين آهي."

ابيريا نالو ابير (Abhiras) لوڪن جي اهميت جي ساک تو پري. پائنجي تو ته اهي لوڪ سڪندر جي ڪاهه کان پوءِ هڪ يا ٻن صدين جي اندر اتر کان هينئنءَ سنڌو ماتريءَ ۾ آيا هئا. پتنجليءَ جي مهاياشيه ۾، جيڪو شايد عيسوي سن کان ٻه صديون اڳ لکيو ويو هو، انهن لوڪن کي شودرن سان لاڳاپيل ڏيکاريو ويو آهي. وري هنن جو ذڪر ڪي پنج سو ورهيه پوءِ الهندي هندستان جي هڪ نيم خود مختيار قوم جي حيثيت ۾ ملي ٿو. تڏهن هو سمندر گُپت جا ڏن ڀرو هئا (33). سوراشٽرين ڪانياواڙ جي اپبيت، سوراشٽر، سان موافق آهي. اِن جو اهو پراڻو سنسڪرتي نالو تازو سرڪاري طرح بحال ڪيو ويو آهي. وشنو پراڻ ۾ ۽ بريهت سمهتا جي ڏکڻ الهندي ورچ ۾ پڻ، ابيرن سان گڏ سوراشٽر وارن کي به اولهه جون قومون ڄاڻايون ويو آهي (34).

ٽالميءَ اندو اسڪائتيا ۾ شهرن جي چڱي وڏي تعداد جي بيهڪ ڏيکاري آهي(35). انهيءَ ڄاڻائڻ جو ڪو خاص ضرور ڪونهي ته اِن علائقي جي هنڌن جي، شايد ڪن ٿورڙن کي ڇڏي، پڪي سڃاڻپ ڪرڻ ناممڪن آهي. جيڪو به شهر سنڌوءَ جي ٻوڏ جي پهچ اندر ٻڌو ويندو، تنهن جو وجود جوکائتو رهندو. درياءُ پنهنجو رخ ڦيرائي يا ته ان جا بنياد ٻهاري ويندو يا جنهن پاڻيءَ تي شهر جي جياپي جو دارومدار هوندو، سو نه رهندو ته اهو ڦٽي ويندو. تنهن کان سواءِ سنڌ جهڙي ملڪ ۾، جنهن تي ڌارين ايترين گهڻيون ڪاهون ڪيون هجن، شهرن جا نالا به تيترائي ڦرندا گهرندا رهن ٿا، جيترو اُن جو درياهه شاهه.

اڄو ته پهرين انهن هنڌن جي ڇڪاس ڪريون، جي اوائلي ليکڪن ڄاڻايا آهن. ٽالميءَ پاتل جي جا بيهڪ ڏيکاري آهي، سا جي بنهه غلط نه آهي ته پوءِ اهو ضرور ڪو ٻيو پاتل هوندو ۽ اُهو نه، جو سڪندر ۽ سندس ساٿارين ڏٺو هو. ڇاڪاڻ جو ٽالميءَ وارو پاتل گهڻو هيٺ ڊيلٽا جي اندر ننديءَ ۾ ننديءَ چوڙن، ساٻر ۽ سباليسا جي وچ ۾ ٻُڌايل آهي. هو بار برائي (Barbarei) کي، جنهن کي پيريپلس جو باربريڪن سمجهڻو پوندو، گهڻو مٿي ان هنڌ رکي ٿو، جنهن هنڌ ڊيلٽا جي سيني ۾ الهندي ۽ سيني ۾ ايرندي شاخ الڳ ٿين ٿيون. دل ته ائين وسهڻ تي ٿي هرڪجي ته متان ٽالمي جو قلم ٿڙي ويو هجي ۽ هو پُل وچان پاتل جي جاءِ تي بار برائي ۽ باربرائي جي جاءِ تي پاتل ڏيکاري ويو هجي. ياد رهي ته پيريپلس جو لکندڙ نه ته پاتل جو ڪو ذڪر ٿو ڪري ۽ نه ٿي

NORTH WESTERN INDIA
according to
CLAUDIUS PTOLEMY
c 150 A.D.

ڊيلٽا واري علائقي کي 'پٽالين' تو سڏي. جنرل هيگ جو چوڻ آهي تہ سڪندر وارو پاتل، درياهہ جي ڏگ - مَٽ جي ڪري، عيسوي سن جي پهرين صديءَ جي وچ ڌاري نابود ٿي ويو هو. پر جيئن تہ ايرسٽوبولس ۽ نيارڪس جهڙن معتبر راوين ان جو ذڪر ڪيو هو، سو ٽالميءَ، جنهن کي نالن جو شوق تہ هونءَ ئي هو، پاتل بہ ڪٿي نہ ڪٿي ڏيکارڻ ضروري ڄاتو هوندو (36).

مين نگر، جنهن کي پيريپلس جو لکندڙ "باربريکن جي پنيان ملڪ اندر" ڏيکاري ٿو، سو شايد ٽالميءَ جي جدولن ۽ نقشي ۾ ڄاڻايل 'بينگر' آهي. هيءَ بہ انهن شهرن جي سلسلي مان هڪڙو آهي، جي سنڌوءَ جي کابيءَ ڪنڌيءَ سان ڏيکاريل آهن ۽ پريڻ ءِ پر جي نشانن (Features) کي ڏسڻ سان هيءَ ڳالهہ بلڪل چٽي ٿي وڃي ٿي تہ بينگر جو شهر "آر ڪوسيا ڏانهن وهندڙ شاخ" کان هيٺ ۽ "اربيتا جبلن ڏانهن وهندڙ شاخ" کان مٿي هو. انهن ٻنهي شاخن جي جا سڃاڻپ مون ڪئي آهي، تنهن موجب بينگر اروڙ واري پاسي هوندو ۽ جي ائين آهي تہ پوءِ ان ڳالهہ جو وڏو امڪان آهي تہ ٻئي هنڌ هڪڙي ڳالهہ هوندا. جيڪڏهن ميوزيڪانس جي ان اڳوڻيءَ گاديءَ ۾ ٽي صديون پوءِ بہ اهي گُڻ موجود رهيا هوندا، جن سڪندر کي هرکايو هو، تہ پوءِ اسڪائٿيائي حملي آورن ۽ ڪانئن پوءِ پارٿيائي راجائن جي بہ اتان راڄ ڪرڻ تي دل ٿي هوندي (37).

ڪي معتبر مصنف وري ڪاميگر (Kamigar) کي اروڙ سمجهن ٿا. ڪاميگر، ٽالميءَ جي چوڻ موجب، بينگر کان پوءِ اوپاري پاسي ٻيو شهر هو ۽ اهو بہ کابيءَ ڪنڌيءَ تي هو (38). اهي لکندڙ بينگر جي ٻيهڪ ڀهمڻ آباد واري سمجهن ٿا. عيسوي سن جي تيرهينءَ صديءَ جي اوائل جي هڪ رسالي ۾ مين نگر نالي هڪ شهر جو ذڪر ٿيل آهي، جيڪو ساڳيءَ ڄڪ ۾ هو. اهو تڏهن هڪ هندو راڻي جي گادي هو، جيڪو سلطان نصيرالدين قباچہ جي تابع هو (39).

ٽالميءَ اندو اسڪائٿيا ۾ جيڪي ٻيا شهر ڏيکاريا آهن، تن کي اڳين ۽ پوءِ جي زماني وارن شهرن سان ملائڻ جون ڪوششون ڪيون ويون آهن. سو سيڪاڻ (Sousikana) کي ميوسڪاڻ (Musikana) جي بگڙيل پڙهڻي ڄاتو ويو آهي، پر اهو اروڙ نٿو ٿي سگهي، ڇاڪاڻ جو ٽالميءَ سُوسيڪاڻ جي ٻيهڪ سنڌوءَ جي ڊيلٽا جي ساڄي هٿ واريءَ مکيہ شاخ تي ڏني آهي. ساڳيءَ شاخ جي ڪنڌيءَ واري شهر ڪولڪ (Kolaka) کي ايريئن وارو ڪروڪل

سمجهيو وڃي ٿو. بونس (Bonis) کي پنياريءَ جي ڪپ واري هاٽوڪو شهر بنو، پاسيپيڊ (Pasiped) کي اوائلي جاگرافيدانن وارو باسميد (Basmeid) سمجهيو وڃي ٿو، وغيره وغيره. ان ڄاڻائڻ جي ڪا خاص ضرورت نہ آهي تہ نالن جون هڪجهڙيون تمام خبرداريءَ سان ورجائيون ويون هيون، پوءِ ڪٿي انهن جي برخلاف ڪا بہ ثابتي نہ بہ هجي.

منهنجي گذارش آهي تہ ٽالميءَ جي ڄاڻايل شهرن جي نشاندهي ڪرڻ وقت هڪڙي پاسي هن سنڌوءَ ۽ سندس شاخن ۽ ڏاني ندين جي دڳن جو جيڪو خاڪو ڏنو آهي، تنهن جو پورو پورو خيال رکيو وڃي ۽ ٻئي پاسي انهيءَ ايراضيءَ جي انهن حقيقي ماڳن کي ڌيان ۾ رکيو وڃي، جن بابت اها سڌي ثابتي هجي تہ اتي پهرينءَ ۽ ٻي صديءَ عيسويءَ ۾ ڪي شهر موجود هئا. انهن مان گهڻا ماڳ ٻڌمت جي يادگارن رستي سڃاڻي سگهجن ٿا. اهڙا ڏهاڪو ماڳ هيٺينءَ ۽ وچينءَ سنڌ ۾ ۽ پنج ڪن ٻيا مٿينءَ سنڌ ۾ موجود آهن.

ان مان جا تصوير اُڀري ٿي، تنهن مان لڳي ٿو تہ تنهن زماني ۾ سنڌو روهڙيءَ وارين ٽڪرين جي اولهہ ۾، شايد لوهاڻي ڍوري (Lohono Dhoro) وٽان وهندي هئي. ٽالميءَ جيڪو "درياءُ سان لڳو لڳ" وارو اصطلاح وري وري ڪم آندو آهي، تنهن جي معنيٰ "درياءُ ڪان ٿورن ميلن جي اندر" ورتي وڃي، ڇو تہ ڪنهن بہ زماني ۾ درياهہ جي مڪيہ وهڪري جي بنهہ ڀڪ تي، رڳو ٽاڪرو هنڌ کي ڇڏي، ڳوٺ يا شهر ٻڌڻ معنيٰ تباهيءَ جي ڳڻ پوڻ. انهيءَ بنياد تي ڪئين هڪجهڙايون ڏسي سگهجن ٿيون، پر ڪو ٻڌ جو نل ۽ ان جي پاسي ۾ ڀڪشن جون مڙهيون، جن جا پڊ بادهہ لڳ ڏامراهن ۾ (40)، ميرپور خاص ۾ (41) ۽ سڌيرن جي دڙي ۾ (42) لڌا ويا آهن. تن جو هجڻ هرويرو شهر ظاهر نٿو ڪري. در اصل، انهن حالتن هيٺ 'سڃاڻپ' ڪٿي ڪيتري بہ سچيتائيءَ سان ڪجي، نجي ڏڪيبازي رهندي. اسان کي وري بہ اها ڳالهہ ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ ٽالميءَ جي ڏينهن ۾ هيٺينءَ سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ سان جيڪي شهر وسيل ۽ آباد هئا، سي ٿي سگهي ٿو تہ ذري گهٽ سڀ اڳتي هلي درياهہ جي هاڃيڪار دڳ مَٽ سبب لُڙهي ويا هجن.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. اسٽرابو، ڇهون، 3، 4.

2. پلائني، "قدرتي تاريخ"، ايڊيٽر سي. ميهاف، ڇهون، 23. پيٽيو: "ايريٽريئن سمنڊ جو پيريپلس"، ايڊيٽر مئڪڪرنڊل، پئرا 57 (ص 138).

3. پلائني، اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ڇهون، 17، 63.

4. ايضاً، ڇهون، 20، 71.

5. ايضاً، ڇهون، 21، 80 (000، 20، 2 روسي وکون)،

6. ايضاً، ڇهون، 19، 70.

6. الف. موسيو ويويان دسين ماختان ڪٿ ڪئي هئي تہ پلائنيءَ جمنا ۽ سنڌوءَ جي وچوارن ۽ سنڌو ماٿريءَ جي جن 53 قبيلن جا نالا ڏنا آهن، تن مان 26 کي هن "پڪيءَ طرح" سڃاتو آهي، ۽ بين 24 کي "ڪجهہ گهٽ پڪيءَ طرح" سڃاتو آهي. ("جاگرافيءَ جي تاريخ ۽ دريافتن جي جاگرافي"، پئرس، 1873ع، ص 4-213).

پر اسان هن کي(ڏسو ص 207) پلائنيءَ جي نالن جي اهڙن قبيلن سهرياڻي، عمراڻي ۽ نويتي جي نالن سان ساڳوڻائي ڏيکاريندي. (ڏسون ٿا، جيڪي ڇوڏهين صديءَ عيسويءَ کان اڳ سنڌوءَ ماٿريءَ ۾ آيا ئي ڪين هئا. ٻئي طرف لاسين چوي ٿو، "سندن نالا معلوم نہ آهن، سو ڪين بيان ڪرڻ ممڪن نہ آهي، " ("هندستان جو پراڻو تمدن"، ٻيو 690، ڇاپو 1852ع) ۽ وري چوي ٿو تہ:

"Nomina Harum gentium fere solo Plinio memorari et Indis aeque ignota esse ae Graecis" (Pentapotamia Indica P 32)

ويويان دسين ماختان جو خيال هو تہ هو "جلد نراس ٿي ويو هو." پر لاسين جو چوڻ صحيح هو.

7. پلائني، ڇهون، 23، 95.

7 الف. "پيريپلس"، ايڊيٽر مئڪڪرنڊل، پئرا 41.

8. ايضاً، پئرا 37.

9. ايضاً، ص 106، فوٽ نوٽ. آگور ڪاريءَ ۽ اتي جيڪو پراڻو ماڳ هو، تنهن لاءِ ڏسو لسبيلا گزيٽيئر، ص 191، 198.

10. اسٽائين، "جاگرافيڪل جرنل"، 102 نومبر (1943) ص 215. چانور پيلي جي اُتر ۾ ويليپٽ نيابت ۾ پوکيو وڃي ٿو. "لسبيلا گزيٽيئر"، ص 207)

11. پيٽيو: هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 32-30.

12. مثال طور ڏسو سڪندر جي Bnuatioreis (وڪن سان ڪچيندڙ) جا ليکا، جي پلاٽنيءَ ڇاڻايا (ڇهون، 17، 61) آهن.

13. بنبري، "آڳاٽي جاگرافي"، جلد ٻيو، ص 550-548، 643-642.

14. "آڳاٽو هندستان"، ٽالميءَ جي نظر ۾، ايڊيٽر: آءِ. ڊبليو مئڪڪرنڊل (1885ع)، ص 84

15. مون "پارو پني سداءِ (Paropanisadai) ڏانهن وينڊڙ شاخ" ڇڏيڏني آهي، ڇاڪاڻ جو اها ظاهر ظهور ڏاني (ڪابل ندي) آهي.

16. اتي ڪر آيل لفظ جي معنيٰ آهي "پاسي مٽائڻ جو منڍ."

17. پيٽيو: ڪننگهام، "آڳاٽي جاگرافي"، ص 261. پر "مهراڻ" جو ص 307 (فوٽ نوٽ 307) پڻ ڏسو. ريورٽيءَ جو چوڻ آهي تہ گاج يا گهاڙ، يعني "جيڪا ندي مُولا لڪ تان وهي اچي ٿي." سو سنڌ چنبڻ (Hollow) ۾ وڃي پوي ٿي.

18. لاسين، "هندستان جو پراڻو تمدن"، جلد ٽيون، ص 129.

19. "مهراڻ"، ص 300، نوٽ 293، ص 307، نوٽ 307 ۽ ص 310-309، ڳڙهي خيري کان اُتر اولهہ طرف نصيرآباد تعلقي جي سرگوند ڍنڍ (Sargonda) (جيتري يادگيري مون کي آهي تہ نالو اهو اٿس) سنڌ چنبڻ (Hollow) جو حصو آهي.

20. ٽالمي، سرو 20 (مئڪڪرنڊل، ص 316 پيٽيو. ايميانس مارسيلينس، فصل ٽيويهون، ايضاً ۾ صفحو 329 تي مذڪور.

21. ٻيءَ صورت ۾ ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ ٽالميءَ منڇر ڍنڍ بابت ٻڌو هجي تہ ان کي سنڌوءَ توڙي نڪرين تان ايندڙ ڇرن جو پاڻي ملي ٿو ۽ هن ان جي بيهڪ اتر ۾ گهٽي پري ڏيکاري هجي.

22. ٽالمي، فصل ستون، سِرو 17، 19، 20. مئڪرنڊل واري شرح، ص ص 309، 314، 18-317.

23. ٽالمي، فصل ستون، سرو 1، 28.

24. مئڪڪرنڊل چاٽائي ٿو تہ سنڌوءَ ۾ گندوَ (Gandav) نالي هڪ ڏاني هالا (ڪير ٿر) جبل ڪان اچي "جوڙ ڪري ٿي." پر حقيقت ۾ ڪي بہ "ڏانيون" ڪشمور ۽ سيوهڻ جي وچ ۾ خود سنڌوءَ منجهہ ڪونہ ٿيون ڇڙن. ٽاڪرو ڇرون سڀ سنڌوءَ جي ڇاڙن ۾ پنديون آهن يا الهندي ماٿري ليڪ منجهان لنگهي منچر ڍنڍ ۾ وڃي ڇڙنديون آهن.

25. ٽالمي، فصل ستون، 2، 1، 3. (مئڪ ڪرنڊل، ص 295)

26. ٽالميءَ جي ڊگهائيءَ ڦاڪ وارين ڊگرين موجب، اريبس نديءَ جو ڇوڙ 105 ڊگريون، زالاٽو بندر 107 ڊگريون، سنڌو جو ساگپ وارو ڇوڙ 110 ڊگريون 20 منٽ هو: ڪتاب ستون، سرو 21، 2، سرو 1، 2. مئڪڪرنڊل، ص ص 33، 319.

27. "پيريپلس"، ٽالمي، ڇهون، 20، 3.

28. ايريئن، "انڊيڪي"، باب ايڪيهون.

29. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 33 ۽ ضميمو الف (ص 124).

30. لاسين، "هندستان جو پراڻو تمدن"، جلد ٽيون، ص 121، 129.

31. "او انڊيان" تڪر. نالن جي هڪجهڙائيءَ جي ڪا خاص معنيٰ ڪانهي.

32. ريورٽي، "سنڌ جو مهراڻ" ص 454-450، ۽ پليٽ ڇهين.

33. بي. سي. لا، "آڳاٽي هندستان جا قبيلا"، (پونا، 1943ع)، ص 78. ڏسو هن ڪتاب جي باب 11 جو حوالو نمبر 15.

34. "وشنو پراڻ"، انگريزي ترجمو: ايچ.ايچ. ولسن، جلد ٻيو، ص 133، "بريهت سمهتا"، انگريزي ترجمو: ايچ ڪرن، باب چوڏهون، ر.ا.س.ر. نئون سلسلو، جلد پنجون.

35. ٽالمي، ستون، 1، 61، 55. (مئڪڪرنڊل، اڳ چاٽايل لکڻي، ص 152-136.

36. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 30.

37. ڪننگهام سمجهي ٿو تہ متان ٿالميءَ وارو بينگر اروڙ هجي، پر هـو پيريپلس واري مين نگر کي بينگر کان ڌار ڄاڻيندي ان جي بيهـڪ ٺٽـي وٽ يـا ان جي ڀر پاسي ۾ رکي ٿو.

38. مئڪ ڪرنڊل، اڳ ڄاڻايل لکڻي، ص 2-151.

39. مئڪ مرڊو، "سنڌونديءَ تي مقالو"، ر.ا.س.ر، جلد پهريون، ص 2-31 ۽ فوٽ نوٽ، "مهراڻ"، ص 202، نوٽ 105.

40. مجمدار، ص 48.

41. ڪزينس، ص 97-82.

42. ايضاً، ص 6-1 10.

باب نائون

سنڌ ستين ۽ اٺين صدي عيسويءَ ۾

ان کان پوءِ اسين سنڌ کي هڪ چيني مسافر جي اکين سان ڏسون ٿا. اهو مسافر ناليرو "قاعدي قانون جو ماهر" يوئان چوانگ آهي. جيڪو 641 عيسويءَ ڌاري هت آيو هو. اهو يڪشو ڏکي ۽ اڙانگي مسافري ڪري هندستان آيو هو ۽ هتي ڪي سورهن ورهيه ٽڪيو هو. هن جو مقصد پنهنجي ڌرم جي سڀني آستانن جي ياترا ڪرڻ، ڌرمي مخطوطا ۽ وٿون گڏ ڪرڻ ۽ جن جن هنڌن تي ٻڌ مت مچيو ٿي ويو يا اڳي مچيو ويندو هو، تن تن هنڌن تي وڃي ڌرمي صورتحال جو جائزو وٺڻ هو. انهيءَ ڪري، سندس ڪتاب 'الهنديءَ دنيا جو اتهاس' (1) ۾ سنتن ۽ رشين منين جا احوال ته جام ملن ٿا، پر مسافري ڪندي جيڪي هنڌ ماڳ ڏٺا هئائين، تن جو بيان تمام ٿورو، اصل اٽي ۾ لوڻ جيترو، ملي ٿو. البت، هن ياتريءَ ڪان پنهنجن مکيه منزلن جي وچ وارن مفاصلن جون ڪٿون توٽي هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ ڏانهن مسافريءَ جو عام طرف ڏيڻ ڪونه وسريو آهي. ان لاءِ اسان سندس ٿورائتا آهيون.

يوئان چوانگ هنڌن ماڳن جا جيڪي نالا ڏنا آهن، تن مان گهڻا يقيني طرح سڃاڻي سگهجن ٿا. پر سنڌ ۽ انهن علائقن ۾، جن کي هن سنڌ جي بادشاهت جي تابع ڄاڻايو آهي، اِها خبر به ڪانئس گهڻي واضح ڪانه ٿي ملي سندس مسافريءَ جي ان ڀاڱي جي مطالعي لاءِ اسان کي ڪجهه قياس آرائي به ڪرڻي پوي ٿي. ان سلسلي ۾ هڪ ڏکيائي هيءَ به آهي ته جنهن ترتيب سان يوئان چوانگ اهي ڏيهه ڏٺا هئا، سا سندس 'اتهاس' ۾ هڪڙي ڏنل آهي، ته هواءِ لي ۽ يين تسانگ جي لکيل 'يوئان چوانگ جي سوانح عمريءَ' ۾ ٻيءَ طرح جي بيان ڪيل آهي (2).

اسان کي بهرحال گهڻو تڻو پهرينءَ تصنيف تي ڀاڙڻو پوندو، ڇو جو ان ۾ هر هنڌ مفاصلا ۽ طرف ڄاڻايل آهن. پر هيءَ ڳالهه ڌيان ۾ رکڻي پوندي ته ياتريءَ جو مفاصلي وارو ڪاڇو، لي، متان هڪ ڪرو نه هجي. مطلب هيءُ آهي ته هن شايد سراسري حالتن ۾ پنهنجي هڪڙي ڏينهن جي مسافري 50 لي يا ڏهاڪو انگريزي ميل ٻڌي ڪئي (3). جتي حالتون اڻ رواجي هونديون، اتي

هن جو ڏينهن ۾ پنڌ سندس سراسريءَ ڪان وڌ يا گهٽ بہ ٿي پئي سگهيو. پر انهن بابت پوءِ لکڻ وقت هن ڪيل پنڌ جو ليکو سراسريءَ ۾ ڪيو هوندو.

پانئجي ٿو تہ يوئان چوانگ راجپوتانا جي ڏکڻ اولهہ ۾ گُنجر (Gujara) ملڪ کان سنڌ آيو هو (4). پهرين هو اتر ۾ 1900 لي ڪري، هڪڙي جهنگلي هيٺ مٿانهينءَ واري ملڪ منجهان لنگهيو ۽ پوءِ سِن تو ندي اڪري سنڌ جي بادشاهت ۾ داخل ٿيو (5). ان بادشاهت جو گهيرو، هن جي چوڻ موجب، 7000 هزار لي هو ۽ ان جي گادي، جنهن کي هو پ اِ- شان- پ وُ- پوُ - لو (P'i-shan- p'o- pu- lo) سڏي ٿو، گهيري ۾ 30 لي هئي. ملڪ جي پيدائش ڪڻڪ ۽ ٻاجهر، سون، چاندي، ٽءِ يو- شيهہ (جنهن مان مراد گهنڊ جو ڌاتو ورتي وڃي ٿي) هئي ۽ ڍڳا، رڍون، اٺ ۽ خچر بہ هئس. اتي اڇي سينڌي لوڻ سميت ڪيترن ئي قسمن جو لوڻ پڻ ٿيندو هو. سن-تو جي پر پاسي واريون زمينون هيٺانهيون ۽ ڌٻڻ واريون هيون.

سينڌي لوڻ جو ذڪر اسان کي ائين وسهڻ تي ٿو لاڙي تہ اها بادشاهت اتر ۾ پري لوڻ جي ڪاٿين (Salt range) تائين هئي. هيءَ ڳالهہ "چچنامي" ۾ انهيءَ بادشاهت جو جيڪو احوال ڏنل آهي، تنهن سان نهڪي اچي ٿي. ائين وسهڻ سان يوئان چوانگ جي مسافريءَ جي ترت پوءِ واريءَ واٽ بابت هڪ مونجهارو بہ سلجهي وڃي ٿو. يوئان چوانگ چوي ٿو تہ "آءٌ سنڌ کان 900 لي اوڀر طرف ويو هوس ۽ سنڌو نديءَ جي اپرندي ڪنڌيءَ ڏي اڪري مُولو-سان-پُو-لو نالي ملڪ ۾ گهڙيو هوس. ڪن محققن جو چوڻ آهي تہ: اهو بن سببن جي ڪري ملتان نٿو ٿي سگهي ڇاڪاڻ تہ سنسڪرت جي 'مول استان پور' جو چيني اچار ائين نہ ٿيندو ۽ ڇاڪاڻ تہ ملتان سنڌ جي اتر اوڀر ۾ آهي ۽ نہ اوڀر ۾ پر ياتريءَ سج ديوتا جي جنهن مشهور مندر ۽ ان جي سوني مورتيءَ جو جيڪو احوال ڏنو آهي، سو اسان کي ملتان بابت جيڪي ڪجهہ بيا لکندڙ ٻڌائين ٿا، تنهن سان ملي ٿو اچي (6). جيستائين ان جي سنڌ جي نسبت سان بيهڪ جو لاڳاپو آهي تہ سنڌ واريءَ بادشاهت جي مٿئين پاڳي جي اوڀر ۾ واقع هوندو، جو اها بادشاهت تڏهن ديراجات تائين ڦهليل هئي. پر ڪتاب نقل نويسيءَ جي چڪن سان پريل آهي، سو متان هيءَ ڪا اهڙي ئي ڀل هجي ۽ اتر اوڀر جي بدران اوڀر لکجي ويو هجي (7).

ڪٽي 900 لي رڳو 9 ڏينهن جي مسافري ظاهر ڪندا هجن. تڏهن بہ هاڻوڪي زماني جي مٿينءَ سنڌ يا ان کان مٿئين ديراجات کان سڌي اوپر ڏانهن مسافري ياتريءَ کي موتائي رڻ ۾ وني وجي ها. پر هن جو مو-لو-سان-پو-لو وارو بيان چٽيءَ ريت ڏيکاري ٿو تہ اهو ڪڇي ۾ هو.

ٻيو مونجهارو آهي يوئان چوانگ وارو سنڌ جي گاديءَ جو نالو پ اِ-شان-پوءَ- پو- لو ان چيني اُچار جي اصل ڳولڻ لاءِ ڪئين ڪوششون ڪيون ويون آهن. عام انومان هيءُ آهي تہ 2-641 عيسويءَ ۾ سنڌ جي گادي اروڙ (الور) هئي. جيڪڏهن اهو صحيح آهي ۽ ان جو نالو بہ تڏهن اهوئي هو، تہ پوءِ ياتري ان کي پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ ضرور آ- لو- لو لکي ها (8). هڪڙو امڪان هيءُ بہ آهي تہ تن ڏينهن ۾ اروڙ جو متان ڪو ٻيو نالو هجي. پر اهو پڻ وسارڻو ناهي تہ يوئان چوانگ سنڌو پار ڪرڻ کان پوءِ ئي گاديءَ ۾ پهتو هو. ۽ اهو تي ئي نٿو سگهي تہ ڪو درياهہ ان وقت اروڙ جي اوپر ۾ وهندڙ هو (9).

سنڌ (ان مان مراد هاڻوڪي مٿين سنڌ وني سگهجي ٿي) اندر هو ڏکڻ اولهہ ڏانهن ويندي، ڪي 1500 يا 1600 لي ڪري، وڃي هڪڙي اَ- تائين- پوءُ چِيهہ-لو نالي ڏيهہ ۾ نڪتو. هو ان ڪي پري اولهہ ۾ سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ تي ۽ سمنڊ جي ويجهو ڄاڻائي ٿو ۽ وڌيڪ چوي ٿو تہ اتان جي زمين هيٺانهين، پوسل واري ۽ ڪلراٺي هئي. هيءُ ظاهر ظهور سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ آهي. اهو ملڪ گهيري ۾ 5000 لي ٻڌايو ويو آهي. ان جي گاديءَ کي اسان جو سيلاني 'ڪاءِ (ڪا)- چي- سُو- فا- لو سڏي ٿو. اتي مهيشور جو هڪڙو تمام سهڻو سينگاريل مندر هو. ڪننگهام ۽ هيگ آ تائين پوءِ چيهہ لُو کي ڪَڇ ۽ ان جي گاديءَ کي ڪوٽيشور سمجهن ٿا (10): پر معتبر ۾ معتبرَ مصنف صاف چون ٿا تہ ان نالي جو چيني اُچار اِهو تي ئي نٿو سگهي. اسان کي ٻين ماخذن مان معلوم آهي تہ ڊيلٽا واري ملڪ جو تنهن زماني ۾ مکيہ شهر ديبل سڏبو هو. پر جيئن تہ اهو 'ديول' لفظ کان وڌيڪ ڪجهہ ناهي' ان ڪري ٿي سگهي ٿو تہ اهو نالو اَل هجي ۽ چيني سيلانيءَ ان جي بدران شهر جي اصل پر گهٽ مشهور نالي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي هجي. هو پوءِ ڄاڻائي ٿو تہ پوين ڏينهن ۾ ان ملڪ جو ڪو حاڪم ڪونہ هو ۽ سندس ڏينهن ۾ اهو "سنڌ جي هٿ هيٺ" هو.

اُتان يوئان چوانگ وڏو پنڌ، اٽڪل 2000 لي، ڪري اولهہ طرف ويو ۽ وڃي هڪڙي لانگ ڪاءِ (ڪا) لو نالي ملڪ ڪان نڪتو، ۽ جيئن تہ هن جي چوڻ موجب اهو ملڪ سمنڊ جي هڪڙي اپسمنڊ لڳ ۽ ايران جي تابع هو، ان ڪري اهو بنا شڪ جي هاڻوڪو لسبيلو هوندو، جنهن ۾ شايد جهالاوان ۽ اپرندي مڪران جا ڪي ڀاڱا نہ شامل هئا. يوئان چوانگ اسان کي هيءُ بہ ٻڌائي ٿو تہ ان ملڪ جي ڪائي مرڪزي حڪومت ڪانہ هئي، بلڪ هر ماڙيءَ ۾ الڳ حڪومت هئي. اتي، جا ٻولي ڳالهائي ويندي هئي، سا 'هند' جي ٻوليءَ ڪان قدري ڦريل هئي (11). اهو ڄاڻي ڪيترقدر حيرت ٿئي ٿي تہ ان ملڪ جي زرخيز مين پلا فصل لاهيندي هئي ۽ ماڻهو بہ جام ۽ آسودا هئس. اهڙيون حالتون رواجي طرح ننڍين ننڍين ايراضين ۾ ملنديون، جيئن لسبيلي جي ويلپٽ نيابت ۾. ان جي سمجهاڻي هيءَ بہ ٿي سگهي ٿي تہ جنهن سال ياتريءَ اهو ملڪ ڏٺو هو، تنهن سال شايد سٺائي برسات پيئي هئي. هو گاديءَ جو نالو سُو- ت ئي- لي- سو- فا- لُو ڪري ٿو. واٽرس (Watters) ان جو ترجمو 'استري ايشور' ڪري ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي 'زال حاڪم' يوئان چوانگ ٻڌائي ٿو تہ لانگ-ڪا-لو 'اولهہ واري زالائي ڏيهہ' ڏانهن رستو هو." اهو ڏيهہ ضرور بربهت سمهتا جي اتر اولهہ حصي وارو استري راجيہ يا "عورت جي بادشاهي" وارو ملڪ هوندو (12). ان تان اسان کي هيءَ ڳالهہ ياد ٿي اچي تہ نيارڪس کي ٻڌايو ويو هو تہ: مورنتوبار کي 'زال جو بندر' بہ ڪوٺيندا هئا، ڇاڪاڻ تہ ڪنهن زماني ۾ ان ڏينهن تي هڪ زالفان راڄ ڪندي هئي. ان هنڌ کي مون ڪراچي ڪري سڃاتو آهي ۽ ڪراچيءَ جو طبعي ڏيک بلوچستان جي طبعي ڏيک سان وڌيڪ مشابهہ آهي. تالميءَ ان جي بيهڪ سنڌوءَ جي ڀاڻ واري ساڳپ نالي ڇوڙ ڪان ٿن ڪان بہ وڌيڪ ڊگريون اولهہ ۾ ڏيکاري آهي(13).

پانئجي ٿو تہ ياتري پويان پير ڪري وري ديلتا (اتائين-پ وُ چيهہ-لو) آيو هو ۽ اتان اُتر پاسي 700 لي ڪان سرس مفاصلو ماري، پي-تو-شيهہ-لو ملڪ ۾ رسيو هو. ان جو احوال ڏيندي ڄاڻايو اٿس تہ ملڪ جي زمين ٿوري ڪلراٺي آهي ۽ اهو سخت ٿڌي هوائن جي اثر ۾ رهي ٿو، ڪڻڪ ۽ دال اتي جام پوکي وڃي ٿي، پر "ميوا ۽ گل جهڙا تين ٿهڙا نہ ٿين." يوئان چوانگ ان جي گاديءَ جو ذڪر تہ ڪري ٿو، پر ان جو نالو نٿو ٻڌائي. ان جي ملڪ جي ڪا پنهنجي حڪومت ڪانہ هئي، پر

سنڌ جي هٽ هيٺ هو. ڪننگهام پي-تو-شيھ-لـو کي پاتل سمجهي ٿو ۽ سندس نظريي موجب، اهو هاڻوڪي حيدرآباد هو (14). جنرل هيگ کي جيئن تہ آ-تائين - پ وُ- چيھ- لو جي ڪچ هجڻ جي پڪ هئي، سو هو پي تو شيھ لو کي ننگرپارڪر يا عمرڪوٽ وٽ بيهاري ٿو. سندس چوڻ آهي تہ جيئن تہ يوئان چوانگ بظاهر ان سفر ۾ سنڌو ڪونہ اڪريو هو (هو جڏهن بہ ڪو وڏو درياءُ پار ڪري ٿو، تڏهن اهڙو ذڪر ضرور ڪري ٿو)، سو پي تو شيھ لو ضرور درياهہ جي اوير ۾ هوندو (15) درحقيقت، اهو دليل بنهہ ابتڙ ڳالهہ ٿو ثابت ڪري. ياتري سنڌ (متينءَ سنڌ) ۾ داخل ٿيڻ وقت سنڌو اڪري، ڪابيءَ پر کان ساڄيءَ پر آيو هو. درياهہ گهٽ ۾ گهٽ مڪيہ وهڪرو وري اڪرڻ کان سواءِ آ تائين پو وُ چيھ لو ويو هو ۽ لانگ ڪا لو جو چڪر هڻي، موٽي آيو هو. ۽ اتر طرف پي تو شيھ لو ويو هو. اهڙيءَ طرح هو اجا بہ درياءُ جي اولهہ ۾ ئي سفر ڪري رهيو هو.

ان ڪري اسان فرض ڪري سگهون ٿا تہ اهو ڏيهہ سيوهڻ جي پرباسي، ۾، يا شايد ڪيرٿر جبل جي اولهہ پاسي، جهالاوان ۾ هو. وڌيڪ امڪان سيوهڻ جو آهي، ڇاڪاڻ تہ ياتريءَ جي بيان ۾ اهڙي ڪا ڳالهہ ڪانهي، جنهن مان پائنجي تہ اهو ڪو جابلو ملڪ هو.

يوئان چوانگ اتان اتر اوير طرف، 300 ڪان وڌيڪ لي ڪري، آ فان ت وُ ملڪ ويو (16)، جو پاڻ پي تو شيھ لو وانگر، بادشاهہ کان سواءِ ۽ سنڌ جي هٽ هيٺ هو. ان ڏيهہ جي هنڌن ماڳن جو ڪو تفصيل ڪونہ ڏنو ويو آهي. ان ڪري ملڪ جي ڊول جو ڪو اندازو نٿو ٿئي ۽ اسان جو ائين وسهڻ واجبي ٿيندو تہ اهو ڏيهہ بہ گهٽي پاڳي اهڙوئي هو، جهڙي ڏيهہ منجهان لنگهي، هو اتي آيو هو. جيڪڏهن پي تو شيھ لو سيوهڻ جي پر پاسي ۾ هو تہ پوءِ آ فان ت وُ يوئان چوانگ جي ڏنل معاملي پٽاندر، ڪيقدر لاڙڪاڻي جي ڏکڻ ۾ ٿيندو، بشرطيڪ هن جي ڄاڻايل طرف اتر اوير مان مراد 'اتر جي اوير' ۾ وٺون. هن ڳالهہ جي ائين مڃڻ سان ائين وسهڻ واجبي ٿو لڳي تہ ان ڏيهہ جي گادي بادهہ ۾ هوندي: جڏهن تہ: "اتر اوير ۾ گاديءَ کان گهٽو پري تہ" جيڪو 'اشوڪ ٿوپ' هو ۽ جيڪو "اجا بہ سو فوٽ اتانهون ٿيندو ٿوٽي جو بنياد لٽجي نظرن کان غائب ٿي ويا اٿس،" سو ضرور موئن جي دڙي وارو ٻڌڪو ٿـل هوندو (17).

اِن احوال موجب، ياتري ا. فان. ت. ؤ کان هليو، تہ وري بہ اتر اوير ڏي رخ رکيائين، ۽ 900 لي لتاڙي، اچي هڪ اهڙي ملڪ پهتو، جيڪو ٽڪرين ۽ ٻيلات سان ڀريل هو، جتان جي آبهوا سيتل هئي، جتي فصل نيم سان ٿيندڙ هئا ۽ جتان جا ماڻهو ڪرڙا ۽ ڪنا هئا. نالو فا لا نا هوس ۽ ڪافرن جي تابع هو. ان ايراضيءَ کي ڪافرستان سان مشابهہ سمجهيو ٿو وڃي، جيڪو ڪابل نديءَ جي اتر اوير ۾ آهي، ۽ فا لا نا بابت عام ڪري ائين ڄاتو ٿو وڃي تہ اهو گومل نديءَ جي اڏ تي ڪنهن هنڌ هو. يوئان چوانگ چوي ٿو تہ اتان آءُ اتر اولهہ طرف اٽڪل 2000 لي ڪري هڪڙيءَ ولايت ويس. ان ولايت جي گادي ظاهر ظهور غزنيءَ سان نهڪي اچي ٿي. گومل نديءَ جي ونهہ (Vaneh) کان غزنيءَ تائين اصل مفاصلو 200 ميلن کان گهٽ ٿيندو. منهنجو انومان وري هيءُ آهي تہ فا لا نا بر کان جي ڀر پاسي ۾ هو.

ڌيان ۾ رهي تہ 'سوانح عمريءَ' موجب، ياتري آ فان ت ؤ کان 700 لي اوير ڏي وڃي، سنڌ جي بادشاهت کان نڪتو هو، ۽ اتان ٻيا 900 لي اتر ۾ ڪري، سنڌو اڪري، ميِسُو، لو سان پو ليو يعني ملتان وڃي پهچو هو (18). 'اتهاس' ڏي موٽندي، اسين ڏسون ٿا تہ يوئان چوانگ اچا فا لا نا ۾ هو، جو هن ماڻهن کان ٻڌو تہ فا لا نا جي اولهہ ۾ ٽڪرن اندر کي کيانگ نا نالي ولايت آهي، جتي رڳو سردار آهن ۽ ڪو بادشاهہ ڪونهي. ان ڏيهہ ۾ رڍون ۽ گهوڙا جام ٿين ٿا. گهوڙن جو هڪڙو نسل اهڙو تہ شاندار ۽ قداور اٿن، جو ٻين ولايتن ۾ ان جو وڏو قدر ڪيو وڃي ٿو.

هيءُ تمام مُلهائتو ڏس آهي، ڄاڪاڻ جو تاريخ هند و سنڌ (چچ نامي) ۾ ڪئڪنان جو نالو ڪيترائي ڀيرا آيل آهي. چيو وڃي ٿو تہ راءِ سهاسيءَ جي پٽ راءِ سهيرس جي ڏينهن ۾ سنڌ راڄ جي اتر واري حد ڪئڪنان جا جبل هئا. جڏهن تہ تحفة الڪرام جي پهرين ڀاڱي ۾، جو چچنامي تي مشتمل آهي، ڄاڻايل آهي تہ سنڌ جي حد قنڌار، سيستان، سليمان جبل ۽ ڪئڪنان جا ٽڪر هئا (19). جيئن تہ سليمان جبل سنڌوءَ جي ميدان سان لڳو لڳ آهن. سو ڪئڪنان جا ٽڪر ضرور ان جي اتر ۾ هوندا ۽ ائين فرض ڪري سگهجي ٿو تہ اهو علائقو لورالائي يا زوب هوندو. عرب، مڪران تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، هيستائين پيهي آيا هئا ۽ اتي ڪين مڪاني رهواسين سان ڇتي چڪري ڪاٽي

پيئي هئي. اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته خليفي معاويه جڏهن عبدالله بن ثوار کي انهن ملڪن تي، جي اڃا تائين مات نه ٿيا هئا، امير مقرر ڪيو هو، تڏهن کيس هيءَ نصيحت ڪئي هئائين: "سنڌ ملڪ ۾ هڪڙو جبل آهي جنهن کي ڪئڪنان ڪوٺيو وڃي ٿو. اتان جا گهوڙا قدوار ۽ سهڻا آهن... ماڻهو ڏاڍا چالاڪ آهن ۽ انهن جبلن جي اجهي ۾ سرڪش ۽ باغي ٿي ويا آهن" (20). ان مان ظاهر آهي ته چيني ۽ عرب ليکڪ ساڳئي ڏيهه جي ڳالهه پيا ڪن ۽ پانئجي ٿو ته اهو بلوچستان جي اتر واري پاسي ۾ هو. "مسالڪ و ممالڪ"، "اشڪال البلاد" ۽ ٻين عربي تصنيفن ۾ ان علائقي جا جيڪي ڪُڍنگا نقشا ڏنل آهن، تن ۾ هڪڙو هنڌ ڪرڪوان جي نالي سان ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ان هنڌ جي جا ٻيهڪ ڏيکاريل آهي، سا متئين بيان سان ٺهڪندي نظر اچي ٿي. انهن نقشن موجب، مذڪور هنڌ سنڌوءَ جي ڪافي اولهه ۾ ۽ خضدار (ان جو پراڻو نالو اڃا تائين قائم آهي) جي اتر ۾ ۽ ذري گهٽ ملتان جي سامهون هو. ٿي سگهي ٿو ته ان جو نالو 'ڪئڪنان' جي ڦريل شڪل هجي. ٻئي پاسي اهو ڄاڻائڻ به واجب آهي ته هڪڙو جهونو هنڌ پيو به آهي، جيڪو ڪئڪنان يا ڪئڪان جي نالي سان سڏجي ٿو. اهو هنڌ گهڻو پرتي ڏکڻ طرف اترئين جهالاوان ۾ نال وٽ آهي. پر اِها ٻيهڪ ياتريءَ جي مسافريءَ واريءَ واٽ سان ٺهڪي نٿي بيهي (21).

يوئان چوانگ سنڌ ۽ ان جي پاسي وارن ملڪن جو جيڪو احوال ڏنو آهي، سو سندس مهان ڪتاب جو هڪ نراس ڪندڙ پاڱو ٿو سمجهيو وڃي (22). تحقيق، هو گاديءَ ۽ ٻين شهرن جا جيڪي نالا ڏئي ٿو، تن جو سڃاڻپ ۾ نه اچڻ ماڻهوءَ کي نراس ڪيو ڇڏي ۽ ان ۾ جاگرافيائي تفصيل تمام گهٽ هجڻ تي ڏک ٿو ٿئي. پر جيڪڏهن اسين سندس مفاصلن ۽ طرفن کي ڌيان ۾ رکنداسون ۽ انهن کي بدلائڻ جي ڪو شش نه ڪنداسون ته اسان کي سندس ڄاڻايل علائقن جي لڳ ڀڳ ٻيهڪ معلوم ڪرڻ ۾ ڪا گهڻي تڪليف نه ٿيندي. البت 'لي' جي ڪاڇي ۾، لتاڙيل ملڪ جي ڊول انوسار، لچڪ رکڻ ۽ ان امڪان جي گنجائش رکڻ ۾ اهم ڪونهي ته مسافريءَ جي طرف ڄاڻائڻ وقت ڪڏهن ڪڏهن هو اهو ٺلهي ليکي طرف ڄاڻائي ٿو، جيڪو اصل طرف کي ويجهي ۾ ويجهو ٿئي ٿو: جيئن 'اتر اوير اُتر' بدران اتر.

هن جي احوال موجب، 642ع ۾ سنڌ هڪ خودمختيار ملڪ هو، جنهن جي ماتحت ڪيترائي پرڳڻا هئا. اهو بيان، راءِ سهاسيءَ جي پٽ راءِ سهيرس جي ڏينهن ۾ سنڌ جي جوڙجڪ جو جيڪو احوال "چچ نامي" يا "تاريخ هند و سنڌ" ۾ ڏنل آهي، تنهن سان نهڪي اچي ٿو. عربي تاريخ جو اهو پاڳو ضرور مڪاني ماڻهن يعني هندن يا ٻڌن جي ڏنل معلومات جي آڌار تي لکيو ويو هوندو، ۽ ممڪن آهي ته مڪاني ماڻهن ماضيءَ جي شان تي فخر ڪرڻ ۽ مَرڪڻ جي خيال کان سنڌ راڄ جون حدون ٿوريون وڌائي ٻڌايون هجن. اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته اُهي حدون اوپر (اتر اوپر) ۾ ڪشمير تائين، اولهه ۾ مڪران تائين، ڏکڻ ۾ سمنڊ تائين ۽ اتر (اتر اولهه) ۾ ڪردستان ۽ ڪيڪنان جي جبلن تائين پکڙيل هيون (23). چار "گورنرن جا پرڳڻا" هئا ۽ انهن مان ٻه پنجاب جي ندين جي هيٺين وهڪرن واري سموري علائقي تي ڦهليل هئا ۽ منجهن ملتان به شامل هو. پويون علائقو، يوئان چوانگ موجب، چيهه ڪا ملڪ جي ماتحت هو، جنهن جي گادي پائنجي ٿو ته هاڻوڪي سيالڪوٽ جي پرپاسي ۾ هئي (24). ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته چيني ياتريءَ جي مسافريءَ کان ستر ورهيه پوءِ جڏهن محمد بن قاسم سنڌ فتح ڪئي هئي، تڏهن اهو علائقو سنڌ راڄ ۾ شامل هو. ۽ ممڪن آهي ته ان کان اڳ به ائين هجي، پر ٿوري مدي لاءِ خود مختيار ٿي ويو هجي. گهٽ ۾ گهٽ يوئان چوانگ چيهه ڪا جي ڪنهن راجا جو ذڪر نٿو ڪري، ۽ جيئن ته شاهي گهراڻي جي ٻڌمت ڏانهن روش هن لاءِ هر هنڌ وڏي اهميت رکندڙ هئي ۽ هن جي 'اتهاس' ۾ ان روش جو ذڪر وري وري آيل آهي، سو ائين وسهڻ لاءِ چڱو سبب آهي ته تنهن وقت چيهه ڪا جو ڪو الڳ راجا يا حاڪم ڪونه هو (25).

پر اهي معاملا اهڙا آهن، جو ٻئي جلد ۾ انهن جي وڌيڪ ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻي پوندي.

انين صدي عيسويءَ جي منڍ ۾، جڏهن خلافت جون فوجون، محمد بن قاسم جي اڳواڻيءَ هيٺ، سنڌ تي ڪاهي آيون هيون، تڏهن سنڌ ڪيئن هئي، تنهن بابت چچنامي ۾ ڪافي جاگرافيائي معلومات ڏنل آهي.

عجيب ڳالهه آهي ته خليفي عثمان کي "هند ۽ سنڌ" بابت جا پهرين خبر چار ملي هئي، سا پڻ اهڙي ئي اڻوندڙ هئي جهڙي سڪندر کي هيٺينءَ سنڌوءَ

ماٿريءَ بابت تنهن مهل ملي هئي، جنهن مهل هو هندستان تي حملي لاءِ سيناريو وينو هو (26). خليفي کي ٻڌايو ويو: "اتي جو پاڻي ڪارو ۽ گدلو آهي، اتي جو ميوو ڪڙو ۽ زهريلو آهي، اتي جي زمين ٿاڪرو ۽ مٽي ڪلر واري آهي." پر جڏهن عرب آيا، تہ هنن ڏٺو، جيئن سڪندر ڏٺو هو، تہ ملڪ وسندڙ ۽ پريو پاڪيو هو. ۽ عرب لشڪر کي سيڌي سامان هٿ ڪرڻ ۾ سچن سارن ٻن ورهين جي مهم دوران فقط هڪڙو پيرو ڏکيائي تي هئي، اها بہ تڏهن جڏهن لشڪر پريا بہ مهينا هڪڙي ئي هنڌ پڙاءُ وجهيو ويٺو. رهيو هو پر تنهن وقت بہ لڳي ٿو تہ ڪا مڪاني طرح ڪوٽ تي پيئي هئي، جو واپاري اناج ڪنهن ٻئي هنڌان گهرائيندا هئا (27). اسين اهو پڻ پڙهون ٿا تہ جڏهن لشڪر نيرون وٽ پهريون پيرو پڙاءُ ڪيو هو، تڏهن پاڻي کٽي ويو هون. چاڪاڻ جو "جيهون يعني مهراڻ جي اٿل اڃا ان هنڌ تائين ڪانہ پهتي هئي." "چچ نامو" جي هڪ ٻئي ٽڪري مان پتو ٿو پوي تہ نيرون تي هلان مٺي مهيني ۾ ڪئي ويئي هئي (28). صاف ظاهر آهي تہ عربن کي اهي مشڪلاتون ملڪ ڪان اٽڪاڻ هجڻ جي ڪري دربيش آيون هيون. ڪجهہ مهينا پوءِ جڏهن محمد بن قاسم سيوستان تي حملو تي ڪيو، تڏهن مينهوڳيءَ جي ٻوڏن جي ڪري اهڙا ڪي ٿورا هنڌ وڃي بچيا هئا، جتان حملو ڪري پئي سگهيو. تڏهن ائين تي لڳو، ڇڻ ٻوڏون ٽن پاسن ڪان شهر تي چڙهي آيون هجن (29). اها ساڳي ڪار سنڌ سان اڃا بہ ٿيندي رهي ٿي.

سنڌوءَ ۾ ان سان ڳنڍيل واهڙن برابر مهم ۾ ڪافي رڪاوٽون پيدا ڪيون هيون. ملڪ ۾ وڏين ٻوڏن هجڻ جو وڌيڪ ڪو ذڪر نٿو اچي (30). پر ڪيترين ئي ڊنڊن جا نالا ڏنل آهن ۽ صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ انهن مان ڪي وڏيون بہ هيون. محمد بن قاسم پنهنجو منجنيق خانو سنڌوءَ جي هڪڙي ساڪرا (Sakra) شاخ نالي چوڙ ڪان ٻيڙين ۾ مٿي اماڻيو هو (31) ۽ برهمڻ آباد تي ڪاهڻ وقت مانجهل (Manjhal) شاخ کي سامان سڙي نيڻ لاءِ واپرايو هئائين. ساڳيءَ ريت، سنڌين ٻيٽ (Bet) جي پرسان پنهنجن مهڙ وارن مورچن کي پرتي ڏيڻ ۽ زور وناڻڻ لاءِ ڪوٽڪ (Kotak) نالي شاخ رستي ڪمڪ ۽ رسد موڪلي هئي (32). انهن مثالن سان گڏو گڏ، ائين بہ ثابت آهي تہ واهڙ گهڻو ڪري بچاءَ جي مورچن طور ڪم ايندا تي رهيا.

عربن جي ڪاهه وقت سنڌو سنڌ منجهان جيڪو ڏيک ونندي هئي، سو ڇاڻڻ لاءِ ڇچنامو پوري ساري واهر ڪري ٿو. اها ڄاڻ گهٽو تڻو انهن ٿورڙن شهرن جي حوالي سان ملي ٿي، جي درياهه جي ويجهو هئا ۽ جن جي بيهڪ جو پتو اٿئون. اسين ان خاڪي جا خال ڪن نامور عرب جاگرافيدانن جي تصنيفن جي آڌار تي پري سگهون ٿا. پر ساڳئي وقت هيءَ ڌيان ۾ رکڻو پوندو تہ انهن مان هيءَ اوائليءَ ۾ اوائلي تصنيف بہ فتح کان ڏيڍ صدي ڪن پوءِ لکي ويئي هئي.

اسين پنهنجو جائزو سمنڊ کان شروع ڪريون ٿا.

ديبل جي شهر (جنهن جو ڪو بيو نالو بہ بيشڪ هوندو) هڪ بندر هو، جيڪو، البلاذريءَ موجب، سنڌوءَ جي مکيہ ڇوڙ جي اولهہ ۾ هڪ ڪاريءَ تي بيٺل هو (33). ان ڳالهہ تي ڇڳو وارو وار رهيو آهي تہ هاڻوڪي هنڌن ماڳن جي حوالي سان ديبل جي بيهڪ ڪٿي هئي. هيگ ان بندر جي بيهڪ بگهاڙ جي ڪنڌيءَ تي ڪڪڙ بکيرا وٽ ۽ ريورٽي پير پٺي کان ٿورو ڏکڻ اولهہ طرف ڏسي ٿو. آءُ پانئيان ٿو تہ اهو يا تہ انهن مان ڪنهن هڪڙي هنڌ هو يا ٻنهي جي وچ ۾. پر جيئن تہ اهو يقيني طرح معلوم نہ اٿئون تہ تنهن زماني ۾ ڪير ليڪ يا سنڌوءَ جا ڇوڙ ڪٿان هئا، سو ان کان وڌيڪ خاطريءَ سان ڪجهہ چوڻ ممڪن نہ آهي. اوائلي انگريز جهاز ران جنهن ديول (Dewal) يا ديول (Diul) کان واقف هئا، سو هيءُ جهونو هندڪو شهر نٽو ٿي سگهي.

انهن اوائلي جاگرافيائي تصيفن مان ڪن ۾ جيڪي ڪڍنگا نقشا ڏنل آهن، سي درياءَ شاهہ کي سمنڊ ۾ هڪ ٿي وهڪري جي شڪل ۾ ڇڙندي ڏيکارين ٿا. پر المسعوديءَ جي ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهي تہ اهو ٻن شاخن ۾ ورهائجي ويو ٿي ۽ ٻيئي شاخون وڃي شاهہ گڙه (Shagarah) جي شهر ويجهو سمنڊ ۾ پيون ٿي. البيروني پڻ، ذري گهٽ هڪ صدي پوءِ لکندي، چوي ٿو تہ درياءَ ٻن شاخن جي شڪل ۾ سمنڊ منجهہ پوي ٿو. اهي ڇوڙ هڪٻئي کان ڪافي پنڌ پري هئا. هڪڙو لهاراڻي شهر جي پر پاسي ۾ هو، ۽ "ٻيو اوير ۾ ڪڇ جي رڻ ڏانهن هليو ٿي ويو ۽ نالو هئس 'سنڌ ساگر' يعني سنڌ جو سمنڊ". اهو مصنف درياءَ جي ٻن شاخي ٽيڻ جو هنڌ منصوره يا ان جو پرپاسو ڄاڻائي ٿو، پر هڪ ٻئي هنڌ چوي ٿو تہ اروڙ "سنڌوءَ جي ٻن شاخن جي وچ ۾" هو (34).

"ڇچنامي" ۾ سنڌوءَ جي ڊيلٽا ڏانهن هڪڙوئي اشارو آهي ۽ اهو هڪڙي تر جي نالي يعني 'بيٽ' ۾ ملي ٿو. عرب فوجون مهراڻ اُڪرڻ کان سواءِ ان

علائقي ۾ داخل ٿيون هيون. اُڪار وٽ درياهہ قدري سوڙهو هو ۽ ان جي وهڪري جي ورجڻ ڪري وچ سير ۾ هڪڙو ننڍڙو بيٽ ٺهي پيو هو. پر ان تر تي اهو نالو ان بيٽ تان نہ پر ان ڳالھ جي ڪري پيو هوندو تہ ان کي ڪافي پنڌ اوپر ۾ سنڌوءَ جي هڪڙي وڏي شاخ ڦريو ٿي آئي. ان شاخ جي موجود هجڻ جو ڏس هڪ ساموندي لڙائيءَ بابت البلاذريءَ جي احوال مان ملي ٿو. هيءَ لڙائي محمد بن قاسم جي مهم کان ڏهاڪوورهيہ پوءِ شاخ جي دوآبي اندر عربن ۽ راءِ ڏاهر جي پٽ جئسينہ جي وچ ۾ لڳي هئي (35). محمد بن قاسم کي اوير ۾ ايڏو پري هن ڪبي هٽ واريءَ شاخ تائين وڃڻ جي ڪا ضرورت ڪانہ پيئي هئي ۽ اسين يقين سان نٿا چئي سگهون تہ اها ٻيءَ شاخ کان کهڙي هنڌ ڌار ٿيندي هئي. چچ نامو رڳو ان ٻيءَ شاخ کي ٺي وڏو مهراڻ ڪري ڄاڻائي ٿو. ان کي شاگره (Shagarah) يا ساڪره وٽان پار ڪيو ويو هو. جيڪو جهم (Jhim) علائقي ۾ هو (36). پهريون نالو ايريئن جي سانگل ۽ ٿالميءَ جي ساگپ جو پڙاڏو ٿو لڳي، ۽ سمجهيو ٿو وڃي تہ اهو ميرپور ساڪري جي شڪل ۾ اجا تائين قائم آهي. ميرپور ساڪرو سچ پچ آهي بہ ان هنڌ وٽ، جتان درياهہ جو الهندو چوڙ اڳاٽي زماني ۾ لنگهندو هو. ائين پڻ چئي سگهجي ٿو تہ هاٽوڪو جهمپير اِن تر جي پراڻي نالي کي قائم رکيو اچي.

عرب سپه سالار اجا 'بيٽ' جي سامهون سنڌو ٽپي الهندي ڪنڌيءَ ڏي ڪونہ ويو هو، جو نيرون جو شهر پيش اچي پيو ۽ اشبهار (Ishbehar) جو قلعو فتح ٿي ويو. اهو ناهي ڄاڻايو ويو تہ اهي هنڌ هڪبئي جي ڪهڙي پاسي هئا. نيرون بابت ايترو سو پتو اٿئون تہ اهو هڪڙيءَ ٽڪريءَ تي هو، جنهن تي هڪڙو ڪوٽ ٺهيل هو. پانڌجي ٿو تہ هيءَ ڪا ننڍي ٽڪري نہ هئي، بلڪ ٽڪرين جي قطار هئي. اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ محمد بن قاسم سيوستان کان موٽيو تہ: "هڪڙي ڪوٽ وٽ پڙاءُ ڪيائين، جيڪو نيرون جي ٽڪرين تي هو. ان جي پر پاسي ۾ هڪڙو تلاءُ هو. جنهن جو پاڻي عاشقن جي اکين کان وڌيڪ اجرو هو ۽ ان جو ڏيک ارم جي باغ کان وڌيڪ وڻندڙ هو" (37). عرب لشڪر سيوستان تي ڪاهڻ کان اڳ نيرون ويجهو بلبار (Balbar) نالي هڪ چراگاهہ ۾ ڇانوڻي ڪئي هئي.

نيرون بابت مڪاني طرح ائين سمجهيو وڃي ٿو تہ اهو هاٽوڪي حيدرآباد واريءَ جاءِ تي هو ۽ ان جي ساک تحفتہ الڪرام جي هڪ ٽڪري مان بہ ملي

تي، جنهن ۾ ڄاڻايل آهي تہ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي سنہ 1768ع ۾ پنهنجي آئينده گاديءَ لاءِ نيرون جو "شهر" چونديو ۽ اتي هڪدم هڪڙو اڏول ڪوٽ جوڙائڻ شروع ڪري ڏنائين (38). سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ ان ساک جي هوندي ريورٽي آخر اهو ڪيئن ٿو چئي سگهي تہ: "حيدرآباد جي پايي پوڻ بابت سنڌي تذڪرن ۾ اهڙو ڪو مذڪور ڪونهي تہ ڪو اهو نيرون واري هنڌ تي بڌو ويو هو." هو پاڻ ڏهين ۽ ٻارهين صدي عيسويءَ جي عرب لکندڙن جيڪي ڪجهہ ان جي بيهڪ بابت ڄاڻايو آهي، تنهن جو ٻي ساڳاهو لحاظ ڪندي، پنهنجي ليکت اندر نيرون جي بيهڪ تن الڳ الڳ هنڌن تي ڏيکاري ٿو (39). حيدرآباد کي نيرون سمجهڻ تي ڪيس وڏو اعتراض هيءَ ٿو ڏسجي تہ هو منصوره (برهمڻ آباد) کان، جنهن جي بيهڪ پڪيءَ طرح معلوم ٿي چڪي آهي، ايترو ويجهو ۽ ديبل جي ڪنهن بہ امڪاني بيهڪ کان ايترو پري آهي، جو ان لاءِ ائين نہ چئي سگهبو (جيئن الاصطخريءَ جو چوڻ آهي) تہ اهو منصوره ۽ ديبل جي وچ ۾ اڌ پنڌ تي هو. اهي ٻئي هنڌ هڪٻئي کان ڇهن ڏهاڙن جي مسافريءَ تي ڄاتا ٿي ويا (40). تڏهن بہ، ابن حوقل موجب، نيرون وارو تہ ديبل کان وڌيڪ منصوره کي ويجهو هو (41). سچ پچ تہ اڄڪلهہ حيدرآباد کي برهمڻ آباد منصوره کان ٻن نہ پر ٽن ڏينهن جي پنڌ تي ليکيو ويندو (42) ۽ اسان کي ياد رکڻو پوندو تہ مسلمانن جي فتح وقت ۾ ان کان پوءِ هزار کان بہ وڌيڪ ورهين تائين سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو انهن ٻن هنڌن جي وچ ۾ وهندڙ هو ۽ ان کي اڪرڻ اڪثر ڪري گهٽ ۾ گهٽ اڌ ڏينهن جي مسافريءَ جيترو ضرور وجي بيهندو هوندو. پر نيرون ۽ ديبل جي وچ ۾ اهڙي ڪا رستي روڪ نظر نٿي اچي، تنهن هوندي بہ ابن حوقل (جيڪڏهن ريورٽيءَ جي پڙهڻي قبول ٿي ڪجي) ڄاڻائي ٿو تہ اهي هڪٻئي کان چئن ڏينهن جي پنڌ تي هئا (43). جڏهن تہ اڳرائي ڪري ايندڙ عرب لشڪر ان مفاصلي طي ڪرڻ ۾ ڇهہ ڏينهن ورتا هئا (44). اهو مفاصلو 25 فرسخ يا اٽل 90 ميل ڄاڻايو وڃي ٿو ۽ اسان کي سڌ آهي تہ لشڪر کي واٽ تي ڪٽي بہ وڙهڻو نہ پيو هو.

سو نيرون کي حيدرآباد سمجهڻ واري ڳالهہ قبول ڪري سگهجي ٿي (45). سنڌو تنهن وقت ان جي اوير ۾ سورهن ميلن کان وڌيڪ پري وهندڙ هئي. نيرون کان محمد بن قاسم سيوستان (هاڻوڪي سيوهڻ) روانو ٿيو ۽ 30

فرسخ يا ذري گهٽ 110 ميل ڪري، وجي واٽ تي هڪڙي موج (Moj) نالي هنڌ وٽ ڊاہو ڪيائين. جيڪو پانئجي ٿو تہ سيوهڻ جي پرسان هو. هيگ جو چوڻ آهي تہ انهن ٻن هنڌن جي وچ ۾ سنڌو رستو رڳو 80 ميل ٿيندو. سو عرب سپہ سالار شايد ٽڪرين منجهان لنگهندڙ وڌيڪ وڏي واٽ ورتي هئي، ڇو جو هن ان واٽ کي جنگي لحاظ کان وڌيڪ محفوظ ڄاتو هوندو (46).

سيوستان بابت ڄاڻايل آهي تہ اهو شهر مهراڻ جي اولهہ ۾ هڪڙيءَ ٽڪريءَ تي ڪوٽ اندر ٻڌل هو. جنهن وقت عرب اتي پهتا هئا، تنهن وقت: "مينهوڳيءَ جون ٻوڏون ڪوٽ جي اتر ۾ سنڌو اڙل نالي واهي منجهان وهي رهيون هيون" (47). ائين وسهڻ واجبي ٿو لڳي تہ جيڪڏهن مهراڻ سيوستان کان ڪافي پنڌ پري اوير ۾ هو، تہ پوءِ اهي ٻوڏون منڇر ڍنڍ ۾ چاڙهہ جي ڪري آيون هونديون ۽ اڙل ندي واڌو پاڻي ڪٽي، ڏکڻ اوير ۾ ڪجهہ پنڌ پري وڃي، سنڌوءَ منجهہ وڃهندي هوندي. منڇر ڍنڍ کي شايد ڪا ڇاڙ، جا پوءِ وارن ڏينهن جي الهندي ناري سان هڪ موافق هوندي، توڙي ٽڪرن تان وهي ايندڙ ڇرون پاڻي ڏينديون هونديون (48). جن عرب جاگرافيدانن سنڌ جو احوال ڏنو آهي تن مان ڪنهن بہ منڇر جو خاص ڪري ذڪر نہ ڪيو آهي، (49) پر اهو وسارڻ نہ گهرجي تہ انهن عربن جو گهڻو مطلب مسافريءَ جي واٽن سان هو ۽ منڇر تڏهوڪين واٽن کان ڳپل پنڌ پري هئي. هاڻ ونو ڇاڙ کي. سيوستان جو هندو گورنر پڇي هڪڙي سيسم (Sisam) نالي شهر هيلو ويو. سيسم ۾ ٻڌيا (Budhia) جو گورنر رهندڙ هو ۽ چيو وڃي ٿو تہ اهو ڪنباهہ (Kambah) جي ڪپ تي هو. محمد بن قاسم هن جي پٺ وٺندي هڪڙي ٻُڌڻ (Budhan) نالي هنڌ وٽ ڊاہو ڪيو، جو پڻ ڪنباهہ جي ڪپ تي هو. هيگ جو رايو آهي تہ اهي ٻئي هنڌ منڇر جي ڪنڌيءَ تي هئا (50). پر ان راءِ تي وڏا اعتراض آهن. هڪ تہ سيوستان واري پرڳڻي ۾ اُها زرخيز ايراضي بہ ضرور هوندي، جا ان سان لڳو لڳ اتر ۾ هئي، پر واري پرڳڻي جو مکيہ شهر ڏهن ٻارهن ميلن کان تہ ضرور مٿي هوندو جيئن تہ گورنر عربن خلاف لشڪر ڪني ڪرڻ جي ارادي سان پڳو هو، سو ايتري ٿوري پنڌ تي وڃي ويهڻ هن لاءِ بيڪار ٿئي ها. ڪنباهہ نالي ڪا ڍنڍ هئي بہ سهي تہ اها منڇر نہ هئي ۽ تي سگهي ٿو تہ اها ڪا ڇاڙ يا ڇورندي هجي، جا خود الهندو نارو نہ تہ ان سان لڳو لڳ وهندي هجي (51).

جيئن اڳيئي چيو اٿئون، وڏا ڳوٺ ضرور اهڙن ننڍن واهڙن جي ڪنڌين تي وسايا ويا هوندا. سو منهنجو اندازو آهي ته سيسم گهڻو ڪري اتر ۾ اوتروئي پري هوندو، جيترو ڪَڪڙ.

سيسم جو وارو آيو ته محمد بن قاسم ان تي به قبضو ڪري ورتو ۽ ڪيئي سردار ۽ ماڻهو پڇي ٻُڌيا ملڪ اندر هليا ويا. ان مان ڪي وڃي "ڀٽلور(Bhatlor) جي ڪوٽ ۾ لڪا، جو سالج (Saluj) ۽ قندابيل جي وچ ۾ هو." پوءِ جا جاگرافيدان عرب انهن مان قندابيل جو نالو وري وري وٺن ٿا ۽ اهو سندن نقشن ۾ به ڏيکاريل آهي. ابن حوقل اسان کي ٻڌائي ٿو ته نُدْيا (Nudhia = ٻڌيا) مهراڻ جي الهندي ڪپ تي هڪ سنئون ڪليل ڏيهه هو، جنهن جي هڪ طرف توران ۽ مڪران هئا، ته ٻئي طرف ملتان ۽ منصوره جا شهر هئا. ان جو وڻجار ڪو شهر قندابيل هو. ظاهر آهي ته نڌيا جي هاٿوڪيءَ ڪچيءَ سان ڀيٽ ئي سگهي ٿي ۽ شايد ان ۾ سنڌ جي ميدانن جو اتر اولهه وارو ڀاڱو به شامل هو. عام طرح قندابيل کي گنداوَ (Gandav) سمجهيو ويو آهي (52). اها بيهڪ ڪتاب "مسالڪ و ممالڪ" جي نقشن ۾ ڏيکاريل ان شهر جي بيهڪ سان نهڪي اچي ٿي ۽ اتان ملتان اتر ڏينهن ۽ منصوره ڏهن ڏينهن جي پنڌ تي آهن (53). البت، "مسالڪ و ممالڪ" جي متن ۾ ڄاڻايل آهي ته ٻُڌيا (Budhia) ملڪ جو مکيه شهر قندابيل ڇڱو وڏو شهر آهي ۽ خضدار کان پنج فرسخ پري ٿيندو. ان بيان موجب، قندابيل وڃي جهالاوان جي ٿاڪرو علائقي اندر بيهندو ريورٽي ان کي زهريءَ سان هڪ موافق ڄاڻائي ٿو، جيڪو خضدار کان 15 ميل کن ڏکڻ اوڀر طرف آهي (54). پر ائين ڪرڻ سان متي ڄاڻايل نقشي جا ترا نڪريو وڃن، توڻي جو هو پنهنجن بيانن جي تائيد ۾ اڪثر ان نقشي جا ئي حوالا ڏئي ٿو (55). جيتوڻيڪ نقشو ماپ تي نهيل نه آهي، تڏهن به خضدار ۽ قندابيل هڪٻئي کان ڀيو نه ته 50 ميل ضرور پري ٿيندا ۽ ڪرڪنان (Kirkanan) جي بيهڪ ڇنيءَ ريت انهن جي وچ ۾ ڏيکاريل آهي. "چچ نامي" جي شروعاتي ڀاڱي تي نظر ورائبي، ته اسان کي قندابيل جي گنداو سان ساڳوڻائيءَ جي ساک هڪ ٽُڪري مان پڻ ملندي، جنهن ۾ راءِ چچ جي پوئينءَ مهم جو احوال ڏنل آهي. چچ مڪران کان موٽيو ته ارميل (Armail) وٽان اتر طرف لڙندي توران (خضدار جي پر پاسي واري ڏيهه)

منجهان لنگهيو ۽ پوءِ (هڪڙي رڻ پٽ کان وچي نڪتو ۽ ڪنهن کي بہ ساڻس ويڙهہ ڪائڻ جي جرئت نہ ٿي، تان جو هو قندابيل وڃي پهتو، جنهن کي قنڌار بہ ڪونيو وڃي ٿو. چڇ شهر تي ماتريءَ کان اوچتي حملي جا سانباها ڪيا. اها ماتري ان هنڌ جي آسپاس واري ڪليل ميدان تائين ڦهليل هئي" وغيره (56). هيءَ رستو ان واٽ سان بلڪل نهڪي اچي ٿو جا خضدار کان مُولانديءَ واريءَ ماتريءَ منجهان ٿيندي، هيٺ گنداو وڃي ٿي. انهن ٻنهي هنڌن جي وچ ۾ اصل مفاصلو اٽڪل 80 ميل، ٿلهي ليکي پنجن ڏينهن جي مسافريءَ جيترو، يا ائين ڪٿي چئجي تہ 25 فرسخن کان گهٽ ٿيندو ۽ وسهڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ: "مسالڪ و ممالڪ" ۾ اِن هنڌ کي غلط اکر يا انگ اچي ويو آهي.

عرب سپهہ سالار اِن ملڪ تي ڪونہ ڪاهيو (57)، پر خليفي جي اوير واري واليءَ حجاج جي حڪم تي سيسم کان پويان پير ڪري نيرون ڏانهن وڌيو. هن حجاج کي ٻڌايو تہ مون ٻڌيا جو ملڪ "اغرور (Aghror) جي ڪوٽ تائين، جو مهراڻ جي ڪپ تي آهي، فتح ڪري ورتو آهي" (58). اسين ائين فرض ڪري سگهون ٿا تہ اغرور يا بغرور (Baghror) مهراڻ جي ڪاٻيءَ ڪنڌيءَ تي، روهڙيءَ يا بکر جي پر پاسي ۾ ڪنهن هنڌ هو. متيںءَ سنڌ ۾ درياهہ جي دڳ بابت اسان کي ساڳئي ڪتاب ۾هڪ 'اٺسڌو اشارو' ملي ٿو. راءِ چچ اروڙ کان ٻڌيا ۽ سيوستان جي مهم تي روانو ٿيو تہ هو ديهايت (Dihayat) نالي هڪ ڳوٺ وٽان مهراڻ اڪري، ڪاٻي ڪپ کان ساڄي ڪپ تي ويو. "اهو ڳوٺ سمہ ۽ اروڙ جي وچ ۾ حد جو ڪم ڏيندو هو." هيءَ ڳوٺ، جيئن جنرل هيگ ڏيکاري ٿو، ضرور ديهات (Dehat) هوندو، جو ڪنڌياري تعلقي جي اترينءَ حد تي آهي. اتي درياءَ جو هڪ پراڻو ڦاٽ لوهاڻو ڍورو (Lohano Dhoro)، چٽيءَ ريت ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اهو ڦاٽ هاڻوڪيءَ سنڌوءَ جي اوير ۾ سراسري طرح 17 ميلن جي پنڌ تي هلي ٿو (59).

محمد بن قاسم کي شايد جنگي ضرورت توڙي حجاج جي حڪم انوسار هيٺينءَ سنڌ ۾ "ساگرهہ جي علائقي مان" سنڌو پار ڪرڻي پيئي هئي، عربن درياءَ اڪري وڃي جهم ۽ 'بيٽ' جي قلعن کي زور ونايو ۽ پوءِ راوڙ (Rawar) ڏانهن وڌيا، جنهن جي پرسان راءِ ڏاهر سنڌ جي مکيہ لشڪر سان گهٽ جهليو وينو هو. ان ڪوٽ جو پايو چچ وڌو هو ۽ سندس وڏي پٽ، ڏاهر سيہ، ان کي

راس ڪرايو هو (60). اهو سنڌ جي ساڱئي پرڳڻي ۾ هو، جنهن ۾ برهمڻ آباد هو. پر ضرور ان شهر کان ڳپل پنڌ پري ڏکڻ ۾ هوندو. چاڪاڻ تہ اسان کي ٻڌايو ويو آهي تہ انهن شهرن جي وچ ۾ بهرور (Bahrur) ۽ ڏاليلا (Dhalila) نالي ٻہ اڏول ڪوٽ هئا. جڏهن کان ڏاهر سڄيءَ سنڌ جو اڪيلو راجا ٿيو هو، تڏهن کان هو اونهاري جا چار مهينا وجي راوڙ ۾ گذاريندو هو. "جو تہ ان پُر فضا شهر جي آبهوا صحت بخش (61) ۽ پاڻي منو" هو. عربن کي راوڙ ويندي ٻہ ڍنڍون يا نديون اڪرڻيون پيون هيون، جن مان هيءَ بابت چيو ويو آهي تہ اهو واهو هو ۽ نالو ڏاڍ واهہ (Dadha Wah) هئس. جيڪڏهن سنڌو، اڳين ۽ پوين ڏينهن جيان، تن ڏينهن ۾ بہ هڪ وڏي ڊيلٽا جي شڪل ۾ سمنڊ منجهہ چوڙ ڪندي هئي تہ پوءِ ڏاڍ واهہ ٿي سگهي ٿو تہ ان جي اوير واري ڇاڙ هجي. چيو وڃي ٿو تہ اِهو واهو هڪڙي جئپور (Jaipur) يا جئوار (Jaiwar) نالي شهر جي وچ ۾ وهندو هو. جنهن ويڙهاند ۾ سنڌ جي قسمت جو فيصلو ٿيو ۽ جنهن ۾ راءِ ڏاهر پنهنجو سِر صدقي ڪيو، سا ويڙهاند مهراڻ ۽ ڏاڍ واهہ جي وچ ۾ لڳي. يانئجي ٿو تہ راوڙ جو ڪوٽ ٻنهي کي ويجهو هو(62). البلاذري ڄاڻائي ٿو تہ عربن جنهن هنڌان مهراڻ پار ڪيو هو، سو "هند ۾ قصا (Qassa) جي واليءَ" راسل (Rasil) جي ملڪ سان لڳو لڳ، هو. قصا جي هڪڙي صورت ڪڇ بہ ٿي سگهي ٿي ۽ ڪڇ يانئجي ٿو تہ راجا ڏاهر جي راڄ جو پرڳڻو ۽ راسل هن پاران اتان جو والي هو. پر اهو انومان ناهي ڪيٺو تہ ڪو درياءَ جي اڪرڻ جو هنڌ ڪڇ جي هاٺوڪيءَ حد جي پرسان هو. انهيءَ ڪري راوڙ کي سڃاڻڻ ڏاڍو ڏکيو ٿو لڳي. منهنجي خيال ۾ هيگ جو هيءُ انومان تہ اهو برهمڻ آباد کان اسي ميل پري هو يا 'ايرندي ناري' جي ڪپ تي هو (63)، واجبي نہ آهي.

محمد بن قاسم پوءِ برهمڻ آباد ويندي، بهرور ۽ ڏاليلا جا قلعا هڪبئي پٺيان فتح ڪيا. اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ ڏاليلا مانجهل (Manjhal) نالي هڪڙي ننڍيءَ نديءَ جي پرسان هو. جيڪي ماڻهو رات جي اونداهيءَ ۾ رامل (Ramal) ۽ هندستان ڏي ڀڄي نڪرندا هئا. تن کي مانجهل اڪرڻي پوندي هئي (64). هيءَ ندي چڱيءَ اهميت واري هئي. تنهن منڌ ۾ اها جهاز رانيءَ لائق هئي، سو ٻيڙيون ڪنيون ڪري عربن کي اوپارو واڌتيهہ (Wadhatiah) تائين نيو ويو، جو برهمڻ آباد کان ڪي ٽي ميل هو. سپهہ سالار پاڻ جلوالي

(Jalwali) (65) واهڙ جي ڪنڌين تائين ويو ۽ اتي ڏاپو ڪيائين. اهو واهڙ ڇيو وجي ٿو تہ برهمڻ آباد جي اوپر ۾ هو.

برهمڻ آباد جي سچيءَ پڇيءَ بيهڪ تان چڱو اختلاف آهي. ان جو وڏو سبب هيءُ آهي تہ جيڪي جاگرافيدان عرب برهمڻ آباد جي جاءِ ونندڙ اسلامي شهر منصوره لکن ٿا، تن جي احوالن کي پاڻ ۾ نهڪائڻ ڏکيو ٿي پيو آهي. انهيءَ ڇڪ ۾ ٽي مکيہ پڌ آهن. ہہ درياءَ جي هڪ پراڻي پيٽ جي الهندي يعني ساڄي ڪپ تي، هڪٻئي کان اڌ ميل کن پري آهن ۽ هاڻ برهمڻ آباد ۽ دلور (Dalur) سڏجن ٿا. ٽيون پڌ کي پنج ميل اتر اوپر طرف هڪ ننڍي سڪل واهي جي اپرندي يعني کابي ڪپ تي آهي ۽ نالو اٿس ڏيپر گهانگهرو (Depar Ghangro). منصوره نالو اڄڪلهہ ٻنڌڻ ۾ ڪونہ ٿو اچي.

برهمڻ آباد جي هڪ بيهڪ تي بحث ڪرڻ لاءِ ان جي جانشين شهر جي نسبتي بيهڪ کي آڏو رکڻ نهايت ضروري آهي. "مسالڪ و ممالڪ" جو سهيڙيندڙ الاصطخري ۽ الادريسي ان ڳالهہ تي متفق آهن تہ منصوري جي پکيڙ هڪڙو چورس ميل هئي ۽ ڇوڌاري مهراڻ ۽ ان درياهہ جي هڪ ڇاڙ هيس. الادريسي چوي ٿو تہ اهو شهر مهراڻ کان ڪجهہ مفاصلي تي ان جي مکيہ شاخ جي الهندي ڪپ تي هو (66). "مسالڪ و ممالڪ" ۽ "اشڪال البلاد" ۾ جيڪي جهڙا تهڙا نقشا (67) ڏنا ويا آهن، سي ٻئي سنڌوءَ يا سنڌ جي مهراڻ کي سنڌ جي وچ منجهان وهندي ۽ ان مان اوپر طرف هڪڙي شاخ ڦٽندي ڏيکارين ٿا. اها شاخ هڪ چڱي چوکي ايراضيءَ کي وکوڙيندي، وري وڃي مکيہ وهڪري سان ملي ٿي. پر ان 'پيٽ' اندر منصوري جي بيهڪ هڪڙي نقشي ۾ هڪڙي تہ ٻئي ۾ ٻي ڏني ويئي آهي. "مسالڪ و ممالڪ" موجب اهو ڇاڙ جي الهندي يعني ساڄي ڪپ تي هو. "اشڪال البلاد" ان کي مکيہ وهڪري جي کابي يعني اپرندي ڪپ تي ونگ اندر رکي ٿو.

درياءَ جي وڏي سڪل پيٽ جي ساڄيءَ ڪنڌيءَ وٽ جنهن وڏي پڌ جو ذڪر مٿي آيو آهي، تنهن جي اصل بيهڪ کي ڏسندي، ظاهر آهي تہ اسان جو لاڙو "مسالڪ و ممالڪ" جي نقشي کي وڌيڪ معتبر سمجهڻ ڏانهن ٿيندو. اهو ڦٽل پيٽ مکيہ درياءَ جي شاخ هئي، جا اولهہ ۾ اچا اڳتي لڳ ڀڳ لوهاٽي ڍوري واري واٽ ونيو هلي ٿي ويئي. جيئن تہ هڪ چورس ميل تي ڦهليل هن کي تر جا ماٿهو اڄ

ڏينهن تائين برهمڻ آباد يا پانيرن جو نل ڪري سڏيندا آهن. سو ائين وسهڻ واجبي ٿيندو ته منصورو اڳوڻي شهر واريءَ جاءِ تي ٻڌو ويو هو.

البلاذريءَ وارو احوال وري هڪ وڏو مونجهارو ٿو سامهون آڻي. هن صاحب پنهنجو ڪتاب 270 هجريءَ (4-883 عيسوي) ڌاري جوڙيو هو. ان ڪري هو برهمڻ آباد جي پڇاڙيءَ ۾ منصوري جي پايي پوڻ واريءَ تاريخ کي وڌيڪ ويجهو هو. هو چوي ٿو: ”قاسم جو پٽ محمد بهمڻ آباد[1] ويو. جيڪو منصوري کان ٻه فرسخ هو. سچ پچ ته منصوري جو شهر تنهن زماني ۾ موجود ڪونه هو ۽ تڏهن اتي جهنگ هوندو هو.“ ڏاهر جو رهيو کهيو لشڪر وجي برهمڻ آباد ۾ گڏ ٿيو ۽ وري ٻه هار کاڌائين. سپهه سالار اتي هڪڙو گورنر مقرر ڪيو. اهو شهر هاڻ ڦٽي ويو آهي“ (68). ٻئي هنڌ البلاذري ڄاڻائي ٿو ته هڪڙي دو آبي يا ڍنڍ جي اورار واري پاسي، جنهن جو منهن هند ڏانهن هو، منصورو، ته پرار واري پاسي محفوظه ٻڌو ويو. محفوظه ننڍڙو ڪوٽ هو. جيڪو عربن سوپ کان ستت پوءِ، جڏهن ملڪ ۾ هندو وري ڪَر کڻي رهيا هئا، اتي رکيل لشڪر ۽ عام مسلمانن جي بچاءَ لاءِ ٻڌايو هو. منصوري جو پايو ڪجهه ورهيه پوءِ وڌو ويو تڏهن جڏهن اسلام غالب اچي چڪو هو.

ڪُزينس وڏي پڊ جي کوٽائي، جو ڪرائي، ته پتو پيو ته مسلمانن واري شهر جي هيٺان ڪو هندڪو شهر به هو ۽ اسين خاطريءَ سان سندس اهو انومان پنهنجو ڪري سگهون ٿا ته اهو هندڪو شهر برهمڻ آباد هو سو تر جا ماڻهو جيڪي چون ٿا، سچ ٿا چون. اسان ڪزينس جو هيءُ دليل ٻه قبول ڪري سگهون ٿا ته دلور ضرور محفوظه وارو ماڳ هوندو ۽ سندس هيءُ ڳالهه به ته البلاذريءَ جي ”هند رخي دوآبي يا ڍنڍ“ جا اهڃاڻ اِنهن پڊن ۽ برهمڻ آباد واري وڏي پڊ جي وچ ۾ جيڪو اڌ ميل ڪن ويڪرو واٽڪو ميدان آهي، اتي ڏسي سگهجن ٿا. اهو ڏيک مان ٿي درياهه جي ڦٽل پيٽ سان ڳنڍجندڙ تلاءُ يا ڍنڍ ٿو لڳي (69).

اجا اهو ڏسڻو آهي ته البلاذريءَ جي انهيءَ بيان کي ڪيترو وزن ڏنو وڃي ته منصورو پراڻي برهمڻ آباد کان اٽڪل ڇهن ميلن تي ٻڌو ويو هو. ان بيان جي

---

[1] لثمبرڪ صاحب جتي جتي ٻه بهمن آباد ۽ الور لکيو آهي، اتي اتي مون برهمڻ آباد ۽ اروڙ ڄاڻايو آهي، ڇو جو سنڌ ۾ انهن شهرن جي نالن جون اهي صورتون ئي رائج آهن. پر هيءُ جيئن ته حوالو آهي، ان ڪري اصل پڙهڻي قائم رکي وئي آهي. (مترجم)

ڪري ريورٽيءَ ۽ هيگ ڪي هيءُ رايو قائم ڪرڻو پيو هو، تہ ڏيپر گهانگهري وارو دڙو برهمڻ آباد هو، جو اهو لڳ ڀڳ ايترو ئي پنڌ اتر اوڀر ۾ آهي (70). پر اهو هنڌ هاڻ برهمڻ آباد کونجندڙ هنڌ کان گهٽڻو ننڍو آهي ۽ اهو ڪڏهن بہ چڱو موچارو شهر نہ رهيو هوندو. اتي شهر پناهہ جي پٽين جا ڪي بہ اهڃاڻ ڪونهن. تنهن ڪان سواءِ، اهو هڪ واهي جي سڪل پيٽ جي ڪابي يعني اپرندي ڪپ تي آهي. اهو واهو ڪنهن زماني ۾ ان جي پاسي مان وهندو هو. پر "چچ نامي" ۾ صاف چاٽايل آهي تہ برهمڻ آباد جلوالي نالي هڪ ننڍي واهڙ جي ساڄي پاسي هو ۽ محمد بن قاسم ان جي ڪپ تي خيما کوڙيا هئا (71).

سو ان ڳالهہ ۾ ڪو شڪ نٿو رهي تہ برهمڻ آباد جو ماڳ ان وڏي پٽ ۾ آهي، جنهن جو نالو (غلط صورت ۾) اڃا قائم آهي، توڻي جو اڳتي هلي ساڳئي هنڌ منصوري جو شهر ٻڌو ويو. محمد بن قاسم برهمڻ آباد ڪي تباهہ ڪونہ ڪيو، پر جنهن وقت مسلمانن محفوظي جو شهر ٻڌو، تنهن وقت شايد هنن هندڪي شهر جي رهاڪن کي تڙي ڪڍيو، جنهن ڪري پوءِ اهو ڦٽي ويو. ڪجهہ ورهيہ پوءِ برهمڻ آباد جي پٽ متان ۽ ان منجهان منصورو جوڙيو ويو (72). البلاذري سنڌ ڪونہ آيو هو. سو هن محفوظہ ۽ منصوري بابت ٻڌو هڪ هوندو ۽ سمجهيو بيو هوندو "مجمل التواريخ" ۾، جنهن لاءِ هندن جي هڪ پراڻي پستڪ تان ورتل هجڻ جو اقرار ڪيل آهي، اِن چاڻائڻ ڪان پوءِ تہ "بهمن آباد" جو پايو بهمن ڪيئن وڌو هو، چيل آهي تہ، "هڪڙي بيان موجب اهو منصوره آهي، وڏيڪ رب ڄاڻي" (73). منهنجي خيال ۾ هيءُ نتيجو خاطريءَ سان ڪڍي سگهجي ٿو، تہ ڏيپر گهانگهري وارو واهو جلوالي هو، ۽ هي بہ تہ درياءَ جو جيڪو وڏيڪ وڏو پيٽ برهمڻ آباد ۽ دلور جي پر مان لنگهي ٿو، سو مهراڻ جي چاڙ 'مانجهل' هو، جنهن منجهان عرب پنهنجا ٻيڙا مٿي هاڪاري ڏاليلا ڪان پري واڏتياهہ تائين ويا هئا. هي جو سپهہ سالار برهمڻ آباد ڪان ٻہ ڪوهہ اورتي درياءَ چڙي اوڀر طرف جلواليءَ ڏانهن ويو هو، تہ ان جو سبب ظاهر آهي تہ هيءُ هو تہ هن برهمڻ آباد جهڙي مضبوط ۽ وڏي لشڪر واري شهر ڪان پري رهي، پنهنجي لشڪر کي حملي لاءِ منظر ڪرڻ تي گهريو. مانجهل چاڙ شهر واري ڪوٽ جي پٽين وٽ بلڪل ويجهو وهندڙ هئي، ۽ عرب ان جي پرار واري پاسي رهي، اوچتن حملن ڪان بچي پئي سگهيا. گهيري دوران، جيڪو ڇهو وڃي ٿو تہ ڇهہ مهينا

هليو، اسان سمجهون ٿا ته ڇاڙ جو پاڻي لهي ويو هوندو ۽ اها وڏي رنڊڪ نه رهي هوندي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته پويان حملا سڪيءَ واري پاسي يعني اولهه کان ڪيا ويا، ڇو ته ڪوٽ جي لشڪر بابت ڇاڻايل آهي ته مسلمان جڏهن ڪوٽ اندر گهڙيا ته اهو لشڪر اتر واري در کان ڀڄي نڪتو.

ڪزينس ان راءِ جو هو ته ڏيپر گهانگهري جو پڊ، جنهن جو سيني ۾ مکيه انگ 'ٻڌ جو نل' آهي، سو ٿي سگهي ٿو ته ٻڌن جي ساوندي (Sawandi) نالي وسندي هجي. محمد بن قاسم برهمڻ آباد ڇڏڻ تي پهرين منزل ساونديءَ وٽ ڪئي هئي. ڪزينس هيءَ دلچسپ ڏس به ڏئي ٿو ته اها متان 'ٻڌنوبهار' واري مڙهي هجي، جا راءِ چچ برهمڻ آباد تي قبضي ڪرڻ کان سنت پوءِ ڏسڻ ويو هو (74).

محمد بن قاسم اتان بهرور (Bahrewar) تي چڙهي ويو ۽ پوءِ وٽس سما ۽ سهتا هڪبئي پنيان اچي پيش پيا. سهتن ته ڪيس اروڙ تائين سٺائن منزل گاهن جا ڏس به ڏنا. جيڪو وارياسو ٽڪرو روهڙي ٽڪرين جي ڏکڻ تائين هليو وڃي ٿو، تنهن جي ترت اولهه وارو ڏيهه اجا تائين ساهتي (Sahiti) سڏجي ٿو ۽ اسان جو اهو انومان بيواجبي نه ٿيندو ته عربن جي ڪوچ واري واٽ درياهه کان گهٽي پرتي نه هئي، يعني اها لوهاڻي ڊوري کان قدري اوير طرف هئي.

ريورٽيءَ جو چوڻ آهي ته تن ڏينهن ۾ (جيئن اڳي ۽ پوءِ به ڪيترين صدين تائين) مهراڻ ناري ماتريءَ منجهان وهندو هو ۽ جڪرائوءَ جي لڳ ڀڳ هڪ هنڌ وٺان ٻن شاخن ۾ ورهائجي ويندو هو، منجهانئن هڪڙي شاخ ڏکڻ تلهي ليکي ڏکڻ اوير ڏانهن ۽ ٻي ڏکڻ اولهه ڏانهن ويندي هئي. اسين اڳيئي ڏيکاري آيا آهيون ته ان تر جا مهاندا متينءَ ڳالهه جي برخلاف ساک ٿا ڏين، سو اها وسهڻ جهڙي نه آهي (75) ريورٽي پاڻ ان حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو ته جيتوڻيڪ عرب لشڪر کي برهمڻ آباد کان اروڙ طرف ڪوچ جي ڪنهن اوائلي مرحلي ۾ مهراڻ يعني سندس متي ڄاڻايل ساڄي هٿ واريءَ شاخ تان ٽپڻو پيو هوندو، پر "چچنامي" ۾ اهڙيءَ اُڪار جو ڪو ذڪر ٿيل ناهي. سو هو وري به اها ان ٿيڻي ڳالهه ٻڌائي ٿو ته متان هنن ائين اتي ڪيو هجي، جتي 'ڪريائي' ڍند (76) جو ذڪر اچي ٿو، يعني سندن پهرئين پڙاءَ جي پر وٽان. حقيقت ۾، صاف ظاهر آهي ته اهڙي اڪار ماڳهين ٿي ئي ڪانه هوندي، ڇاڪاڻ جو برهمڻ آباد ۽ اروڙ ٻئي مهراڻ جي ساڄئي پاسي هئا. پر ائين پڻ ٿي سگهي ٿو ته عرب مکيه

وهڪرو ڪٽي هيٺ ئي اڪريا هجن ۽ پوءِ ڪين برهمڻ آباد پهچڻ لاءِ درياهه جي ايرندي ڇاڙ ٻه ٽپڻي پئي هجي ۽ اها ڇاڙ مٿان ڏاڍي واهه نالي وارو واهو هجي.

مهراڻ جي لاڳاپي سان اروڙ جو پهريون احوال المسعودي جي ڪتاب ۾ ملي ٿو، جو 944 عيسويءَ ڌاري لکيو ويو هو. هو چوي ٿو ته اروڙ ان هنڌ وٽ يا ان جي پر پاسي ۾ آهي، جنهن هنڌ درياهه ٻن شاخن ۾ ورهائجي ٿو ۽ اهي ٻيئي شاخون هڪڙي ئي نالي مهراڻ سان سڏجن ٿيون. تان جو اهي وڃي هڪڙي شاڪره نالي شهر ويجهو، جيڪو "ديبل شهر کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي آهي" سمنڊ ۾ ڇڙن ٿيون. ان بيان کي ملڪ جي طبعي جاگرافيءَ سان نهڪائڻ ناممڪن ٿو لڳي. سمجهو ڪٽي ته سندس ڪابي هٿ واري شاخ نارو هوندي ۽ سندس ساڄي هٿ واريءَ شاخ هيٺينءَ سنڌ ۾ پراڻ وارو ڏگ ورتو هوندو. اهڙيءَ ريت، ٻيئي شاخون ڪڇ واري رڻ ۾ ڇوڙ وٽ گڏ اچي ٿينديون. اتان ديبل تائين مفاصلو ٻن ڏينهن جي پنڌ کان گهڻو مٿي ٿيندو. تنهن کان سواءِ، پاڻ المسعودي پنهنجي هڪڙي ٻئي ڪتاب ۾ اهو مفاصلو گهٽائي ٻه فرسخ ٻڌائي ٿو (78). هو اسان کي هيءُ پڻ ٻڌائي ٿو ته اروڙ مهراڻ جي الهنديءَ ڪنڌيءَ تي هو. هن جو اهو چوڻ تڏهن ئي سمجهه ۾ ايندو، جڏهن اسين هيءُ فرض ڪريون ته جيڪو اٺل جو پاٽي اوير واري پاسي کان وهندو لنگهيو ٿي، تنهن کي هن درياهه جو مکيه وهڪرو ڪري ڄاتو هوندو. اروڙ جي اصل ماڳ کي هڪ اڳئين باب ۾ بيان ڪيو ويو آهي (79). "چچنامي" جو لکندڙ اروڙ بابت چوي ٿو ته راءِ سهيرس جي صاحبيءَ ۾ "اهو شهر شاهي محلاتن، ماڙين، باغن، ڦوهارن، نهرن، چراگاهن ۽ وڻن سان سينگاريل هو ۽ هڪڙي مهراڻ نالي درياءَ جي ڪنڌيءَ تي بيٺل هو"(80).

البلاذري چوي ٿو ته اروڙ هڪ ٽڪريءَ تي ٻڌل هو. هو ٻه ڀيرا ان جو ذڪر 'بغرور' سان گڏ ڪري ٿو. "چچ نامو" ٻه ڄاڻائي ٿو ته بغرور جو قلعو اروڙ جي ملڪ ۾ مهراڻ جي ڪنڌيءَ تي اروڙ واري قلعي جي "بلڪل سامهون" هو (81).

الاصطخري بغرور جو ذڪر نٿو ڪري. البت هيءُ ڄاڻائي ٿو ته اروڙ يا الور (ال رور) پکيڙ ۾ ذري گهٽ ملتان جيترو هو، ان جون ٻه شهر پناهون هيون ۽ اهو مهراڻ پرسان هو (82). "چچ نامو" ان جي اتانهين پناهه ۽ ان جي ٻتڪدي جو ذڪر ڪري ٿو ۽ ڄاڻائي ٿو، ته محمد بن قاسم ان کان ميل ڪن

پري خيما کوڙيا هئا. پر اهو چاٽايل نہ آهي تہ اهو پڙاءُ شهر جي کهڙي پاسي هو ۽ نہ اهو تہ هو کهڙي پاسي کان آيو هو.

اروڙ جي پيش پوڻ کان پوءِ مسلمان سنڌ راڄ جي بن اتراين پرڳڻن کي فتح پوڻ لاءِ پنجاب تي چڙهي ويا. ان مهم جي احوال سان تن ڏينهن ۾ پنجاب جي ندين جا جيڪي دڳ هئا، تن تي پڻ ڪجهہ روشني پوي ٿي. عربن پهرين باٽيہ (Batiah) جي ڪوٽ تي قبضو ڪيو (83). جيڪو بياس جي ڪاپي يعني ڏاکڻي ڪپ تي بيٺل هو. بياس تڏهن پنهنجي الڳ ييٽ منجهان وهندي، ملتان کان هيٺ وڃي، چناب سان ڳنڍبي هئي. هيءَ ڳالهہ ڌيان ۾ رکڻ جوڳي آهي تہ ستلج جو ذڪر ئي ناهي ڪيو ويو. ٿي سگهي ٿو تہ ستلج ۾ چاڙهہ ايندو هجي تہ ان جي پاڻيءَ جو چڱو چوکو ڀاڱو وڃي هاڪڙي ۾ پوندو هجي ۽ اهڙيءَ ريت اهو اروڙ جي اوپر کان ۽ ڪجهہ پنڌ ناري ماتريءَ منجهان بہ وهندو هجي. پر آءٌ هڪ ٻئي حَل کي ترجيح ڏيڻ تي مائل آهيان، جو هيءُ آهي تہ بياس نالو ستلج ۽ بياس جي گڏيل پوئين وهڪري سان لاڳو ٿي ڪيو ويو، چاڪاڻ جو اهو گڏيل وهڪرو ان دڳ تان ئي وهيو. جتان اڳ فقط بياس وهندڙ هئي ۽ گهڻو پنڌ هي ٻيئي نديون ائين گڏ وهنديون هيون. پر اوائلي تاريخ نويسن ۽ جاگرافيدانن جي ليکتن ۾ ستلج جي ذڪر نہ هجڻ تي ڪي وڏا نتيجا ڪڍڻ مناسب نہ ٿيندا.

محمد بن قاسم پوءِ بياس اڪري ساڄي ڪپ تي ويو ۽ وڃي اسڪنداهہ (Askandah) جي ڪوٽ سان سنڌين سان اٽڪيو (84). ڪجهہ ويڙهاند کان پوءِ ڪوٽ جو سردار رات جو پڇي ويو ۽ وڃي هڪڙي ڪوٽ ۾ ويٺو، جنهن جو نالو سِڪہ ملتان (Sikkai Multan) هو. اهو راويءَ جي ڏاکڻي (ڪاٻي) ڪپ تي هو. هت وري اسان ان درياهہ جي بيهڪ هاڻوڪي زماني کان ڪافي ڦريل ڏسون ٿا. هاڻ راوي ملتان کان چاليهارو ميل مٿي چناب ۾ چوڙ ڪري ٿي. پر تنهن زماني ۾ پانئجي ٿو، تہ راوي چناب سان، يا شايد بياس سان، ان شهر کان ذري گهٽ ايتروئي پنڌ هيٺ گڏبي هئي. سنڌين سِڪہ ملتان ۾ بہ چڱي ويڙهہ ڪاڙي، پر هار ڪائي ملتان شهر ڏي موٽي ويا، جنهن تائين رسڻ لاءِ کين راوي پار ڪرڻي پيئي هئي.

نيٺ ملتان بہ ويو ۽ هڪڙي بيان موجب، عرب سپهہ سالار جهلم نديءَ ۽ پرڳڻي جي بين هنڌن تي جيڪي قلعا هئا، تن تي والي مقرر ڪري موڪليا (85) ۽

پاڻ مکيه لشڪر سان پنج ناهيت (Panj Nahiyat) تائين ويو، جتي راجا ڏاهر ڪشمير سان پنهنجي سرحد جي نشان طور دڙي هٽائي ڇڏي هئي، هن پنهنجن نائين مان هڪڙي کي قنوج جي سرحد ڏانهن اُماڻيو ۽ هڪڙي اڏاپور (Udhapur) نالي هنڌ تان راجا راءِ هرچندر کي چوائي موڪليائين ته دين اسلام کي قبول ڪريو. ريورٽي ان هنڌ جي بيهڪ هاڪڙي تي هاٽوڪي بيڪانير رياست اندر هڪ اهڙيءَ جاءِ تي تو رکي، جا سوهنڪوٽ سان نهڪندڙ لڳي ٿي ۽ سردار ڳڙهه کان گهٽي پري نٿي پائنجي (86). "چچ نامي" جي متن ۾ هت ڪنهن درياءُ جو ذڪر ڪونهي. پر اتفاق اهڙو ٿيو، جو محمد بن قاسم اجا اڏاپور ۾ هو، جو ڪيس موٽي اچڻ جا حڪم اچي پهتا. سو هن قنوج تي حملي جو حڪم رد ڪري ڇڏيو. اهو حملو هن راجا جي آڻ مڃڻ کان انڪار تان ٿي ڪرايو.

پسگردائيءَ وارن ڏينهن جو ٿورو گهڻو احوال "چچ نامي" جي ڇڙوڇڙ ٽڪرن ۾ ملي ٿو. آءٌ اڳيئي هڪڙي مسئلي ڏانهن اشارو ڪري آيو آهيان. اهو مسئلو يوئان چوانگ جي انهيءَ بيان جي ڪري پيدا ٿئي ٿو ته مُـو - لو - سان - پو - لو، جنهن کي ملتان ئي چئي سگهجي ٿو، (642) عيسويءَ ۾) چي - ڪا جي ماتحت هو ۽ نه سنڌ جي ماتحت. هو اسان کي وڏيڪ ٻڌائي ٿو ته چي - ڪا جي پکيڙ 000، 10 لي هئي ۽ اهو ٽڪرين جي هيٺان سنڌو ۽ بياس جي وچ ۾ هو(87). جنهن تڪيه (Takiah) نالي ڏيهه بابت "چچنامي" ۾ آيل آهي ته اهو چتور ۽ ڪشمير جي وچ ۾ هو، سو شايد چي - ڪا هو، پر پکيڙ ۾ ڪافي گهٽجي ويل هو (88). قنوئوج، يا قنوج، جي راڄ جو ذڪر هڪ کان وڌيڪ ڀيرا آيل آهي، ۽ پائنجي ٿو ته ان ۾ رامل (Ramal) نالي ملڪ به شامل هو. ڊاليلا جي ماٿهن بابت ٻڌايو ويو آهي ته انهن مان ڪي رامل رستي هندستان ڏانهن پڄي ويا هئا. ريورٽيءَ جو رايو آهي ته ان ملڪ ۾ 'ڀاٽي' (Bhati) قبيلو رهندو هو، يعني اهو جيسلمير هو (89). انهن ڀاڄ ڪائيندڙن شيرو (Shiro) ملڪ ۾ وڃي پناهه ورتي، جتان جو حاڪم راءِ ڏاهر جو هڪڙو سوٽ (يا ماسات يا ڦپاٽ) هو. پوءِ اسان کي جاسم (Jasam) ڏيهه بابت ٻڌايو ٿو وڃي، جتان جي حاڪم جا ڏاهر سان دوستاڻا ناتا هئا. شيرو ۽ جاسم ٻيئي گهڻو ڪري اترئين راجپوتانا ۾ هئا (90).

ڏاهر جي پٽ جئسيه يا جئسين جڏهن ڏٺو تہ برهمڻ آباد ڪونہ بچندو، تڏهن هن پنهنجن ٻارن ٻچن سان "وارياسو رڻ پٽ لتاڙي" وڃي چتور ۾ پناهہ ورتي (91). پائنڇي ٿو تہ هو چتور کان ڪئراج (Kairaj) جي ملڪ ويو، جتان جي راجا جو نالو دروهر راءِ هو. پڪ ناهي تہ اهو راڄ يا علائقو ڪٿان هو. اتان جو حاڪم سنڌ جي ماتحت نٿو پائنڇي. تنهن هوندي بہ، اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ عرب سپہ سالار، برهمڻ آباد تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، پنهنجي هڪڙي عملدار کي "ڪريج (Kurij) جي راجا دروهر جي راڄ" جو والي ڪري رکيو هو (92) ڪئراج کان جئسيہ ڪشمير ويو، جتي هو ڪي ورہ راجا جو مهمان ٿي رهيو (93).

سنڌ جي پاڙيسري ملڪن بابت اهي احوال گهڻو تڻو هيءَ تاثر ٿا ويهارين تہ ان اتهاس جي اصل سهيڙيندڙ کي انهن بابت ڪا گهڻي ڄاڻ ڪانہ هئي ۽ ضرور انهن کي هڪ جو ٻيو سمجهيو هوندائين. تڏهن بہ "چچ نامي" پڙهڻ سان سنڌ جي جا تصوير ابري ٿي، سا طبعي لحاظ کان اڻپوري ۽ اڻ چٽي هوندي بہ، بنيادي طرح سچي ٿي لڳي.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. سي- يُو- ڪي لاءِ مون گهڻو تڻو واٽرس جي تصنيف، 'يوئان چوانگ جي هندستان ۾ مسافرين بابت'، (ر- ا- س، 5-1904ع) تي ياڙيو آهي پر ايس بيل وارو ترجمو (ٽربنر، 1884ع) بہ نظر مان ڪڍيو اٿم.

2. "هوئن تسانگ جي آتم ڪهاڻي"، فرنيچ ۾ ترجمو- از: اسٽانسلاس جوليان (پئرس، 1852ع).

3. "يوئان چوانگ جو سفر نامو"، سهڙيندڙ: ونسينٽ سمٿ. پڻ ڏسو واٽرس، اڳ ڄاڻايل ليک، جلد ٻيو، ص 332 فوٽ نوٽ 337). جنرل هئگ هڪ ڏينهن جي مسافري 100 لي ڪٿي ٿو. ان بنياد تي مو- لا- پ ۽ ۾ ڪ اِ- ت اِ جي وچ ۾ مفاصلو 'اتهاس' جي هڪڙي نسخي ۾ 300 لي ڄاڻايل آهي تہ ٻئي ۾ "ٽن ڏينهن جي مسافريءَ جيترو". (هيگ، اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص 38 ۽ نوٽ 54، واٽرس، اڳ ڄاڻايل ليک، جلد ٻيو، ص 245، بيل، اڳ ڄاڻايل ليک، ٻيو، ص 265 (فوٽ نوٽ)، جوليان، اڳ ڄاڻايل ليک، ص 206).

هيگ هڪڙي سراسري ڏينهن جي مسافري سورهن ميل ڪري ورتي ٿو. پر آسان ڪي اهو تاثر ڏنو ويو آهي ته يوئان چوانگ ڪي ننديا ننديا پنڌ وٺندا هئا ۽ آءٌ ننڍي پيماني (هڪ لي برابر آهي ڏيڍ فرلانگ جي ته 50 لي برابر ٿيا ذري گهٽ ڏهن ميلن جي، جيڪي برابر ٿيا هڪ ڏينهن جي پنڌ جي) جي آڌار تي ليکي ڪرڻ جي فائدي ۾ آهيان، ڇو ته ان بنياد تي ياتريءَ سنڌ اندر ۽ پاڙيوارن ملڪن ۾ پنهنجين ننڍين توڙي وڏين مسافرين جا جيڪي انگ اکر ڏنا آهن، سي جاگرافيءَ سان سهنجا نهڪي ايندا. جيئن منهنجي نقشي (نمبر 7) مان پڌرو ٿيندو.

4. "اتهاس" ۾ ته ائين ڇاٽايل آهي. پر "سوانح عمري" ڪيس سوراشٽر کان هيٺينءَ سنڌ ۾ داخل ٿيندو ڏيکاري ٿي. جوليان. ص 207.

5. جيڪڏهن ياتري گجر رياست جي گاديءَ، پيلمل، کان هليو هوندو ته سندس واٽ جيسلمير جي ٿاڪرو ۽ وارياسيءَ سُڃ منجهان لنگهندي، مٿينءَ سنڌ ۾ سنڌونديءَ تائين پهچڻ لاءِ ڪيس ذري گهٽ اُتر الهندو طرف رلڻو پيو هوندو. پيلمل کان ايستائين سنڌو مفاصلو ٽي سؤ ميل ٿئي ٿو.

6. "اتهاس"، ترجمو: ايس. بيل. بيو. 274 پيٽي ڏسو: جوليان ص 210، ايليئٽ جي ڪتاب، "هندستان جي تاريخ ان جي پنهنجن تاريخنويسن جي زباني" (جلد پهريون ص 28) ۾ الاصطخريءَ جو حوالو. البيروني، "هندستان"، انگريزي ترجمو: سچاءُ، پهريون، 16.

7. پيٽيو: هيگ، "سنڌو، جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 35.

8. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 45 ۽ نوٽ. پيٽيو: ونسينٽ سمٿ، "هندستان جي اوائلي تاريخ"، ڇاپو بيو. ص 328.

9. "مجمل التواريخ" موجب، سنڌ يعني مٿينءَ سنڌ جي آڳاٽي ۾ آڳاٽي گادي عسقلندوسيه هئي. ان لاءِ ڪي ڇينائي اکر هوندا. سو ممڪن نٿو لڳي. رينو. ٽڪرا. ص 18 ايليئٽ پهريون. ص 109 جيڪڏهن پي- شان- پ وُ- پُـو- لُـو ڪچي ۾ هو ته پوءِ ٿي سگهي ٿو ته درياهه ان ڪي پائي ويو هجي ۽ ان جو نالو (؟ ويشو پور: Vichavapura) وسارجي ويو هجي. ڪلهوڙن حاڪمن جون گهڻ ۾ گهٽ ٻه گاديون درياءَ پائي ڇڏيون هيون، تنهن کان پوءِ ئي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي نيرون ڪوٽ جي سلامتيءَ واري ۽ آڳاٽي ماڳ تي حيدرآباد

شهر ٻڌايو هو. متان سنڌ جو راءِ پڻ، هنن جيان مجبور ٿي پنهنجي گادي ڪچي مان ڪڍي، ساڳيءَ ريت اروڙ جي سلامتيءَ واري ۽ آڳاٽي ماڳ تي ڪٽي ويو هجي. ان انومان جي روشنيءَ ۾، ٿي سگهي ٿو تہ پي- شان- پ وُ- پُـو- لُـو تلهي ليکي پني عاقل ۽ ڪنڌ ڪوٽ جي وچ ۾ ڪنهن هنڌ سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ تي هجي اِها بيهڪ ياتريءَ جي "سِـن- تـو" کان مسافريءَ سان بلڪل نهڪي ايندي.

10. هيـگ، "سـنڌوءَ جـي ڊيلٽـا وارو ملـڪ"، ص 7-36، ڪننگهـام، "هندستان جي آڳاٽي جاگرافي"، ص 204-202.

11. پيٿيو، ايريئن، "انڊيڪا"، پنجويهون، پلاٽني ڇهون، 23، 95 (ڏسو 'اورٿنائي لوڪ').

12. "بريهت سمهتا"، ترجمو: ايچ. ڪرن، ر.ا.س.ر. نئون سلسلو، جلد پنجون، (1871ع)، باب سورهون، 22 پيٿيو: جوليان، اڳ ڇاٽايل ليـڪ، ص 208، واٽرس، اڳ ڇاٽايل ليـڪ، ٻيـو، ص 257، بيـل، اڳ ڇاٽايل ليـڪ، ٻهريون، ص 240، 279. ميڊ (Med) جي مهاڻن وٽ اجا بہ ائسٽولا (Astolo) ٻيٽ بابت اهڙيون ڏند ڪٿائون آهن، جو ٻڌي دهشت ونيو وڃي. پيٿيو: ٽي. ايچ. هولڊچ، "هندستان جي سرحد وارو ملڪ"، ص 7-206.

13. ڏسو هن ڪتاب جو باب ائون، حوالو 26.

14. ڪننگهام، هہ.آ.ج. ص 2-281.

15. هيگ "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 39-37.

16. جوليان ان کي او-فان-تشا (اود: Avada) سڏي ٿو، ص 209.

17. اهو مجٿو پرندو تہ بادِهہ لڳ ڏامراهن جي دڙي کان موئن جو دڙو اوير طرف آهي ۽ نہ اتر-اوير طرف.

18. جوليان، ص 206 فا-لا-نا کي گومل ماتريءَ اندر سمجهڻ جو وڏو سبب هيءُ آهي تہ 'سوانح عمري' موجب ياتريءَ چين ڏانهن موٽ واريءَ مسافريءَ جي اوائلي مرحلن ۾ لان- پ و (لغـان: Laghman) کان وڏو چڪر ڪيـو هـو ۽ سنڌو ڏکڻ طرف پندرهن ڏينهن جي پنڌ کان پوءِ فا- لا- نا پهتو هو. گومل نديءَ لغمان کان سنڌو ڏکڻ طرف 150 ميلن کان بہ وڌيڪ مفاصلي تي آهي. ملڪ ٺاڪرو هو. ان ڪري مسافريءَ جي اها رفتار معقول ٿي لڳي. (جوليان، اڳ ڇاٽايل ليـڪ، ص 265، واٽرس، اڳ ڇاٽايل ليڪ، جلد ٻيو، ص 3-262).

پر جيڪڏهن فا- لا- نا گومل جي ڪپ تي هو تہ پوءِ اهو تسليم ڪرڻو پوندو تہ اُن ۽ اَ- فان- تُو. جتان 'اتهاس' موجب ياتري (900 لي) آيو هو، ٻنهي جي وچ ۾ مفاصلو تمام گهڻ ڏيکاريل آهي. جڏهن تہ اتان تسائو- ڪو- ت، ا، تائين مفاصلو 2000 لي) ذري گهٽ ٽيٽروئي وڌائي ڄاڻايل آهي. ٻئي طرف، جيڪڏهن فا-لا-نا جي بيهڪ اهائي هئي، جا مون ڏسي آهي، تہ پوءِ ٻيئي مرحلا ٽڪرن منجهان ورتل واٽن جي اصل مفاصلن سان پوريءَ طرح نهڪندا نظر ايندا.

19. انگريزي ترجمو: ٽي. پوسٽنس، ا.س.ب.ر. جلد چوڏهون (1845ع)، ص 78.

20. "چچنامو"، ايڊيٽر: قليچ بيگ، ص 61.

21. "جهالاوان گزيٽيئر"، ص 221.

22. مثال طور، هيگ طرفان، اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص 34.

23. قليچ بيگ، ص 11 "تاريخ معصومي" ۽ "تحفة الڪرام" ۾، جن جو تنهن زماني جو سمورو احوال "چچنامي" تان ورتل ٿو ڏسجي، حدون اُتر (اُتر اولهہ) ۽ ڏکڻ طرف اجا بہ اڳتي ڏيکاريل آهن.

ڌيان ۾ رهي تہ: "مجمل التواريخ" پڻ ڄاڻائي ٿي تہ سنڌ اندر هندن جي صاحبيءَ جي پوئين دور ۾ ملڪ چئن ننڍن راڄن ۾ ورهايو ويو هو، جن جا حاڪم راجائون هئا. (ايليئٽ، جلد پهريون، ص 110-109).

24. جوليان، اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص 7-96. واٽرس، اڳ ڄاڻايل ليک، ٻيو ص 337.

25. ونسينٽ سمٿ چيهہ- ڪا کي 'راڄ' ڪري ڄاڻائي ٿو. "هندستان جي اوائلي تاريخ"، ص 8-327. ڀيٽيو: واٽرس، پهريون، ص 286، ٻيو، 5-254.

26. قليچ بيگ، "چچنامو"، ص 60-59 ڀيٽيو: اسٽرابو، پندرهون، پهريون، 26.

27. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 8-117.

28. "سنڌ جو مهراڻ"، ص 231، نوٽ 183.

29. قليچ بيگ، ص 94، "مهراڻ"، ص 233، نوٽ 164. مون کي سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ آخر ريورٽي اهو ڪهڙي بنياد تي ٿو چوي تہ سيوستان خلاف ڪاروائي "ضرور ڊسمبر 711ع يا جنوري 712ع ۾" ڪئي ويئي هوندي - يعني نيرون خلاف ڪاروائيءَ ڪان ڇهہ يا وڌيڪ مهينا پوءِ! 711ع جو جولاءِ يا آگسٽ مهينو وڌيڪ واجبي ٿو لڳي.

30. مهراڻ، ص 239 (نوٽ 187 جي پڇاڙي).

31 "مهراڻ" جي ص 231 جي نوٽ 183 ۾ "سنڌ ساهگر" ڄاڻايل آهي، قليچ بيگ (ص 90) ان جو ترجمو "سانگرهه جي ڍنڍ" ڪري ٿو.

32. قليچ بيگ، ص 117.

33. البلاذري "خور" لفظ ڪتب آندو هو. رينو ان جو (غلط) ترجمو "Baie" ڪري ٿو. اها ڪاري سنڌوءَ جو نيڪر نٿي ٿي سگهي، جي هئي به ته ڪنهن اهميت واري نه هوندي. ترت پوءِ واري دور جي مسلمان جاگرافيدانن موجب، درياءَ جو ڇوڙ ان ڪان ٻه فرسخ اوير ۾ هو. المسعودي پنهنجي "مروج الذهب" نالي تصنيف ۾ سچ پچ ته مفاصلو "ٻن ڏينهن جي مسافري" ڪري ڄاڻائي ٿو. پر هيءَ ضرور ڪا ڀل هوندي، ڇو ته هو ساڳئي ڪتاب اندر ڪنهن ٻئي هنڌ چوي ٿو ته مهراڻ "الديبل وٽ" سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو ۽ پنهنجي پوءِ جي تصنيف، ڪتاب التنبيهه، ۾ هو ان کي ٻن فرسخن جي مفاصلي تي ڏيکاري ٿو ۽ اهڙيءَ ريت ابن - خردازبهه سان شامل راءِ ٿئي ٿو.

(هوديوالا، هند مسلم تاريخ جو اڀياس، ص نائون). البلاذريءَ لاءِ ڏسو ايليئٽ، جلد پهريون، ص 116 ابن - خرداربه، ايضاً، ص 15. المسعودي، "مروج الذهب"، انگريزي ترجمو: الائز اسپرينگر "سون ورناويءَ" وغيره، (اوير جي ٻولين مان ترجمي وارو فنڊ، 1841ع)، ص 234، 386.

ايليئٽ واريءَ تاريخ جي صفحي 37 تي هيءُ نوٽ ته ابن حوقل چوي ٿو ته ديبل مهراڻ جي اوير ۾ هو، درست نامي، هو چوي ٿو (ايضاً، ص 40) ته مهراڻ ديبل جي اوير ۾ سمنڊ منجهه ڇوڙ ڪري ٿو.

ان هنڌ جي هيگ ۽ ريورٽيءَ موجب اٽڪل روءِ بيهڪ لاءِ ڏسو: "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 50-42 "مهراڻ"، ص 322 (نوٽ 315). ريورٽيءَ جي نوٽ مان هيءُ انومان ٿو نڪري ته هن اڳوڻي ۽ پوئين 'ديول' کي ساڳيءَ جاءِ تي ٿي ڄاتو. پر اڳوڻي ديول جا آخري ذڪر ۽ پوئين ديول جي پهرئين ذڪر جي وچ ۾ ڇڻن صدين جي وٿي آهي. پڻ ڏسو: مئڪمردو، ر.ا.س.ر، ۾ جلد پهريون، ص 29، ڪننگهام، هه.آ.ج، ص 299.

34. ڏسو "اشڪال البلاد" ۽ "مسالڪ و ممالڪ" جا نقشا، "مروج الذهب"، المسعودي، ترجمو: اسپرينگر، ص 385، "البيرونيءَ جو هندستان"، ترجمو: سچائو، ص 205، 206.

35. قليچ بيگ، "چچنامو"، ص 200، مهراڻ، ص 256-255.

36. هيگ ان نالي کي جاهم (Jaham) لکيو آهي. ("سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 62). شايد هيءُ اهوئي هنڌ آهي، جنهن کي مئڪمرڊو هيماڪوٽ يا جهامڪوٽ جي نالي سان مڪلي ٽڪرين تي يا انهن جي پرپاسي ۾ ڏيکاري ٿو. (ر.ا.س.ر. جلد پهريون، ص 31).

37. قليچ بيگ، "چچنامو"، ص 99. محمد بن قاسم هت ڏاہو ڪندي حجاج کي لکيو هو ته مون مهراڻ جي ڪنڌيءَ تي منزل ڪئي آهي. ان مان آءٌ ائين ٿو سمجهان تہ درياهہ تڏهن گنجي ٽڪر جي ڏکڻ اوير واري ڇيڙي جي ويجهو وهندڙ هو. ريورٽي اِن تلاءَ يا ڍنڍ کي سونهري ڍنڍ سان هڪ سنئون ٿو ڄاڻي. ڏسو هيٺ حوالو 39.

38. قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيو، ص 162، مئڪمرڊو، "سنڌ ملڪ جو احوال" وغيره، ر.ا.س.ر. جلد پهريون، ص 5-234. پڻ ڏسو ڪننگهام، هہ.ا.ج، ص ص 281-279.

39. "مهراڻ"، ص 7-226، نوٽ 173، "هاٿوڪي حيدرآباد کان ڪي 35 يا 40 ميل ڏکڻ ۾ ۽ اٽڪل ايتروئي پنڌ نتي جي اوير ۾". ايضاً، ص 9-228، نوٽ 173 گنجي ٽڪر جي ڏاکڻي ڇيڙي لڳ. ايضاً، ص 5-234، نوٽ 187 (نيرون جون ٽڪريون) سونهري ڍنڍ لڳ جهرڪن جي اوير ۾.

40. الاصطخري، ايليئٽ ۾، پهريون، ص 29. ابن - حوقل، ايضاً ص 39. الادريسي، ايضاً، ص 78.

41. "مهراڻ"، ص 218 ريورٽي هت نيرون پڙهي ٿو. ايليئٽ ان ٽڪري جو ماڳهين ترجمو ئي ٻيو ٿو ڪري (پهريون ص 40). پڻ ڏسو "مهراڻ" جي ص 227 تي ريورٽيءَ جو نوٽ 173.

42. هيگ، ر.ا.س.ر ۾، جلد سورهون، نئون سلسلو، (1884ع)، سنڌ ۾ برهمڻ آباد ۽ منصوري جي ماڳن بابت وغيره، ص 285.

43. ريورٽيءَ جي پڙهٽي. ڏسو حوالو 33 مٿي.

44. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 91.

45. پڻ پيٽيو: ڪزينس، "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص 5-124.

46. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 55.

47. مون هيگ جي ترجمي کي ريورٽيءَ جي ترجمي تي ترجيح ڏني آهي، "اڱوٽن ڏينهن ۾ جوءِ سنڌ اتر واري پاسي کان، يا پاسي تي، نہ وهندي هئي." چاڪاڻ تہ تورو اڳتي هلي عبارت بلڪل چٽي ٿي وڃي ٿي تہ گورنر باجرا (Bajra) اتر واري در کان نڪري "درياهہ پار ڪري" ٻڌيا ڏانهن ڀڳو. پڻ ڏسو هوديوالا، اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص 88. سندس پڙهڻي آهي اڙل جي ڍنڍ - "دهنده ارل".

48. ياد رهي تہ هاڻوڪي زماني ۾ جڏهن سنڌوءَ منجهہ وڏو چاڙهہ اچي ٿو، تڏهن ان جو پاڻي اڙل جي معرفت منڇر ڍنڍ ۾ وڃي پوي ٿو. (ڏسو مٿي باب 3، ص 28). پر جڏهن سنڌو سيوهڻ جي اوير ۾ ٻُڪيل پنڌ پريرو وهندي هئي، تڏهن اڙل جو ان سان ميلاپ ڏکڻ ۾ گهڻو هيٺ ٿيندو هوندو، جنهن ڪري سنڌوءَ جي چاڙهہ جو پاڻي اڙل رستي منڇر نہ ويندو هوندو.

49. پر ڏسو ابن حوقل (ايليئٽ، پهريون، ص 40) جتي سنڌوءَ جي اولهہ واريون ڍنڍون نظر چڙهن ٿيون.

50. هيگ، "سنڌو جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 9-58 پڻ ڏسو هوديوالا، ص 9-88.

51. پيٽيو: ريورٽي، "مهراڻ" ص 240، نوٽ 189.

52. هيگ ("سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ" ص 59، نوٽ 82) جو ويچار آهي تہ اهو شايد گنداو هو، هو اڳتي هلي چوي ٿو تہ اهو ڪيڪنان ڏيهہ جو مکيہ شهر هو.

53. مجٽو پوندو تہ اهي مفاصلا شايد 'زهريءَ' سان بہ لاڳو ٿي سگهن ٿا، جنهن هنڌ کي ريورٽي قندابيل سان ساڳوٽائي ڏيکاري ٿو. ڏسو هيٺ.

54. ريورٽي، "افغانستان تي نوٽ"، ص 556 ۽ 557، فوٽ نوٽ، گهٽ ۾ گهٽ "جهالاوان گزيٽيئر" (ص 231) مان ائين نٿو لڳي تہ ڪو اتي ڪنهن جهوني ماڳ جا اهڃاڻ بہ آهن.

55. مثال طور، ريورٽي، "افغانستان تي نوٽ"، ص 564.

56. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 39.

57. قندابيل بابت ڄاڻايو ويو آهي تہ عربن ان کي هجري سن 85 (704 عيسوي) ۾ فتح ڪيو هو. (قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 69). پر ڏسڻ ۾ ائين

ٿو اچي تہ اتر بلوچستان ۾ سنڌن سوين کي سنڌ جي فتح کان پوءِ ئي جٿاءُ نصيب ٿيو هو.

ساڳيءَ ريت، "چچ نامو" اسان کي هي پڻ ٻڌائي ٿو (قليچ بيگ، ص 156) تہ راوڙ جي وڃڻ کان پوءِ ڏاهر جي پٽ جئسيہ يا جئسين راڄ جي ڪيترن ئي پرڳڻي ڌڻين کي مدد لاءِ لکيو ۽ انهن ۾ سندس سوٽ (ياماسات يا ڀڦات) ڍال پٽ چندر بہ شامل هو، جو "ٻڌيا ۽ ڪيڪوان جي ملڪ ۾ هو." پيٿيو: ريورٽي، مهراڻ، ص 241، نوٽ 189. برهمڻ آباد پيش پيو تہ محمد بن قاسم پنهنجي هڪڙي "مالڪ" نالي عملدار کي قندابيل جو والي ڪري موڪليو. قليچ بيگ، چچنامو، ص 173.

58. قليچ بيگ، "چچ نامو" ص 99. جيڪڏهن ۽ ان جو امڪان بہ آهي، اغرور اهو ساڳيو بغرور هو، جنهن کي البلاذري توڙي "چچ نامو" اروڙ جي پر پاسي ۾ ڄاڻائن ٿا، تہ پوءِ هيءَ ٽڪرو مٿي ڄاڻايل (ص 14) راءِ جي پنيرائي ڪري ٿو تہ اتر ۾ جيترو پري سيسم هو، تيترو پري منچر ڍنڍ نہ هئي. پيٿيو: هوديوالا ۾ نوٽ، ص 90.

59. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 30. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 133 (ضميمو) ان جي پاڙي واري شهر ڪوٽڙيءَ ۾ لوهاٽي ڊوري جو پيٽ خاص ڪري چٽو آهي ۽ اجا تائين ڪئين اهڙيون ڳالهيون مشهور آهن، جي ڪوٽڙيءَ کي ديومالائي راجا دلوراءِ سان ڳنڍين ٿيون. ڏسو س.ت.س.ر، جلد انون، ص 49.

60. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 43-42، 54 پڻ.

61. چڙو اهو بيان ٿي ڪزينس جي ان نظريي جا پير ڪڍي ٿو جڏي تہ راوڙ مٿينءَ سنڌ ۾ هو. "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص 23. پيٿيو: هوديوالا، ص 86.

62. ڏاهر جي مماتيءَ واري هنڌ بابت عبارت جو ترجمو ايليئٽ "مهراڻ ۽ واڏواهہ (يا ڏاڍ واهہ) نالي واهي جي وچ ۾" (پهريون، 172) ۽ قيليچ بيگ "مهراڻ جي پاٽيءَ منجهہ ڍاواهہ جي نار ۾" (اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص 153) ڪيو آهي. ٻنهي مان ايليئٽ وارو ترجمو وڌيڪ آئڙي ٿو.

محمد بن قاسم برهمڻ آباد تي قبضي ٿيڻ کان پوءِ پنهنجو هڪڙو عملدار رواڙ جي ڪوٽ ۾ ويهاريو، خاص ڪري ان لاءِ تہ درياهہ ۾ بيڙين جي

اچ وچ تي ضابطو رکي. پانئجي ٿو تہ اهو درياءُ مهراڻ هو. شايد ان جي ڪاٻي هٿ واري شاخ.

63. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 4-63.

64. ايضاً، ص 175.

65. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 158. "اشڪال البلاد" وارو نقشو منصوري ڪان مٿي مهراڻ مان اوپر طرف ڦٽندڙ ڇاڙ جي ڪپ تي هڪڙو هنڌ 'بلري' (ايليئٽ جي پڙهڻيءَ موجب 'بلاري') نالي ڏيکاري ٿو. هيءُ شايد اهو ساڳيو هنڌ آهي، جنهن جو ذڪر 'چچ نامي' جي هِن ٽڪري ۾ اچي ٿو. (ايليئٽ واري ڪتاب جي جلد پهرئين ۾ ص 32 جي سامهون وارو نقشو). پيٽيو: "مهراڻ" ص 215 ۽ نوٽ 144.

66. منصوري لاءِ ڏسو الاصطخري (ايليئٽ، جلد پهريون، ص 27)، ابن حوقل (ايضاً، ص 5-34)، الادريسي (ايضاً، ص 78).

67. "اشڪال البلاد" وارو نقشو ايليئٽ جي جلد پهرين ۾ ص 32 جي سامهون نقل ٿيل آهي. "مسالڪ و ممالڪ" وارو نقشو ميجر ريورٽيءَ جي ڪتاب، "سنڌ جو مهراڻ" جي پڇاڙيءَ ۾ پليٽ نمبر ڏهين ڪري ڏنو ويو آهي. پهرئين لاءِ ڏسو هن ڪتاب جو نقشو نمبر 9.

68. البلاذري، ايليئٽ ۾، جلد پهريون، ص 122. پيٽيو: "مهراڻ" 200، نوٽ 105.

69. ڪزينس، "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص ص 70-69.

70. "مهراڻ"، ص 239، هيگ، ر.ا.س.ر. ۾ سورهون، نئون سلسلو، (1884)، سنڌ ۾ برهمڻ آباد ۽ منصوري جي ماڳن بابت وغيره، ص ص 294-281.

71. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 158. پيٽيو: ڪزينس جي ڪتاب، "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ۾ نقشو، پليٽ پنجين ۾ متن جا ص 60-59. جنهن واهڙ بابت هيگ قياس آرائي ڪري ٿو تہ اهو اتر اوپر ڪان ڏکڻ اولهہ ڏانهن وهندڙ هو (ڏسو ر.ا.س.ر. جي جلد سورهين، مضمون انين اندر سندس نقشي جو خاڪو) سو موجود ئي ڪونهي. اهو واهڙ ملڪ جي عام لاهہ سان گوني ڪنڊ تي هجي ها، يعني هت اتر اولهہ ڪان ڏکڻ اوڀر جي لڳ ڀڳ.

72. ڪزينس، "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص 67.

73. ايليئٽ، جلد پهريون، ص 106.

شهرے بنا کردو بهمن آباد نام نهادو براوايتے گفتے اند منصوره است: والله اعلم. رينو، ٽڪرا، ص 15).

74. ڪزينس، "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص 60-59. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 36-33. هيگ (ر.ا.س.ر. سورهون ص 292) ساوندي لاءِ هڪ ٻئي پر واري ماڳ جو ڏس ڏئي ٿو. اهو ماڳ سو ساڳيو ڏسڻ ۾ ٿو اچي، جو 'دلوراءِ وارو پڙو' جي نالي سان سڏجي ٿو. ان پڙي جو ٿورو احوال س.ت.س.ر ۾ جلد اٺين جي صفحي 58 تي ڏنل آهي.

75. ڏسو پنتي هن ڪتاب جو باب 3.

76. "مهراڻ"، ص 233، نوٽ 189، قليچ بيگ ("چچ نامو"، ص 173) جي پڙهڻي آهي "ڍنڊ وڪريا"، پڻ ڏسو هوديوالا، ص 96.

77. ايليئٽ، جلد پهريون ص 4-23. ريورٽي ڄاڻائي ٿو ته هن تصنيف ("مروج الذهب") جي هڪڙي نسخي ۾ "اُتي" (اروڙ ۾) جي بدران "اڳيرو" آيل آهي. مهراڻ، ص 110. ان ٽڪري جي معنيٰ منجهيل آهي. پڻ ڏسو اسپرينگر واري ترجمي جو ص 386.

78. ڏسو پنتي حوالو 33. هوديوالا جو چوڻ (اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص نائون) آهي ته المسعوديءَ ضرور اهو بيان پنهنجي ڪتاب "التنبيه" ۾ خردازبه (ڏسو ايليئٽ، جلد پهريون، ص 15) تان نقل ڪيو هوندو. تحقيق، المسعودي پنهنجي ڪتاب، "مروج الذهب" جي مهاڳ ۾ ان لڪندڙ ڪي واڪاڻي ٿو، پر هو پنهنجيون سنڌ توڙي ٻين ولايتن ۾ ڪيل مسافريون پڻ ڄاڻائي ٿو. اسپرينگر، اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص 4-3، 26-8.

79. باب 7، ص 108 المسعوديءَ جي تصنيف جي ان ٽڪري جو ريورٽيءَ وارو ترجمو سنڌس "مهراڻ" جي ص 210-209 تي ڏنل آهي. ڌيان ۾ رهي ته الادريسي 'دور' يا 'رور' ڪي، جنهن مان هن جي مراد ظاهر آهي ته الوريا اروڙ هوندي، درياءَ جي ڪابي ڪپ تي ڏيکاري ٿو. هو وڌيڪ چوي ٿو ته "اهو شهر پکيڙ ۾ ملتان سان بر ميچي ٿو ۽ درياهه ان جي اولهه ۾ وهي ٿو." ريورٽي، "مهراڻ"، ص 229.

80. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 1.

81. البلاذري، ايليئٽ ۾، جلد پهريون، ص 3-122، "چچ نامو" ايضاً، ص 164 مقابل حصار ارور. هيگ ("سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 62) جو لاڙو بغرور کي بکر سان هڪ سنئون سمجهڻ ڏانهن هو. ريورٽي ۽ ڪزينس جو رايو آهي تہ بکر ان وقت موجود ئي ڪونہ هو. منهنجي خيال ۾ اهو هاٽوڪي روهڙيءَ سان هڪ موافق ٿي سگهي ٿو.

82. ايليئٽ، جلد، ص 28.

83. قليچ بيگ واري "چچ نامي" (ص 187) ۾ ائين آهي. ايليئٽ "يابيبہ" ڇاپائي ٿو. هن جيڪو بيو نسخو حوالي طور ڪم آندو هو، تنهن ۾ هو اهو نالو "باسہ" ڪري پڙهي ٿو. ريورٽي ان کي "السڪ" لکي ٿو. ايليئٽ جلد پهريون، ص 202، "مهراڻ"، ص 244 ۽ نوٽ 190.

84. قليچ بيگ "غولڪنڊا" (اڳ ڇاپايل ڪتاب، ص 188) لکي ٿو. ان جون ڪيتريون ئي الڳ الڳ پڙهڻيون آهن. ڏسو ايليئٽ جو ضميمو، جلد پهريون، ص 7-365، ريورٽي انهن نظرين تي پورو پورو بحث ڪري ٿو، جيڪي اسڪنده کي سڪندر اعظم، آگزيڊريڪاءِ لوڪن ۽ اُچ سان ڳنڍين ٿا. ("مهراڻ"، ص 52-244، نوٽ 192). البلاذريءَ جو السڪ (ايليئٽ، جلد پهريون، ص 122) هيءَ هنڌ بہ. ظاهر ڪري ٿو ۽ اهو هنڌ بہ، جنهن جو هينئر هينئر ذڪر ڪيو اٿئون ۽ جنهن کي قليچ بيگ "بابيہ" ڪري پڙهي ٿو (ڏسو اڳيون حوالو). پتوئي نٿو پوي تہ ڪهڙو ڪهڙو آهي ۽ ڪهڙو ڪهڙو.

اسڪنده يانئجي ٿو تہ ساڳيو هنڌ "عسقلند" آهي، جنهن کي "مجمل التواريخ" ۾ قديم سنڌ جي پهرين گادي ڪري ڄاڻايو ويو آهي. (ايليئٽ، جلد پهريون ص 104). ساڳئي ڪتاب ۾ اهو اڳتي هلي "عسقلندوسہ" ڇاپايل آهي. (رينو، ٽڪرا، ص 18).

85. "تاريخ معصوميءَ" ۾ ديبل پور جي فتح جو ذڪر آيل آهي، جيڪو (پراڻي) بياس جي ڪپ تي هو. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 192، فوٽ نوٽ پيٽيو: مهراڻ، ص 4-253، نوٽ 194.

86. "مهراڻ"، ص 254، نوٽ 194. پر هوديوالا ڏيان ڇڪائي ٿو تہ ان نالي جون ڪئين الڳ الڳ پڙهڻيون آهن. (اڳ ڇاپايل ڪتاب، ص 100).

87. واٽرس، "يوئان چوانگ"، جلد پهريون، ص 286.

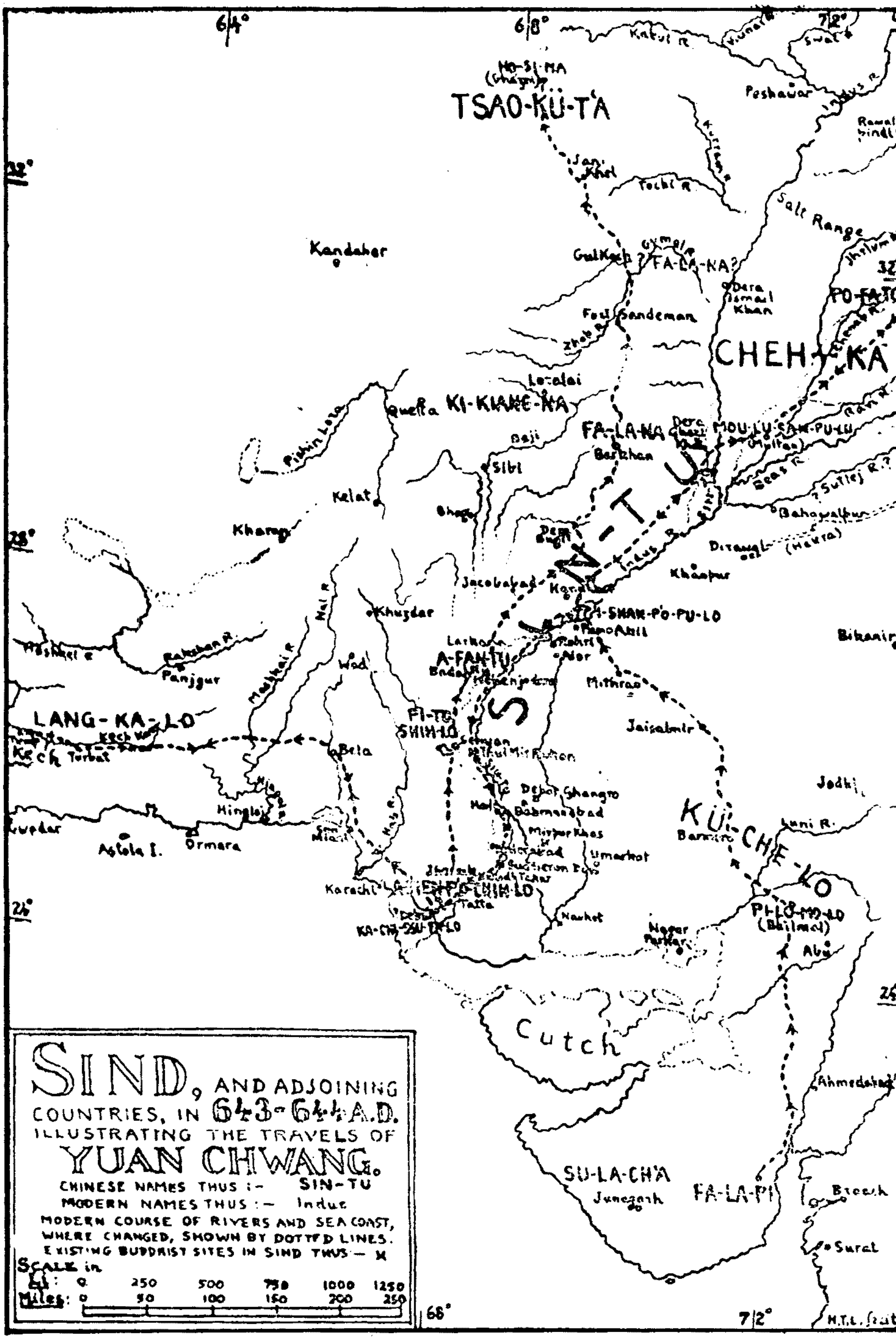
SIND, AND ADJOINING COUNTRIES, IN 643-644 A.D.
ILLUSTRATING THE TRAVELS OF
YUAN CHWANG.
CHINESE NAMES THUS :- SIN-TU
MODERN NAMES THUS :- Indus
MODERN COURSE OF RIVERS AND SEA COAST, WHERE CHANGED, SHOWN BY DOTTED LINES.
EXISTING BUDDHIST SITES IN SIND THUS — x
SCALE in
Li: 0 250 500 750 1000 1250
Miles: 0 50 100 150 200 250
64°
68°
72°
TSAO-KU-T'A
Peshawar
Salt Range
Kandahar
FA-LA-NA?
CHEH-KA
KI-KIANG-NA
FA-LA-NA
MOU-LU-SAN-PU-LU
Quetta
Sibi
Kelat
Jacobabad
PI-CHAN-PO-PU-LO
Bikanir
A-FAN-TU
Khuzdar
SIN-TU
LANG-KA-LO
Bela
Jaisalmir
Jodhpur
KU-CHE-LO
Ormara
Karachi
Tatta
Umarkot
PI-LO-MO-LO
Abu
Cutch
Ahmedabad
SU-LA-CH'A
Junagarh
FA-LA-PI
Broach
Surat
H.T.L. fecit

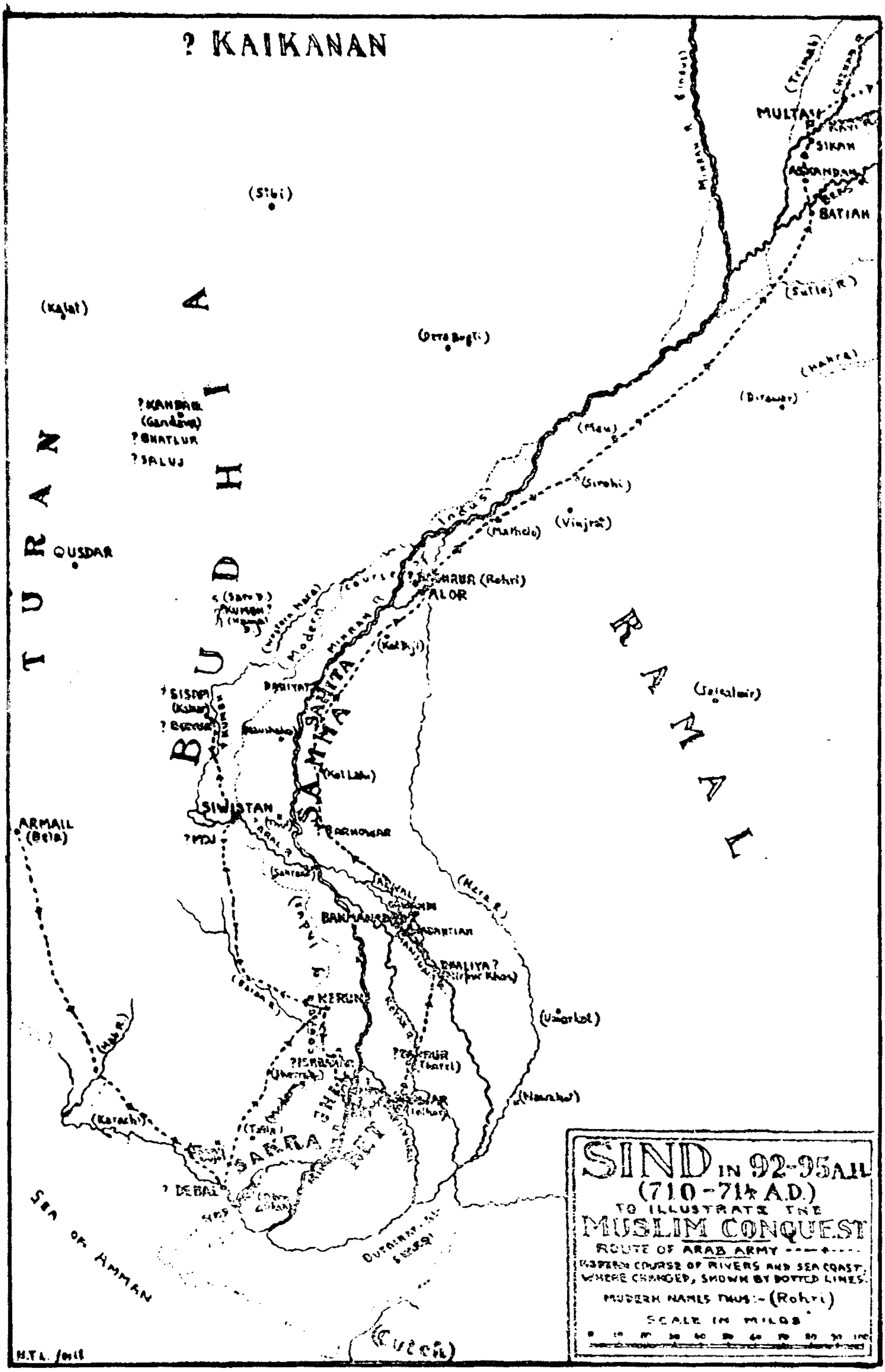
SIND IN 92-95 A.H.
(710-714 A.D.)
TO ILLUSTRATE THE
MUSLIM CONQUEST
ROUTE OF ARAB ARMY
MODERN COURSE OF RIVERS AND SEA COAST, WHERE CHANGED, SHOWN BY DOTTED LINES.
MODERN NAMES THUS:- (Rohri)
SCALE IN MILES
? KAIKANAN
TURAN
BUDHIYA
SAMMA
RAMAL
MULTAN
SIKAH
ASKANDAH
BATIAH
(Sutlej R.)
(Sibi)
(Kalat)
(Dera Bugti)
(Derawar)
(Mau)
(Sirohi)
(Vinjrot)
(Mathelo)
? KANDAIL
(Gandava)
? QUSDAR
ALOR
(Rohri)
(Jaisalmir)
SISAM
SIWISTAN
ARMAIL
(Bela)
(Kot Lalu)
BAHRORAR
BAHMANABAD
DALIYA ?
NERUN
(Umarkot)
(Karachi)
(Tatta)
? DEBAL
SAKRA
SEA OF AMMAN
(Cutch)
H.T.L. fecit

88. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 160.

89. ايضاً، ص 55، 157 "مهراڻ" ص 241، نوٽ 189. رملا (Rumlo) يا رومل (Rumal) کي ابن خردازبہ سنڌ جي هڪڙي ولايت ڪري ڄاڻائي ٿو (ايليئٽ، جلد پهريون ص 14)، ۽ الادريسي ان کي ملڪ اندر ريگستانن جي حدن تي (پروچ واري ڪپر کان ليڪيندي) ڄاڻائي ٿو. ايضاً، ص 86.

90. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 122، 157.

91. ايضاً، ص 1-160، "مهراڻ"، ص 242، نوٽ 189.

92. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 172، 180.

93. ايضاً، ص 185.

باب ڏهون

سنڌ مسلمانن جي زماني ۾

سنڌ جي برهمڻ راجائن جي وسيع سلطنت کي عباسي خليفن جي صاحبيءَ ۾ ٻن پرڳڻن ۾ ورهايو ويو. جن جون گاديون مُلتان ۽ منصورو هيون. هيءُ جوڙجڪ، جيئن سر مارٽيمر ويلر چوي ٿو، اهڙي ئي هئي، جهڙي تاريخ جي زماني کان اڳ جي 'سنڌو' رياست جي هئي، جنهن جا مرڪز هڙاپا ۽ موهن جي دڙي ۾ هئا (1).

اروڙ جي حيثيت هاڻ مرڪزي نہ رهي هئي، پر اهو ٻنهي پرڳڻن جي گڏيل سرحد کي ويجهو هو. ان جي اهميت جيئن پوءِ گهٽبي ويئي، پر ان جو نالو تيرهين صدي عيسويءَ تائين ٻڌڻ ۾ اچي ٿو (2).

البيروني، المسعوديءَ کان کي نوي ورهيہ پوءِ لکندي، اروڙ بابت چوي ٿو، تہ اهو ڀاٽيا (Bhatia) نالي هڪ هنڌ کان اٽڪل 15 فرسخ اولهہ ۾ سنڌ درياهہ جي ٻن شاخن جي وچ ۾ آهي (3). پر هو پنهنجي ڪتاب 'الهند' ۾ ٻئي هنڌ ماڳهين ٻي ڳالهہ ڪري ٿو. پنجاب جي گڏيل ندين جي زبردست وهڪري کي بيان ڪرڻ کان پوءِ هو چوي ٿو تہ جڏهن "اهو گڏيل وهڪرو اروڙ ٽپي ٿو"، تڏهن اهو مهراڻ جي نالي سان سڏجي ٿو. هو وڌيڪ چوي ٿو تہ اڳتي هلي اهو پنهنجي پيٽ اندر ٻيٽن جا ٻيٽ ڇڏيندو وهي ٿو. تان جو اهو منصوري پهچي ٿو، جيڪو شاخن جي وچ ۾ آهي ۽ پوءِ اهو ٻن شاخن رستي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. ننڍڙو ڇوڙ لوهاراڻي (Loharani) شهر لڳ ۽ ٻيو اڃا اوڀر ۾ ڪڇ اندر هڪڙي سِنڌو ساگره (4) يعني 'سنڌ جي سمنڊ' نالي هنڌ وٽ ٿئي ٿو.

المسعوديءَ ڄاڻايو هو تہ مهراڻ جون ٻيئي شاخون "شاڪره جي شهر وٽ" سمنڊ ۾ ڇڙنديون هيون (5) ۽ الاصطخري ۽ ابن حوقل، جن هن کان سنت پوءِ لکيو ۽ جن هن جيان سنڌ گهمي ڏٺي هئي، سي ٻيئي ڄاڻائين تا تہ مهراڻ جو هڪڙو ئي ڇوڙ هو، جو ديبل جي اوڀر ۾ هو. الادريسيءَ، پنهنجي جاگرافي اڳوڻين لکڻين جي آڌار تي سهڙيندي، البيرونيءَ کي نظرانداز ڪيو ۽ الاصطخريءَ ۽ ابن حوقل جو بيان اختيار ڪيو (6). شايد ان ڪري، جو هڪ پوءِ واري زماني جي لکندڙ جي پيٽ ۾، جو سنڌ ويوئي ڪونہ هو، اڳين ٻن

لکندڙن جي احوالن تي پاڙڻ وڏيڪ پروسي وارو هو، جي پاڻ سنڌ مان ٿي آيا هئا. انهيءَ بحث ۾ پوڻ کان اڳ تہ متين لکندڙن مان ڪهڙو وڏيڪ ويساهہ جوڳو آهي، آءُ اُن نالي ڏانهن ڌيان ڇڪائيندس، جيڪو البلاذريءَ سمنڊ جي ان ڪاريءَ کي ڏنو آهي، جنهن تي عرب گورنر جُنيد ۽ راءِ ڏاهر جي پٽ جئسين جي وچ ۾ سامونڊي لڙائي لڳي هئي ۽ جنهن جو ذڪر اڳئين باب ۾ اچي چڪو آهي (7). هو ان کي "بطعيتہ الشرقي" سڏي ٿو. جنرل هيگ ان جو ترجمو "اوير وارو اندر پرو سمنڊ" ۽ ريورٽي "الشرقيءَ (يا شاگره) جو دو آبو" ڪري ٿو (8). هيگ جو رايو آهي تہ انهيءَ اندر پري سمنڊ (Inland sea) يا اپسمنڊ جي والار هاٽوڪي ڪڇ واري رڻ جو الهندو پاڱو هئي. ريورٽيءَ جو انومان آهي تہ اهو اتر ۾ ڪافي پري سامارو ڊِنڊ تائين، ۽ بظاهر بدين تائين پڻ، ڦهليل هو (9). اسان جو هيءُ انومان شايد بيواجبي نہ ٿئي تہ جيڪڏهن اهو دوآبو يا ڪاري (Lagoon) اُها ساڳي نہ هئي، جنهن کي سنڌ ساگره، يا شاڪر (Shakar) سڏيو ويو آهي ۽ جنهن ۾ البيرونيءَ جي چوڻ موجب مهراڻ جي اوير واري شاخ ڇوڙ ڪندي هئي، تہ ان سان اها ڳنڍيل ضرور هئي. اهڙيءَ ريت اُها حقيقت ڪري اُهائي هجي ها، جنهن کي اڄ ڪوري ڪاري (Kori Creek) سڏيو وڃي ٿو. لڙائي ضرور، جيئن هيگ جو خيال آهي، ان ڪري لڳي هوندي، جو جئسين ڪڇ کان لشڪر آڻي مسلمانن کان قبضي ڇڏائڻ جي ڪوشش ڪئي هوندي(10).

هاڻ ان سوال کي ڪڄجي تہ اروڙ سنڌونديءَ جي ڪهڙي پاسي هو. الادريسي پنهنجي ڪتاب، "نزهت المشتاق، ۾ صاف ڄاڻائي ٿو تہ مهراڻ اروڙ جي اولهہ ۾ وهندو هو، يعني اهو شهر تڏهن درياهہ جي اڀرندي ڪپ تي هو ۽ اسان جي توقع پٽاندر هجڻ بہ اِن پاسي کپي. الادريسي اهو پڻ چوي ٿو تہ درياهہ ٻن شاخن ۾ اروڙ کان هيٺ هڪڙي ڪلري (Kalari) نالي هنڌ ورهائبو هو، جي منصوري کان ڪي ٻارهن ميل هيٺ وري ڳنڍجي ويندي هيون. ان لکندڙ کي بہ، البيرونيءَ جيان، سنڌ جي ڪا شخصي ڄاڻ ڪانہ هئي. سندس طريقو اسان کي ٽالميءَ جو طريقو ياد ڏياري ٿو. تلهي ليکي ائين چئجي تہ هو ڏهين صديءَ جي لکندڙن جا اهي بيان ڪٺي، جي سندن وقت ۾ تہ درست هئا پر اڳتي هلي ٿي سگهي ٿو تہ مدي خارج ٿي ويا هجن، پنهنجي زماني جي ڄاڻ جي اسمن سان ڳنڍيندو ويندو هو. ان جو نتيجو اڪثر مونجهاري ۾ ۽ بعضي

حماقت ۾ ظاهر ٿئي ٿو (11). البت جيستائين اروڙ جي بيهڪ جو سوال آهي تہ سچ پچ الادريسي درست ٿو لڳي (12). پر جڏهن هو ائين چوي ٿو تہ مهراڻ ڪلريءَ وٽ جن ٻن شاخن ۾ ورهائبو هو، تن مان هڪڙي اتر ڏي ويندي هئي، تڏهن هو پڌري پٽ طبعي طرح اڻ ٿيڻي ڳالهہ ڪري ٿو (13).

سو، اوائلي عرب جاگرافيدانن جي لکڻين ۾ اسان کي ڪو اهڙو اشارو نٿو ملي، جنهن مان سمجهجي تہ اروڙ درياءَ جي دڳ مٽ جي ڪري پاڻيءَ کان محروم ٿي ڦٽي ويو هو. جيترو مون کي پتو آهي تہ ان آپدا ڏانهن پهريون اشارو "تاريخ طاهريءَ" ۾ ملي ٿو، جا 1030 هجريءَ (1621 عيسوي) ۾ جڙي راس ٿي هئي(14). ان ڪتاب جي ليکڪ مان پڌرو ٿو ٿئي تہ اها دڳ مٽ سنڌ ۾ سومرن جي صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري ٿي هئي. پر"تحفتہ الڪرام" ۾، جو 150 ورهيہ پوءِ لکيو ويو، ڦيري جي تاريخ ٻي صدي هجريءَ جي منڍ ڌاري ڏسي ويئي آهي(15).

"تاريخ طاهريءَ" جو ڏسيل زمانو چوڏهين صدي عيسويءَ جو پهريون اڌ آهي. پر ان زماني جي ڪنهن بہ لکندڙ سنڌوءَ جي رخ ۾ ڪنهن وڏي ڦيري جي ڳالهہ ناهي ڪئي. ابن بطوطا جو 1333ع ۾ بکر مان لنگهڻ ٿيو هو. هو ان هنڌ جو جيڪو احوال ڏئي ٿو، تنهن ۾ اهڙو ڪو اشارو ڪونهي تہ ڪو تڏهوڪي صورتحال (جا لڳ ڀڳ اڄوڪي صورتحال جهڙي هئي) ويجهڙائيءَ ۾ واقع ٿيل هئي (16). جيڪو اروڙ ايترو گهڻو وقت پريو پاڳيو درياءَ جي آڌار تي رهيو هو، سو ڦٽو بہ درياهہ جي ڇڏي وڃڻ ڪري هو اهو خيال سنڌ ۾ ايترو تہ عام آهي، جو ان کي رڳو اِن ڳالهہ جي ڪري بي بنياد نهرائي، تڏي نٿو سگهجي تہ اهو ڦيرو هاڻ جنهن زماني ۾ آيل چيو وڃي ٿو، تنهن زماني ۾ ڪونہ آيو هو.

جنهن روهڙيءَ واريءَ وٽيءَ منجهان اڄڪلهہ سنڌوءَ جو سمورو وهڪرو لنگهي ٿو، اتان ڪي چار ميل ڏکڻ ۾ هڪڙي ڦاٽ جا چٽا نشان آهن. اهو ڦاٽ اروڙ جي ترت اتر ۾ روهڙيءَ وارين ٽڪرين کي ورهائي ٿو. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ ڪنهن زماني ۾ سنڌوءَ جي هڪڙي ڇاڙ ان ڦاٽ منجهان وهندي هئي (17). سنڌوءَ اروڙ وارو ڦاٽ آخر ڪيئن ڇڏيو، سو هڪ ڏند ڪٿا جو موضوع آهي. هيءَ ڏند ڪٿا متي ڇاٽايل ٻنهي ڪتابن ذري گهٽ هو بهو ڏني آهي. چيو وڃي ٿو تہ ان جو رخ هڪڙي سيف الملوڪ نالي امير سوداگر هترادو طرح

ڦيرايو هو. ڇو جو هن کي پنهنجي ملڪيت ۾ بديع الجمال نالي سهڻي زال بچائڻي هئي. اروڙ جي ظالم راجا، دلوراءِ، سوداگر جي وڪر تي بيواجبي محصول مڙهيو ۽ ان سان گڏ، جيئن سندس نيم هو، سوداگر کان سندس زال جي ٻانهن به طلبيائين. سوداگر تي ڏهاڙا مهلت ورتي. پوءِ هو وڏي تعداد ۾ ڪاريگر وٺي، ڳرا خرچ ڪري، درياءَ تي ڪجهه مٿيرو اهڙو بند ٻڌائڻ لڳو، جيئن اهو اروڙ کان منهن مٽي وڃي. ڪاريگرن بند ناهي ورتي ۽ درياءَ نئون دڳ وٺي، "سيوهڻ ۾ لڪي ٽڪرين ڏانهن" وهڻ لڳو. هڪڙي صبح جو اروڙ وارا جان ڪٺي ڏسن، ته مار، جتي اڳ تار وهندڙ درياءَ هو، اتي هاڻ گپ ۾ گپائين پاڻيءَ ري ٻيو ڪي ڪينهي (18).

ريورٽيءَ ڪئين صفحا ڪارا ڪندي، دليل ڏنا آهن ته اهڙي قسم جي رٿا کي عمل ۾ آڻڻ اڻ ٿيڻ نه آهي. ڪا ننڍڙي شاخ هجي ها ته اِئين ٿي به پئي سگهيو، ڇو اتفاق سان پر ۾ هيناهين لاهه واري ماٿري به هئي، جنهن ڏانهن ٽُڪو ڏيئي، پاڻي وهائڻ ممڪن هو. پر اسان لاءِ ائين وسهڻ وڏيڪ سياويڪ ٿيندو ته اروڙ پنهنجي پاڻيءَ کان ڪنهن ٻيءَ ڳالهه جي ڪري نه، پر درياءَ جي پورالي سياءَ جي ڪري محروم ٿيو هوندو.

ريورٽي هيءَ دليل پڻ وڏي شد مد سان ڏئي ٿو ته اهڙي دڳ مٽ درياءَ کي "ضرور انهن ڇن پٿرن وارين ٽڪرين جي وٿيءَ کان اولهه ۾ گهٽو پري ڪٽي ويئي هوندي، جتي پوءِ بکر ۽ ورهڙي جا شهر ٻڌا ويا هئا" (19). جيڪڏهن درياءَ پنهنجي هاٺوڪي پيٽ تائين ئي هٺي اچي ها، ته ان مان اروڙ ڏانهن ڪو چڱو موچارو واهه ڪٽڻ گهٽو ڏکيو نه ٿئي ها جهڙو واهه لاٺد بشراج واريءَ آبپاشيءَ جي چالو ٿيڻ کان اڳ موجود به هو (20).

پر جڏهن بين لاڳاپيل ڳالهين ڏي نظر ڪجي ٿي، تڏهن هيءَ ڳالهه تمام شڪ جوڳي ٿي لڳي ته ڪو اروڙ سڌيءَ طرح سنڌوءَ جي دڳ مٽ جي ڪري ڦٽو هو. مٿي ڏنل عرب جاگرافيدانن ته خير ان کي ڪنهن حيثيت وارو شهر ڪري ڄاڻايو ئي آهي، پر ٻارهين صديءَ دوران جيسلمير ۽ مارواڙ جي تاريخن به ان جو پنهنجيءَ پر ۾ ذڪر ڪيو آهي. پوئين تاريخن ۾ لکيل آهي ته اهو شهر 1201ع ۾ مارواڙ جي شاهي گهراڻي جي هڪ فرد کي ڪابل طرفان جاگير طور مليل هو (21) .وري اسان وٽ "چچنامي" جي مترجم، علي ڪوفيءَ جي ساک

ٻہ آهي، جيڪو پنهنجي ديباچي ۾ چوي ٿو تہ 1216ع ڌاري آءٌ بکر ۽ اروڙ ويو هئس، ۽ اروڙ جي هڪڙي قاضيءَ وٽان، جيڪو محمد بن قاسم طرفان اتي مقرر ڪيل پهريئن قاضيءَ جي پيڙهيءَ مان هو، عربيءَ جو اصل نسخو هٿ آيم (22). دهلي سلطنت جون تاريخون ان زماني ڌاري بکر جو ذڪر ڪرڻ شروع ڪن ٿيون ۽ تي سگهي ٿو تہ نئين شهر جي حيثيت وڌڻ سان پراڻي شهر جي حيثيت گهٽجڻ لڳي هجي (23). اهو پڻ ممڪن آهي تہ ان وقت سنڌوءَ ڪي بکر واريءَ وٽيءَ منجهان واٽ وٺندي ڪا گهٽي مدت نہ ٿي هجي.

هڪڙو معقول رايو هيءُ بہ آهي تہ دلوراءِ واري ڏند ڪٿا جيئن تہ سنڌ جي پنهي تاريخن ۾ سومرن حاڪمن جي ظلمن جي زوال سان ڳنڍيل آهي، سو اها حقيقت ۾ هينئين هاڪڙي جي سڪي وڃڻ ۽ اروڙ نہ پر سومرن جي گاديءَ 'محمد طور' جي ڦٽي وڃڻ جي ياد ڏياري ٿي (24). اهڙو انومان "تاريخ طاهريءَ" جي بيان مان ڪڍي سگهجي ٿو اهو فرض ڪندي تہ ان جي لکندڙ جيڪي تاريخون ڏنيون آهن، سي درست نہ آهن. اِنهيءَ ڪتاب ۾ چاڻايل آهي تہ سنڌ جو جيڪو پاڳو "هينئر سکيو ۽ وسندڙ" آهي يعني 1620ع ۾ سو سومرن جي صاحبيءَ وقت "سنڌ يا پنجاب جي درياءَ ۾، جو بکر کان هيٺ مٿئين نالي سان سڏجي ٿو، پاڻيءَ جي کوٽ جي ڪري نسوري سڃ" هو (25). هت سنڌ جي جنهن پاڳي ڏانهن اشارو آهي، سو شايد "الهندي ۽ ڏکڻ الهندي" سنڌ هئي. جيڪو درياهہ اروڙ کان هيٺ وهندڙ هو، سو "پنجاب جو درياءَ هو، جنهن کي ساڳئي وقت بنا ڪنهن ساڱاهہ جي هاڪڙو، واهندا ۽ واهڻ بہ سڏيو وڃي ٿو، ائين ڪٿي چئجي تہ جنهن جنهن ڳوٺ منجهان لنگهي ٿو، تنهن تنهن ڳوٺ ۾ نالو مٽجي وڃيس ٿو. درياهہ زمين آباد ڪرڻ کان پوءِ پنهنجو پاڻي وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙي ٿو" (26). اهڙيءَ ريت بہ بلڪل جدا ۽ پاڻ وهٽيون نديون هيون، جن کي سوڪائيءَ جي خيال کان سنڌو ۽ هاڪڙو سڏي سگهجي ٿو. سنڌوءَ جي هينئين وهڪري ۾ پاڻيءَ جي کوٽ مان مراد هيءُ بہ وٺي سگهجي ٿي تہ اها کوٽ مڪاني هئي ۽ نہ سموري درياهہ ۾ ٻين لفظن ۾، ان جو وڏو وهڪرو اُنهيءَ دڳ کان نہ پر ڪنهن ٻئي پاسي ويندڙ هو، جنهن دڳ کان ان تاريخ جو لکندڙ واقف هو (27). ٻئي طرف وري، ڏکڻ ايرنديءَ سنڌ ۾ پاڻي جام هو. آءٌ اُنهيءَ صورتحال جي هيءَ سمجهاڻي آڇيندس اورڙ کان مٿي سنڌوءَ جو مکيہ

وهڪرو سکر جي اتر اولهہ طرف ويندڙ هو. شايد پراڻي سنڌ ڊوري ۽ سنڌ واهہ جي پيٽ جي لڳ ڀڳ، پر ساڳئي وقت ان مان هڪڙي ڇاڙ ڪاہي هٽ تي ڦٽي، وچي اورڙ واريءَ وٽيءَ منجهان وهندي هئي.

انومان آهي تہ اِن هنڌ کان هيٺ درياءَ پنهنجي هاڪڙي پيٽ کان ٿورو اوپر طرف وهندڙ هو ۽ هينئنءَ سنڌ ۾ سندس وهڪرو اتان هو، جتي هاڻ پراڻ جو پيٽ آهي. جي ڪي شاخون ساڄي ڪپ کان ڦٽنديون بہ هونديون، تہ اهي بنهہ خسيس هونديون.

ٿي سگهي ٿو تہ هاڪڙي کي اُنهن سائو گهارن جي معرفت، جي ان کي ستلج سان ڳنڍين ٿا. ستلج جي پاڻيءَ جو ڪجهہ ڀاڱو. شايد رڳو آبڪلاڻيءَ جي مند ۾، ملندڙ هجي. ساڳيءَ مند ۾ شايد اروڙ کان مٿيرو سنڌوءَ جي ليٽ واري پاڻيءَ جو چوکو ڀاڱو پڻ نيم سان نارا ماتري پار ڪندو، وچي مٿئين هاڪڙي واري پاڻيءَ سان گڏبو هو. ڏکڻ ايرنديءَ سنڌ جي نسبتي سرچائيءَ جو سبب مٿان اِهو هجي.

منهنجي خيال ۾ چا ٿيو هوندو تہ ستلج جي ڪنهن ڦيري جي ڪري هاڪڙي کي هر مند تي رسندڙ پاڻي ملڻ بند ٿي ويو هوندو ۽ پجند جو پاڻي وڌي ويو هوندو. ان جي نتيجي ۾، يا شايد ان سان گڏو گڏ، خود سنڌوءَ ۾ ڦيرو آيو هوندو ۽ اُن سکر جي اُتر وارو دڳ ڇڏي وچي سڄو زور بکر ويجهو ٽڪرين ڏي رکيو هوندو. اتي، جا وٽي هئي. سا ڪرڙجي ڪرڙجي اونهي ٿي ويئي هوندي، تان جو سمورو وهڪرو ان منجهان لنگهڻ لڳو هوندو ۽ اروڙ ڏانهن ويندڙ شاخ وهڻ بند ٿي ويئي هوندي، سواءِ شايد آبڪلاڻيءَ واريءَ مُند جي.

درياءَ جو هينئنءَ سنڌ منجهان دڳ پڻ ڦريو هوندو پراڻ منجهان گهٽ پاڻي وهڻ لڳو هوندو ۽ هاڪڙي کي نيم سان منداٺو ملندڙ پاڻي بند ٿي ويو هوندو، جنهن جي ڪري پرڳڻي جي ڏکڻ ايرندي ڪند، جا هيلتائين ايتري سائي ستابي هئي، پوٽي پٽجي ويئي هوندي. ان سموري عمل راس ٿيڻ ۾ ڪئين مندون ورتيون هونديون. ساڳئي وقت هينئين هاڪڙي کي بہ ڪڏهن ڪڏهن ناري جي معرفت سنڌوءَ جو پاڻي ملندو رهند هو، جنهن درياءَ جي اڳوڻن دڳن جي حقيقي صورتحال کي سمجهڻ ۾ ڪافي دقت پيدا ڪري ٿي ڇڏي معلوم هجي تہ سنڌوءَ منجهان هينئين هاڪڙي ۾ ناري جي معرفت ڪڏهن ڪڏهن

ائين پاڻي وهي اچڻ هاڻوڪي زماني تائين بہ جاري رهندو ٿي آيو. جيتوڻيڪ هاڻي اِها صورتحال بنهہ ختم ٿي چڪي آهي.

اروڙ جي جيڪا بند ڏند ڪٿا ۾ ايڏي اهميت رکي ٿي. تنهن سان واسطو رکندڙ ڪي ثابت ٿيل حقيقتون ان ڳالهہ ڪي پاڻ ڪجهہ وڌيڪ منجهائڻ جون ذميدار آهن. 'تاريخ طاهريءَ' جي اصل عبارت هيءَ آهي تہ بند "اروڙ کان هيٺ" ٻڌي ويئي هئي (28). پر جيئن تہ ڏند ڪٿا جي تقاضا هئي تہ بند ڪجهہ پند اوپاري نهي ها، سو ايليئٽ ڪي پنهنجي ترجمي ۾ "تاريخ طاهريءَ" جي ان ٽڪري اندر درستي ڪرڻي پئي. ٻئي پاسي وري ڦاٽ جي آرپار اوپر کان اروڙ واريءَ وٽيءَ ڏانهن ويندڙ هڪڙو دڪو بہ موجود آهي، يا ويجهڙائيءَ تائين موجود هو. ان کي ڏسي، ڪن جو خيال ٿيو تہ اهوئي "اروڙ واري بند" هو، حالانڪ ان جو ڪم ڏند ڪٿا واريءَ بند جي ابتڙ هو ۽ مئڪمرڊو جي چوڻ موجب، اهو ارڙهين صدي عيسويءَ جي ٻئي اڌ ۾ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي ٻڌايو هو (29).

ملڪ تي انگريزن جي قبضي کان پوءِ، رچرڊ برٽن ۽ ٻيا انهن ڳالهين ۾ بيتن ۾ دلچسپي وٺڻ لڳا. جن ۾ اروڙ جي بند جو ذڪر هو 'اروڙ جي بند پچندي تہ هاڪڙو وري وهندو' (30). ان ڳالهہ ۾ اشارو آهي تہ خود هاڪڙي تي بہ ڪا بند هئي ۽ جڏهن ناري کي سنڌوءَ منجهان پاڻيءَ ڏيڻ واريءَ رٽ جي پڙتال ڪئي ٿي ويئي، تڏهن صلاح ڏني ويئي تہ پهرين بند پچي ڏسجي تہ ڇا ٿو ٿئي. سنڌوءَ جي هڪ سائو گهاري تي، جيڪو هيٺ ناري ماٿريءَ منجهان وهي ٿو، اروڙ کان پنج ميل ڪن اوپر ۾ ٻهرا (Bihra) وٽ هڪڙي بند هئي. پر ان جو مقصد بہ چٽيءَ طرح اهوئي هو، جو ان زماني ۾ انگريز عملدارن کي نظر آيل بندن مان گهٽين جو هو.

اُهو هو بوڏن جي پاڻيءَ کي پر پاسي وارين زمينن تي پٽارڻ، تہ جيئن اهي آباد ڪري سگهجن. انجنيرن ۽ سروئيرن ثابت ڪري ڏيکاريو تہ اها بند بوڏ جي پاڻيءَ کي ناري ماٿريءَ ۾ وهڻ کان روڪي نٿي سگهي. تنهن تي سنڌين دعويٰ ڪئي تہ وڏي بند، "بہ ڪوهہ ڊگهي ۽ سٺ وال ويڪري، " اوپر ۾ اجا پرتي آهي (31). پانئجي ٿو تہ اهو نسورو افسانو هو، پر ميجر ريورٽي ڳالهہ ائين ٿو ڪري، چڻ تہ اها سچ پچ موجود هئي. جي ڪا اهڙي بند هجي بہ ها تہ ريورٽي

ان کي جنهن بيهڪ ۾ رکي ٿو، تنهن ۾ رهندي، اها بئي ته ڪنهن ڪم نه اچي ها، رڳو ان سان هڪ بئي سائو گهاري ۾ پوک لاءِ پاڻي اماڻڻ ۾ آساني پيدا ٿئي ها (32).

هت اهو ڄاڻائڻ ضروري آهي ته ڪيترن ئي ڄاڻن جو خيال آهي ته تيرهين صديءَ عيسويءَ تائين نارو هاڪڙو دائمي درياءُ هو ۽ سمنڊ ۾ وڃي پوندو هو ۽ اهو ان ڪري هو، جو اهو ستلج جو پڇاڙيءَ وارو وهڪرو هو. ستلج ان تاريخ کان پوءِ ئي سنڌوءَ ۾ چوڙ ڪرڻ لڳي هئي. سنڌ ۾ جيڪي مختلف تبديليون آيل ڏسجن ٿيون، تن لاءِ پنجاب جي ندين ۾ ڪو اهڙو ڦيرو به ڪافي ڪان گهٽو سبب بنجي سگهيو ٿي.

هينئينءَ ستلج (گهارا) جي هاٺوڪي پيٽ ۽ هاڪڙي جي وچ ۾ بيڪانير ۽ بهاولپور اندر پراڻن پيٽن جا جيڪي نشان ملن ٿا، تن جو آءٌ اڳيئي ذڪر ڪري آيو آهيان ۽ طبعي جاگرافيءَ جي بنياد تي اهو ممڪن نظر ٿو اچي ته ستلج ڪنهن زماني ۾ هاڪڙي ۾ چوڙ ڪندي هئي. پر هيءُ سوال پنهنجيءَ جاءِ تي آهي ته جي اهي حالتون هيون ته ڪهڙي دور ۾ هيون (33) آءٌ پنهنجيءَ انهيءَ راءِ جا سبب اڳيئي ڄاڻائي چڪو آهيان ته سڪندر جي وقت ۾ ستلج ڪا پاڻ وهيڻي ندي نه هئي ۽ پنج سوَ ورهيه پوءِ تالمي ان کي بياس سان ساڳيءَ طرح ملندي ڏيکاري ٿو، جهڙيءَ طرح اها اڄڪلهه ملي ٿي. جيڪي هيءُ نظريو رکن ٿا ته اها پوءِ وڃي هاڪڙن سا ڳنڍبي هئي، تن جا دليل گهٽي ياگي بيءَ ڪنهن ڳالهه جي ثابت نه هجڻ تي ٻڌل آهن يعني هن حقيقت تي ته اوائلي مسلمان جاگرافيدان ۽ تاريخنويس ستلج جو ورلي ڪو ذڪر ڪن ٿا، جڏهن ته بادشاهه ۽ فاتح بين دريائن مٿان لنگهڻ جو احوال ته ضرور ڏين ٿا، پر انهن واٽن تي هلندي ستلج اڪرندا نٿا ڏسجن، جن واٽن تي هنن لاءِ ائين ڪرڻ اٽڻر ٿئي ها (34).

منهنجي خيال ۾ ان ڳالهه جي هڪ بي، يا بهتر، تاويل به ڪري سگهجي ٿي. اها هيءَ ته ستلج ڪنهن وائلي زماني ۾ ئي بياس سان ڳنڍجي ويئي هئي ۽ ائين ان سان ڳنڍيل رهي، البت ان ۾ ڪن ڦيرين گهيرين جي گنجائش رکي سگهجي ٿي ته انهن جي ميلاپ وارو هنڌ ضرور مٽبو رهيو هوندو پر ستلج جو اهو نالو تنهن هنڌ تائين ئي قائم رهيو، جنهن هنڌ ان جو بياس سان ميلاپ ٿيو

تي. ان هنڌ کان هيٺ گڏيل وهڪرو بياس جي نالي سان سڏجڻ ۾ ايندو رهيو، چاڪاڻ تہ ان جو دڳ لڳ ڀڳ اهوئي هو. جتان اڳ رڳو بياس وهندڙ هئي، جيئن وڏيڪ ڦيريون گهيريون آيون، تيئن بياس جي اڳوڻي پاڻ وهيٺائي شايد وساربي ويئي، تان جو سورهين صدي عيسويءَ جي اوائل ڌاري گڏيل وهڪري "گهارا" سڏجڻ لڳو. ان تي ستلج نالو وري تڏهن پيو، جڏهن انگريز عملدار، ارڙهين صدي عيسويءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري، ان جي وڏيڪ اهميت کا متاثر تي، ان جو اهو نالو ونڻ لڳا (35).

هن ستلج هاڪڙي نظريي تي ڪي بيا اعتراض بہ آهن. پر هتي آءُ پنهنجو هيءُ مفروضو ورجائيندس تہ اڳي هاڪڙي ڪي ستلج گهارا مان جيڪو اتل جو پاڻي نيم سان ملندو هو، سو شايد گڏيل وهڪري جي ڪجهہ نندي دڳ مٽ جي ڪري بند ٿيو هو ۽ ان دڳ مٽ سنڌوءَ جي رخ ۾ سکر کان مٿيرو آيل رواجي پر اهم ڦيري سان گڏجي سنڌ ۾ اهي تبديليون آنديون، جن تي اسين ويچار ڪري رهيا آهيون.

جنهن سان سنڌوءَ پهرين پهرين بکر واريءَ وٽيءَ منجهان لنگهہ ڪيو، سو سال، اي. بي. ايسٽوڪ جي خيال ۾، خواجہ خضر جي قبي اندر اُڪريل اکرن مان ظاهر ٿئي ٿو. خواجہ خضر کي زنده پير (Zindo Pir) بہ سڏيندا آهن. سنڌس قبو روهڙيءَ جي سامهون هڪ ٻيٽاريءَ تي آهي. اُبجد جي حساب موجب مذڪور ليکت مان هجري سن 341 نڪري ٿو، جو 952 عيسويءَ مطابق آهي. تي سگهي ٿو تہ جنهن پهڻ تي اهي اکر اڪريل آهن، سو ڪنهن اڳا بہ پراڻيءَ جڳاءِ جو هجي ۽ اتان ڪڏي هن قبي ۾ لڳايو ويو هجي. پر مسٽر يزداني ڏيکاري ٿو تہ اهي اکر ان تاريخ کان گهڻو پوءِ اڪريا ويا هوندا، جا منجهن ڄاڻايل آهي، ڇو تہ ابجد جي آڌار تي نستعليق خط ۾ فارسي شعر ۾ تاريخن ڄاڻائڻ جو طريقو تنهن زماني کان ڪئين صديون پوءِ رائج ٿيو هو. شعر جو مطلب پڻ مبهم آهي ۽ هيءُ خيال تہ اهو تنهن سال ڏانهن اشارو ڪري ٿو، جنهن سال سنڌوءَ اتان لنگهہ ڪيو هو ۽ ٻيٽاري ناهي هئي، سو آهي تہ دلڪش، پر خوشفهمي سمجهندي رينٽو پوندو(36).

ايسٽوڪ ائين پڻ چوي ٿو تہ مون درياءَ جي هڪ پراڻي پيٽ وٽ، جو اروڙ جي پرسان ٽڪرين اندر پيهي وڃي ٿو، ٻن وڏن پهڻن تي اڪريل اکر پڙهيا آهن. سندس پڙهڻيءَ موجب اهي پٿر يا نشان مير معصوم درياءَ جي پراڻي وهڪري

جي نشانيءَ طور هنيا هئا. بعد ۾ ڪافي ڳولا ڪئي ويئي، پر اهي يادگار هٿ نه آيا. جيڪو اڪريل پٿر ڪُزينس ۽ يزدانيءَ ڏنو هو، تنهن ۾ درياهه جو نه ڪو ذڪر ڪونهي، پر مير معصوم طرفان ديني هدايتون آهن ۽ ان جي اڪريل اکرن مان سن 1599 عيسوي نڪري ٿو (37). مير صاحب پنهنجي سنڌ جي تاريخ ۾ نه ته درياءُ جي ڪنهن دڳ مٽ جو ذڪر ٿو ڪري، نه ئي دلوراءِ جي هجڻ جو، حالانڪ هو بکر جو هو ۽ اتي گهڻي وقت کان رهندڙ هو ۽ قدرت جي ڪرشمن کي ليکت ۾ آڻڻ کان ڪيبائيندو به نه هو (38).

"تاريخ طاهري" ۽ "تحفة الڪرام" ۾ ڏنل ڏند ڪٿا موجب، دلو راءِ پنهنجي گادي اروڙ کان بهمنو يعني برهمڻ آباد ڪٺي ويو ۽ اتي به ظلم ڪان نه مڙيو، تان اهو شهر به ناس ٿي ويو. سندس ان سان ناتو هڪڙي هاٿوڪي ڳوٺ جي نالي، دلورا (Dalura)، سان اجا تائين قائم آهي. اهو ڳوٺ برهمڻ آباد وري پڌ جي پرسان آهي. هيءَ اڪاٽي دءُيترن بين اڪاٽين سان وڏي مشابهت رکي ٿي. سچ پچ ته اتر هندستان ۾ ذري گهٽ هر اڳاٽي ماڳ وٽ ظالم بادشاهه يا گناهگار قوم جي ڪانه ڪا ڳالهه مشهور آهي، جنهن تي خدا جو قهر نازل ٿيو. دلوراءِ جو نالو ديري غازي خان جي هڪ ماڳ سان به ساڳيءَ طرح منسوب آهي. برهمڻ آباد بابت چيو وڃي ٿو ته ان کي زلزلو ڳڙڪائي ويو هو رڳو هڪڙو نل سلامت ڇڏيو هئائين، سو به عبرت ڏيارڻ لاءِ (39).

ريورٽي هيءَ ڳالهه سچ ڪري ونئي ٿو ته برهمڻ آباد ڌرتي ڌڏڻ ڪري ناس ٿيو هو ۽ گمان اٿس ته اهو ڌوڏو سنه 1050ع ڌاري آيو هوندو (40). پر تن ڏينهين ۾ به سؤ ورهيه پوءِ تائين منصورو، جو برهمڻ آباد کان رڳو ڇهه ميل پري هو، سو خود، ريورٽيءَ جي چوڻ موجب، پريو پاڳيو ۽ وسندڙ شهر هو. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته الادريسيءَ ان هنڌ بابت پنهنجيءَ تاريخ لاءِ تازي ۾ تازي معلومات هٿ ڪئي هئي، جو هو چوي ٿو ته جايون پڪين ۽ ڪاشيءَ جي سرن ۽ پلستر جون نهيل اٿس (41). القزويني، هڪ صدي پوءِ لکندي، چاٺائي ٿو (جيئن ڪانئس اڳ جا ڪيترائي لکندڙ چاٺائي چڪا هئا) ته ان جي چوڌاري مهراڻ جي هڪڙي ڇاڙ هئي ۽ وڌيڪ چوي ٿو ته "اهو شهر تمام گرم آهي ۽ مکيون به ڏاڍيون اٿس، پر آهي چڱو وڏو ۽ پاڻي سنو ۽ منو اٿس." ڪٿي اسين سندس بيان کي انهيءَ بنياد تي رد ڪريون ته هن گهٽيون ڳالهيون هڪ اهڙي مصنف تان نقل ڪيون آهن،

جنهن ڪانئس ٽي صديون اڳ لکيو هو. تڏهن بہ اسان منهاج السراج ڪي سندس ”طبقات ناصريءَ“ ۾، جا ذري گهٽ ساڳئي ئي زماني جي تصنيف آهي جنهن زماني جي تصنيف القزوينيءَ جي آهي، سي واقعا درج ڪندي ڏسون ٿا، جي منصوري جي علائقي اندر، ”جيڪو سيوستان جو هڪ شهر آهي“، عيسوي سن 1226 ۾ ٿي گذريا هئا. ابن الوردي، ان تاريخ کان ڪي پنجاهہ ورهيہ پوءِ لکندي، منصوري جو ذڪر زمان ماضيءَ ۾ ڪري ٿو ۽ ان کي ساڳئي نالي وارن بين شهرن سان ملائي ٿو، جيڪي ناس ٿي چڪا هئا (42).

ريورٽي طبقات ناصريءَ ۾ ان جي ذڪر تان حيراني ظاهر ڪندي چوي ٿو تہ ”هيءَ ڳالهہ وسهڻ ۾ نٿي اچي تہ جنهن زلزلي چيو وڃي ٿو تہ برهمڻ آباد ۽ اتان جي رهواسين کي اوچتو ئي اوچتو تباهہ ڪري ڇڏيو هو، تنهن زلزلي کان منصورو، جو اتان رڳو ڇهہ ميل پري هو، بچي ويو هوندو ۽ ان کي ڪو ڇيهو نہ رسيو هوندو. خلجي ترڪن جي اچڻ وقت (1226ع)، جي اتي ڪو بني بشر رهندو بہ هوندو، تڏهن بہ ان جي حالت ضرور قتل هوندي ۽ رهاڪو تمام ٿورا هوندس“ (43). جيئن اڳيئي چيو اٿئون، البلاذريءَ جي جنهن بيان تي ريورٽي ياڙي ٿو تہ منصورو پراڻي برهمڻ آباد کان بہ فرسخ پري بڌو ويو هو، سو بيان تڏهن رينجي، وڃي ٿو، جڏهن ڪزينس طرفان پيش ڪيل آڳاٽن اهڃاڻن جي ان ساک کي آڏو رکجي ٿو تہ منصورو اڳوڻي برهمڻ آباد جي جاءِ تي ۽ ان جي سامان مان ناهيو ويو هو. ان ڳالهہ جي تائيد الادريسيءَ ۽ بين جي لکڻين مان بہ ٿئي ٿي (44).

يقين سان نٿو چئي سگهجي تہ اهو شهر ڪڏهن قتو ڪيئن هو. ڏند ڪٿائون ان جي تباهيءَ جو ڪارڻ زلزلي کي ڄاڻائن ٿيون، جيڪو دلوراءِ جي ڪلورن تان نازل ٿيو ٿو. هيگ سمجهي ٿو تہ ان جي قتڻ جو ڪارڻ شايد ”درياءَ جي رخ ۾ ڪو وڏو ڦيرو هو... جو تيرهين صديءَ جي وچ ۽ چوڏهين صديءَ جي اوائل جي وچ ۾ ڪنهن وقت آيو هوندو“ (45). ڪزينس جو چوڻ آهي تہ: ”ان هنڌ وٽ جتي ڪئي کوهہ آهن... جي ڏيکارين ٿا تہ درياءُ ضرور سڪي ويو هوندو. پر ان ڳالهہ جي ڪري اتان لڏي وڃڻ جي ضرورت ڪانہ پيئي هوندي، ڇو تہ زير زمين پاڻي جام هو، سو کوهہ کٽجي ويا... ان سبب جي ڪري لڏ پلاڻ آهستي آهستي ٿئي ها ۽ ان حالت ۾ اسان کي اتي نامي جا ايترا گهڻا سڪا نڙيل

پڪڙيل نہ ملن ها" (46) سندس ويچار وري هيءُ آهي تہ ان شهر تي ڪنهن دشمن قبضو ڪري، قرمار ڪئي هوندي. انهيءَ ڏس ۾ هو جيڪي آڳاٽن اهڃاڻن جون ثابتيون وڏي تعداد ۾ ماڻهن جا هڏا، قيمتي ڌاتن جو نہ هجڻ، ٽامي جي ننڍن سڪن جو هِت هت پکڙيل هجڻ پيش ڪري ٿو، سي سندس انومان سان نهڪي تہ اچن ٿيون، پر ان کي ثابت ڪونہ ٿيون ڪن. پر کوٽائي اجا ايتري ٿوري ٿي آهي، جو ڪنهن شيءِ جي في الحال نہ ليڻ مان ڪي نتيجا اخذ ڪرڻ واجبي نہ ٿيندو. سي ڳالهيون ڳٽي. ائين ٿو وسهڻ ۾ اچي تہ شهر جي سرچائيءَ جو انت درياهہ جي دڳ مٽ جي ڪري آيو هوندو، اتان جا گهٽا رهاڪو ٿورا ٿورا ٿي لڏي ويا هوندا ۽ پاڻ سان مُلهہ واري هر شيءِ کنيو ويا هوندا باقي بچيل ماڻهن کي هيٺو ڏسي، ڪي دشمن يا ٽر جا ڌاڙيل مال غنيمت جي آسري ۾ چڙهي آيا هوندا ۽ ڦري ماري ڇڏيو هوندائون (47).

ڪزينس کان تڏهن اصل ڳالهہ گسي ٿي وڃي، جڏهن هو ائين چوي ٿو تہ جيئن تہ ڪوهہ ڪڇي پئي سگهيا ۽ ڪاراٽتا بہ ٿيا هئا، ان ڪري اتان لڏڻ جي ضرورت ڪانہ هئي. جهڙي شهر جي اپٽار الادريسي ڪري ٿو، تهڙو وڏو شهر رڳو پيئڻ جي پاڻيءَ تي نٽو ٽڪي سگهي. واهن ۽ ڪڙين جي ريج کان سواءِ پر پاسي ۾ ايتري پوک ٿي ئي ڪانہ سگهندي، جا شهر جي آدم لاءِ ڪافي ٿئي ۽ درياهن تان سٺائي اچ وڃ نہ رهڻ جي ڪري وڻج واپار بہ پوٺو پئجي ويندو.

ائين بلڪل ٿي سگهي ٿو تہ سنڌوءَ جي رخ ۾ ٽن صدين يا ڪٿي ان کان، گهٽ مدي اندر ٽي ڦيرا پنهنجي پنهنجي منهن آيا هجن، جن مان هڪڙي جي ڪري اروڙ ڦٽي ويو هجي، ٻئي جي ڪري ڏکڻ اپرنديءَ سنڌ ۾ سومرن جون زمينون برباد ٿي ويون هجن ۽ ٽئين جي ڪري منصوره سجو ٿي ويو هجي. پر منهنجي خيال ۾ وڌيڪ امڪان اهو آهي تہ ٽيئي واقعا ٿورا ٿورا سال رکي، هڪٻئي پنيان، هڪ ئي ڦيري يا ڦيري جي سلسلي سبب، جنهن جي اپٽار اڳيئي ڪئي اٿم، رونما ٿيا هوندا (48).

هي جو اسين بکر ۽ روهڙيءَ بابت پهرين پهرين ان ئي زماني تيرهين صدي عيسويءَ جي پهرئين اڌ ڌاري ٻُڌون ٿا، سو ٿي سگهي ٿو تہ محض اتفاق نہ هجي. ممڪن آهي تہ اهي معمولي ڳوٺن جي حيثيت ۾ ان زماني کان اڳ بہ موجود هجن. پر جيڪڏهن سنڌو تڏهن بہ اتان لنگهندڙ هجي ها، جيئن پوءِ واري

زماني کان لنگهندڙ آهي، تہ پوءِ سلطان محمد سام غوريءَ جي مهمن ۾ انهن جو نالو ضرور اچي ها (49). سلطان، ملتان هٿ ڪرڻ کان پوءِ، 78-1177ع ۾ اچ رستي گجرات تي ڪاهي ويو ۽ پنجن ورهين پڇاڙيءَ ملتان کان ديبل تي چڙهي آيو ۽ سموري پرڳڻي کي پنهنجيءَ سلطنت سان ڳنڍي ڇڏيائين. انهن ڪاروائين جي احوالن ۾ نہ تہ بکر جو ذڪر اچي ٿو، نہ منصوري جو ۽ گمان آهي تہ اهي ان وقت جنگي اهميت وارا نہ هوندا. بکر جو پهريون حوالو (50)، گهٽ ۾ گهٽ مسلمانن جي دور ۾، ملڪ ناصرالدين قباچا جي نوابيءَ جي واسطي سان تيرهين صدي عيسويءَ جي پهرينءَ چوٿائيءَ ۾ ملي ٿو. تڏهن بکر هڪ مضبوط قلعو هو. ريورٽيءَ جو چوڻ آهي تہ متان اهو قلعو قباچا جي پيشرو نهرايو هجي، جو سلطان محمد غوريءَ پاران هن نئين ڪٽيل ملڪ تي پهريون عيوضي هو (51).

سو وسهڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ گهٽ ۾ گهٽ سنڌوءَ جي ڪائي ڇاڙ ٻارهين صديءَ عيسويءَ جي پوئين چوٿائيءَ کان اڳ نہ، تہ ان دوران بکر واريءَ وٿي منجهان وهڻ شروع ٿي ويئي هئي. ريورٽيءَ جو نظريو آهي تہ مڪيہ وهڪرو گهٽ ۾ گهٽ ڏيڍ صدي بي بہ اڳوڻي پيٽ سان وهندو رهيو، جو گهڻو ڪري اچوڪي سکر جي اتر ۾ هو. هوائين پڻ چوي ٿو تہ گهٽ ۾ گهٽ 1228ع تائين بکر کي پهرين ڇاڙايل ڇاڙ ڦري ڪانہ آئي هئي، درياهہ صرف ان جي ڏاکڻي پاسي کان ٿي وهيو ۽ اهو ساڄي پاسي کان اڀيٽ هو. هيءَ انومان تنهن سال بکر ۾ جيڪي ڪجهہ وهيو واپرايو هو، تنهن جي احوالن تي ٻڌل آهي. تنهن سال ملڪ ناصرالدين قباچا کي نظام الملڪ جي گهيري جي ڪري قلعبند ٿيڻو پيو هو (52). "جامع الحڪايات" ۾ ڇاڙايل آهي تہ ناصرالدين حصار مان قلعي اندر ڏڪجي ويو هو. ان مان اسان هيءُ نتيجو ڪڍي سگهون ٿا تہ حصار ۾ شايد هاڻوڪو سکر بہ اچي ٿي ويو (53). "تاج الماثر" ۾ ان لڙائيءَ جو جيڪو احوال ڏنل آهي، تنهن مان بہ ائين ٿو لڳي تہ ڪو بکر بيٽ هو، تونٽي جو ان ۾ بکر کي "ڪوٽن جي اک ۽ هند جي بادشاهت جو منهن" سڏيندي، چيو ويو آهي تہ "اُن کي ڪو خسرو بہ فتح نہ ڪري سگهيو هو" (54). ساڳيءَ طرح "طبقات ناصريءَ" جي بيان مان بہ ائين ٿو لڳي تہ ڪو بکر تنهن وقت بيٽ هو، تونٽي جو اهو ڪتاب مجمل هوندي بہ معتبر آهي (55).

ٻئي طرف جوائني پنهنجي تصنيف، "جهان ڪُشا"، ۾ لکي ٿو تہ قباچا "اڪر ۽ بڪر" پڄي ويو، جي "ٻيئي ڪوٽ هڪڙي ٻيٽ تي" هئا (56). رشيدالدين جي "جامع التواريخ" جي احوال مان ان جي تصديق ٿئي ٿي. ايليئٽ ان ٺُڪري بابت پنهنجي نوٽ ۾ لکي ٿو تہ "تاريخ الفي" ۾ صاف آيل آهي تہ "هو (قباچا) بکر جي ٻيٽ ڏانهن ويو" (57). "جهان ڪشا" 650 هجريءَ (1252ع) ڌاري لکيو ويو هو. سو ان جي اها پختي شاهدي تي بکر قباچا جي زوال وقت ٻيٽ هو. مجموعي طور اهڙين ٻين تاريخن کان وڌيڪ وزنائتي ڄاڻي سگهجي ٿي، جن ۾ ان واقعي جو ذڪر آيل نہ آهي.

گهٽ ۾ گهٽ 1333ع ڌاري، جڏهن مشهور سيلاني ابن بطوطو اتان لنگهيو هو، تڏهن بکر پاڻيءَ سان پوريءَ طرح وڪوڙجي چڪو هو. هو بکر بابت لکي ٿو تہ اهو هڪ سهڻو شهر آهي، منجهانئس سنڌ درياهہ جي هڪ ڇاڙ لنگهي ٿي، ان ڇاڙ جي وچ ۾ هڪڙو عاليشان مهمانخانو اڳئين واليءَ جو جوڙايل آهي، جتي مسافرن جي خدمت ڪئي وڃي ٿي(58).

ريورٽي ابن بطوطہ جي سفرنامي جو اهو ۽ ٻيا ٽڪرا پنهنجي انهيءَ نظريي جي تائيد ۾ پيش ڪري ٿو تہ تنهن وقت سنڌوءَ جو مکيہ وهڪرو بکر واريءَ وٽيءَ منجهان وهڻ شروع ڪونہ ٿيو هو. هو چوي ٿو تہ ابن بطوطہ، هندستان ۾ داخل ٿيو تہ درياهہ رستي هيٺ آيو ۽ پهرين محرم 734هہ (سيپٽيمبر 1333ع تي پنج آب ناهيندڙ سنگم وٽ پهتو. اتان جتوئي (Jatoi) (؟) ۽ اڳتي سيوستان ويو. هو انهيءَ ڳالهہ ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو تہ ان لهواريءَ مسافريءَ ۾ ڪٿي بہ بکر جو نالو نٿو اچي. "هو بکر وٽان لنگهڻ کان سواءِ سيوستان پهتو هو. پر ڪيئن؟ آءٌ سمجهان ٿو تہ هو اولهہ ۾ اچا پرتي وهندڙ ڦاٽ منجهان ويو هو"... وغيره (59). خود ابن بطوطہ جو سفرنامو پڙهي ڏسبو تہ هيءَ ڳالهہ ڪهڙي قدر پلائيندڙ ڏسڻ ۾ ايندي. پهرين تہ هو ڪچيءَ رستيءَ سنڌ آيو هو (60). پنج آب هو چوي ٿو، سنڌ درياءَ جو ٻيو نالو آهي(61) ۽ هو درياهہ رستي هيٺ ڪونہ ويو، بلڪ درياهہ اڪري ٻن ڏهاڙن جي پنڌ کان پوءِ جنانيءَ (Janani) (جنهن کي ريورٽي 'جتوئي' ٻڌائي ٿو) پهتو (62). اتان هو پيرين پنڌ سيوستان ويو. در اصل هو سيوهڻ کان درياهہ رستي هيٺ لاهريءَ (Lahari) تائين ويو، جو درياهہ جي ڇوڙ وٽ هو ۽ ٿي سگهي ٿو

۽ بيڙيءَ تي اوپارو بکر ۾ اُچ ويو هجي، پر ائين هو چوي ڪونہ ٿو. انومان آهي تہ هو بکر کان هيٺ لاڑڪاڻي جي پير پاسي ۾ ڪنهن هنڌان سنڌ ۾ گهڙيو ۽ سَنڌو اڪريو هوندو. بولان کان اولهہ واري واٽ وٺي، ڪڇيءَ منجهان لنگهي ايندڙ قافلن جي اها قدرتي منزل آهي.

ان وقت کان پوءِ بکر جو نالو سنڌ جي تاريخ ۾ نمايان رهي ٿو. 1520ع ۾ شاهہ بيگ ارغون اتان جو قلعو نئين سر نهرايو ۽ ان مقصد لاءِ اروڙ جي پراڻين جاين جون سرون ڪم آڻايائين ۽ اهو وجهہ وننديءَ سيدن کي، جي ڳچ وقت کان بکر ۾ رهندڙ هئا، روهڙين ۾ جاين نهرائڻ لاءِ زمينون ڏيئي، ڪڍي ڇڏيائين (63). ان ڳالهہ ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ تنهن وقت تائين سنڌوءَ جو سمورو وهڪرو بکر وٽان لنگهڻ لڳو هو، جيئن اڄڪلهہ لنگهي ٿو.

محمد بن قاسم جي فتح کان پوءِ هيٺينءَ سنڌ ۾ پنجن صدين تائين جيڪي ڪجهہ وهيون واپرايو هو، سو معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ۾ اسان کي جي وڏيڪ نہ تہ ايترائي ڏکيا مسئلا سامهون اچن ٿا.

اسان جو پهريون ڏيان پنيور جي پڊ ڏانهن وڃي ٿو، جو ٺٽي کان ٻارهن ميل اولهہ طرف گهارو ڪاريءَ جي ساڄي ڪپ تي آهي. "تحفة الڪرام" جو لکندڙ ٻڌائي ٿو تہ اهو شهر هڪڙي پنيوراءِ نالي راجا نهرايو هو ۽ انين صديءَ عيسويءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري ڌرتي ڌٻڻ ڪري ناس ٿي ويو هو. پر مير طاهر لکي ٿو تہ شهر درياهہ سڪڻ جي ڪري ڦٽو هو ۽ اتان جي رهواسين، بظاهر يارهين صدي عيسويءَ جي اوائل ۾، ساڪري جو پرڳڻو وڃي وسايو هو.

پنيور جي تباهيءَ جي اڳيرڙي تاريخ علي شير قانع جي انهيءَ بيان تي بڌل آهي تہ اهو شهر شيخ ابو تراب جي ڏينهن ۾ ڦٽو هو. چيو وڃي ٿو تہ عباسي خليفن سنڌ ۾ اسلام جو غلبو پيهر ڄمائڻ لاءِ جيڪي جنگيون جوٽيون هيون، تن ۾ هن شيخ "ساڪوره (Sakorah) جي علائقي ۾ ٺره (Tharrah) جو قلعو" ۽ ڪي ٻيا هنڌ فتح ڪيا هئا (64). اهو پڊ ننڍيرڙي ايراضيءَ تي آهي ۽ ان جي پرتال ڏيکاري ٿي تہ جي پاڻ عربن ان کي بڌايو نہ تہ والاريو ضرور هو. ڪزينس چوي ٿو تہ: "اهو يا تہ ڪاريءَ جي بچاءَ لاءِ ناهيل چونڪيءَ کان وڌيڪ ڪجهہ ڪونہ هو، يا وري ڪو ننڍڙو، بندر هو، جتان ديول (Dewal) ۾ مٿي ملڪ اندر ويندڙ ڪليل درياهي رستي ۾ جهازن ۽ بيڙن جي اچ وڃ تي ضابطو

رکيو ويندو هو." هن جو رايو آهي تہ اهو ڦٽو تڏهن هوندو، جڏهن ڪاريءَ جو سنڌوءَ سان ڳانڍاپو نہ رهيو هوندو (65). مئڪمرڊو پنيور جي اڳوڻي حالت معلوم ڪرڻ لاءِ سسئي پنهونءَ واريءَ آکاڻيءَ ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو. ان آکاڻيءَ ۾ آهي تہ معصوم سسئي هڪ ٽبڻيءَ ۾ ڀهمن کان پنيور لڙهي آئي هئي. جنهن ماڻهوءَ سسئيءَ کي پاڻيءَ مان ڪڍيو، سو ڌوٻي هو. اهو ڏيکاري ٿو تہ ڪاريءَ جو پاڻي تڏهن منو هو(66). آءٌ هتي هيءُ اضافو ڪندس تہ گجي ۾، جتي شيخ علي تراب پنهنجا ڪارناما ڪيا هئا، اجا تائين جيڪي ڳالهيون ٻڌجن ٿيون، تن ۾ هڪڙي اهڙي بہ آهي، جنهن مان لڳي ٿو تہ سندس وقت ۾ جهاز سمنڊ کان ٺري (Thorro) تائين هليا ايندا هئا (67).

مئڪمرڊو جو ويچار هو تہ جيسين "ڀهريون ديبل" ڦٽي نہ ويو، تيسين پنيور جو وجود ڪونہ هو (68). اسين هاڻ ديبل شهر يا شهرن جي ان سلسلي جي تاريخ ڦولڻ جي ڪوشش ڪنداسين، جي هڪٻئي پٺيان ان ناليءَ سان سڏبا هئا. عربن پنهنجي ڪاهہ جي منڍ ۾ ديبل کي ڦري ناس ڪري ڇڏيو هو. پر پوءِ اهو وري نرروار ٿئي ٿو ۽ ابن خردازبہ کان الادريسيءَ تائين جيڪي بہ جاگرافيدان سنڌ ملڪ جو احوال ڏين ٿا، سي ديبل کي سامونڊي ڪپر جو هڪ مکيہ شهر ڪري ڄاڻائين ٿا.

البيرونيءَ جو حوالو خاص دلچسپيءَ وارو آهي، ڇو جو هو گڏو گڏ هڪ ٻئي شهر لوهراڻي (Loharani) جو ذڪر سيني کان ڀهرين ڪري ٿو. اهو شهر در اصل مهراڻ جي هڪ الهنديءَ شاخ جي ڇوڙ وٽ هو ۽ اڳتي هلي ديبل جي جاءِ تي سنڌ جو بندر بڻجي ويو. هو ديبل ۽ لوهراڻيءَ جي وچ ۾ مفاصلو ٻارهن فرسخ ٻڌائي ٿو ۽ آءٌ ائين وسهڻ ۾ ڪو اهم نٿو ڏسان تہ هو پلجي ٻارهن ڏيئي ويو آهي، نہ تہ ڏيڍا بہ فرسخ هوندس، جو ابن خردازبہ ۽ الادريسي ديبل ۽ درياهہ جي ڇوڙ جي وچ ۾ مفاصلو اهوئي ڏين ٿا (69).

الادريسي ديبل کي جهڙيءَ ريت بيان ڪري ٿو، تنهن مان لڳي ٿو تہ هُتي هو پاڻ کان اڳ جي لکندڙن جي لکڻين تان اکيون ٻوري نقل ڪون پيو ڪري (جيئن پنهنجي ڪتاب "نزهت المشتاق" ۾ اڪثر ڪيو اٿس)، بلڪ تازي ۾ تازي معلومات حاصل ڪئي اٿس. "اهو هڪ وسيل شهر آهي، پر زمين پلي نہ اٿس ۽ کجيءَ ڏاران ٻيو ڪو وڻ ورلي ٿئيس ٿو. هتان جا متانهان پٽ خشڪ ۽

ميدان بڻ آهن ۽ جايون مٽيءَ ۽ ڪاٺ جون آهن. شهر وسيل ان ڪري آهي، جو اتي سنڌ ۽ بين ولايتن جا جهاز بيهن ٿا" (70) ديبل تيرهين صدي عيسويءَ جي ڪجهه ڀاڱي تائين مکيه شهر هو. سلطان جلال الدين خوارزم شاهه ديبل کي ڦري سجو ڪري ڇڏيو هو ۽ هڪ مندر کي ڊهرائي اتي مسجد نهرائي هئائين ۽ 1223ع ۾ ساڳيو بادشاهه چنگيز خان جي پوئ کان هٽ اچي لڪو هو.

هيڳ جو چوڻ آهي تہ متان اهو ديبل اصلوڪو ديبل نہ هجي، "پر بيو شهر هجي، جنهن تي اهو مشهور نالو رکيو ويو هجي." هن اهو رايو ان ڪري قائم ڪيو تو ڏسجي، جو سمجهي ٿو تہ البيرونيءَ ديبل جو نالو ناهي ورتو. پر اها چڪ آهي البيروني نہ رڳو لوهراڻيءَ جي حوالي سان ديبل جي شهر جو ذڪر ڪري ٿو، پر هو ڪپر کي بيان ڪندي "ديبل جي علائقي" جي ڳالهه پڻ ڪري ٿو (71).

وڏيڪ امڪان ان ڳالهه جو آهي تہ ديبل جلال الدين جي ڦرلٽ کان پوءِ وري ڪڏهن بہ سنئين لڳين نہ ٿي سگهيو هوندو، جڏهن تہ لوهراڻيءَ کي سنڌوءَ جي انهيءَ وڏيءَ ڏڳ مَٽ جو فائدو مليو هوندو، جنهن بابت منهنجو انومان آهي تہ 1250ع کان ٿورو وقت اڳ آئي هئي. ان جا سبب ستت ئي بيان ڪيا.

1333ع جي پڇاڙيءَ ڌاري جڏهن ابن بطوطه هينئين سنڌ ۾ آيو، تڏهن سنڌ جو بندر ۽ ترجي حاڪم جي گادي لاهري هو. هو لکي ٿو تہ: "اهو سمنڊ جي ڪپر تي هڪ سونهن ڀريو شهر آهي. سنڌ جو درياهہ ان جي پرسان اچي سمنڊ ۾ پوي ٿو. اهڙيءَ ريت، ان جي ويجهو بہ سمنڊ گڏجن ٿا. اتي هڪ وڏو بندر آهي، جتي يمن، فارس وغيره کان ماڻهو اچي لنگر ڪندا آهن" (72). ان ڳالهه ۾ ڪو شڪ نٿو ٿي سگهي تہ هيءُ ساڳيو البيرونيءَ وارو لوهراڻي آهي. سيلاني هڪڙي ڏينهن پنهنجي ميزبان سان گڏجي، هڪڙو ترنا (Tarna) نالي پڊ ڏسڻ ويو، جيڪو لاهريءَ کان ستن ميلن تي هڪڙي ميدان ۾ هو. اتي گهڻي تعداد ۾ پهڻ هئا، جن مان ڪي ماڻهن ۽ جانورن جا عضوا تہ ڪي اَن جا داڻا ٿي لڳا. اتي جاين جي پتين جا نشان بہ هئا ۽ هڪڙي گهڙيل پهڻ جي ڊنل جاءِ هئي، جنهن اندر تلهي متان هڪ مورتي رکيل هئي. هڪڙيءَ پٽ تي هندي اکر اڪريل هئا. گورنر پنهنجي مهمان کي ٻڌايو تہ تاريخون لکن ٿيون تہ هتي هڪ وڏو شهر هو، اتان جا ماڻهو ڪڏا ڪم ڪندا هئا، ان ڪري پنڊ پهڻ ٿي ويا. ڪيس خاطري ڪرائي ويئي تہ اڪريل اکرن ۾ ان واقعي جي تاريخ ڏنل آهي، جا هڪ هزار ورهيہ اڳ جي آهي (73).

مسٽر جي. اي. ايل. ڪارٽر (G.E.L Carter) هڪ ڊنل مسجد جو احوال ڏنو آهي، جا ٽنپ واري مسجد جي نالي سان سڏبي هئي ۽ لاهري بندر جي پڊ کان ڪي ٿورڙا ميل اتر ۾ هئي. اها مسجد هندڪي مندر جي سامان منجهان جڙيل ٿي لڳي. جو ڪزينس جي ويچار موجب شايد ٻارهين صديءَ عيسويءَ جو هو (74). هيڪر دل ٿي چوي ته هيءَ اها جامع مسجد هوندي، جا خوارزم شاهه مندر ڊاهي نهرائي هئي، ۽ ابن بطوطه وارو ترنا به اتي ئي هوندو. اها سڃاڻپ جنرل ڪننگهام ديبل جي جيڪا ٻيهڪ ڄاڻائي آهي، تنهن سان به نهڪي ايندي (75). پر ان سان گڏ جنهن لاهري بندر جو حوالو ڏنو ويو آهي، سو اهوئي هنڌ آهي، جنهن جي ٻيهڪ نڪولاس ونگٽن (Nicholas Winingtion)، والٽر پينٽن (Walter Paynton) ۽ ٻين، سترهين صدي عيسويءَ ۾ 24 ڊگريون 38 منٽ ويڪرائي ڦاڪ ۽ 76 ڊگريون 12 منٽ ڊگهائي ڦاڪ اندر ڏيکاري آهي ۽ مان نٿو سمجهان ته ڪو سنڌوءَ جو ڊيلٽا، محمد بن قاسم جو زمانو ته رهيو پري، ابن بطوطه جي وقت ۾ ئي اولهه ۾ ايترو پري تائين پکڙيل هو.

"تحفة الڪرام" جو لکندڙ ٻڌائي ٿو ته پنيور ۽ "ڪي ٻيا شهر" هارون الرشيد جي خلافت وقت شيخ علي تراب جي ڏينهن ۾ ۾ ڌرتي ڏبڻ ڪري تباهه ٿي ويا هئا (76). اهو پڙهي ائين ٿو لڳي ته سنڌ ۾ مسلمانن جي صاحبيءَ جي شروعاتي زماني ۾ ڪو وڏو زلزلو سچ پچ آيو هو، جنهن زبردست تباهي مچائي هئي ۽ پنيور ۽ برهمڻ آباد جي انت بابت جيڪي ڏند ڪٿائون ٻڌڻ ۾ اچن ٿيون ۽ ڪيئي صديون پوءِ ليکت ۾ آنديون ويون، سي اصل ۾ ان واقعي جي منجهيل کهاڻي آهن.

البيرونيءَ ۽ ابن بطوطه جي وچ ۾ ٽن صدين جي وٿوٽي آهي. هينئنءَ سنڌ ۾ سومرن حاڪمن جي اوج جو زمانو به لڳ ڀڳ اهوئي آهي. جيئن ته مڪاني تاريخ نويس سندس زوال کي سنڌوءَ جي وڏيءَ جي وڏيءَ ڊگ مٽ جو نتيجو لکن ٿا، ان ڪري اسان کي اول اهو ڏسڻ گهرجي ته پهريون لکندڙ درياءَ بابت ڇا ٿو چوي.

اهو صحيح آهي ته البيرونيءَ پاڻ سنڌ ڪانه ڏني هئي، پر ساڳئي وقت هيءَ به مڃڻو پوندو ته هو تنقيدي ۽ سائنسي سوچ رکندڙ، نهايت ئي اوڄ ۽

سچيت انسان هو. سو اهو ٿي نٿو سگهي ته پنهنجن پيشروئن جي تصنيفن ۾ جيڪي پڙهيو هوندائين، سو ائين جو ائين ڪنيو هوندائين ۽ ملتان ۾ رهندي، پڙهيل ڳالهين جي وس آهر ڇنڊ ڇاڻ نه ڪئي هوندائين.

هن جو چوڻ آهي ته هند جو ساموندي ڪپر مڪران جي گاديءَ تيز (Tiz) کان شروع ٿيو ٿي، تيز ۽ ديبل جي ايراضيءَ جي وچ ۾ توران جي نار (سونمياڻيءَ جو اپسمنڊ) هئي. هو نار ۽ دوآبي جي فرق کي چٽيءَ طرح واضح ڪري ٿو (77). وڌيڪ چوي ٿو ته: ”متي ڇاڻايل نار کان پوءِ ٻهرين ننڍو ڇوڙ اچي ٿو (78)، پوءِ وڏو ڇوڙ ۽ تنهن کان پوءِ ڪچ (ڪڇ) ۽ سومنات جا ڌاڙيل بواريج (Bawarg) آهن.“ اِن مان ظاهر آهي ته سنڌوءَ جي الهندي يعني ساڄي شاخ نندي ۽ ايرندي شاخ وڏي هئي. جڏهن هو درياءَ جي دڳ کي بيان ڪري ٿو، تڏهن هو اسان کي ٻڌائي ٿو ته منصوري وٽ اهو ٻن شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو، ”انهن مان هڪڙي وڃي لوهاراڻي شهر ويجهو سمنڊ ۾ ڇڙي ٿي ۽ ٻي اجا وڌيڪ اوڀر ۾ سنڌو ساگره يعني 'سنڌ جي سمنڊ' نالي هڪ هنڌ وٽ ڇڙي ٿي، جو ڪڇ جي پرڳڻيءَ ۾ آهي“ (79). اِن بيان مان ائين ٿو وسهڻ ۾ اچي ته يارهين صدي عيسويءَ جي اوائل ۾ سنڌوءَ جي ڊيلٽا جي مکيه شاخ پراڻ نالي پراڻي پيٽ ۾ انهيءَ علائقي منجهان لنگهندي هئي، جيڪو خاص ڪري سومرن سان لاڳاپيو وڃي ٿو.

ابن بطوطه 4-1333ع ۾ سيوهڻ کان ٻيڙيءَ تي لاهريءَ ويو، جيڪو سنڌوءَ جي ڇوڙ وٽ هو. ڪيس اِن مسافريءَ ۾ پنج ڏينهن لڳا. هو جنهن قاٽ کان ويو هو، تنهن مان ڪا ڇاڙ ڦٽندي نٿو ڏيکاري. پر اِن جو مطلب هرو ڀرو اهو نه آهي ته ڪو اهڙي ڇاڙ سچ پچ ڪانه هئي. ها، البت ايترو سو ٿي سگهي ٿو ته تن ڏينهين سنڌوءَ جو گهڻو پاڻي لاهريءَ وٽ ڇڙندو هو، ڇو ته سيلاني اِن بابت چوي ٿو ته ”اهڙيءَ ريت اِن جي ويجهو ٻه سمنڊ گڏجن ٿا“ (80). البيرونيءَ جي وقت ۾ ”سنڌ جو سمنڊ“ ايرندي شاخ وارو ڇوڙ هو، جا تڏهن ٻنهي ۾ وڏي هئي. هي جو وڏو ڇوڙ وڃي ٻيءَ شاخ منجهان ٿيو هو، سو منهنجي خيال ۾ اِن ڪري جو ٽيرهين صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري درياءَ جي رخ ۾ مٽي وڏو ڦيرو اچي ويو هو، ۽ هيٺينءَ سنڌ جي ڏکڻ اوڀر واري اڌ ۾ سومرن جي ساٿيهه واري تر جي ارڃائي يا غيرآبادي ٻه اِن دڳ مٽ جي سببان ليکي سگهجي ٿي. اها

ارڃائي اڳتي هلي سنڌن زوال جو ڪارڻ بڻي. ان سان هيءَ ڳالهہ بہ سمجهہ ۾ اچي وڃي ٿي تہ انهن حاڪمن پنهنجي گادي ڇو ڦيرائي هئي. سنڌس پهرين گادي نَريءَ لڳ هئي، جو ديري محبت (ماتلي) تعلقي ۾ ان ڦاٽ جي ڪپ تي آهي، جنهن کي هيگ الهندو پراڻ سڏي ٿو ۽ جيڪو ڪڇ جي رڻ ۾ ڇڙڻ کان اڳ وڏيڪ مشهور ايرندي پراڻ ۾ هاڪڙي سان ملندو هو. گاديءَ وارو هنڌ پراڻي پيٽ جي ساڄيءَ ڪنڌيءَ تي آهي ۽ پڪيڙ ۾ ڏهاڪو ايڪڙ ٿيندو. يا تہ اهو ڦاٽ يا گهڻو ڪري پراڻ خاص، پڪ ئي پڪ، سنڌوءَ جي اُهاايرندي شاخ هو، جنهن جو حوالو البيرونيءَ ڏنو آهي.

سومرا پوءِ پنهنجي گاديءَ محمد طور کڻي ويا، جو سنڌوءَ جي هڪڙي گنگرو (Gungro) نالي شاخ جي ڪابي ڪپ تي هو. هيءَ شاخ سير ڪاري (Sir Creek) سان وڃي ملي ٿي. اِن گاديءَ مٽ جي تاريخ ۽ سبب جو پتو نہ آهي، پر گمان آهيَ تہ ائين الهندي پراڻ جي سڪي وڃڻ ڪري ٿيو هوندو. الهندي پراڻ جي سڪڻ جو ڪارڻ شايد مٽينءَ يا وچوليءَ سنڌ ۾ درياهہ جي اها ڏڳ مٽ هئي، جنهن منهنجي انومان موجب ٽيرهين صدي جي پهرئين اڌ ۾ منصوري کي اجاڙيو هو. ساڳي صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن سلطان علاءُ الدين خلجيءَ جي سپهہ سالار، نصرت خان، محمد طور کي اچي تاراج ڪيو، تڏهن اهو هڪ وڏيءَ وسنئن وارو پريو پاڳيو شهر هو. پگريئي ۽ نئين ڪوٽ جي وچ ۾ (ايرندي) پراڻ جي ڪپ تي ٿل بنگر (Thal Banger) يا پونگر جو بڊ آهي. چيو وڃي ٿو تہ اتي پڻ سومرن جي ڏينهن جو هڪڙو مکيہ شهر هو (81).

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ سومرن جي صاحبي ايرندي ڊيلٽا واري ڏيهہ کان پرتي ڪانہ هئي (82). سنڌن جاءِ نشين سما ٿيا، جي تعداد ۾ بہ تمام گهڻا هئا تہ ٽاڪن ۾ بہ. سمن پنهنجي گادي الهندي ڊيلٽا ۾ اهڙي هنڌ ناهي، جو شايد هنن بچاءَ جي لحاظ کان سٺائو ڏسي چونڊيو هو. لڳي ٿو تہ تنهن وقت – 1340ع ڌاري سنڌوءَ جي الهندي شاخ ٻن ڦاٽن منجهان وهندي هئي، جي هڪٻئي کان ڪافي پري هئا. ساڄي هٽ وارو ڦاٽ مڪلي ٽڪرين جي اتر کان لنگهندو هو، جيئن هاڻوڪو ڪلري واهہ ۽ ڪابي هٽ وارو ڦاٽ لڳ ڀڳ اتان وهندو هو، جتان بگهاڙ وهي ٿو. ٻنهي ڦاٽ لاهريءَ کان مٿيرو وري اچي گڏبا هئا. اهڙيءَ ريت جيڪو 'ٻيٽ' نهيو ٿي، سو پکيڙ ۾ سوءَ کن چورس ميل ٿيو ٿي ۽ ٽڪرين جي

سموري قطار بہ ان ۾ اچيو تي ويئي (83). هتي هڪبئي پنيان تغلق آباد وارو قلعو، ٺورو وقت آباد رهندڙ ساموئي ۽ ٺٽو ناهيا ويا (84).

ڪلري ڦاٽ اٺڪل ٻن صدين تائين سنڌو سرشتي جو هڪ مکيہ جزو هو. 1519ع ۾ لڳي ٿو تہ درياءَ جو مکيہ وهڪرو ان منجهان لنگهندو هو (85). پوءِ بگهاڙ وارو ڦاٽ وڏيڪ مکيہ ٿي ويو ۽ ان جي اها حيثيت ٻن صدين کان بہ وڌيڪ مُدي تائين قائم رهي.

سنڌ جي تاريخ ۾ سيوهڻ، جو سيوستان بہ سڏبو هو. سو محمد بن قاسم جي وقت کان وٺي لاڳيتو ذڪر هيٺ ايندو رهيو آهي. اهو هڪ مضبوط قلعو هو. مٿينءَ سنڌ کان هيٺينءَ سنڌ ڏي وڃڻ لاءِ رستو بہ اتان هو. اتر وارن ملڪن کان ڪاهي ايندڙ حاڪم اهوئي رستو وٺي ايندا هئا. تنهن وقت بہ ان تي قبضو ڪاميابيءَ لاءِ ضروري سمجهيو ويندو هو، جنهن وقت سنڌو سيوهڻ جي اوپر ۾ ڪافي پري وهندي هئي. جڏهن شهنشاهہ اڪبر خان خانان کي هيٺين سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ اماڻيو هو، تڏهن درياهہ پاڻيجي ٿو تہ سيوهڻ کان مٿي پنهنجي هاٿوڪي دڳ جي اولهہ ۾ وهندڙ هو ۽ پاٽ ۽ ٽلٽي (Pat, Talti) ان جي ڪنڌيءَ تي هوندا هئا. درياءَ سيوهڻ جي پر مان لنگهندو هو، ۽ لڪيءَ کان اوپر طرف اوترو ئي وڪڙ ڪري نصرپور ويندو هو (86). انهيءَ وڪڙ اندر شاهي فوجن ۽ مرزا جاني بيگ جي وچ ۾ ٻيڙي تي ڪيتريون ئي لڙايون لڳيون هيون.

ريورٽي ان ڳالهہ تي بحث ڪندي تہ اڪبر بادشاهہ جي ڏينهن ۾ سنڌوءَ جي ڊيلٽا جي پکيڙ ڪيستائين هئي (جا هن جي خيال پٽاندر، ڪراچيءَ جي پر پاسي کان لکپت وٽان ويهارو ميل مٿي تائين ڪديل ليک جي ڏکڻ ۾ کانہ هئي)، هڪ نقل جو حوالو ڏئي ٿو تہ خانخانان کي اچي سمنڊ جي ديدار جو شوق ٿيو، جو هن مغلبينءَ کان ڏسي پورو ڪيو. مغلبين هاڻ ڪپر کان پنجاهي ميل پري ٿيندو. ريورٽيءَ جو چوڻ آهي تہ "بين" لفظ اصل ۾ فارسيءَ جي فعل "ديدن"، معنيٰ ڏسڻ، جو زمان مضارع "بين" هوندو، سو مغلبينءَ تي اهو نالو ضرور ان واقعي تان پيو هوندو. مڪاني طرح، مغل ۽ بينءَ نالا ٻن درگاهن سان منسوب ڪيا وڃن ٿا. ريورٽي اهو نٽو ٻڌائي تہ هن اهو نقل ڪٿان ٻڌو يا ڪنيو آهي. تاريخ معصومي سڌيءَ طرح ورتل معلومات تي ٻڌل آهي. ان ۾ مذڪور آهي تہ خانخانان ان موقعي تي لاهري بندر (Lahri) ڏسڻ ويو هو (87).

سترهين صديءَ عيسويءَ ۾ مکيہ ديلتا جو منڍ گهڻو ڪري هاٽوڪي حيدرآباد کان ويهارو ميل ڏکڻ اوير ۾ هو. حيدرآباد تڏهن اجا نيرون ڪوٽ سڏبو هو ۽ چڱيءَ اهميت وارو قلعو هو. ڪاهي هٽ واري ريڻ (Ren) نالي شاخ اڃوڪي گوني واهہ وارو دڳ وٺي، بدين ۽ ڪڇ رڻ جي الهندي ڇيڙي تائين ويندي هئي. هيءَ ڳالهہ، جيئن هيگ ڄاڻائي ٿو، شڪ جوڳي آهي تہ ريڻ شاخ دائمي طرح وهندڙ هئي يا نہ. سنڌوءَ جو مکيہ ڇوڙ ساڄي هٽ واريءَ شاخ رستي ٿيندو هو، جا جيئن اڳيئي ڄاڻايو اٿئون، قدري اولهہ جي ڏکڻ ۾ نئي کي وڪڙ ڏيئي وهندي هئي(88).

ظاهر آهي تہ ستلج، سورهين صديءَ جي اوائل ۾، هاڪڙي کي پاڻي ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو هو، البت ڪڏهن ڪڏهن اتل جو پاڻي ڏيندي هجيس تہ ڏيندي هجيس. ستلج ۽ بياس جوڳڏيل وهڪرو، جو اڳيئي 'گهارا' سڏجڻ لڳو هو، 5-1524ع ۾ سنڌ جي حاڪم مرزا شاهہ حسين ارغون ۽ ملتان جي سلطان حسين لانگاهہ جي وچ ۾ سرحد مقرر ٿي. ساڳئي سال شاهہ حسين ديراوڙ (Dirawar) جي ڪوٽ تي ڪاهي ويو. اهو بهاولپور کان ڪي 45 ميل ڏکڻ ڏکڻ اولهہ طرف هاڪڙي واريءَ واديءَ جي انهيءَ ڀاڱي ۾ آهي، جنهن بابت اسان تائين جو انومان آهي تہ تاريخ جي زماني کان اڳ ستلج اتان وهندي هئي. عيسوي سن 1525ع ۾ اتي نسوري نپٽ سڃ هئي، "ايتريقدر جو هوا جا ڀڪي بہ ان ڏانهن نهارڻ کان ڪيٻائيندا هئا." مرزا ڀاڻ سان مهيني جو سيڌو ڀاڙو ڪنيو ويو ۽ گهيري شروع ڪرڻ کان اڳ سو کن کوهہ کٽايائين (89). متين هاڪڙو شايد ڄاڻايل تاريخ کان بہ گهڻو اڳ سورتڳڙهہ کان وٺي ديراوڙ کان هڪڙي هينيري هنڌ تائين سڪل رهيو آهي ۽ ان جي سنڌ منجهان لنگهندڙ ڦاٽن واهندا ريٺي ۽ ناري کي بعضي بعضي سنڌوءَ ۽ پنجند جي اتل جو پاڻي غوثپور ڊوري ۽ ان کان هيٺ وارن ڊورن رستي ملندو هو.

1621ع ڌاري لکيل "تاريخ طاهريءَ" ۾ هيءَ ڏيان جوڳي ڳالهہ ڪيل آهي تہ "سنڌ جو جيڪو ڀاڱو هينئر پريو پاڳيو آهي، سو سومرن جي صاحبيءَ وقت آب سنڌ جي گهٽتائيءَ ڪري نسوري سڃ هو...تڏهن انهيءَ سڄي تر ڏي ڪو پاڻي ڪونہ وهندو هو." هت سنڌ جي کهڙي ڀاڱي ڏانهن اشارو آهي سو ڄاڻايل نہ آهي. پر ممڪن آهي تہ اهو اتر اولهہ، بکر جي سرڪار، هجي. ان جي ابتڙ ڳالهہ بہ تيتري

ئي درست ٿي سگهي ٿي. يعني سنڌ جو جيڪو ڏکڻ اوڀر وارو ڀاڱو سومرن جي ڏينهن ۾ سنڌوءَ جي ٽڏهوڪي ايرندي شاخ پراڻ ۽ هاڪڙي منجهه پاڻي جام هجڻ ڪري ايترو سرسبز ۽ وسيل هو. سو 1621ع ۾ "نسوري سڃ" بڻجي ويو هجي، ڇو ته اهي واهڙ گهڻو وقت اڳي وهڻ بند ٿي ويا هوندا (90).

مغل شهنشاهه محمد شاهه 1739ع ۾ جيڪو علائقو نادرشاهه جي حوالي ڪيو هو، تنهن جي ڏاکڻي ڀاڱي جي حد نادرشاهه هينيون هاڪڙو مقرر ڪئي هئي، يعني ونجهڙ وٽ ڪان ونئي ڪڇ جي رڻ تائين. عهد نامي ۾ ان ڪي نالا شنڪر، ڪونيو ويو آهي ۽ ظاهر آهي ته اهو ان ڪري ڇاڻايو ويو هو ته جيئن ٽڏهوڪي سنڌ سڄي ايران سان ڳنڍجي وڃي جيڪڏهن سنڌوءَ جي سموري وهڪري کي حد مقرر ڪيو وڃي ها ته سنڌ ٻن ڀاڱن ۾ ورهائجي وڃي ها ۽ ان جو حاڪم يا والي، ميان نورمحمد ڪلهوڙو، ٻن بادشاهن جي ماتحت ٿي وڃي ها. ائين نٿي ٿي سگهيو ته نادر شاهه ڪنهن اهڙي سنڌ سان اتفاق ڪري ها، جنهن سان سنڌ جي وفاداري ٻن اڌن ۾ ورهائجي وڃي ها. هن سلسلي ۾ جنرل هيگ نالا شنڪر، جي سنگرواهه يا ريڻ شاخ سان جا هڪجهڙائي ڏيکاري آهي، سا قبول نٿي ڪري سگهجي. شايد نادر شاهه جي نيت هئي ته جيڪو علائقو اڳاٽن ڏينهن ۾ ايراني سلطنت جو ويهون پرڳڻو هوندو هو، سو وري هٿ ڪريان. سنڌ به ان پرڳڻي جو ڀاڱو هئي ۽ ان قديم زماني ۾ ان جو وڏو ڀاڱو سنڌوءَ جي ٽڏهوڪي ڏکڻ جي اولهه ۾ هو (91).

ريورٽي ڏيکاري ٿو ته ائين وسهڻ لاءِ سبب آهي ته ارڙهين صديءَ عيسويءَ ۾ هاڪڙو سنڌ منجهان ٻيو نه ته ڪڏهن ڪڏهن ضرور وهندو هو. ان ڳالهه جي ڇتي ثابتي آهي ته 1742ع تائين اُن منجهان شايد سٺائيءَ منڊ ۾ روهڙي تڪرين جو پهڻ عمرڪوٽ جي ڏکڻ ۾ هڪڙي هنڌ تائين نيو ويندو هو(92).

هونئن ته ميجر ريورٽيءَ اهو ڏيکارڻ لاءِ سڄو سارو نقشو ڇٽيو آهي ته اتر اولهه هندستان جا وڏا درياهه پوين هڪ هزار ورهين جي مختلف زمانن ۾ ڪٿان ڪٿان وهندا هئا ۽ سندس رخن ۾ ڪهڙا ڦيرا ڪيئن ۽ ڇو آيا هئا. پر هيءَ عجيب ڳالهه آهي ته هو سنڌوءَ جي سنڌ اندر هڪ تمام نرالي ۽ وڏي ڏکڻ مٽ رهائي ويو آهي (93). حالانڪ ان جو تاريخي رڪارڊ به موجود آهي. هيءَ ڏکڻ مٽ 9-1758ع ڌاري ٿي هئي ۽ جنهن هنڌ درياءُ پنهنجو پيٽ ڇڏيو هو، سو

هنڌ لڳ ڀڳ 25 ڊگريون 40 منٽ ويڪرائي ڦاڪ ۽ 68 ڊگريون 31 منٽ ڊگهائي ڦاڪ اندر. پراڻي هالا کان ٿورو هيٺيرو هو. اتان درياهه امالڪ وڪڙ کاڌو هو ۽ اجا تائين کائي ٿو. ڇڏيل پيٽ ڏکڻ جي ٿورو اوير ۾ هلي ٿو. پراڻو پيٽ واريءَ جي وڏن وڏن دڙن جي آڌار تي سولائيءَ سان سڃاڻي سگهجي ٿو، ٽوٽي جوانهن دڙن جي ڪري ترائي ذري گهٽ ميسارجي چڪي آهي. پراڻو پيٽ نصرپور ٽپي حيدرآباد کان اٽڪل پندرهن ميل اوير ۾، ويندي شيخ پرڪٽي تائين سڃاڻڻ ۾ اچي ٿو. پر ان کان هيٺ اهو ايترو چٽو نه آهي. درياءُ اڳوڻي پيٽ جا سڀ ملائي ڪي هڪ سؤ ميل ڇڏي ويو هو ۽ ان مان اوير طرف جيڪي ريڻ سميت شاخون ڦٽنديون هيون، سي ڦٽي ويون هيون.

اهو اڄ رواجي ڦيرو ظاهر آهي ته هڪڙيءَ منڊ ۾ نه آيو هوندو. ان ڏس ۾ هيگ نصرپور وارن جي جا روايت نقل ڪئي آهي، تنهن موجب درياءُ ٿورو هڪڙي، ٿورو ٻئي سال اهڙي ريت ڪيئي ورهيه وني، سڄو پيٽ ڇڏيو هو(94). اسان کي "تحفة الڪرام" مان معلوم ٿئي ٿو ته سنه 1755ع ۾ جڏهن ميان محمد مرادياب خان سنڌ جو حاڪم ٿيو هو، تڏهن هن نصرپور جي ويجهو مرادآباد نالي هڪڙو نئون شهر ٻڌايو هو، "اهو نياڳو شهر" ٻن ورهين کان ٻه گهٽ مدي اندر "درياءُ جي اٿل وڪوڙي (ياٻوڙي) ڇڏيو"(95). عين ممڪن آهي ته چاٽايل وڏو ڦيرو تنهن سال دستور کان وڌيڪ سخت ٻوڏن جي نتيجي ۾ شروع ٿيو هجي. محمد مرادياب خان جي ياءُ ۽ آخري جانشين ٻوءِ الله آباد جي نالي سان هڪڙو نئون "شهر" اڏايو، جيڪو سندس پيءُ واريءَ گاديءَ کان گهٽو پري نه هو. پر ان شهر ڪڏهن به ڪا حيثيت نه ماڻي، جو انهيءَ وچ ۾ گهرو لڙايون اچي لڳيون ۽ نيٺ ڪيترن ئي تجربن کان پوءِ جڏهن غلام شاهه سڄيءَ سنڌ جي حاڪم جي حيثيت ۾ پنهنجا پير پختا ڪري ورتا، تڏهن هن پراڻي نيرون ڪوٽ وارو هنڌ آخري طرح تجويز ڪيو. اتي سنه 1768ع ۾ حيدرآباد جي شهر جو پايو پيو. ائين چئي سگهجي ٿو ته تنهن وقت تائين بادشاهه کي پڪ ٿي ويئي هوندي ته هاڻ درياءُ پنهنجي نئين پيٽ ۾ دائمي طرح ڄمي ويو آهي. درياءُ جو اهو نئون ڊگ گنجي ٽڪر جي اولهه کان ٿي لنگهيو، ۽ ان مان هڪڙي ٿورو اوڀارو ڦٽل شاخ ٽڪر جي ايرندي چيڙي جي پير مان پڻ لنگهي ٿي. اها شاخ هئي ڦليلي، جنهن وهي وڃي ريڻ شاخ وارو پيٽ ٿي ورتو ۽ ممڪن آهي ته حيدرآباد ضلعي جي

ڏاڪڻي ڀاڱي کي ان ڦيري وگهي گهڻو ڀوڳڻو نہ پيو هجي، البت هيءُ انومان رکڻو پوندو تہ ريڻ کي پاڻي اڳي کان گهٽ ملڻ لڳو هوندو. (96)

پرتي اوير ۾ چا ٿيو هوندو، سا پڪ ڪانهي. اهو پتو اٿئون تہ سنہ 1762ع تائين ڪڇ رڻ جي الهنديءَ ڪنڌ ۾ هاڪڙي ۽ الهندي توڙي ايرندي پراڻ تي هيٺ سنڌڙيءَ جي پرپاسي ۾ چانورن جي ججهي ۽ نيمائتي پوک ٿيندي هئي. پتو نٿو پوي تہ انهن مان ڪهڙو واهڙ ان ججهيءَ آباديءَ لاءِ آبپاشيءَ جو ڪم ڏيندو هو. ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي، ڪڇ تي سنہ 1763ع ۾ پهرينءَ ڪاهہ کان پوءِ، ان گڏيل وهڪري تي پنهنجيءَ حد اندر بند ٻڌرايا هئا تہ. جيئن چيو وڃي ٿو، سندس دشمن اها پلي پوک نہ ڪري سگهن، جو ان جي رڳو ڊل ٿي. برنس موجب، ستن کان اٺ لک ڪوڙيون ٿينديون هئي. غلام شاهہ جي جانشينن ۽ اوائلي ٽالپر حاڪمن بہ اهڙا بند ٻڌرايا هئا. ممڪن آهي تہ انهن بندن نهرائڻ سان سنڌ جي حاڪمن جو هڪڙو بيو مقصد بہ هجي. اهو هيءُ تہ اولهہ طرف سنڌوءَ جي وڏي دڳ مٽ کان پوءِ پراڻ جي اتل گهٽجي ويئي هئي، سو انهن چاڀن سان پاڻي روڪي، هنن پنهنجن دشمنن جي رعيت ۽ آمدنيءَ کي ڌڪ هڻڻ سان گڏوگڏ خود پنهنجي رعيت ۽ آمدنيءَ کي فائدو رسائڻ تي گهريو (97).

درياءَ جي انهيءَ دڳ مٽ جو سنڌ جي انتهائي ڏکڻ اوير ۽ ڏکڻ تي ڪٿي ڪهڙو بہ اثر پيو هجي، اها پڪ اٿئون تہ حيدرآباد شهر جي ترت اوير وارو پاسو سڄو تي ويو هو ۽ شايد سو ورهيہ کن وري سنئين لڳين نہ ٿيو هو ائين ناهي تہ ڪو حاڪم هٿ تي هٿ رکي ويهي رهيا هئا. سرفراز واهہ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي جي فرزند جي نالي تي آهي، جيڪو هن ان سوڪ ماريل ٽُڪرن ۾ نئين ساهہ وجهڻ لاءِ کٽايو هو. اميرن ۽ زميندارن بہ لاشڪ ڪيترائي ننڍا ننڍا واهہ کوٽايا هئا.

ڪلهوڙا حڪمرانن کي آبپاشيءَ کي زرو ونائڻ جو وڏو اونو رهندو هو. ميان سرفراز خان جي ڏاڏي ميان نورمحمد ڪلهوڙي متينءَ سنڌ ۾ درياءَ جي بنهي پاسن کان ڪيئي بهترين واهہ کوٽايا هئا. سنڌ جي هترادو واهن مان بنهہ کي تورڙا ڪلهوڙن کان اڳ جي حاڪمن جي نالي ليکيا وڃن ٿا. انهن مان سيني ۾ مشهور بيگاري واهہ آهي (98). پوين سمن حاڪمن بابت چيو وڃي ٿو، تہ هنن نئي جي پرپاسي کي چڱو زور ونايو، پر پتو ناهي تہ هنن کي واهہ

ٻه ڪٽايا هئا يا نه؟ هو سنڌن قديم پيشرو ۽ مغل وائسراءِ بس ايتروئي ڪندا آيا هوندا ته سنڌوءَ جي قدرتي شاخن کي گهرج سارو نهرائيندا ڪٽائيندا رهيا هوندا ۽ مڪاني زميندار وري انهن کي ٽڪا ڏيئي پنهنجيون زمينيون ريجيندا هوندا.

ارڙهين صديءَ جي وچ ڌاري سنڌوءَ جي ڏِگ مٽ جو هڪڙو نتيجو هيءُ نڪتو ته نئين جي اتر ۾ جا ڪلري شاخ وهندي هئي، سا نابود ٿي ويئي ۽ سنه 1817ع کان سنت پوءِ بگهاڙ شاخ، جا درياهه جو مکيه ڦاٽ رهندي ٿي آئي، سالتجي ويئي ۽ درياءُ جو وهڪرو وڏيڪ ڏکڻ طرف وڃي بگهاڙ جي ڪاٻي پاسي کان ڦٽل ڪيترين ئي ننڍين ننڍين شاخن کي اورانگهيندو وهڻ لڳو(99)

اهو چئو نه آهي ته الهندي ڊيلٽا جي پاٽين ۾ آيل هن وڏي تبديليءَ ۾ انهيءَ زلزلي جو تورو ڪي گهٽو هٿ هو يا نه، جنهن سنه 1819ع ۾ ڪڇ سان راڳا ڪيا هئا ۽ رڻ ۽ ان جي پسگردائيءَ ۾ ڪئين ڦيريون ڦاريون آنديون هيون. ڪوري ڪاري، جا اڳي هاڪڙي ۽ پراڻ جو چوڙ هوندي هئي، تنهن کي انهن ندين جو پاڻي باقاعدي ملڻ گهٽي وقت کان بند ٿي ويل هو، پر زلزلي جي ڪري اها گهٽي ويڪري ۽ اونهي ٿي ويئي ۽ نتيجي طور ڪڇ جو الهندو ڀاڱو اڳي کان وڌيڪ سمنڊ جي پاٽيءَ جي چڙهت وسيڪو ٿي ويو آهي(100).

عيسوي سن 1819ع کان سنڌوءَ جي رخ ۾ ڪي به انقلابي ڦيرا نه آيا آهن، البت هوءَ پاٽيءَ جي منداٽتي گهٽ واڌ انوسار مڪاني طرح ڦيرڦار (Adjustment) سدائين ڪندي رهي ٿي ۽ ان واسطي ان کي وقت بوقت ننڍن ننڍن مفاصلن لاءِ چئن پنجن ميلن جو لوڏو به ڪاٽو پوي ٿو (101). ان مدي اندر ۽ خاص ڪري ان جي پوئين اڌ ۾ سنڌ جي سيني تي سڀ وڏيون تبديليون انساني آدم جي ڪري آيون آهن. ٽالپر حاڪمن، ڪلهوڙن جي ڪم کي جاري رکيو ۽ هو انگريزن کي واهن جو هڪ ڪارائتو سرشتو ورثي ۾ ڏيئي ويا. مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ گهٽ وڌ نوي ورهين تائين سنڌ جو وڏو حصو انهن واهن تي آباد ٿيندو رهيو، جي انهن ٻن گهراڻن جي راڄ ۾ نهيا هئا ۽ جن ۾ سنڌن جانشين انگريزن رڳو سڌارو يا واڌارو آندو هو. پر غيرآباد زمين جي جن وڏن وڏن ٽڪرن کي، خاص ڪري ايرنديءَ سنڌ ۾، انهن واهن جو پاڻي نٿي پهتو، تن کي، انهيءَ وچ ۾، نوان ۽ وڏا ويڪرا واهه سائنسي طريقي سان کوٽي آباد ڪيو ويو. (102)

انهيءَ ڏس ۾ پهرين وک هئي هاڪڙي واري پراڻي ڦاٽ جي اٽڪل ٻن سون ميلن کي دائمي طرح پاڻي پهچائڻ. ان مقصد لاءِ روهڙيءَ کان مٿيرو هڪ دائمي پرتي واهه (Feeder) کوٽيو، هاڪڙي سان ملايو ويو. اهڙيءَ ريت هاڪڙي جي، جو مڪاني طرح ايرندو نارو سڏبو هو، شڪل ئي مٽجي ويئي. پوءِ ناري منجهان منڍائو ۽ جمڙائو واهه ڪڍي، غيرآباد زمينن منجهان وهايا ويا. سنه 1932ع ۾ جڏهن لائيڊ بئراج جي عظيم رٿا چالو ٿي، تڏهن واهن جي ان سرشتي کي معمولي سڌارا ڪري سنڌيءَ طرح بئراج سان ملايو ويو. انهيءَ سال تائين سنڌوءَ جي ٻنهي پاسي، اترينءَ سرحد کان هيٺ ويندي ڊيلٽا جي منڍ تائين، بچاءَ بندن جي ٻٽي قطار به جڙي راس ٿي ويئي. انهن بچاءَ بندن جي ڪري آبڪلاڻيءَ جي مند ۾ سنڌوءَ جي اٿل جو پاڻي نسبتاً هڪ سوڙهي پٽي اندر رهي ٿو[1]. هينئنءَ سنڌوءَ کي هٿ وس ڪرڻ جي اها ڪاروائي به وڏيڪ بئراج ناهي پوري ڪرڻي آهي[2] اهي بئراج اُنهن عِلائقن کي آباد ڪندا، جيڪي سکر بئراج واري مکيه مرڪزي علائقي جي اتر ۽ ڏکڻ ۾ آهن.

انگريزن جي صاحبيءَ ۾ آبپاشيءَ جي واڌاري جو سلسلو اڳيئي موجود واهن کي سڌارڻ ۽ وڌائڻ سان شروع ٿي، اهڙين همه گير رٿائن تي وڃي پهتو، جن پراڻي سرشتي کي ريٽي، ان جي جاءِ پاڻ والاري. آبپاشيءَ ۾ ان لاڳيتي واڌاري سان گڏوگڏ آڻ نيڻ جي وسيلن پڻ زور ورتو رستن جو ڄار وڇائجي ويو، جنهن سان گڏوگڏ پوءِ ريلون به شروع ٿيون.

گذريل زمانن تي نظر وجهڻ سان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌ جي تاريخ ڪيئن نه هر دور ۾ سندس جاگرافيءَ جي هٿ وس رهي آهي. ايرندي وارياسي جو وڏو رڻ پٽ سندس تقدير کي سدا هندستان کان سچي ليڪي ڌار رکندو آيو آهي. ڪچ سان البت سنڌ جا ناتا وقت بوقت ويجها رهيا آهن. پر ڪچ پاڻ به اوير وارن ڏيهن کان گهڻو الڳ ٿلڳ رهيو آهي. ان ڪري، سنڌ جا سياسي لاڳاپا گهڻو تڻو اتر ۽ اولهه سان رهيا آهن. پر جيئن ته انهن ملڪن سان لهه وچڙ به در اصل هاڻوڪي وقت ۾ ئي اچي سٺائي ٿي آهي، سو سنڌ زمانن جا

---

[1] سنه 1973ع ۽ سنه 1975ع جون ٻوڏون ان سوڙهي پٽي کي ڪن ڪن هنڌن تان اورانگهي ڪٺان جو ڪٽي وڃي پهتيون هيون. (مترجم)

[2] ڪوٽڙي بئراج ۽ گڊو بئراج، جي ترتيبوار سنه 1955ع ۽ سنه 1962ع ۾ ٺهي راس ٿيا. (مترجم)

زمانا مڪمل سياسي نويڪلائيءَ ۾ گهاريندي، پنهنجن ڏيهي گهراڻن جي ئي حڪمرانيءَ هيٺ رهي آهي.

اهڙا وقت بہ گذريا آهن، جڏهن ملڪ جي بنيادي هم آهنگيءَ جي باوجود، متين ۽ هينين سنڌ الڳ الڳ ۽ هڪبئي جي حريف حاڪمن ماتحت رهي آهي. ڊيلٽا واري ڏيهہ ۾ سومرن جي ذري گهٽ لاڳيتي خود مختياريءَ جو مدو ٽن صدين کان ڪو گهٽ نہ هو. ان ساڳئي مدي اندر متينءَ سنڌ تي هڪبئي پٺيان طاقتور غزنوي ۽ غوري سلطان، دهليءَ جا غلام بادشاهہ ۽ خلجي گهراڻي جا عيوضي قابض رهيا. سومرن جي راڄ تي وقت بوقت جلهون ٿيون، پر هو مات نہ ٿي سگهيا ۽ سندن جتاءَ جو راز گهڻي ڀاڱي هيءُ هو تہ هن ملڪ اندر مهم جوئي ڏاڍو اوکو ڪم هو. تغلق سلطان، محمد ۽ فيروز شاهہ، سمن کي زير ڪرڻ جي ڪوشش ۾ اِن ئي آزمودي مان لنگهيا هئا. ڪلهوڙن جي وقت ۾ اولهہ ڊيلٽا اندر عملي طرح خودمختيار هندو راڻن جو راڄ هئڻ ۽ بليارِي ۽ بدين جي "ٽاڻن" جو ڪڇ جي راءِ ماتحت هجڻ ۽ وري ٽالپرن جي تخت نشينيءَ کان پوءِ عمر ڪوٽ تي سوڍن راجپوتن جي راڄ جو گهڻو وقت جتاءُ ڪرڻ، انهي صورتحال جو وڏو ڪارڻ بہ انهن علائقن جو اڙانگو ۽ اڻ لانگهو هجڻ هو.

جا نرالي ۽ مخصوص اِٽي ويهڻي ۽ چال چلت سنڌ وارن جو مرڪ آهي، سان ان جي انهيءَ طرح الڳ ٿلڳ رهڻ جي ڪري اسري آهي ۽ جي اڪيچار نسل هڪبئي پٺيان سنڌ ۾ داخل ٿيندا ۽ گهر ٺاهي ويهندا آيا آهن، انهن جي علحدگيءَ ۽ خصوصيت جي پنهنجي نرالپ بہ ان ئي صورتحال سبب ختم ٿيندي ۽ خاص مڪاني رنگ ۾ رڱجندي رهي آهي.

گهڻو تڻو ماڻهن جي حياتيءَ جو ڍنگ اُهوئي آهي، جو انوکيءَ آبهوا ۽ درياءَ شاهہ دادلي کين ڏنو آهي. درياهہ نہ هجي ها تہ هوند سنڌ پنهنجي سي وارن ڏيهن جيان ڪڏهن بہ مال وند اقتصاد کان متي نہ چڙهي ها. هوندئن بہ ويجهڙائيءَ واري زماني تائين سنڌو ماتريءَ ۾ ماڻهن جو مکيہ ڌنڌو مال چارڻ پئي رهيو آهي. هيءُ گذران جو يقيني وسيلو هو، جڏهن تہ زراعت سدائين درياءَ جي ريڇڪن وڳهي تباهيءَ جي منهن ۾ رهندي هئي. ميدانن جي هر انهيءَ ڀاڱي کي، جتي سنڌو رسي سگهي ٿي، يقيني آبپاشيءَ هيٺ آڻڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ ڪيو ويو آهي، تنهن ڪندي بہ ڪڙمين جون جايون عارضي نوعيت جون

هونديون آهن، اهڙيون جهڙيون اڄ - لاڏائو ماڻهن جون ٿي ٿيڻ ڪپن. ماڻهو ايامن جن عادتن تي ضرورت ڪان مجبور ٿي هلندا رهن ٿا، سي منجهن ايترون ته پختيون ٿي چڪيون آهن، جو انهن کي اوچتو ڇڏڻ هنن لاءِ ممڪن ڪونهي. هتي ٿانيڪي ٻوناٽي حياتيءَ جي ڪا پختي روايت ڪانهي، جهڙي هندستان جي وڏي ڀاڱي ۾ رائج آهي. ٻهراڙين ۾ خاص طرح سماجي سرشتو گهڻي ڀاڱي پيئيتو (Patriarchal) ۽ قبائلي ٿي رهيو آهي.

پکي ڦاسائڻ ۽ درياهن ۽ ڍنڍن ۾ مڇي مارڻ اڳاٽي زماني ڪان سنڌ جي ماڻهن جي عام ڪرت هئي. پر هاڻ سنڌوءَ جي هٽ وسيڪي ٿيڻ سان زراعت ۾ جيڪو واڌارو آيو آهي، تنهن انهن ڌنڌن جي ايتري گنجائش ناهي ڇڏي، جيئن مال وند قبيلا پاڻ مٽائي ڪڙمي ٿي ويا آهن، تيئن مهاڻا به ڪڙمت ڏي ايندا پيا وڃن. دراصل، مڇي مارڻ جون سهوليتون ايترو تڪڙو ڪونه گهٽيون هيون، جيترو تڪڙو زرعي مزورن جي گهرج وڌي هئي. سنڌوءَ ۾ ٻيڙين جي ايامن کان پراڻي آمدرفت ريلن سان مقابلي جو ڌڪ ته ان ڪري پچائي ويئي، جو اها ڪنهن ڪنهن وڪر لاءِ اڃا نيڻ جو سهنجي ۾ سهنجو وسيلو هئي، پر سکر وٽ لائيڊ بئراج چالو ٿيو ته ان کي ڪاپاري ڌڪ لڳو. سکر کان مٿي ان ۾ اڃا به ڪجهه ٻل آهي، پر هيٺ رڳو آبڪلاٽيءَ جي منڊ ۾ ٿي سجائي ٿي سگهي ٿي. سنه 1930ع تائين سنڌ جي ڪيترن ئي ڀاڱن ۾ پراڻن آبڪلاٽي واهن رستي ٻيڙين جي آمدرفت ٿيندي هئي، پر پوءِ سرڪار جو اهي واهه بند ڪري ڇڏيا، ته ٻيڙين جو انهن تي هلڻ به بند ٿي ويو. درياهه تي وڏيڪ بئراج نهيا ته شايد ان ۾ ٻيڙيون هلڻ اُڪو ئي بند ٿي وينديون. انگريزن درياهي آمدرفت کي شروع ۾ ايترو جو وڌايو ٿي، ان مان سندن هڪڙو مکيه مقصد ملڪ تي قبضو ڄمائڻ به هو.

درياءَ جيڪو سنڌ اندر ٿيندڙ توڙي سمنڊ وسيلي ڏيسارو سان ٿيندڙ واپار جو مال ڪڻندو رهيو آهي، سو اهميت ۾ وقت بوقت گهٽ وڌ ٿيندو رهيو آهي (103). اهڙي واپار کي گهٽائڻ يا وڌائڻ ۾ وڌو هٿ سنڌ ۽ پروارن ملڪن جي سياسي حالتن جو پئي رهيو آهي. پر ساڳئي وقت سنڌوءَ جي ڇوڙن جو لنگهه جوڳو هجڻ يا نه هجڻ ۽ انهن ڇوڙن تي ۽ سندن پر پاسي ۾ هڪبئي پنيان برپا ٿيندڙ بندر گاهن جو جٽاءُ ڪرڻ يا نه ڪرڻ، اهي ڳالهيون به ان واپار کي گهٽائيندڙيون وڌائيندڙيون رهيون آهن.

اوائل وارو ديبل يعني باريرِيڪن، جنهن کان چيني توڙي عرب جهاز ران واقف هئا (104). لاهوري بندر ۽ پوءِ وارو 'ديول سنڌ' انهن سڀني ڪنهن نہ ڪنهن زماني ۾ اوج ماڻيو. ۽ واري واري سان سنڌوءَ جي لٽ جي ور چڙهي ويا.

ڪراچي بندر جيئن تہ ان اثر کان آجو آهي ۽ گذريل صديءَ کان پوءِ سائنسي طرح سڌاريو ۽ ايتريءَ کان محفوظ ڪيو ويو آهي، ان ڪري اهو سنڌ جي بندر جي حيثيت ۾، پنهنجن پيشروئن کان وڌيڪ حياتي ماڻڻ جي آس رکي سگهي ٿو. ڪلاسيڪي زماني ۾ (منهنجيءَ راءِ موجب) ڪراچي "زالاٽو بندر" جي نالي سان مشهور هو. پر ان زماني کان پوءِ ڪيئي صديون تاريخ ۾ ان جو حوالو نٿو اچي. نيٺ اهو پنهنجي هاٽوڪي نالي هيٺ سنہ 1742ع ۾ پر گهٽ ٿئي ٿو. مذڪور آهي تہ ان سال نادر شاهہ پنهنجي هڪڙي عملدار کي سورت موڪليو هو تہ اتان شاهہ جي پنهنجي مرضيءَ موجب ٺهيل سامونڊي جهاز وٺي اچي، اهي عملدار هن ڪراچي بندر ڏانهن موڪليا هئا (105). سيٺ نائون مل جي بيان موجب، اجوڪي شهر جو پايو سنہ 1729ع ۾ پيو ۽ ان کان اڳ اهو رڳو مهاڻن جو ڳوٺڙو هو (106). پر سيٺ صاحب هڪ شهر جي پڊ جو احوال بہ ڏئي ٿو، جيڪو ڇنا ڪاريءَ جي پرسان هڪڙيءَ ٽڪريءَ تي، جا هاڻ باٿ آئلنڊ (Bath Island) سڏجي ٿي، "راجا دلوراءِ" ٺهرايو هو. هو وڌيڪ چوي ٿو تہ مٿي ڄاڻايل ڪراچيءَ جي پايي پوڻ کان ڪي ٽي صديون اڳ تائين اهو شهر وسيل هو ۽ "پنهنجو سنو بندر بہ هئس ۽ واپار بہ ججهو ٿيندو هئس" (107). هاٽوڪو ڪراچي بندر وڏيءَ ايراضيءَ ۾ آهي. ان ۾ جيڪي ڪاريون آهن، تن ۾ وقت بوقت قدرتي سببن جي ڪري وڏي ڦير ڦار اچي سگهي ٿي. اها ڦير ڦار ڪنهن آسودي وڻجارڪي شهر کي ڦنائي بنٹ ڪرڻ لاءِ ڪافي هئي، پر ان ساڳئي سبب ڪري مهاڻن کي ڳوٺ ٻڌڻ لاءِ نوان نوان سٿاوا هنڌ بہ ميسر ٿيندا رهيا ۽ رهندا.

ان ڳالهہ جي ثابتي موجود آهي تہ سمن جي ڏينهن ۾ ڪراچيءَ لڳ هڪ وسندڙ بندر موجود هو، پر سنڌ جي تاريخن ۾ ان جو ڪٿي بہ ذڪر نٿو ملي. هاڻ سوال ٿو اٿي تہ اهڙي بندر هجڻ جي ان ثابتيءَ کي، پوءِ جهڙي بہ اُها آهي، تاريخن ۾ ان جي ذڪر نہ هجڻ سان ڪيئن ٺهڪائجي. ڪراچيءَ کان ڪي پندرهن ميل اوير ۾، گهارو، کڏڙو ڪاريءَ جي منهن وٽ واڳهي در جو مسئلو بہ ساڳئيءَ نوعيت جو چئي سگهجي ٿو. اُن هنڌ جو پڊ اجا بہ ڏسي سگهجي ٿو ۽

سيٺ نائون مل ان بابت جا روايت قلمبند ڪئي آهي، تنهن موجب اِهو ٻئي ڪان ڪيقدر پوءِ جي زماني ۾ "هڪ مشهور شهر" هو ۽ ڪاريءَ تي ان جو جيڪو بندر هو. اتي تنهن زماني ۾ پنجاب ۽ مٿينءَ سنڌ جو اَن ٻيڙين تي ايندو هو، جنهن زماني ۾ بگهاڙ سنڌوءَ جو مکيہ ڇوڙ هوندو هو. سيٺ صاحب لکي ٿو تہ آسپاس وارو ملڪ جوڌپور وارن راجپوتن جي حڪم هيٺ هو (108). منهنجي خيال ۾ هن عجيب بيان جو مطلب هيءُ وٺي سگهجي ٿو تہ: "راجپوتي نسل جي قبيلن جي حڪم هيٺ، جي لسٻيلي جا حاڪم هئا." ڇيو وڃي ٿو تہ انهيءَ ملڪ تي ارڙهين صدي عيسويءَ جي اوائل ۾، ڄاموٽ گهراڻي جي اچڻ کان اڳ، چار اهڙا قبيلا حاڪم رهيا هئا. انهن روايتن کان سواءِ تہ سندن هڪ يا ٻن سردارن پاڙيوارن ڏيهن تي جلهون ڪيون هيون، سندن تاريخ ۾ نسورو خال آهي. اِن زماني کي ڇڏي سنڌ جي تاريخن ۾ اهڙي ڪا ڳالهہ ڪانهي، جنهن مان پائنجي تہ سومرن کان وٺندي مغلن جي آخري نوابن تائين، اُن جو ڪو حاڪم سنڌوءَ جي ڊيلٽا کان اولهہ واري ملڪ تي ڪڏهن بہ قابض رهيو هو. حقيقت ۾، پاڻ الهندو ڊيلٽا ارڙهين صديءَ جي وچ کان پوءِ تائين نيم خود مختيار هندو راجائن جي هٿ هيٺ هو. تنهن وقت ۾ ڪراچي ۽ ان جو پر پاسو قلات جي قبضي ۾ هو (109).

وچولي زماني جي اڳين 'ڪراچيءَ' ۽ سنڌو ماتريءَ جي وچ ۾ لهہ وچڙ جي مکيہ واٽ اُها تي ڏسڻ ۾ اچي، جا ٽڪرين منجهان ٿاٽي احمد خان ڏانهن ۽ اُتان اڳتي سيوهڻ ڏانهن وڃي ٿي. هيءَ واٽ اڳ تاريخ جي زماني کان وڻجارڪي واٽ رهي آهي. ان واٽ سان رڪي رڪي اهڙيون اڏاوتون ملن ٿيون، جن کي وڌيڪ موزون لفظ نہ هجڻ ڪري "پهٽي لوڙها" سڏيو وڃي ٿو. عام خيال آهي تہ اهي لوڙها اڳي ڪاروان سرائون هيون ۽ ٿي سگهي ٿو تہ اهي عربن کان بہ اڳ جون هجن. رڳو آڳاٽن اهڃاڻن جا ڄاڻو ئي ڪا باريڪ ڇوڪ ڇڪاس ڪري اِن تمام منجهيل مسئلي تي وڌيڪ روشني وجهي سگهن ٿا (110).

حاصل مطلب تہ سنڌ جي تاريخي جاگرافيءَ جي جائزي وٺندي اهو احساس اوس ٿئي ٿو ﮧ ـ ـوڪي زماني کان اڳ ملڪ جي اصل حالت ڪهڙي هئي، تنهن بابت اسان جي ڄاڻ ۾ وڏا خال آهن. جن لکيل ماخذن تي پاڙڻ کان سواءِ چارو ڪونهي، تن جو واسطو گهڻو ٿڌو سياسي واقعن سان آهي. انهن تاريخن جو ڪو

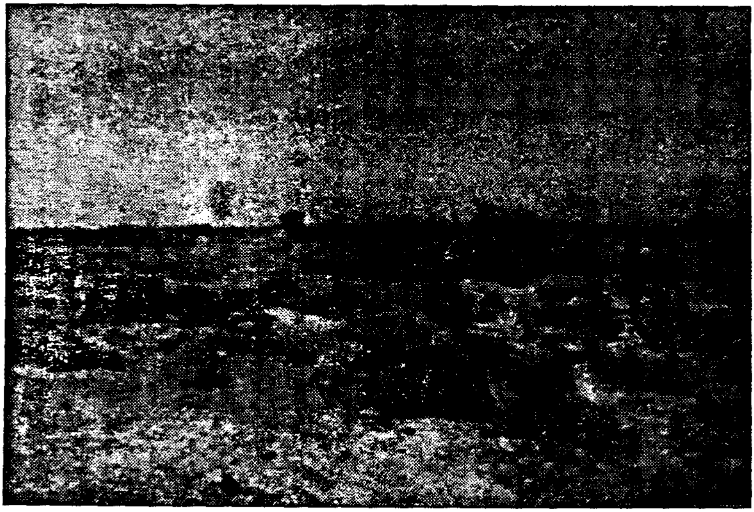

’ڪافر قبرون‘، ڏملوٽ، تعلقي ڪراچيءَ جي پرسان.

’ڀٽي لوڙها‘، نيئگ، تعلقي سيوهڻ جي پرسان.

واگھو ڏر وٺ قلعي جا آثار تعلقو ڪراچي.

اتفاقي ۽ اڪثر ڪري اڻ چٽو بيان ڪڏهن ڪڏهن تاج ۽ تلوار جي انهيءَ ناٽڪ جي جهڪي پس منظر کي لاٽ ٻٽجي جرڪايو ڇڏي. وچولي زماني جي مسلمان جاگرافيدانن جي تصنيفن ۾ هنڌن جا نالا جججها ملن ٿا، پر جيئن تہ اهي عربي ۽ فارسي لپيءَ ۾ لکيل آهن، ان ڪري منجهائن گهڻيون تصنيفون لاپرواهہ نقل نويس جي رحم ڪرم تي رهيون آهن، جن اعرابون رهائي يا پنهنجي ڪُڌ موجب ڏيئي، اصلوڪن نالن کي الڳ الڳ پڙهڻين جي ڍڳن هيٺان لڪائي ڇڏيو آهي. انهن تصنيفن ۾ ڏنل سفر نامن (Itineraries) جي اهميت وري پاڻ ۾ نہ نهڪندڙ ۽ غير يقيني ڳالهين هيڪاري گهٽائي ڇڏي آهي (111).

سنڌ جي ماضيءَ جو جيڪو داستان سنڌ جي ڀهراڙيءَ جي ڇاتيءَ تي نقش ٿيل آهي، سو پڻ سال بسال پڙهڻ کان ڇڙهندو پيو وڃي. جن پراڻن وهڪرن جا نشان هڪ صدي اڳ سولائيءَ سان ڳولي لهبا هئا، تن کي پري پري تائين رسندڙ آبپاشيءَ هيٺ، زمين جي مٽاچري ۾ هردم ايندڙ چاڙهہ ميساريندو پيو وڃي. جيئن جيئن آڳاٽن ماڳن جي پرپاسي جي ڪنڊ ڪنڊ پوک هيٺ اچي پئي، تيئن تيئن تر جا ڪڙمي انهن ماڳن کي ڪارائتين سرن ۽ زرخيز مٽيءَ لاءِ ڦوليندا ۽ ڦريندا رهن ٿا. جيڪڏهن قديم سنڌ جي ڍهندڙ اهڃاڻن جي کوجنا کي مادي ترقيءَ جي پيچ پچان سان پچائڻ ۾ تکڙ نہ ڪئي ويئي، تہ پوءِ سنڌ جي هيڏي ساري ماضيءَ تي جا اونده ڇانيل آهي، سا ڪڏهن بہ هٽي نہ سگهندي.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. ويلر، "سنڌو تهذيب"، ص 4.

2. اِن لاءِ اروڙ جي اُنهن حوالن تي ياڙيو ويو آهي، جي راجپوت تاريخن ۾ آيل آهن، ۽ علي ڪوفيءَ پڻ ڏنا آهن. اڌ صديءَ کان سرس عرصو پوءِ الادريسي بہ ان جو ذڪر ڪري ٿو.

3. بهاتي فيمابين الجنوب و المغرب الي ارور خمسة عشر و هي بلدتہ شعبتي ماء السند (رينو، ٽڪرا، ص 85). ريورٽيءَ اهو ٽڪرو وري بلڪل ٻيءَ طرح ڏنو آهي. هو درياهہ جي ٻن شاخن جي وچ ۾ اروڙ نہ پر پاتيءَ کي رکي ٿو ۽ درياهہ کي 'سنڌ رود' سڏيندي ان کي نهر مهراڻ کان الڳ ڪري ٿو.

("مهراڻ"، ص 221، نوٽ 163). جيستائين البيرونيءَ جو لاڳاپو آهي تہ اهو فرق بلڪل خيالي آهي.

4. سند شاڪر، يا سنڌ ساڪره، "مهراڻ" ص 221، نوٽ 162. سچائي اڳ جاڻايل ڪتاب، ص 26، جاليڪت ريورٽيءَ واپرائي هئي، تنهن مان ائين ٿو ڀانئجي تہ اروڙ درياهہ جي اوپر ۾ هو. ڀيٽيو "مهراڻ"، ص 418، نوٽ 561.

5. شاڪرة (اسپرينگر، ص 386).

6. ايليئٽ (جلد پهريون) جا حوالا هي آهن:

الاصطخري، ص 30، ابن حوقل، ص 49. الادريسي ص 78. پڻ ڏسو "اشڪال البلاد" وارو نقشو ص 32 تي، ۽ "مسالڪ و ممالڪ" وارو نقشو ريورٽيءَ جي "مهراڻ" ۾ صفحي 80 تي ڏنل آهي. پهرين لاءِ ڏسو هن ڪتاب جو نقشو نمبر 9.

7. اڳيون باب 9.

8. "بطيحة الشرقي"، ايليئٽ، جلد پهريون، ص 125 رينو، ٽڪرا، ص 202، هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ" ص 65، "مهراڻ"، ص 6-255. هوريوالا جو چوڻ آهي تہ ان اصطلاح جي معنيٰ فقط "ايرندي ڏڀڻ، ڍنڍ، پاڻيءَ جو تلاءُ يا ڪاري جي ڍنڍ" آهي.

9. "مهراڻ"، ص 465، نوٽ 534 ڀيٽيو ايضاً، ص 477، نوٽ 553 ريورٽيءَ جي ساماري جي ڍنڍ وارو نظريو اوس رد ڪرڻو پوندو، پوءِ ڪٿي اِن ڳالهہ جي ڪري تہ نئين ڪوٽ وٽ اهڙا پڌ آهن، جي ذري گهٽ سيءَ بُڏن جي زماني جا آهن. اهي پڌ نسبتي سطحن جي لحاظ کان سندس وڏي چوڙ وٽ سمنڊ جي تري ۾ هجن ها. ڏسو س.ت.س.ر، جلد انون، ص 61. البيرونيءَ جي جنهن لفظ کي عام ڪري 'لوهراني' ڄاتو وڃي ٿو، تنهن کي ريورٽيءَ 'ڪوهرائي' پڙهيو آهي ۽ هو الشرقي پاڻيءَ کي 'ڪوهرائي چوڙ' سان ملائڻ جي جا ڪوشش ڪري ٿو، سا ان مشڪوڪ پڙهڻيءَ تي ٿي بڌل آهي. (مهراڻ، ص 223 ۽ نوٽ 168).

10. ڌيان ۾ رهي تہ البلاذريءَ الشرقيءَ کي راڄ ڪري ڄاڻايو آهي: خليفي سرحد (هند ۽ سنڌ جي وچ ۾) تي امير موسيٰ کي رکيو، "جنهن الشرقيءَ جي راجا بالا کي ماريو." (ايليئٽ، جلد پهريون، ص 128). اهو واقعو جنيد هٿان جٽسين جي شڪست کان اٽڪل هڪ صدي پوءِ ٿيل ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

11. هوديوالا، ص 59 پيشيو ايضاً، ص 62، 5-64.

12. ريورٽيءَ البيرونيءَ جي جاليڪت ڏني آهي، تنهن موجب الادريسي هتي البيرونيءَ جي تصديق ڪري ٿو. ڏسو مٿي نوٽ 4.

13. ايليئٽ، جلد پهريون، ص 78 "مهراڻ"، ص 229. جيڪو ريورٽي پنهنجن دلپسند نظرين تي اثر وجهندڙ معاملن بابت معمولي ڪان معمولي چُڪ بہ هڪدم سهي ڪري وجي ٿو، اهو ساڳيو ريورٽي هن نامعقوليت جي سچ پچ تائيد ڪري ٿو: ڏسو ايضاً، ص 474.

هيگ ڏيان ڇڪائي ٿو تہ جيڪڏهن اسين الادريسيءَ واري ٽڪري جي بنيادي نڪتن کي بنهہ ابتو ڪنداسين تہ اهو بي معنيٰ ٿي ويندو. (سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ، ص 69). پيشيو: آر. ڊي. اولڊام، "پنجاب ۽ ان جي درياهن جي جاگرافيءَ ۾ امڪاني تبديلين وغيره بابت"، ب .ا.س.ر. جلد پندرهون، پاڱو بيون (1886)، ص 327 ۽ 9-328.

14. ايليئٽ، جلد پهريون، ص 8-256، "مهراڻ"، ص 484 لاڳيتو، نوٽ 564.

15. ترجمو: ٽي. پوسٽنس، ب.ا.س.ر، جلد چوڏهون، ص 167، قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ"، جلد پيو، ص 55.

16. "ابن بطوطه جون مسافريون" فرينچ، ترجمو: سي. دفريمري ۽ بي. آر. سانگينيتي، (پئرس، 1885ع)، جلد ٽيون، ص 115.

17. بلانفورڊ، "الهنديءَ سنڌ جي ارضيات"، ح ا.س.ي. جلد سترهون، ص 105. پيشيو هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ضميمو، ص 131.

18. ايليئٽ، جلد پهريون، ص 8-256.

19. "مهراڻ"، ص 480، ۽ پڻ ص 487.

20. لائڊ بئراج ۽ واهن جي نهڻ ڪان اڳ، هڪڙو پراڻو آبڪلاڻي واهہ سنڌوءَ مان روهڙيءَ ڪان مٿي ڦٽي اروڙ واريءَ وٽيءَ منجهان وهندو هو، سوڊ بوڏ پراڻي قدرتيءَ جيان پر ان ڪان ننڍي پيماني تي. (سنڌ گزيٽيئر"، 1907، ص 7-276، ۾ چاڻايل اروڙ واهہ). پانئجي ٿو تہ مئڪمرڊو جنهن "ننڍو اٽڪ" جي نالي سان سڃندڙ نالي (Nuilla) جو حوالو ڏنو آهي، سو اهوئي واهہ هو. ("سنڌونديءَ تي مقالو"، ر.ا.س.ر. جلد پهريون، 1834ع، مضمون ٽيون، ص 43 ۽ فوٽ نوٽ.)

ايرندي ناري جو نئون پرتي واهه بئراج مان ڪڍي اروڙ واريءَ وٽي منجهان ابتو يعني اولهه کان اوپر وهايو ويو هو. ڪپتان بيڪر (Capt: Baker) 1844ع ۾ ناري جي پرتي واهه لاءِ اهو ئي طرف ڏسيو هو.

21. جيمز ٽاڊ، "راجستان جي تاريخ ۽ جهونيون وٿون"، جلد پهريون، ص 260.

22. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 7.

23. ٽاڊ (اڳ ڄاڻايل ڪتاب، پهريون، 91) جيڪا راجپوت روايت قلمبند ڪئي آهي، تنهن موجب بکر گهٽو وڌيڪ جهونو آهي. 'هندستاني ريگستان جي وڃايل نديءَ تي نوٽ' جو لکندڙ "چچ نامي" واري بغرور ڪي اروڙ سان ساڳوٽو ڏيکاري ٿو. (ڪلڪته ريويو، جلد اٺهنيون، 1874ع، ص 22).

24. "هندستاني ريگستان جي وڃايل نديءَ تي نوٽ"، ڪلڪته ريويو، جلد اٺهنيون، 1874ع، ص 21.

25. ايليئٽ، جلد پهريون، ص 256.

بواسطه ڪميءِ آب سند يعني پنجاب ڪه پائين از ارور و بهڪر بهمين نام مي نامند.

26. ايليئٽ، اڳڄاڻايل ڪتاب ۽ صفحو، "مهراڻ"، ص 485 نوٽ 564 ايليئٽ "داهن" پڙهي ٿو، پر اهو ان ڪري جو فارسيءَ جي قلمي نسخن ۾ 'د' اکر ۽ 'و' اکر ۾ تميز ڪرڻ هميشه اوکو ٿئي ٿو.

اهو پڪ سان نٿو چئي سگهجي ته "اورڙ ڪان هيٺ" وارن لفظن جي پوري پوري معنيٰ ڪهڙي آهي.

27. 32-1830ع جهڙي ويجهي زماني ۾ به ائين هو: "شڪارپور جي اتر توڙي اتر اولهه ۾ زمين جو هڪڙو وڏو ٽڪرو آهي، جيڪو هڪڙيءَ منڊ ۾ صفا بڏي وڃي ٿو... اٽل جي ان اٿاهه پاٽيءَ ۾ جيڪو بوڏن وقت سنڌوءَ جي هڪڙي سڪل ڦاٽ يا شاخ منجهان ڌوڪيندو وهندو آهي، يعني اُنهيءَ شاخ منجهان، جا مکيه شاخ جي ڏکڻ اولهه طرف وهندي هئي." (ڪئپٽن ڊبليو پاٽنجر، "سنڌ تي يادداشت"، بمبئي سرڪار جو فائيل، ڳجهو ۽ سياسي شعبو نمبر 571 (1832ع)، "سنڌ تي مختصر يا عام ريمارڪ" جي سري هيٺ.

تورو اڳتي هلي هو چوي ٿو ته اها بوڏ اولهه ۾ پري غلام علي بڙديءَ (هاٿوڪي جعفرآباد جي پرسان) تائين هلي وڃي ٿي ۽ اتي ويڪر ۾ سورنهن ميل ٿئي ٿي.

متي ايترو پاڻي نڪري ويندو هوندو تہ قدرتي طرح هيٺ پاڻي گهٽجي ويندو هوندو.

28. زير قصبہ الور، ايليئٽ، جلد پهريون، ص 257.

29. اي. برنس، "بخارا جو سير"، (1834ع)، جلد ٽيون، ص 77 ڪئپٽن ڪربي، رائل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي بمبئي واريءَ شاخ جي رسالي ۾ ڏنل حوالو، (1857ع) ص 473. پيٿيو ڪئپٽن ڊبليو بيڪر ،ب.س.د.ا. نئون سلسلو جلد پنجيتاليهون، (1857ع)، ص 2 (انهيءَ 14 آڪٽوبر 1844ع واريءَ رپورٽ جو پاڱو پنجون، جي مئڪمرڊو، ر.ا.س.ر. ۾، جلد پهريون (1834ع)، ص 43، فوٽ نوٽ.

30. آر. ايف. برٽن، "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون" (1851ع)، 88. وهندڙ هاڪڙو پڇندي بنڌ اروڙ[1]

31. ب.س.د.ا. نئون سلسو، پنجيتاليهون، ايرندي ناري جي مٿئين پاڳي تي رپورٽ وغيره، ص 9-6، 14-12، 22، 26، ڪئپٽن ڊبليو. پاٽنجر ۽ ليفٽيننٽ اي. ڊيل هاسٽي 1832ع ۾ جي سنڌ تي ياداشتون لکيون هيون، تن ۾ هنن بهري (Bihra) واريءَ بنڌ جو ذڪر بہ ڪيو هو.

32. "مهراڻ"، ص 3-482 ۽ نوٽ 563، پڻ پليٽ نائين ۽ ڏهين جنهن بنڌ کي اروڙ کان 26 ميل اوپر ۾ ڇاڙايو ٿي ويو، تنهن بابت عرض آهي تہ ان بنڌ جي ڇاڙايل هنڌ مبارڪپور ۽ ڪوهي ڪينگي جي پر پاسي ۾ منهنجي ڪئمپ هئي، اتان مون اهو تر چڱيءَ طرح گهمي ڏٺو، پر ڪڏهن بہ اهڙيءَ بنڌ بابت نہ ٻڌم، جا بہ "ڪوهہ ڊگهي ۽ سٺ وال ويڪري" هجي.

33. سر آيل اسٽائين ان نتيجي تي پهتو تہ ستلج "اڳ تاريخي زماني جي پوئين دور ۾" هاڪڙي کي (دائمي طرح يا مند تي نيم سان؟) پاڻي ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو هو: ڏسو سندس ليک 'وڇايل' سرسوتي نديءَ جي سنوت ۾

---

[1] رچرڊ برٽن ۽ پيرومل آڏواڻيءَ ("سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، 1972ع، ص 213) جو چوڻ آهي تہ سمي حاڪم، ڄام تماچيءَ جي ڏينهن ۾ 'ماموئي' فقيرن سنڌ جي آئيندي بابت بيتن ۾ ست اڳڪٿيون ڪيون هيون. هيءَ انهن مان هڪڙي بيت جي پهرين سٽ آهي. سڄو بيت آهي:

هاڪ وهندو هاڪڙو، پڇندي بنڌ اروڙ،
ٻهہ مڇي ۽ لوڙ، سمي ويندا سوڪڙي.
(مترجم)

آڳاٽن ماڳن جي چوڪ چڪاس، جا صفحا 182-179. ("جاگرافيڪل جرنل"، جلد نوانوي، نمبر 4، 1942ع.

34. 'هندستاني ريگستان جي وچايل نديءَ تي نوٽ' جي لکندڙ (سي.ايف.اولڊام) ان جي ثابتيءَ جو تت ڏنو آهي، ڪلڪتہ ريويو، جلد اٺهٺيون، (1874ع)، ساڳي رسالي ۾ (جلد سٺيون، 1875ع) ڪنهن صاحب 'نيارڪس' جي نالي سان لکندي مٿئين ليکڪ جي نتيجن ۽ پيش ڪيل ثابتيءَ جو رد ڪد ڏنو هو.

ب.ا.س.ر. (جلد پنجونجاهون، پاڳو پيون، 1887ع) ۾ آر. ڊي. اولڊام پهرئين ليکڪ جي نظريي جي پنيرائيءَ ۾ ڏرتي چاڻ مان دليل ڏنا ۽ ميجر ايچ. جي ريورٽيءَ ساڳئي رسالي جي جلد ايڪهٺئين 1892ع) ۾ 'سنڌ جو مهراڻ' وغيره جي سري هيٺ لکندي ان نظريي مان مختلف نتيجو ڪڍيو.

35. ب.ا.س.ر، پنجونجاهون، ص 8-336 پيٽيو "مهراڻ"، ص 7-396، 408-9.

36. اي.بي.ايسٽوڪ، "ننڍي مصر کان سڪل پن"، (1849ع) ص 40-38 پيٽيو هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ" ص 4-133، "مهراڻ"، ص 2-491 ۽ نوٽ 569، ڪزينس، "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص 7-145.

37. "ننڍي مصر کان سڪل پن"، ص 44، پيٽيو ڪزينس اڳ ڄاڻايل ڪتاب، ص 9-78.

38. مثال طور، سندس اهي باب، جن ۾ سبيءَ ۽ قنڌار جي 'اسرارن' جو احوال ڏنل آهي. "تاريخ معصومي" ترجمو مٿلث، ص 92-87.

39. ايليٽ، جلد پهريون، ص 260-258.

40. "مهراڻ"، ص 199، 205، نوٽ 105. محمود غزنويءَ سومنات کان موٽڻ تي، 7-1026ع ۾ منصوري تي قبضو ڪيو هو. (ايضاً، ص 9-258، نوٽ 204).

41. ايليٽ، جلد پهريون، ص 78.

42. "مهراڻ"، ص 205.

43. "مهراڻ"، ص 200-199، نوٽ 102.

44. ڏسو مٿي باب 9، البلاذري سنڌ ڪونہ آيو هو.

45. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 72.

46. ڪزينس، "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص 71-70.

47. مون موهن جي دڙي جي انت جي سببن جي ساڳي ترتيب ڏسي آهي. ڏسو متي باب 4.

48. پيٿيو هيگ، 'برهمڻ آباد ۽ منصوري جي ماڳن بابت' وغيره، ر.ا.س.ر سورهون، نئون سلسلو (1884ع)، ص 287.

49. هو معزالدين ۽ شهاب الدين جي نالن سان بہ سڏبو هو. قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيون، ص 9، "مهراڻ" ص 90-489.

50. مير معصوم پنهنجي تاريخ ۾ سلطان محمود غزنويءَ جي سنڌ اندر ڪاررواين جي سلسلي ۾ جڏهن بکر ۽ ٺٽي جو حوالو ڏئي ٿو، تڏهن سندس مطلب اهي علائقا ٿين ٿا، جن ۾ اهي اڳتي هلي مکيہ شهر بڻيا. همعصر تاريخن ۾ انهن شهرن جو ڪو ذڪر ڪونهي. ("تاريخ معصومي"، ترجمو مئلٽ، ص 23). پيٿيو "مهراڻ"، 492.

51. "مهراڻ"، ص 489.

52. "مهراڻ"، ص 90-489.

53. ايليٽ، جلد پهريون، ص 2-201 ٻيو مفروضو هيءَ ٿي سگهي ٿو تہ تنهن وقت بکر ٻيٽ زنده پير ۽ ساڌ ٻيلي جي ٻيٽارين سان ڳنڍيل هو، تہ حصار اکر ۽ قلعو بکر هو، جي ٻيٽي تڏهن هاٿي کان وڌيڪ وڏي ٻيٽ تي هئا. جيڪڏهن تن ڏينهين سنڌوءَ جو سمورو وهڪرو اجا بکر واريءَ وٽيءَ منجهان لنگهڻ شروع نہ ٿيو هو، تہ پوءِ ٿي سگهي ٿو تہ ائين هجي.

54. ايضاً، ص 242.

55. ايضاً ص 304.

56. ايضاً ص 396.

57. ايضاً، ص 554. ان جون ڪيئي ڌار ڌار پڙهٽيون آهن. ان ۾ جن لفظن تي سر هينري ايليٽ ياڙي ٿو، سي آهن در ڪشتي باکر و بکر دو قلعہ داشت در جزيره رفت.

58. "ابن بطوطه جون مسافريون"، جلد ٽيون ص 115 ان ۾ 'خليج' لفظ جو ترجمو "واهہ" ڪيو ويو آهي، جا پڻ ان جي هڪڙي معنيٰ آهي، پر ريورٽيءَ جو ترجمو 'درياهہ جي ڇاڙ' ترجيح لهڻي. اهو ممڪن نٿو لڳي تہ ڪو هڪڙي

هٽرادو واهه جي وچ ۾ مهمانخانو جوڙيو ويو هوندو. جي وهڪرو اُنهيءَ بکر کي نه ڦري آيو هو، جنهن کان اسان واقف آهيون، ته پوءِ ان متان زنده پير يا ساڌ ٻيلي کي وڪوڙيو هجي. مهمانخانو ضرور انهن ٽن مان هڪڙي تي هوندو. پيٽيو: مهراڻ، ص 494، نوٽ 572. ساڌ ٻيلو 1550ع کان اڳ ڏار ٻيٺ هوندو هو يعني هڪ ٽُڪر "جو بکر جي اولهه طرف پاٽيءَ جي وچ ۾ ٻيٺل آهي"، "تاريخ معصومي"، ترجمو مئلٽ، بمبئي سرڪار جادفتر نمبر تيرهون، نئون سلسلو، (1885ع)، ص 121.

59. "مهراڻ"، ص 499، نوٽ 575. ريورٽيءَ هرويرو 'جتوئي' جو لکيو آهي ته ان مان هن جي مراد شايد پنجند جي پر وارو اهو هنڌ آهي، جنهن جو ذڪر آئين اڪبريءَ ۾ آيل آهي. ايضاً، ص 506، نوٽ 589، پڻ ڏسو ريورٽي جو "افغانستان تي نوٽ". ص 559.

60. "ابن بطوطه جون مسافريون"، جلد ٽيون، ص 90. سيلاني لکي ٿو، "ترڪن واري ڏيهه جي سرحد جي آخري وسئن" ڇڏڻ کان پوءِ "اسان هڪڙي وڏي رڻ پٽ ۾ گهڙياسون، جيڪو ڏيگهه ۾ پندرهن ڏهاڙن جي مسافريءَ جيترو آهي.

دخلنا البرية الكبري وهي مسرة خمس عشرة

ان رڻ پٽ ۾ زهريلي هوا (سموم) لڳندي آهي..." وغيره. اهو هنڌ ڪڇيءَ کان سواءِ ٻيو ڪٿي نٿو ٿي سگهي. هيگ جو چوڻ آهي ته سيلاني پشاور وٽان هندوستان ۾ داخل ٿيو هو ۽ هتي هن جو اشارو سليمان جبلن جي پاڙ واري ملڪ ڏانهن آهي. جن دليلن جي آڌار تي هو ائين چوي ٿو، سي دليل ٻيهن نه ٿا. ("ابن بطوطه سنڌ ۾"، ر.ا.س.ر، اٺويهون، نئون سلسلو، 1887ع، ص 401).

61. "ابن بطوطه جون مسافريون"، جلد ٽيون، ص 90. پڻ ص 100. نهر السند المعروف پنج آب.

62. ايضاً، ص 101. جنانيءَ جي سڃاڻپ ڪرڻ ممڪن نٿو لڳي. پيٽيو هيگ ("ابن بطوط سنڌ ۾"، ص 401).

63. "ترخان نامو" ايليئٽ، جلد پهريون، ص 311، ريورٽي، "مهراڻ"، ص 6-495.

64. گجي پرسان نري وٽ شيخ جي قبي بابت هو چوي ٿو، "هن عظيم شيخ جي قبي تي 171 هجري (787ع) تاريخ ڏنل آهي، جا قبي جي اڏاوت جو سال ظاهر ڪري ٿي." (قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيون، ص 5). پر

قبي تي جيڪي اڪريل اکر اڃا تائين موجود آهن. سي چٽيءَ طرح ڏيکارين ٿا تہ اهو قبو سلطان فيروز شاهہ تغلق جي ڏينهن ۾ نهيو هو ۽ تاريخ يا 772 يا 782 هجري لڳي ٿي. اهڙيءَ ريت مير علي شير قانع جڏهن اهو قبو ڏٺو هو، تڏهن ان کي نهئي اٽڪل چار سؤ ورهيہ ٿي چڪا هئا ۽ اسان اهوئي گمان ڪري سگهون ٿا تہ جڏهن هن پنهنجي تاريخ قلمبند ڪئي. تڏهن هن ابو تراب جي وفات جو سال درج ڪيو هوندو. (اين. ايم. بليموريا، "سنڌ ۾ ابو تراب جي قبي تي اڪريل اکر"، س.ت.س.ر جلد پنجون، نمبر 3، ص 6-133) مون کي اهو سن 772 هجري پڙهڻ ۾ آيو، جو 1-1370ع جي برابر آهي.

65. ڪزينس، "سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص 80 پيٽيو ايليئٽ، جلد پهريون، ص 368، ڪننگهام "هندستان جي آڳاٽي جاگرافي، ص 5-294، مجمدار، ص 19. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو رايو آهي تہ ڀنڀور ديبل واريءَ جاءِ تي آهي. "چچ نامي" جو سنڌي ترجمو، از مخدوم امير احمد، مصحح ۽ شارح ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ ص 5-392). پر ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ ڊاڪٽر ليسلي الڪاڪ (Dr. Lslie Alcock) جي ڪرايل پرتال ان راءِ کي قطعي طرح ريٽي ڇڏيو آهي، ڏسو "هندستان جي آڳاٽن اهڃاڻن تي تصنيفن جي ساليانيي ياداشت"، جلد سورهون، (53-1948ع لاءِ) ص ايڪونجاهہ، ٻاونجاهہ.

66. مئڪمرڊو، "سنڌونديءَ تي مقالو"، ص 6-25. برٽن، "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون"، ص 3-92.

67. س.ت.س.ر، جلد ڇهون، نمبر 2، ص 11.

68. مئڪمرڊو، اڳ ڇاڻايل ليک، ص 25، فوٽ نوٽ.

69. مطلب هيءُ آهي تہ متان نقل نويس پاڻمرادو ائنين سان عشر لڳائي ڇڏيو هجي. (ڏسو رينو جي 'ٽڪرا' ۾ ص 99 تي اصل عبارت

70. ايليئٽ، جلد پهريون، ص 77 ڪزينس جو انومان آهي ("سنڌ جون جهونيون وٿون"، ص 125) تہ الادريسي حقيقت ۾ 'ديول' جي نئين 'بندر' کي بيان ٿو ڪري (؟ البيرونيءَ جو لوهراڻي) ۽ نہ ابن خرداز بہ جي ديول کي الادريسيءَ جي بيان ۽ ابن حوقل جي بيان (ايليٽ، جلد پهريون، ص 37) جي وچ ۾ جنهن فرق تي ڪزينس پنهنجو نظريو بيهاري ٿو، سو فرق منهنجي خيال ۾ تہ ايترو اهم نہ آهي. الادريسي جڏهن لکي ٿو تہ "وڏي مهراڻ جي منهن ۽

ديبل جي وچ ۾ اولهه طرف وينڌي ڇهن ميلن جو مفاصلو آهي". تڏهن سندس مطلب دراصل هيءُ آهي تہ شهر درياءَ جي اولهہ ۾ هو ۽ مفاصلو اهوئي اوائلي جاگرافيدانن وارو يعني ٻہ فرسخ آهي. اها ڳالهہ بجاءِ خود ڪزينس واري نظريي جي برخلاف آهي.

71. هيگ، "سنڌونديءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 48، نوٽ 68 پيٽيو رينو جي 'تڪرا' ۾ البيرونيءَ جي اصل عبارت ص 91 ۽ ان جو ترجمو ص 118 تي.

(البصر) وياخذ ساحلہ من تيز قصبہ مکران ظاعنا الي مابين الجنوب و المشرق نحو ناحيتہ الديبل اربعين فرسخا.

هتي تيز ۽ ديبل جي وچ ۾ ڄاڻايل مفاصلو (40 فرسخ) تمام گهٽ آهي. اصل مفاصلو 500 ميل تہ ضرور هوندو. پيٽيو هوديوالا، ص 34، الاصطخريءَ جي ليکت ۾ انهيءَ مرحلي بابت غلطيءَ جي حوالي سان، (ايليئٽ، پهريون، 30). البيروني هت ظاهر ظهور نقل پيو ڪري.

72. "ابن بطوطہ جون مسافريون"، جلد ٽيون، ص 112.

73. ايضاً، ص 4-113.

74. مخزن "هندوستان جون جهونيون وٿون"، 1932ع، ص 86. ڪزينس "سنڌ جون جهونيون وٿون" ۾ ص 7-126 تي ٺٽي واريءَ ه ـحد جا ڪارٽر وارا فوٽا ڏنا آهن.

75. ڪننگهام، "هندستان جي آڳاٽي جاگرافي"، ص 299.

76. قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيون ص 5.

77. رينو، تُڪرا، ص 91 ۽ ترجمو، ص 119. غب= نار، خور= منهن، ٻارو (رينو غلطيءَ سان ان جو ترجمو 'Baie' ڪيو آهي).

78. البيروني سچ پچ سنڌي لفظ 'منهہ' دعتب آڻي ٿو. اهو لفظ هاڻ 'منهن' لکبو آهي.

79. ڏسو حوالو 4 مٿي، ريورٽي (مهراڻ، ص 220) 'بيرونيءَ جي ليکت کي پٺ جوڳو نٿو سمجهي، "خاص ڪري درياءَ ابت تہ هو ٻن شاخن رستي سمنڊ ۾ ڇڙندو هو، حالانڪ انهن اوائلي ڏينهين ياهہ ائ ن ڪونہ ڪندو هو." البيرونيءَ جي ڪتاب جو پوءِ جيڪو ترجمو ر سيدالدين ڪيو، تنهن بابت ريورٽي جيڪي ڪجهہ چوي ٿو، سو سڀ غير ض ري آ ي، ڇاڪاڻ جو درياءَ

بابت بيان البيرونيءَ جي اصل عربي تصنيف ۾ موجود آهي. ريورٽي پنهنجي نظريي جو بنياد ان ڳالهه تي رکي ٿو ته الادريسيءَ ڄاڻايو آهي ته منصوري کي ڦري ايندڙ شاخون وري پاڻ ۾ ڳنڍجي وڃن ٿيون ۽ "اتان اڳتي يڪو درياهه ٿي وهن ٿيون". (ايليئٽ، جلد پهريون، ص 78) "مهراڻ"، ص 9-228 ۽ نوٽ 174). پر الادريسي هتي شايد سهيوڳي حالتن جي حوالي کان سواءِ المسعوديءَ واريءَ ليکت ۽ "مسالڪ و ممالڪ" واريءَ ليکت کي ملائڻ جي ڪوشش پيو ڪري. هن پاڻ درياهه کي وچينءَ سنڌ ۾ جاگرافيءَ جي لحاظ کان اڻ ٿيڻي واٽ ڏيئي پنهنجي راويءَ واري حيثيت گهٽ ڪري ڇڏي آهي. البيروني گهٽ ۾ گهٽ ملتان ۾ ته ٽڪيو هو ۽ اسان کي پڪ آهي ته هن سچي ۽ تازي ۾ تازي معلومات هٿ ڪرڻ جي هرڪا ڪوشش ڪئي هوندي.

80. "ابن بطوطه جون مسافريون"، جلد ٽيون، ص 112-109.

81. س.ت.س.ر جلد ٽيون، ص 61.

82. جيڪڏهن اسين اهو قبول ڪريون ته ابن بطوطه جي 'السامره' مان مراد فقط سومرن جو قبيلو آهي ته پوءِ ظاهر آهي ته سنڌن حڪومت مٿينءَ سنڌ اندر به هئي. ("ابن بطوطه جون مسافريون"، ص 2-101، 7-105). پر هيگ جو وري رايو آهي ته سيلانيءَ جي مراد اصل ۾ سما آهن. ("ابن بطوطه سنڌ ۾"، ر.ا.س.ر، اٺويهون، نئون سلسلو، مضمون انون، ص 401، 7-405). هيگ پاڻ پنهنجي ڪتاب "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ" جي ص 109 تي انڊپور بابت ڏنل نوٽ نمبر 134 ۾ 'سومرا' ٿو ڄاڻائي، جڏهن ته مراد 'سما' اٿس.

83. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 86، نوٽ 105 قليچ بيگ ("سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيون، ص 5-64) معاملي کي منجهائي ڇڏيو آهي.

84. تغلق آباد هڪ گهٽي جهوني ڪوٽ، ڪلا ڪوٽ، جي پڊ تي ناهيو ويو هو. "مهراڻ"، ص 8-367، نوٽ 316 پڻ ڏسو مئڪمرڊو، ر.ا.س.ر جلد پهريون، ص 31.

85. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 85، "مهراڻ" ص 500، نوٽ 577 مير معصوم ان کي خانواهه سڏي ٿو.

86. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 91 ۽ نوٽ 110، ص 103 ۽ نوٽ 124 ڀيٽيو "مهراڻ"، ص 315، نوٽ 314.

87. "مهراڻ" ص 469، نوٽ 537 پيٽيو قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيون، ص 113، "اڪبر نامو"، جلد ٽيون، باب سترهون، ص 973، "تاريخ معصومي"، ترجمو مئلٿ، "بمبئي سرڪار جا دفتر"، نمبر تيرهون، نئون سلسلو، ص 156.

88. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 3-92، قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيون، ص 101، 113.

89. قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ" جلد ٻيون، ص 8-77، "مهراڻ"، ص 184، نوٽ 74 پيٽيو اسٽائين، 'جاگرافيڪل جرنل'، جلد نوانوي، نمبر 4، ص 181.

90. پيٽيو "مهراڻ"، ص 502، نوٽ 578.

91. "مهراڻ"، ص 466، نوٽ 535 پيٽيو هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 6-115، ۽ ص 103، نوٽ 125.

92. "مهراڻ"، ص 461، س.ت.س.ر، جلد انون ص 9-58 پيٽيو ب.س.د.ا، (پنجيتاليهون، نئون سلسلو) ۾ ص 40 تي فائيف جي رپورٽ.

93. پنهنجي تصنيف اندر هڪڙي فوٽ نوٽ ۾ هو چوي ٿو، "هئگهه (غلط) جو چوڻ آهي تہ 'اهو ڦيرو رڳو گذريل صديءَ جي وچ ۾ آيو هو، ۽ بلڪل سچ ٿو چوي، تڏهن جڏهن نصرپور ڦٽو هو." "مهراڻ"، ص 225، نوٽ 173.

94. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 9-118 ممڪن آهي تہ ستلج جي زبردست ٻوڏ جي ڪري ڪو اثر ٿيو هجي، يا گهٽ ۾ گهٽ ڦيرو پڪو ٿي ويو هجي. ستلج ۾ اها ٻوڏ سنہ 1762ع ۾ آيل چئي وڃي ٿي، "جڏهن درياءَ (ستلج) ۾ ٽڪرين تان پٿر جي هڪڙي وڏي چٽ اچي ڪري هئي ۽ وهڪرو ڪي هفتا روڪجي ويو هو، ۽ ميجر جنرل ڪننگهام جي چوڻ موجب، اها چٽ تڏهن وڃي ڊني هئي، جڏهن درياءَ جو پاڻي چڙهندو چڙهندو 400 فوٽ تي ويو هو." ("هندستاني ريگستان جي وچايل نديءَ تي نوٽ"، ڪلڪتہ ريويو، نمبر سو سترهون، جلد 59، مضمون ٻهريون، ص 8). اهوئي سن 1762ع هو، جڏهن پراڻ سارين جي ٻوڪ لاءِ دستور پٽاندر پاڻي ڏيڻ ۾ ناڪام ٿي هئي. ڏسو هيٺ.

95. قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيون، ص 5-154.

96. ايضاً، ص 162.

97. اي. برنس، "سنڌوءَ جي اپرندي شاخ جي نقشي جي هڪ يادداشت"، بمبئي سرڪار جو فائيل نمبر 763، پئرا 3، 6.

98. "سنڌ ۾ واهن جو اوائلي انتظام"، س.ت.س.ر جلد ٽيون، ڀاڱو ٻهريون، ص 8-17.

99. ب.س.د.ا. نئون سلسلو، جلد ٻيون، ص 2-491، 5-534 پڻ ڏسو ساڳئي جلد ۾ ص 534 جي سامهون ڏنل ليفٽيننٽ ٽي.جي. ڪارليس (Lieut. T. G.Carless) وارا نقشا، جي هن جلد ۾ نقشو نمبر 13- الف ۽ نمبر 13- ب ڪري ڏنا ويا آهن.

100. "سنڌوءَ جي اپرندي شاخ جي نقشي جي هڪ يادداشت ۽ ضمني يادداشت"، از: ليفٽيننٽ اليگزينڊر برنس، (8-1827ع)، "بمبئي سرڪار جو فائيل" نمبر 763، پئرا 13.

101. مثال طور، 1906ع ۾ سرحد اسٽيشن جي پرسان. "سنڌ گزيٽيئر"، 1907، ص 348.

102. اي. برنس، "سنڌوءَ جي اپرندي شاخ جي نقشي جي هڪ يادداشت"، پئرا 3.

103. "خلاصة التواريخ" جو مصنف 17 صدي عيسويءَ جي پڇاڙيءَ ۾ لکي ٿو، "ملتان ۽ بکر جا ڪيترائي واپاري پنهنجو مال اسباب پاڻيءَ رستي ٻيڙين تي ٺٽي آڻيندا آهن... ماڻهو اوڏانهين سڪيءَ رستي ورلي ئي ويندا آهن، جو رستو ڏاڍو اهنجو ۽ اٿائو آهي ۽ واٽ تي ڪاڏي پيتي جي تڪليف بہ ٿئي ٿي." ڏسو "آرائش محفل"، انگريزي ترجمو: ايچ. ڪورٽ (ڪلڪتو، 1882ع)، ص 8-117.

104. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 49، نوٽ 69.

105. قليچ بيگ واري "سنڌ جي تاريخ" جي جلد ٻئي ۾ صفحي 149 تي "تحفة الڪرام" مان حوالو.

106. "سيٺ نائون مل هوتچند جون يادگيريون"، ايڊيٽر: سر ايوان جيمز، (ايگزيٽر 1915ع)، ص 37.

107. ايضاً، (ضميمو ٻارهون)، ص 209.

108. ايضاً، (ضميمو ٻارهون)، ص 209 اِن ماڳ جو احوال س.ت.س.ر (جلد ڇهون، ص 8-106) ۾ ڏنل آهي.

109. ارڙهين صدي عيسويءَ جي پهرئين اڌ ۾ ڪي ٿورڙا ورهيہ ڪراچيءَ تي ڪلهوڙن جو قبضو هو. (نائون مل "يادگيريون"، ص 38.

110. انهن اڏاوتن جو احوال مئسن جي "بلوچستان ۾ مسافريون" وغيره (جلد ٻيون، ص 150، 152، 156) ۾ ۽ بارٽل فريئر طرفان موڪليل ڪئپٽن پريڊيءَ ۽ جي. مئڪلوڊ جي رپورٽن "رائل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي بمبئي واري شاخ جو رسالو"، جلد پنجون، 1857ع، ص 62-349) ۾ آيل آهي. پڻ ڏسو: ڪزينس، "سنڌ جون جهونيون وٿون". ص 44، مجمدار، ص 3-142، س.ت.س.ر، جلد ڇهون، ص 6-104.

111. "مهراڻ" ص 185، 212، 215، 216، وغيره. پڻ ڏسو وائيٽ هيڊ، "پنجاب ۽ سنڌ جي دريائن جا ڏِگَ"، ص 166، هوديوالا، ص 32-29، 9-38.

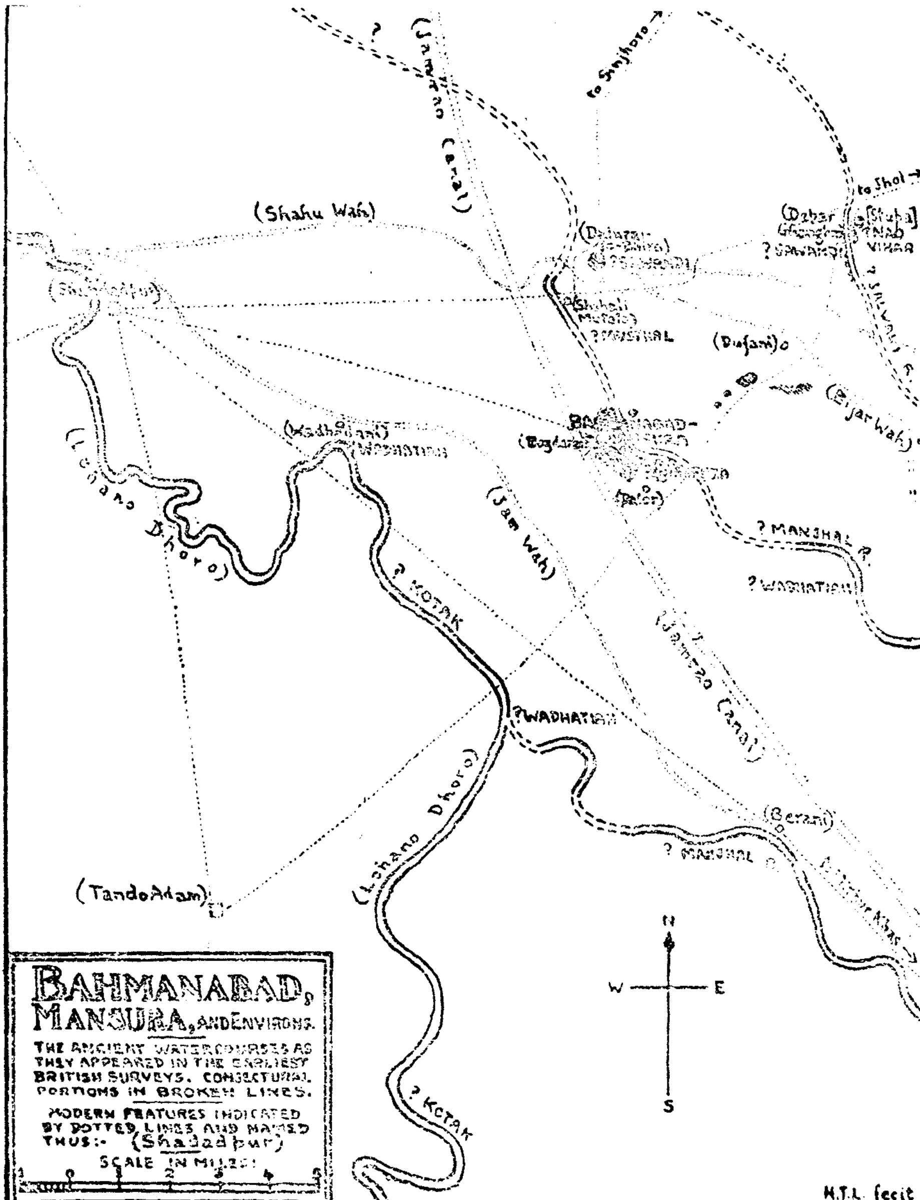
BAHMANABAD, MANSURA, AND ENVIRONS.
THE ANCIENT WATERCOURSES AS THEY APPEARED IN THE EARLIEST BRITISH SURVEYS. CONJECTURAL PORTIONS IN BROKEN LINES.
MODERN FEATURES INDICATED BY DOTTED LINES AND NAMED THUS:- (Shadadpur)
SCALE IN MILES
1 0 1 2 3 4 5
H.T.L. fecit
N
S
W
E
(Shahu Wah)
(Jamrao Canal)
to Sanjhoro →
to Shol →
(Dabar
(Dufani)
(Bijar Wah)
? MANJHAL R.
? KOTAK
(Jam Wah)
(Lohano Dhoro)
? WADHATIAN
(Berani)
(Tando Adam)
? KOTAK

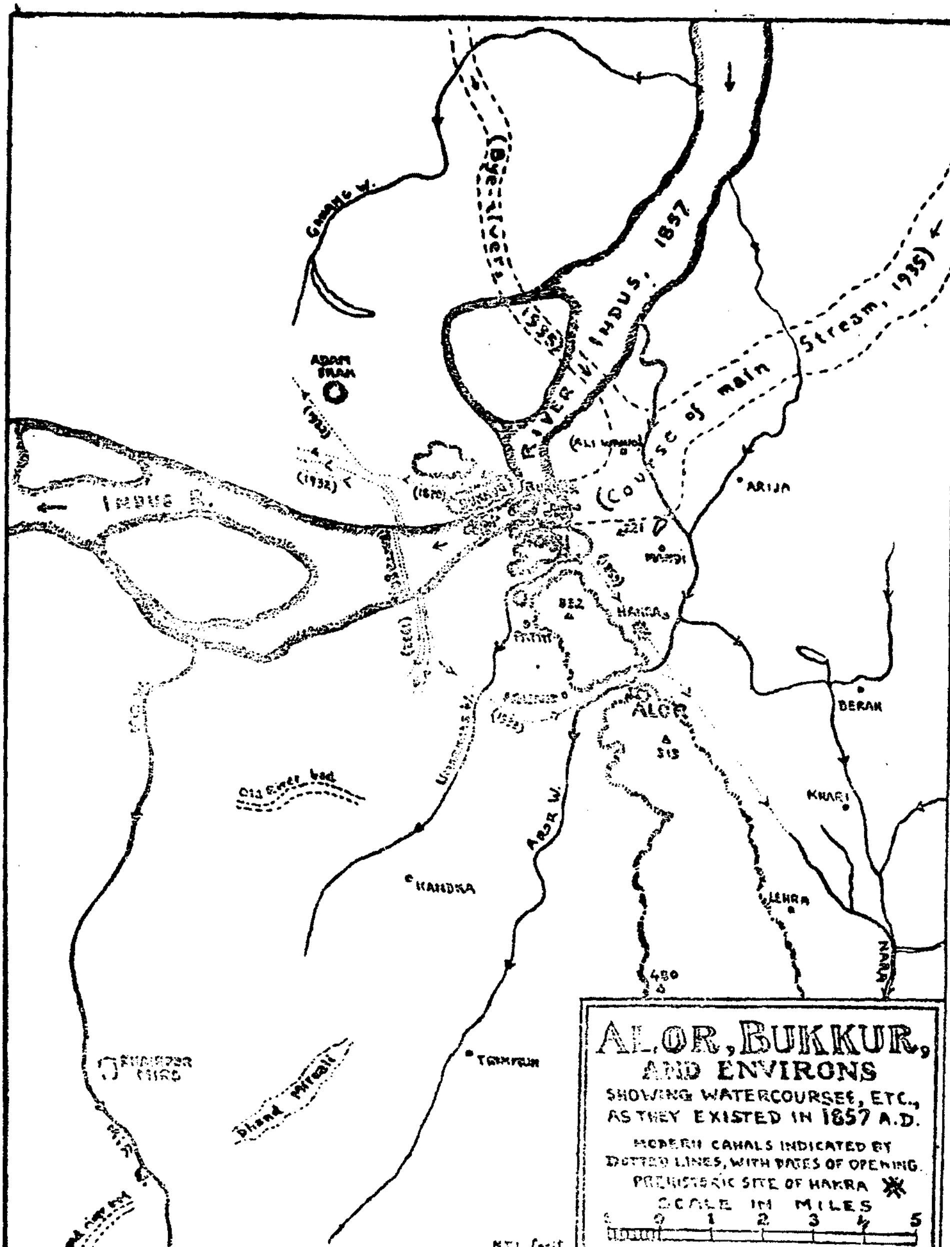
ALOR, BUKKUR, AND ENVIRONS
SHOWING WATERCOURSES, ETC., AS THEY EXISTED IN 1857 A.D.
MODERN CANALS INDICATED BY DOTTED LINES, WITH DATES OF OPENING.
PREHISTORIC SITE OF HAKRA
SCALE IN MILES
0 1 2 3 4 5
RIVER INDUS, 1857
(Course of main Stream, 1935)
INDUS R.
ADAM SHAH
ARIJA
BERAK
ALOR
BEZ
HAKRA
KHAFI
LEHRA
NARA
KANDRA
Old river bed
Dhand Mirali
(1932)
ALI WAHAN
Arora W.

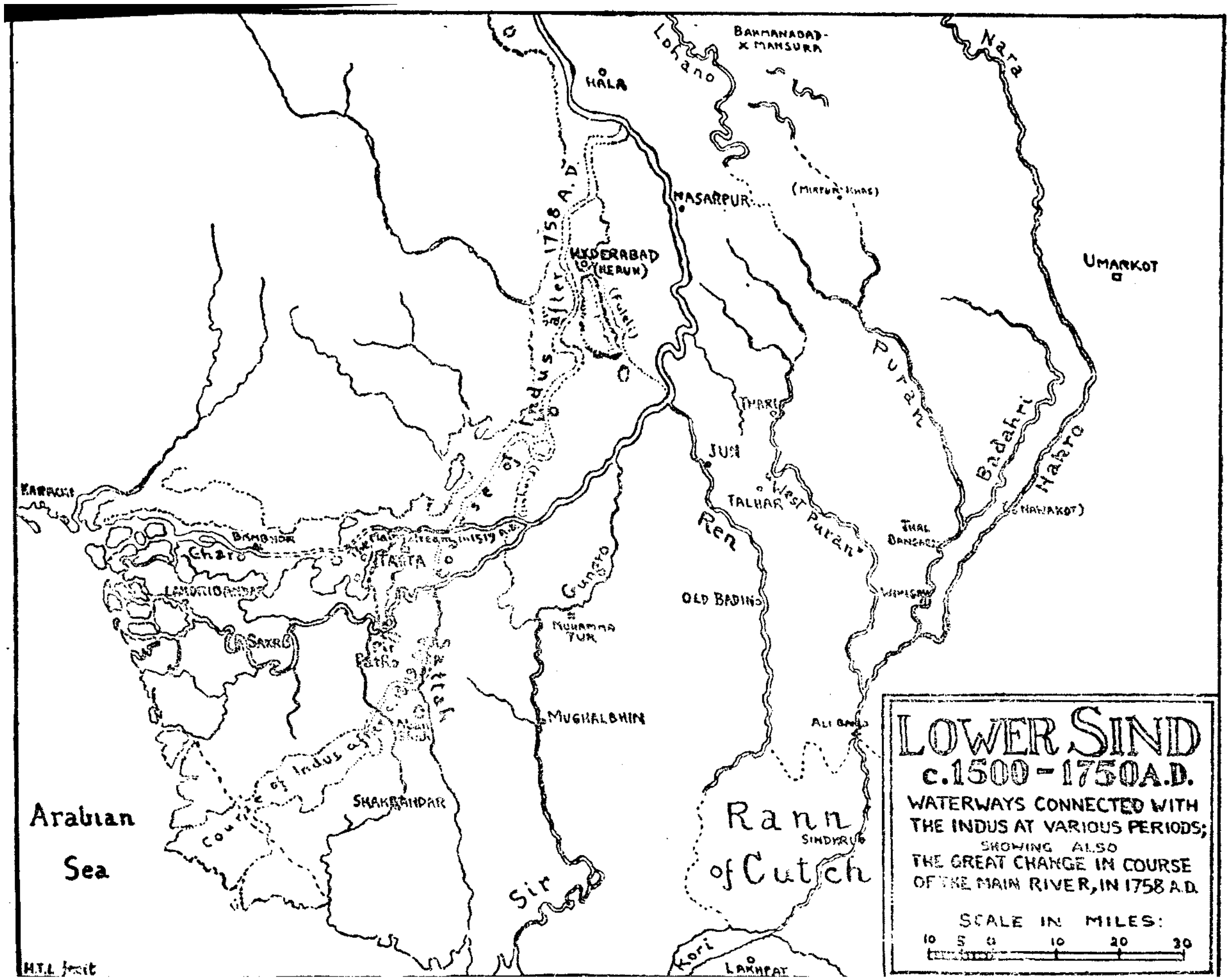
LOWER SIND
c.1500 - 1750 A.D.
WATERWAYS CONNECTED WITH THE INDUS AT VARIOUS PERIODS;
SHOWING ALSO
THE GREAT CHANGE IN COURSE OF THE MAIN RIVER, IN 1758 A.D.
SCALE IN MILES:
10 5 0 10 20 30
Arabian Sea
Rann of Cutch
UMARKOT
Nara
Hakro
Badahri
Puran
West Puran
Lohano
BAHMANABAD-MANSURA
HALA
NASARPUR
(MIRPUR KHAS)
HYDERABAD (NERUN)
(Fuleli)
Indus after 1758 A.D.
JUN
THARI
TALHAR
Ren
OLD BADINS
THAL BANGAO
(NAWAKOT)
ALI BANDR
SINDHRI
Gungro
MUHAMMA TUR
MUGHALBHIN
Sir
Kori
LAKHPAT
TATTA
KARACHI
BAMBHOR
Charo
LAHORIBANDAR
SAKRO
Pir Patho
Sattah
SHAKRBANDAR
Course of Indus after
H.T.L. fecit

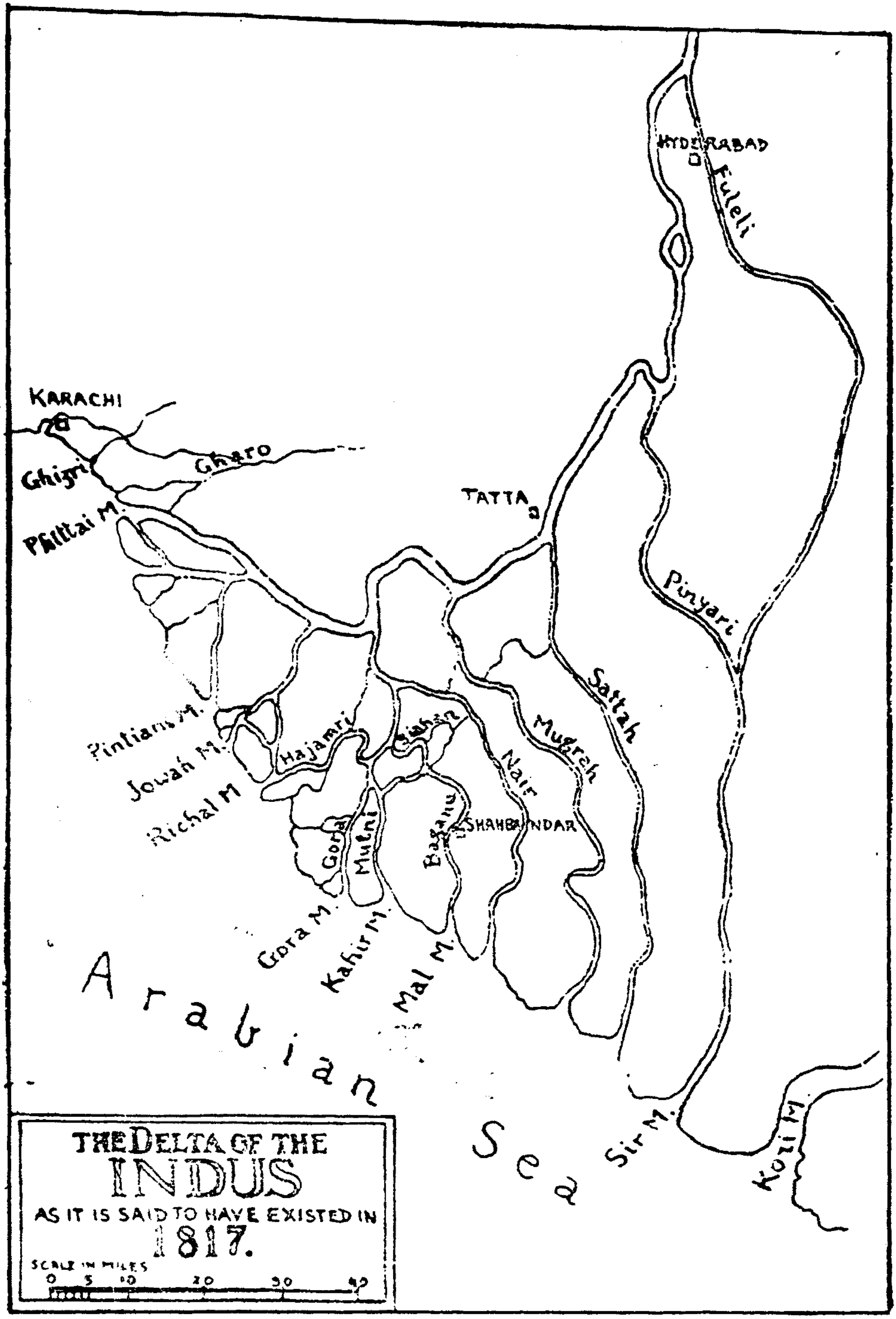
HYDERABAD
Fuleli
KARACHI
Ghizri
Gharo
Phittai M.
TATTA
Pinyari
Sattah
Mugreh
Nair
Pintiani M.
Jowah M.
Hajamri
Richal M.
Mutni
Bagana
SHAHBANDAR
Gora M.
Kahir M.
Mal M.
Arabian Sea
Sir M.
Kori M.
THE DELTA OF THE
INDUS
AS IT IS SAID TO HAVE EXISTED IN
1817.
SCALE IN MILES
0 5 10 20 30 40

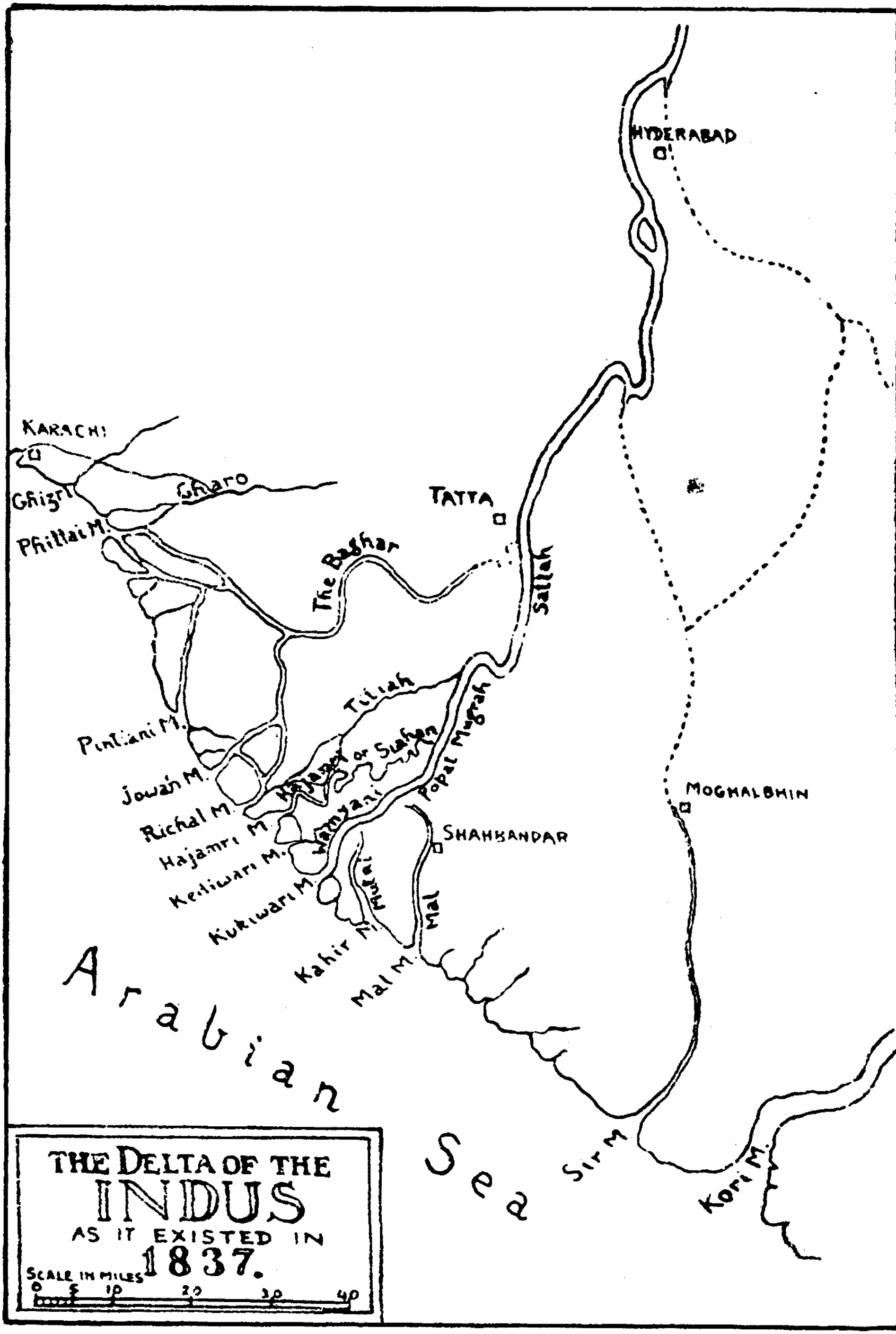
THE DELTA OF THE
INDUS
AS IT EXISTED IN
1837.
SCALE IN MILES
0 5 10 20 30 40
KARACHI
Ghizri
Gharo
Phillai M.
The Baghar
TATTA
HYDERABAD
Sattah
Tiliah
Pintiani M.
Jowah M.
Richal M.
Hajamri M.
Kediwari M.
Kukiwari M.
Kahir M.
Mal M.
Mal
Popal Mugrah
SHAHBANDAR
MOGHALBHIN
Arabian Sea
Sir M.
Kori M.

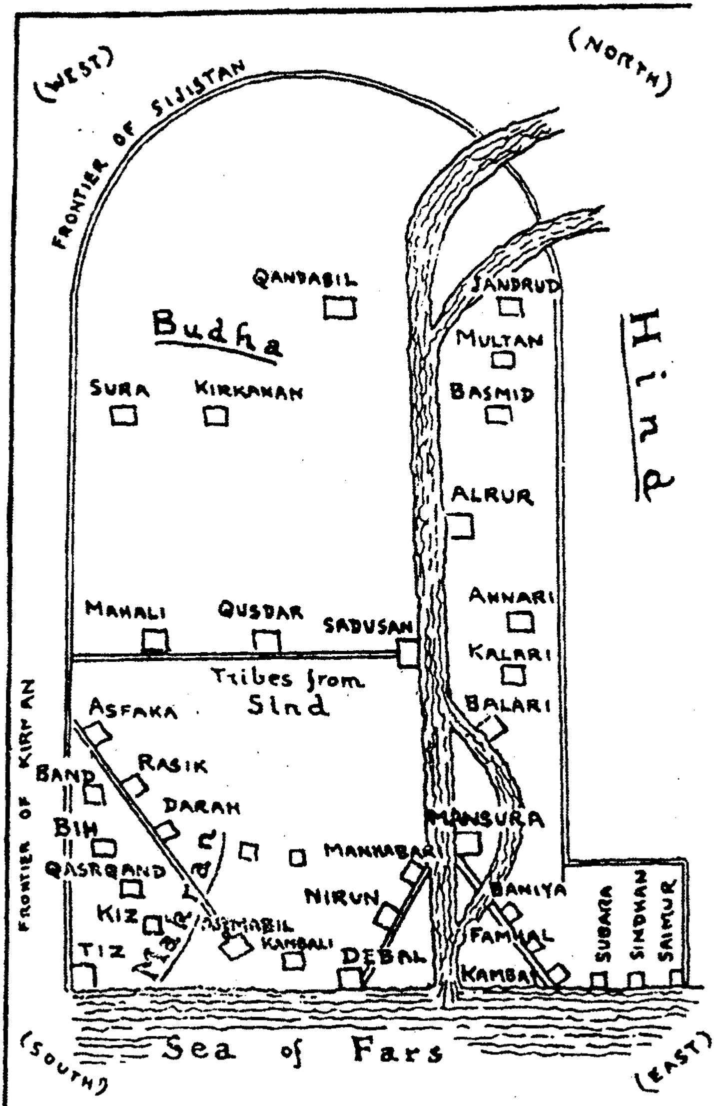

SIND, WITH PARTS OF ADJOINING COUNTRIES, ACCORDING TO THE ASHKALU-L-BILAD (c.1100 A.D.)

باب يارهون

سنڌ جا نسل ۽ ماڻهو

سنڌو تهذيب جي ليڻ پڄاڻا، سنڌ جي هاڻوڪن رهاڪن جو نسلي (Ethnologieal) لحاظ کان ڪوبہ جائزو اِن سوال کي اڪلائڻ سان شروع ڪرڻ واجبي ٿيندو تہ انهن رهواسين ۾ موئن جي دڙي وارن جا پويان ڳولي لهڻ ممڪن آهي يا نہ.

بروهي بوليءَ ۾ دراوڙي عنصر جو موجود هجڻ ظاهر ڪري ٿو تہ ان جا ڳالهائيندڙ بنيادي طور آرين کان اڳ جي نسلن مان آهن. توڻي جو اڳتي هلي هنن ۾ توراني ۽ ٻئي خون جي ملاوت بہ ٿي. بروهين جو وطن جهالاوان ۽ ساراوان جون ٽڪريون آهن. ان ڏيهہ بابت سر آريل اسٽائين چوي ٿو: "اهو پاسو اهڙو تہ سُڃو بُٽ آهي، جو ڪو حملي آور اتي رهڻ نہ چاهيندو ۽ نہ ئي وري ڪنهن حملي آور لاءِ اتي رهڻ جي ڪا جاءِ ئي نڪري سگهندي. دراصل اهائي اهڙي جُوءِ آهي، جتي انهيءَ قديم تانيڪي نسل جا ائين ڪٽي چئجي تہ خانہ بدوش، مسڪين نيم وحشي مائٽ بنا ڪنهن ڏپ ڏاءَ جي رهي پئي سگهيا. اهڙيءَ ريت هو آريائجڻ جي حشر کان بچي ويا، جنهن جو سندن وڏيڪ سڪين ڏيهن وارن هم نسل ماڻهن کي شڪار ٿيڻو پيو هو."(1) آرين جي مکيہ چُرپُر پنجاب ڏانهن ۽ اتان گنگا واري ماٿريءَ ڏانهن هئي. ان کان پوءِ هو هيٺينءَ سنڌو ماٿر ۾ داخل ٿيا ۽ انهيءَ ڳالهہ جي مڃڻ لاءِ ڪو سبب ڪونهي تہ سنڌ ۾ جيڪي 'داسيہ' ڏنائون، سي نابود ڪري ڇڏيائون. اڳاٽن اهڃاڻن جي ساک مان ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي تہ آرين جي اچڻ کان اڳ سنڌو تهذيب وارن کي گهٽ ۾ گهٽ سنڌ اندر هڪڙن اهڙن بين 'وحشين' جي تابع ٿيڻو بہ پيو هو. جيڪي بلوچستان رستي اوپر طرف آيا هئا.

انهن ۽ ڪانئن پوءِ وچ ايشيا جي قبيلن جي آمد جي ڪري سنڌو تهذيب وارن جي رت ۾ اوس ايتري تہ ملاوت ٿي ويئي هوندي، جو

هاٿوڪيءَ سنڌ جي قبيلن ۾ موهن جي دڙي وارن جو خالص نسل ڳولڻ فضول ٿيندو. درحقيقت، موهن جي دڙي مان جيڪي هڏاوان پڃرا هٿ آيا آهن، تن مان پتو پوي ٿو ته خود ان شهر جا ماڻهو ڪيترن نسلن مان هئا تڏهن به ان ڳالهه جو ٿورو گهڻو امڪان آهي ته متان منڇر ڍنڍ جي مهاڻن ۾ اصلوڪن رهاڪن هجڻ جو انگ ايترو هجي، جو بيو ڪوبه سنڌي قبيلو انهن جيتري دعوا ڪرڻ چاهي ته هوند نه ڪري سگهي (2)[1] يعني اهي مهاڻا سنڌيءَ طرح سنڌو تهذيب واري زماني جي ڍنڍ رهواسين جا پونير آهن ۽ سندن رت ۾ ٻئي ڪنهن رت جي نسبتي طرح گهٽ ملاوت آهي. انهن سان ماڇي به شامل ڪري سگهجن ٿا ۽ شايد ڇُتا ۽ الهندن ٽڪرن جا ڪي غير معروف قبيلا جهڙوڪ ٻڪڪ ۽ گاڇا (ڳائينڇا) پڻ، جن جون ڪي خاصيتون ۽ ريتون رسمون بنهه پنهنجيون آهن ۽ جن بابت سندن پاڙيسري چوندا آهن ته اهي "اصل مير بحر" آهن. پر اهڙين باريڪ شاهدين مان ڪي به انومان ڪڍڻ نسوري ڏُڪيبازي ٿيندي.

پلائني پنهنجي 'قدرتي تاريخ' ۾ اتر اولهه هندستان يعني سنڌوءَ جي ترائيءَ جي ٽيهارو قبيلن جا نالا ڏنا آهن (3)، ۽ سنسڪرت جي ڇٽن پراڻن ۾ علائقائي فهرستون به آهن، جن مان ڪي ٿي سگهي ٿو ته خود پلائنيءَ جي زماني ڌاري سڌاريون ويون هجن (4). تنهن کان سواءِ، اسان کي مهاڀارت ۾ قبائلي نالن جي هڪ ڊگهي ياداشت ملي ٿي، جنهن ۾ ڪيترا نالا ورجايل آهن ۽ منجهس ڪا ترتيب به ڪانهي. ساڳئي ئي ڪتاب ۾ 'ڪشتريه ڪُلن' جي وچور به آهي، جن مان گهڻا شايد اتر اولهه

[1] پيرومل مهر چند آڏواڻيءَ جو چوڻ آهي ته قديم سنڌ جا اصل رهاڪو "هاٿوڪن ڪولن، سنٿالن، ڀيلن ۽ ميد لوڪن جا ابا ڏاڏا هئا. انهن لوڪن جي سڀيتا جا جيڪي اهڃاڻ "هن وقت" (1944ع) ملن ٿا، تن جا "ٿورا مثال" هو اجهي هي ڏئي ٿو: سنڌ ۾، خاص ڪري ٿر ۾، ڀيلن (يعني ڪول) جي گهڻائي. سنڌ جي "هارين ناڙين ۽ ٻين ان پڙهيل" ماڻهن ۾ ڪوڙيون ڪري ڳڻڻ جو رواج. سنڌيءَ ۾ آوازن سان ٺهيل لفظن جو هجڻ. عام سنڌين جو اڪثر "پوتڙو هيٺان ڪري پنهنجي ڪرت ڪار" ڪرڻ. منڇر ڍنڍ جي مهاڻن جو پابوڙا ٻڌي جيئرا پکي جهلڻ. ڪن مهاڻن جو مڏن تيرن سان آڙين ۽ ٻين پکين کي ڇٽي ساٿو ڪرڻ. ڪراچي ضلعي ۾ شاهه بندر طرف سنڌو نديءَ جي ٿوري پاڳي جو "پوپٽ" (ڇتون يا طوطو) جي نالي سان ان ڪري سڏجڻ جو "ان طرف جا ميربحر درياءُ ۾ گهڙڻ مهل پنهنجي پير لاءِ هڪ پوپٽ جي قرباني ڏيندا هئا. .. پر هن وقت اهو رواج ڪونهي" (قديم سنڌ، 1957ع، ص 51، 62-58) (مترجم)

هندوستان ۾ هئا (5). ورهميهير (Varahamihira) پنهنجي ڪتاب "بريهت سمهتا" ۾ انهن قبيلن جا نالا ڏئي ٿو. جيڪي "وايو پراڻ" ۾ ڄاڻايل ڀارت ورش جي نون ڀاڱن ۾ رهندڙ هئا. "بريهت سمهتا" ڇهين صديءَ عيسويءَ جي وچ ڌاري جوڙيو ويو هو ۽ عجيب ڳالهه آهي ته ان ۾ پلائنيءَ جا ڏنل به ٽي نالا به ملن ٿا. جڏهن ته ان کان اڳ جي ڪتابن ۾ رڳو هڪڙو نالو پڪيءَ طرح سڃاڻپ ۾ اچي ٿو (6). ڇو جو عام طرح ائين سمجهيو ويندو آهي ته پلائنيءَ پنهنجي وچور ميگاستينيس جي وڃائجي ويل ليک تان کنئي هئي، جو هن چوٿين صديءَ ق.م جي پڇاڙيءَ ڌاري جوڙيو هو. سو اسان کي مَلي (Malli)، سوگدي (Sogdi) ۽ ٻين اهڙن لوڪن جي نالن ملڻ جي آس رکڻ کپي. جي سڪندر جي وقت ۾ ٻسرڪ هئا. پر نالو رڳو آگزيڊريڪاءِ (Oxydracae) جو ملي ٿو ته سڪندر جي پيشقدميءَ جو دنگ سندن ملڪ ۾ ٿيو هو (7). مَلي لوڪن جو مقام هو هينين گنگا ۽ اوڙيسا جي وچ ۾ ڪٿي ڄاڻائي ٿو. اهي ظاهر آهي ته اسٽرابو ۽ ايريئن جا (Malloi) يعني سنسڪرت ڪتابن جا مَلوَ نه آهن، پر گهڻو ڪري مَـلَ آهن، جن بابت مهاڀارت ۾ آيل آهي ته اهي بنگال واري پاسي جو هڪ قبيلو هئا (8).

ان ڪري سمورو ڌيان سنسڪرت جي ڪتابن تي ڏيڻ وڌيڪ فائدي وارو ٿيندو، جو انهن ۾ انهن قبيلن جا نالا به ڄاڻايل آهن، جن جو ذڪر اولهه جي ٻين ڪلاسيڪي ليکڪن ڪيو آهي. هندوستان جي مختلف ڀاڱن جي ٻيهڪ "پراڻن" ۾ هڪڙي ڏنل آهي ته "بريهت سمهتا" ۾ ٻي. پوئين پستڪ ۾ ٻاهرين انن ڀاڱن جا طرف ڀارت ورش جي وچين ڀاڱي کان ليکيا ويا آهن. اهڙيءَ ريت، سنڌ ان جي ذڪڻ الهندي ڀاڱي ۾ اچي ٿي، جو "وشنو پراڻ" واري الهندي ڀاڱي سان مشابهه آهي. پر ائين ڪرڻ سان به سڀ ڳالهيون صاف نٿيون ٿين. پَهلوَ. يَونَ ۽ آڀير قبيلا "بريهت سمهتا" ۾ ذڪڻ الهندي ڀاڱي اندر ۽ "وشنو پراڻ" ۾ الهندي ڀاڱي اندر اچن ٿا. جڏهن ته "وايو پراڻ" ۾ اهي اترئين ڀاڱي جا ڏيکاريل آهن (9). سچ پچ ته هي اهي قبيلا آهن. جن بابت معلوم آهي ته اهي اتر اولهه کان هندوستان آيا هئا. سندن آمد جا اهي الڳ

الڳ طرف ممڪن آهي تہ سندن ڇرڻ جا مختلف مرحلا ظاهر ڪندا هجن. ٻئي طرف. اهو ڏسي حيرت ٿئي ٿي تہ انهن مان تازي ۽ تازو پستڪ. "بريهت سمهتا". مَلي (مَلوَ) کي پنهنجي اترئين ڀاڱي جو ڏيکاري ٿو. جيتوڻيڪ ٻي ساک آهي تہ اُهي لوڪ ڇهين صدي عيسويءَ کان گهڻو اڳ ڏاکڻي پنجاب مان لڏي ڏکڻ طرف هليا ويا هئا (10).

مهاڀارت 'ڪشتريہ فهرست' ۾ مَلوَ ۽ ڪشودرڪ لاڳاپيل يا گڏيل قبيلا ڏيکاريل آهن. جنهن مان پاڻئجي ٿو تہ هنن يعني مَلي ۽ آگزيدرڪاءِ لوڪن جي پاڻ ۾ سڪندر خلاف ٻڌي قائم هئي. مهاڀارت واري ڏگهيءَ ياداشت ۾ شُودر ساڳيا ڪشودرڪ لوڪ ابيرن کان پوءِ جاڻايل آهن. ٻي صدي عيسويءَ ۾ ابيرن جي ڏيهہ جو ڏس ٽالميءَ جي انهيءَ نالي مان ملي ٿو. جنهن نالي سان هو سنڌوءَ جي ڪنڌيءَ تي پاٽلينيءَ جي ترت مٿان واري ملڪ کي سڏي ٿو. اهو پڻ ٿي سگهي ٿو تہ شودر ۽ ايريئن وارا سوگدي ساڳيا هجن ڊايوڊورس سائڪولس. سوگدين کي سودراء (Sodrai) لکي ٿو (11). هيئن بہ ٿي سگهي ٿو تہ سوگدي لوڪ سووير لوڪ هجن. جي سيني سنسڪرت ماخذ ۾ سنڌو تہ جي ٻہ ڪ قبيلن مان هڪڙو قبيلو ڪري ڏيکاريل آهن. سندن نالو اڪثر ڪري سنڌوءَ سان گڏي ڏنو ويو آهي. جيئن سنڌو سووير مهاڀارت ۾ هنن سان سيوَ لوڪ شايد اسٽرابو وارا سباءِ (Sibai) ۽ ترگرت لوڪ ۽ مَدرڪ لوڪ بہ شامل ڪيا ويا آهن (12). انهيءَ پستڪ موجب. ڪَرُ کيتر واريءَ لڙائيءَ ۾ سنڌو سووين مکيہ ڀهرو ورتو هو.

اهو ڏيان ۾ رکڻو پوندو تہ اولهہ جي اڪثر ڪلاسيڪي ماخذن وانگر. سنسڪرت جي پستڪن ۾ ڏنل احوال بہ اڳين تصنيفن تان نقل ڪيل آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن انهن سان سهيوڳي احوال بہ ڳنڍيو ويو آهي. ان ڪري هڪ اهڙي مرڪب مورت جڙي پيئي آهي. جنهن جو ڪجهہ ڀاڱو ڪنهن خاص زماني جي ڇٽيءَ تصوير طور پيش نٿو ڪري سگهجي جنهن زماني سان انهن جو واسطو آهي. تنهن زماني اندر اتر اولهہ هندستان ۾ ڏيون

لڏپلاڻون ٿيون هيون. اهي لڏپلاڻون عيسوي سن جي شروعات کان به صديون اڳ ۽ به صديون پوءِ خاص ڪري گهڻيون ٿيون. اتر ۽ اولهه کان ڪاهي ايندڙن جي اٿوهيت ڪن پراڻن قبيلن کي بيوطن ٿيڻو پيو ۽ ڪي وري ملي جلي هڪ ٿي ويا. فاتح پاڻ گهڻو ڪري هندو سرشتي ۾ جذب ٿي ڪشتريه سڏجڻ لڳا. پر جيئن ته هو ذرمي ڳالهين کان "بيپرواهه" رهندا هئا. ان ڪري هو ڏيهي ڪشتريه جي پيٽ ۾ گهٽ سمجهيا ويندا هئا (13). جتي جتي به هو گهر ڪري وينا. اتي اتي هو قدرتي طرح حاڪم طبقو بڻجي ويا. اهڙيءَ ريت، سووير ن کي هڪبئي پٺيان سَڪ لوڪن، پَهلوَ لوڪن، ڪُشن لوڪن ۽ وري هندو ٿي ويل سڪ لوڪن يعني الهندي هندوستان جي ڪَسترپ لوڪن جو محڪوم ٿيڻو پيو (13-الف).

ٻئي طرف مَلوَ لوڪن بيوطن ٿيڻ قبوليو پر آڻ نه مڃيائون ۽ اسان وٽ ثابتي آهي ته هو عيسوي سن جي اوائل ۾ راجپوتانا جي شهر جئپور جي پرسان وڃي وينا هئا (14). پوءِ گپت راڄ جي الهندي ڇيڙي وارن قبيلن ۾ اپير لوڪن سان گڏ. لڳ ڀڳ ساڳئي ئي تَسرَ ۾ سندن نالو به نظر اچي ٿو. اپير لوڪ پنهنجي خود مختياري قائم رکندي، سمندر گپت جي اطاعت ڪندا هئا (15).

سنڌ جي تڏهوڪيءَ آدم شماريءَ جي وڏيڪ پائدار ۽ مسڪين طبقن لاءِ سنسڪرت جي هڪ ٻئي ڪتاب تي نظر وجهڻ وڏيڪ فائدي وارو ٿيندو. اهو ڪتاب "مهاڀارت" کان اڳ جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو ۽ رڳو تت جي شڪل ۾ ملي ٿو. تت به فارسي ترجمي جي صورت ۾ آهي ۽ فارسي ترجمو وري ڪنهن اڳئين عربي ترجمي تان ڪيل آهي. "مجمل التواريخ". جو دُنيا جي تاريخ جو خاڪو آهي، تنهن جي لکندڙ سنڌ ۽ اتر اولهه هندستان جي اوائلي تاريخ بيان ڪرڻ لاءِ اهو فارسي ترجمو لفظ به لفظ پنهنجيءَ تصنيف ۾ شامل ڪيو آهي (16).

سنسڪرت جي ان وڃائجي ويل ڪتاب موجب. سنڌ جا اوئلي رهاڪو جت ۽ ميد هئا. جت بيڙين وارا ۽ ميد مالوند لوڪ هئا. ممڪن آهي ته مترجم کان يا ڪاتب کان ڀل وڃان. نالن جي ادل بدل ٿي ويئي هجي، ڇو

تہ لسبيلي ۽ مڪران جا هاڻوڪا 'ميد' ساموندي قبيلو آهن (17) ۽ سنڌ جا جت اوني آهن. ڪجھ بہ هجي، اهي بيئي ڏنڌا مڇي مارڻ ۽ مال چارڻ - ڪسابن کان سنڌو ماتر جي ماڻهن جي ڪِرت رهيا آهن. ان هڪڙيءَ ڳالھ مان ئي اسين سمجهي سگهون ٿا تہ ان ڪتاب ۾ ڏنل احوال ضرور سچو هوندو. ان ڪتاب جي هيءَ ڳالھ بلڪل سچي ٿي سگهي ٿي تہ برهمڻن جي اچڻ کان اڳ سنڌ جي حڪومت تان ميدن ۽ جتن جا پاڻ ۾ تڪرار ٿيا هوندا ۽ برهمڻن جي اچڻ سان سنڌ ۾ تهذيب ۽ خوشحاليءَ جو وڏيڪ دور دورو ٿيو (18). جن عربن پهرين پهرين سنڌ تي قلم ڪنيو هو، سي ڏيکارين ٿا تہ سندن ڏينهن ۾ جت ۽ ميد مکيہ قبيلا هئا. اهڙيءَ ريت، ابن خردازبہ زتن (جتن) کي ڪرمان ۽ منصوري جي وچ واريءَ سرحد جي حفاظت ڪندي ڏيکاري ٿو ۽ چوي ٿو تہ ميد، جي ڪڇ جي رڻ جا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، سي ڌاڙيل آهن (19).

البلاذري ڄاڻائي ٿو تہ خليفي جي سنڌ واري نائب، عمران، 836ع کان پوءِ ڪنهن وقت ميد لوڪن سان جنگ جوٽي هئي ۽ جتن کي پڻ دٻايو هئائين ۽ پوءِ جتن جا سردار وني وري ميدن تي ڪاهي ويو هو (20). الادريسيءَ موجب، ميد ڪڇ جي رڻ طرف رهندا هئا. پر اروڙ تائين چڙهي ايندا هئا ۽ بعضي بعضي تہ مڪران جي حد کان وجي نڪرندا هئا (21). ابن حوقل جتن بابت ڄاڻائي ٿو تہ: "منصوري ۽ مڪران جي وچ ۾ مهراڻ جي پاڻيءَ جي ڪري بيٽ نهي ويا آهن ۽ ملڪ جا رهاڪو هند جي هڪ زت نالي هڪڙا لوڪ آهن، جيڪي درياھ کي ويجها آهن، سي بربرن وانگر، ڪکائين پونگين ۾ رهندا آهن ۽ مڇي ۽ پاڻيءَ جا پکي کائيندا آهن... هنن جو هڪڙو بيو قبيلو، جيڪو ڪپ کان پري رهي ٿو، سو ڪُردن جهڙو آهي. اهي کير، پنير ۽ جوئر جي مانيءَ تي گذر ڪندا آهن"(22).

انهن لکندڙن پنهنجا ڪتاب ڏهين صديءَ عيسويءَ ۾ جوڙيا هئا ۽ "مجمل التواريخ" جي شروعات پاندون جي لڙائين کان اڳ واري دور سان ٿئي ٿي. بنهي زمانن ۾ وڏي ويڇوٽي آهي. پر ستين صديءَ جي پهرئين اڌ

جو احوال اسان کي هڪ ٻئي ليکڪ، يوئان چوانگ، کان ملي ٿو. سندس احوال مان ظاهر ٿئي ٿو ته سندس ڏينهن ۾ به سنڌ جا رهاڪو لڳ ڀڳ ساڳيائي هئا. هو لکي ٿو: "سِن تو (سنڌو) لڳ ڀڳ هينانهن مجرن ۾ اٽڪل هڪ هزار لِي تائين اڪيچار ڪٽنب رهندڙ هئا. جن جا سياءُ ڏاڍا ڪرڙا ۽ تکا هئا. خون ڪرڻ سندن مشغلو هو ۽ گذران مال پالي ڪندا هئا. هنن ۾ نه ته ننڍوڏائي هئي، نه ڪائي سرڪار"(23). ڀانئجي ٿو ته اهي جت هئا، جو "چچ نامي" ۾ به سندن اهڙو ئي ذڪر آهي. چيو وڃي ٿو ته محمد بن قاسم "لهاڻي قبيلي جي جتن" جي ڀچا ڪئي ته کيس ٻڌايو ويو ته: "هنن ۾ ننڍي وڏي جو فرق ئي ڪونهي، سڀ سياءُ جا وحشي آهن، جهڙا ڍور. اصل کان سرڪش ۽ حاڪمن جا نافرمان آهن ۽ رستن تي ڌاڙن هڻڻ تي هريل آهن" (24). تنهن تي ملسمان سپهه سالار هنن سان اهي ساڳيا سخت ۽ ذليل ڪندڙ قاعدا لاڳو ڪيا، جيڪي راءِ چچ ڪيا هئا ۽ چيو وڃي ٿو ته صديءَ کان وڌيڪ مدو پوءِ امير عمران سندن هٿ ڏنيائي ڇڏيا ۽ حڪم ڪيائين ته: "جيڪو به مون سان ملڻ اچي، ڪتو ساڻ ڪري اچي" (25). راجپوت ته هاڻوڪي زماني ۾ به ماتحت قوم کي ريشمي ڪپڙي پهرڻ يا هني سان گهوڙيسواري ڪرڻ ۽ اهڙين ٻين ڳالهين کان جهليندا آهن(26)

محمد بن قاسم کي ٻڌايو ويو ته راءِ چچ سمن ۽ لاکن تي به ساڳيون لهاڻن جتن واريون بندشون رکيون هيون. پر عرب سپهه سالار هنن سان ۽ سهتن سان ٻڻ، نرميءَ وارو ورتاءُ ڪيو (27). هيءَ ڳالهه ڌيان جوڳي آهي ته ان تاريخ ۾ سهتن کي انهيءَ ساڳئي علائقي جو ڏيکاريو ويو آهي، جيڪو هاڻ سندن نالي ڀنيان سڏجي ٿو. اسين اهو ٻڻ پڙهون ٿا ته جت اولهه ۾ ٻري قندابيل ۾ به رهندڙ هئا (28) ۽ ٻارهن سو ورهيه پوءِ اسين ڏسون ٿا ته ڪڇيءَ جا گهڻا هاري ناري، ڪڙمي ڪاسبي اڃا به جت ۽ سمات آهن.

ياد رهي ته موريا دور ۽ محمد بن قاسم جي وچواري مدي ۾ ماڻهن جو نسل اتر ۽ اولهه کان هڪٻئي پٺيان ريل پيل ايندڙ 'وحشين' سَڪ. يوهچي ۽ هُونڻ لوڪن جي ڪري ضرور گهڻو بدلجي ويو هوندو. جت ۽ راجپوتن جا

گهڻا قبيلا انهن لوڪن جي بـَـڻ مان سمجهي سگهجن ٿا. جيڪي ڪٿي گهڻا ڪٿي ٿورا ڏيهي نسلن سان ملي هڪ ٿي ويا هوندا. هاڻوڪن سنڌين جي وڏي اڪثريت وري انهن جتن ۽ راجپوتن جي پونير آهي.

مسلمانن جي فتح سان عربن سنڌ ۾ رهڻ شروع ڪيو. جيتوڻيڪ اهي عرب تعداد ۾ ٿورا هئا. تڏهن بہ هنن جو ملڪ جي سماجي ۽ مذهبي تاريخ تي وڏو اثر پيو. نبي ڪريم ﷺ جن جي پوين مان ڪيترا سيد فارس، افغانستان ۽ وچ ايشيا جي گهڻن پرڳڻن ۾ وڃي وسيا هئا. ۽ ڪيترا اتان شايد ڏهاڪو صدين جي عرصي دوران مختلف وقتن تي سنڌ ۾ لڏي آيا. هندن جي اڪثريت ڪي اسلام تي آڻڻ جو موڙ انهن سيدن جي سر تي آهي. اهو سلسلو چوڏهين (29) ۽ ارڙهين صدي عيسويءَ ۾ تمام تکو ٿي ويل ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

سنڌ ۾ ٻيا بہ ڪيترائي قبيلا پنهنجو حسب نسب وڃي عربن سان ملائيندا آهن ۽ قريش نسل مان هجڻ جون اڪثر دعوائون اهڙيون ئي هونديون آهن. جهڙيون دعوائون برطانيا جا ڪيترا ڪٽنب جڙتو ۽ ڪوڙن شجرن جي آڌار تي نارمن فاتحن جي ساٿارين جي يا اجا بہ اڳاٽي اُوچي ٻـڻ مان هجڻ جون ڪندا آهن. سنڌ جا جيڪي قبيلا عربن مان هجڻ جون دعوائون ڪندا آهن. تن جا اصل نالا ونڻ. جي بيواجبي نہ ٿيندو. تہ بہ انهن ۾ ناراضپو ضرور پيدا ڪندو.

سنڌ جي آدم شماريءَ جو هڪ ٻيو مکيہ جزو آهن بلوچ. جي پڻ عرب هجڻ جي دعوا ڪندا آهن. اجا پندرهين صدي عيسوي پوري نہ ٿي هئي. جو هو پنهنجي موجودگي محسوس ڪرائڻ لڳا(30). هي مال وند ۽ نيم لاڏائو ماڻهو هئا جهيڙي جهٽي جا ڪوڏيا پڻ. چيو وڃي ٿو تہ ان نسل جو پڻ شام ۾ اُسريو. جتان سندن اوپر طرف واڌارو ڪڏهن ڪڏهن تيز بہ ٿي ويندو هو. خاص ڪري تڏهن جڏهن انهن ملڪن جا حاڪم. جتي هي رهيل هوندا هئا. سندن خلاف ڪاٽ ڪهاڙا ڪندا هئا. سندن آخري لڏ پلاڻ سنڌو ماٿريءَ ڏانهن هئي. هتي هو سيستان ڪان آيا. جتي هو ڪجھ زمانو رهيا هئا. اتان سندن لڏڻ جو ڪارڻ شايد گهڻو تڻو اقتصادي هو. جو تہ هو پاڻ توڙي سندن ڍڳ جيئن پوءِ وڌندا ٿي ويا.

سنڌن ڪيترائي قبيلا اچي ڪڇيءَ ۾ ويٺا. ۽ اتي تڪر وني اتر پاسي ديراجات ۽ ڏکڻ پاسي سيوهڻ ۽ ان ڪان پرتي پکڙجي ويا. ماڻهو ويڙهاڪ هئا، سو ترت قدر ٿيڻ لڳن ۽ اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ سبيءَ جو گورنر ڪين پنهنجي لشڪر ۾ ڀرتي ڪري شاھ بيگ ارغون سان وڙهيو هو. وري اسين پڙهون ٿا تہ اِن بادشاھ ٿورا ورهيہ پوءِ جڏهن مٿينءَ سنڌ تي بہ قبضو ڪيو. تڏهن هنن مان اهڙو اچي تنگ ٿيو، جو ملڪ جي انهن مان جند ڇڏائڻ لاءِ هڪ ئي وقت وڏي پيماني تي انهن جو ڪوس ڪرايائين. اهو واقعو 1521ع ڌاري ٿيو ۽ سنہ 1523ع ۾ شاھ بيگ جو پٽ مرزا شاھ حسين سبيءَ تي چڙهي، وڃي رندن ۽ ٻين بلوچن کي سيڪت ڏيئي آيو (31). ريورٽيءَ موجب، ملتان جي لانگاھہ جات حاڪمن سورهين صدي عيسويءَ جي پهرينءَ چوٿائيءَ ۾ بلوچن کي جاگيرون ڏيئي، ديراجات ۾ اچي رهڻ تي هرڪايو. جاگيرن جي عيوض ڪين فوجي خدمت سرانجام ڏيڻي هئي (32). سنڌ ۾ هو مال وند رهندي ۽ چاري جي سانگ تي سڄو ڏيهہ رلندي، هوريان هوريان حد دخلي ڪندا نظر اچن ٿا. ڪٿي تہ ائين بہ ٿيو تہ جتي ڪنهن قبيلي ٿاڪ ڪيو، سو تر ئي سندن نالي پويان سڏجڻ لڳو. جيئن 'چانڊڪو' ۽ 'ٻرڊيڪا' ڪلهوڙا سنڌ جا پهريان حاڪم هئا، جن بلوچن کي، سپاهين جي حيثيت ۾ ڪمائتو ڏسي، سنڌ لڏي اچڻ تي همٿايو. هو مرشد هئا ۽ انهيءَ زور تي ٽالپرن ۽ مَرين کي خدمت لاءِ گهرائي تي سگهيا. تاهم، ڪجهہ سندن قبائلي سرشتي جي تقاضا، ڪجهہ پراڻا پَلوَ پاڙڻا ۽ ڪجهہ وري هونئن ئي قڏي جو چشڪو، سو بلوچ ٻيا تہ نهيو خود پنهنجن هم قوم حاڪمن هيٺ بہ سنڌ جي آدم شماريءَ جو وڳوڙي عنصر ئي رهيا.

ٽالپرن جي صاحبي برپا ٿي تہ بلوچن جي گهڻي ڀاڱي پنجاب مان اصل لاڏ لڳي ويئي ۽ سندن سردار ملڪ جا فوجي امير بڻجي ويا. برطانيا سرڪار پڻ بلوچ جاگيردارن جي حيثيت ٿوري قير قار سان قائم رکي ۽ ٻهراڙيءَ جي سماجي جوڙجڪ ۾ بلوچ زميندار اچا بہ وڏي اثر وارا آهن ۽ اها ڳالهہ هر ڪڙمي مڃي ٿو.

جنهن زماني ۾ بلوچ سنڌ اندر پاڙ ٽانيڪو ڪري رهيا هئا، تنهن زماني ۾ سياسي انقلابن جي نتيجي طور ڪجهہ ٻيا پرڏيهي ماڻهو بہ اچي وسيا، پر نسبتي طرح ٿوري تعداد ۾. اهڙيءَ ريت مغل آهن، جي ارغون ۽ ترخان گهراڻن سان ۽

نئي جي شاهي پرڳڻي ڏٺين سان ڳنڍيل عملدارن ۽ سپاهين جا پونير آهن. وڏيڪ مڪيه ڳڙهي ياسين ۽ شڪارپور جا پناڻ آهن، جي تڏهن اچي وسيا هئا، جڏهن مٿينءَ سنڌ جو اهو ڀاڱو افغانستان جي دراني گهراڻي جي ماتحت هو.

ساڳيءَ ريت، ٻيا بہ ڪيترا قبيلا ۽ جاتيون آهن، جي نسبتاً جديد زماني ۾ اتر ۽ اوڀر جي پاڙيسري ڏيهن ڪان لڏي سنڌ ۾ اچي وينا آهن. سندن لڏي اچڻ جا ڪيترائي سبب هئا، جهڙوڪ: پنهنجن سان تڪرار، اباڻين زمينن جو پورو نہ پوڻ يا ظالم حاڪمن ڪان پڇي جند ڇڏائڻ. گهڻائي پنجاب جي جاٽ قبيلن، جهڙوڪ: سيالن، جوين ۽ کُهاوڙن جي آهي. سرائيءَ وارو لقب انهن سان ئي لاڳو ڪيو وڃي ٿو. اهي سنڌ ۾ تڏهن آيا، جڏهن ڪلهوڙا، جن جا اِهي مريد ۽ حمايتي هئا، سي مغلن سان پرچي ويا ۽ بکر جا حاڪم ٿيا.

پهرين پهرين سرائيءَ جي معنيٰ 'اُتر جو ماڻهو' هوندي هئي، پر پوءِ اهو لفظ، ڪلهوڙن جي گهراڻي سان لاڳاپي جي ڪري تعظيمي لقب ٿي ڪم اچڻ لڳو. انهن جا اڪثر قبيلا پاڻ ۾ لهندا يا الهندي پنجابي ڳالهائيندا آهن، جا بولي سنڌ ۾ سرائڪي سڏي وڃي ٿي. اوني جتن توڙي ڪيترن اهڙن بلوچن قبيلن يا قبيلن جي پاڙن جي بولي بہ اهائي آهي، جيڪي ڪجھ وقت پنجاب ۾ گهارڻ ڪان پوءِ هت آيا هئا.

سنڌين جا اڪثر نسل جي راجپوت سمن ۽ جتن جا پونير آهن، تن جي وچ ۾ جيڪو بہ اصلوڪو فرق هو، سو هاڻ، ڪن ٿورن مثالن کي ڇڏي، غير حقيقي آهي. ويندي اهڙا قبيلا بہ، جي ڇاتل سڄاتل راجپوت نالن سان سڏجن ٿا، تن کي پنجاب ۾ جاٽ ۽ سنڌ ۾ سماٽ سمجهيو وڃي ٿو. ڏکڻ اولهہ پنجاب ۾ تہ پانت پانت جا قبيلا جاٽ ڪونيا وڃن ٿا. اتي جاٽ لفظ ڪنهن نسلي معنيٰ ۾ نہ پر ڌنڌي ڌاڙيءَ جي معنيٰ ۾ واپرايو وڃي ٿو، جيئن ڪڙمي يا آبادگار، يا وري سماجي معنيٰ ۾، جيئن اهي قبيلا، جن جي پنهنجي زمينداريءَ جي ڪري ڪا سماجي حيثيت هجي. عام طرح اهڙن قبيلن کي جاٽ نہ سڏيو ويندو آهي، جن بابت پتو هوندو اٿن تہ اهي ويجهڙ ۾ ڪنهن ٻئي هنڌان لڏي آيا آهن. پر ڪن ايراضين ۾ ڇاتل سڄاتل بلوچن کي، جي پنهنجي پنهنجي تمن ڪان ڌار رهندڙ هوندا آهن، مڪاني طرح جاٽ ليکيو وڃي ٿو. پنجاب ۾ اهو لفظ ويجهڙائيءَ وارين صدين اندر وڏيءَ آبروءَ وارو ٿي ويو آهي، ۽ جاٽ قبيلي ۾

گهٽو ڪري پنهنجيءَ ڳالهه ڳت وارا ۽ آبرودار آباد گار شامل سمجهيا وڃن ٿا. سچ پچ تہ جيترو ان نالي کي ماناڻتو ليکيو وڃي ٿو، تيترو راجپوت کي نٽو ليکيو وڃي. هونئن بہ مسلمانن جي وڏي اڪثريت واريءَ آدمشماريءَ ۾ راجپوتن جو مُلهه ايترو نٽو ٿي سگهي، جو هنن سان مسلمان دشمن روايتون منسوب آهن. ساڳيءَ ريت، گهڻ ۾ گهٽ انهن بلوچن کي، جيڪي پنهنجي قبائلي علائقي کان ڏور وڃين پنجاب ۾ جاٽن سان گڏ رهندڙ آهن، اوني يا اُٺ پاليندڙ سمجهيو وڃي ٿو. سنڌ ۾ ورري معاملو ان جي اُبتڙ آهي. سو، جيئن سنڌو نديءَ جي اوپر پاسي الهندي پنجاب ۾ سيني قبيلن جو لاڙو پاڻ کي جاٽ سڏائڻ ڏانهن آهن، تيئن سنڌ ۾ ڪيترائي جت ۽ سماٽ قبيلا پاڻ کي بلوچ سڏائڻ چاهيندا آهن.

سنڌ ۾ لڏي ايندڙ بلوچ بهراڙيءَ جي ماڻهن کي بنا ڪنهن ساڳاهہ جي جت سڏايندا هئا، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي صاحبين ۾ جڏهن هو وڏندڙ تعداد ۾ اچڻ لڳا، تڏهن هنن پاڻ سان گهڻا اوني يا نوڪر قبائلي جنگين ۾ پڪڙيل ٻانها بہ ضرور آندا هوندا. انهن سيني کي گڏي ڏڪار وچان جت سڏيو ويو. جيئن تہ بلوچ قبيلا ملڪ جا فوجي امير ٿيندا ٿي ويا، سو سنڌ ۾ جت نسل نہ پر ڪِرت ڏيکاريندڙ لفظ بنجي ويو، جنهن جي معنيٰ هئي اوني يا اُٺ وارو. آنجهاني مسٽر ڪورنٽن (Mr. Covernton) ٻڌائي ٿو تہ: "پنجاب ۾ نسل يا ذات لاءِ لفظ "جاٽ" يا "جٽ" آهي، جڏهن لهندا ٻوليءَ ۾ اونيءَ لاءِ لفظ "جت" آهي، جيئن سنڌ ۾، جيڪو 'ٽ' اڪر وارو 'جٽ' لفظ ويجهڙائيءَ واري وقت تائين سنڌي هندو مسلمان هاريءَ يا ڳوناٺي لاءِ ڪڏهن ڪتب آڻيندا هئا، سو شايد پنجاب اندر نسلي مفهوم ۾ ڪم ايندڙ لفظ سان ڳنڍيل آهي پر، سنڌ ۾ بيعزتيءَ واري معنيٰ اختيار ڪري ويو آهي. سنڌ ۾ پنجاب جي جاٽ يا جٽ لفظ جي ٻي ماني ٿيڻ جي سمجهاڻي هيءَ بہ ٿي سگهي ٿي، تہ بلوچن وٽ اصل ۾ 'ٽ' اُچار هوئي ڪونہ، سو هو ملڪ جي ڏيهي ڪڙمين کي 'جٽ' جي بدران 'ت' سان جت سڏيندا هئا" ۽ جت جي معنيٰ، جيئن اڳيئي چاٽايو اٿئون، لهندا ٻوليءَ ۾ آهي "اوني".

منڍ منڍ ۾ 'راجپوت' لفظ ڪنهن خاص نسل جي ماڻهوءَ لاءِ استعمال نہ ٿيندو هو، بلڪ ان مان مراد اُوچي پد وارو ۽ خانداني ماڻهو هوندي هئي ۽ ڪي

راجپوت قبيلا شايد آهن ئي جاٽ، جٽ، جت ٻـڻ مان. هيءَ ڏيان جوڳي ڳالهہ آهي، تہ "چچ نامي" ۾ راءِ ڏاهر جي فوجي اميرن کي "نڪر" ڪونيو ويو آهي. انومان آهي تہ اهي نڪر راجپوت لفظ جي اصلوڪيءَ معنيٰ ۾ راجپوت هوندا. سنڌن قبيلن جا نالا نہ ڏنا ويا آهن. عجيب ڳالهہ آهي تہ اڄڪلهہ سنڌ ۾ راجپوتن جو جيڪو قبيلو (سوڍا) گهٽي کان گهٽو آهي، سو نڪر سڏبو آهي، جڻ تہ اهو سنڌن قبيلي جو نالو هجي. اهي سوڍا راجپوت هينئنءَ سنڌ جي تاريخ ۾ تيرهينءَ کان پندرهين صديءَ عيسويءَ تائين چڱا برک هوندا هئا ۽ سومرن ۽ سمن جي لشڪرن جو چڱو چوکو ڀاڱو سنڌن ڏنل هوندو هو. سوڍا گهٽو ڪري جاڙيجن سان ٻـٽ هوندا هئا. جاڙيجا پاڻ کي سنڌ جي سمن جي شاخ سمجهندا آهن، پر گهٽو ڪري ليکبا راجپوت آهن، جو سياويڪ بہ آهي، ڇو تہ سنڌن هڪڙو گهراڻو ڪڇ تي راڄ ڪندو هو.

ڪيترن سمات قبيلن جيان، سنڌ جي ڪنهن ڀاڱي جا جاڙيجا مسلمان آهن تہ ڪنهن ڀاڱي جا هندو. البت سوڍا منڍ کان پڪا هندو آهن، توڻي جو تاڊ هڪڙيءَ روايت جو ذڪر ڪري ٿو تہ سومرا، جي پوءِ مسلمان ٿيا، سي سنڌن ٻڻ مان هئا. سنڌ جا ڪوکر، جي راجپوتن جي رانوڙ ڪـُـل مـان سمجهيا وڃن ٿا، سي گهڻا مسلمان آهن ۽ سرائي سڏيا وڃن ٿا، ڇو تہ اهي ويجهڙائيءَ واري زماني ۾ پنجاب کان آيا هئا. (33)

هيءُ سوال اڃا نبري نہ سگهيو آهي تہ سنڌ جي واٽين ۾، جيڪي گهڻا لهاڻا آهن، سي تن لهاڻن جاتن جا رهيل کهيل غير مسلم عيوضي آهن يا نہ، جن جو ذڪر "چچ نامي" ۾ اچي ٿو. اڪثر ڪري چيو ويندو آهي، تہ جيڪي اصلوڪا هندو يا ٻُڌ سنڌ ۾ ترجي اولهہ پاسي هئا، سي ذري گهٽ سڀ مسلمان ٿي ويا هئا ۽ جيڪي بچيا هئا، سي لڏي ويا هئا. اها حقيقت آهي تہ هندو لهاڻا، سنڌ سان گڏ، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ بہ آهن، پر پنجاب ۾ ڪونهن، جو پڻ اوائل ۾ ئي اسلام جي دائري اندر داخل ٿيو هو. ڪي هاٽوڪا لهاڻا چوندا آهن تہ اسين عرب فتح کان گهڻو گهٽو وقت پوءِ سنڌ ۾ پنجاب کان آيا هئاسون. لهاڻن جاتن تي محمد بن قاسم جيڪي بندشون وڌيون هيون، سي انهن بندشن کان وڌيڪ سخت ڪونہ هيون، جي برهمڻ راجائن متن مڙهيون هيون. انهن بندشن کي ڇڏي، عربن جو غير مسلمن سان سلوڪ نرميءَ وارو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مذهب جي بنياد تي اُنهن سان ڪابہ اُرهہ

زورائي ڪانہ ٿي هئي، اِهو تہ سلطان محمود غزنويءَ جي وقت کان پوءِ لهاڻن جو سنڌ جي قبيلي يا جاتيءَ جي حيثيت ۾ ذڪر نٿو اچي. ان مان ڪجهہ بہ ثابت نٿو ٿئي، گهٽ ۾ گهٽ اِن قبيلي جي هڪڙي راڻي جو مذڪور ملي ٿو. اهو هو ڌماج جو پٽ سانر (Sanir s/o Dhamaj) ذات جو "ڪوريجو سمو لهاڻو". جو انهن سٽن جاگيردار سردارن مان هڪڙو هو، جيڪو تيرهين صدي عيسويءَ جي اوائل ۾ ڏيهہ جا حاڪم هئا، جڏهن ملڪ ناصرالدين قباچا نواب هو (34).

سنڌ ۾ رهندڙ سهتا، جن مان ڪي مسلمان آهن، تہ ڪي هندو. سي ضرور "چچ نامي" وارن سهتن جا پونير هوندا ۽ جيئن ڪورنٽن چوي ٿو، اهڙن لهاڻن ۽ هاڻوڪن مسلمان سماٽ قبيلن جي وچ ۾ بدني يا دماغي خاصيتن جا فرق ڪي ايترا وڏا نہ آهن، جو انهن جي تشريح ان ڳالهہ سان نہ ڪري سگهجي تہ سوين ورهين کان لهاڻا شهري ۽ واپاري رهيا آهن ۽ سما ڪڙمي. هي جو ايتري وڏي مدي کان لڳاتار مسلمان حاڪم لهاڻن کي نيچ نسل ڪري ليکيندا رهيا آهن، سا ڳالهہ ظاهر آهي تہ سندن اصلوڪي نسلي سياءَ کي ميسارڻ لاءِ ڪافي هئي.

جيڪڏهن لهاڻا مسلمانن جي صاحبيءَ جي اوائلي ڏينهن ۾ سنڌ مان لڏي ويا هئا ۽ پوءِ موٽي آيا هئا، تڏهن بہ سندن غير حاضري ايتري ڊگهي ڪانہ هئي، جو سندن ريتين رسمن يا ٻوليءَ تي ڪي اثر ڇڏي ها. ۽ پنجاب تہ هو ڪنهن بہ حالت ۾ ڪونہ ويا هوندا، ڇو تہ ڪي ضرور اتي رهي پون ها. ۽ پنجاب ۾ لهاڻا آهن ئي ڪونہ پنجاب جي جيڪا جاتي لهاڻن جو مَٽُ آهي، سا آهي اروڙا. هنن تي اهو نالو ضرور سنڌ جي شهر اروڙ تان پيو هوندو ۽ هي شايد خلافت جي ڏينهن ۾ ان شهر جي ڦٽڻ تي اتر طرف لڏي ويا هئا.

ڪيترا اروڙا سنڌوءَ جي ديوتا، اڏيري لعل جا، پوڄاري آهن، جو گهڻو ڪري لهاڻن جو پنٿ آهي ۽ ٻنهي جاتين جي نکن جا ڪيترائي نالا ساڳيا آهن اروڙا پنهنجين نکن لاءِ حالت اضافت جو سنڌيءَ وارو اکر 'جا' ڪم آڻيندا آهن ۽ نہ پنجابيءَ جو 'دا'. ان سڄيءَ اُپٽار جو مقصد هيءُ ڏيکارڻ آهي تہ لهاڻا ۽ اروڙا ٻيئي اصل سنڌ جا وينل هئا، اروڙا پوءِ پنجاب لڏي ويا، جتي هنن پنهنجو هاڻوڪي امتيازي نالو اختيار ڪيو ۽ اجوڪن لهاڻن جي اڪثريت انهن جي پونير آهي، جن پنهنجو اهوئي پراڻو نالو قائم رکندي، ڪڏهن بہ سنڌ ڪانہ ڇڏي هئي، ڪچ ۽ ڪانياواڙ وارا لهاڻا عربن جي اچڻ کان اڳ اتي وڃي وسيا هئا.

سنڌ خاص يعني سنڌونديءَ جي ميدان جي آدمشماريءَ جو تاجي پيشو آبپاشيءَ ۾ واڍاري ۽ سڌاري سان جيئن پوءِ تيزيءَ سان ڦرندو پيو وڃي. ٻه صديون اڳ تائين ان جي جوڙجڪ ۽ ورچ سادي هئي، هاڻ اها گهڻي تبديليءَ ڏانهن مائل رهي تي. جيوت جو خانہ بدوشي ڍنگ اٿلي پيو تيندو وڃي، ساڳئي وقت ثانيڪن رهاڪن ۾ بڻ بنياد ۽ رهائشي مدي جي ايتري تہ گوناگوني آهي، جو ان کي سماجي تاريخ جي ڪن ڄاڻو عالمن ۽ محققن جون کوجنائون ئي سلي ۽ ڪٽي سگهنديون ۽ ان جي اپٽار لاءِ دفترن جا دفتر درڪار ٿيندا.

سنڌ جي ڪاڇي ۽ ڪوهستان ۾، تر ۾ ۽ ڪنهن حد تائين لاڙ ۾ نسبتي طرح پائيداري آهي، ڇو تہ انهن علائقن ۾ نون ايندڙن لاءِ ڪا گهڻي ڪشش ڪانهي ۽ نہ ئي پراڻا رهاڪو ڪي انهن جا سانتيڪا پاڙيسري ثابت ٿيندا. سو هاڻوڪي اتر الهندي حد کان ڏکڻ ۾ پري سيوهڻ تائين ٽڪرن ۾ ۽ ڪاڇي ۾ بلوچ قبيلا رهندڙ آهن ۽ اهي قبيلا پڻ، جي ايامن کا بلوچن سان گڏ رهندا اچن ٿا. هنن ۾ اهي قبيلا بہ اچي وڃن ٿا، جن بابت گمان ٿي سگهي ٿو تہ اهي تر جي تمام اڳاٽي بُڻ، ڇٽن ۽ گانئچن جا پويان آهن.

سيوهڻ، ڪوٽڙيءَ ۽ ڪراچيءَ جي وچ ۾ جيڪو وڏو ناڪرو علائقو آهي، اتي جا مکيہ رهاڪو نومڙيا ۽ برفت آهن، جي پڌري پٽ گهڻو تڻو راجپوت بڻ مان آهن. جوکيا بہ ساڳئي بڻ مان آهن. اهي مٿين قبيلن جي ڏکڻ ۾، مليہ ۽ نئي طرف، ٽڪرين جي پاسن کان رهن ٿا. نومڙيا ۽ برفت ڪنهن وقت سنڌ کان وڏيڪ لسبيلي سان لاڳاپيل هئا. نومڙيا تہ سترهين صديءَ عيسويءَ ۾ ٿوري وقت لاءِ لسبيلي جا حاڪم بہ هئا. اهو تہ هي قبيلا راجپوت بڻ مان آهن، سا ڳالهہ سندن تُشڪيل پهڻ جي قبن جي نموني مان ثابت ٿئي ٿي. اهي قبا انهيءَ تر ۾ عام آهن، جتي انهن قبيلن جي گهڻائي آهي، يعني جهرڪن کان وينندي پري اتر ۾ حب نديءَ جي ساڄيءَ ڪنڌيءَ سي هنيدن (Hinidan) تائين.

انهن ٽڪرن ۾ بلوچ بہ رهن ٿا: گبول، جي اولهہ طرف سيوهڻ تعلقي جي ڏکڻ کان وينندي ذري گهٽ ڪراچيءَ تائين آهن ۽ ڪوسا، جي ڪوٽڙيءَ طرف اوپر واري ٽُڪر ۾ آهن. ٽَڪرن جي ڏکڻ ۾ ميربور ساڪري جو پر پاسو وري ڪرمتي بلوچن جو ڳڙهہ آهي. چيو وڃي ٿو تہ اهي سورهين صدي عيسويءَ جي شروعات کان اڳ سڌا مڪران کان آيا هئا ۽ اِهو نالو ڪلمت هور، يعني ڪلمت کاريءَ، کان مليو اٿن، جا مڪران ۾ آهي.

ٿر جي پريان ننگرپارڪر جي پر پاسي ۾ بہ کوسا آهن. ڪچ جڏهن انگريزن جي حفاظت هيٺ آيو هو، تڏهن کوسن ان تي جلهون ڪيون هيون. انهن جلهن جي ڪري ئي بمبئي سرڪار ۽ ٽالپرن جي وچ ۾ اها سفارتي ڏي وٺ ٿي هئي، جنهن جي نتيجي ۾ 1820ع وارو عهد نامو عمل ۾ آيو هو. ڏکڻ وارين ٽڪرين جي کوسن وانگر هي کوسا بہ پڪ ئي پڪ مڪران کان نسبتي طرح اوائلي وقت ۾ آيا هئا (35).

ٿر جي سڄ واري ڏاکڻي اڌ جا رهاڪو گهڻو ڪري سوڍا راجپوت آهن، جن جو ذڪر اڳيئي ٿي چڪو آهي. راجپوت ۽ سماٽ نسل جا ڪيترا قبيلا بہ انهن سان رليل مليل آهن، جن ڪي مسلمان ٿئي ڪو گهڻو مدو ناهي ٿيو. راهڙ، پلي، نهڙيا ۽ ڪيئي ٻيا. سنڌ منجهہ سنڌوءَ جي اوير ۾ جي ڪولهي ۽ ڀيل آهن، سي هاڻوڪي زماني اندر لڏي آيا آهن.

اتر اوير سنڌ جي وارياسي ٿر ۽ ان جي پر واري ميداني علائقي جو سيني ۾ مکيہ قبيلو مَهرَ آهن، جي پاڻنجي ٿو تہ ڪنهن اوائلي وقت ڪان اتي رهندڙ آهن. وارياسي ۾ ڪي مهر راجپوت بہ آهن، جي هندو ڌرم جا پوئلڳ آهن، پر وڏي اڪثريت انهن جي مسلمان آهي، جي چڱا ڀينل ماڻهو آهن. هاڻوڪي پرڳڻي جي بنهہ اتر اوير ۾ جيڪي ڏهر آهن، سي شايد پوءِ راجپوتانا ڪان آيا هئا. انهن ۽ مهرن سورهينءَ صديءَ عيسويءَ جي پهرئين اڌ ڌاري چڱو زور ورتو هو. ڏهرن جي ڏيهہ جو ڪجهہ پاڱو تہ سڌبو ئي سندن نالي پنيان آهي. اتان ويجهو ماڇڪي جو علائقو آهي، جيڪو ماڇي قبيلي جي نالي تي آهي (36). ان قبيلي جا ماڻهو هاڻ سڄيءَ سنڌ ۾ آهن ۽ پنجاب ۽ گجرات جي ڪِن پاڱن ۾ پڻ هن قبيلي جا ماڻهو آباد آهن. سندن مول منڍ اڻ چٽو آهي. عام طرح کين گهٽ سمجهيو ويندو آهي. ڪنهن زماني ۾ هي ضرور مهاڻا هوندا، پر هاڻ ناهن. اهي اڪثر ڪري ڪانيون ڪندا ۽ تڏا ناهيندا آهن ۽ سندن رهڻي ڪرڻي مهاڻن کان بلڪل نرالي آهي.

ماڇڪي کان سنڌوءَ جي ٻيءَ پر اهو علائقو اچي ٿو، جي بلوچ گهڻائيءَ ۾ آهن. جيڪو تر اتر طرف ديرو غازي خان ۽ اولهہ طرف جيڪب آباد تپي وڃي ٿو، تنهن ۾ ۽ ڪڇيءَ جي اولهہ ۽ اوير ۾ ٽڪرين جي هيٺان بہ گهڻو تڻو بلوچ آهن. پر ڪٿي ڪٿي رهيا کهيا جت ۽ سما بہ آباد آهن، جن جا وڏا بلوچن کان اڳ انهن ترن جا مکيہ زميندار هوندا هئا.

هيءَ سنڌ جي انهن ايراضين جو تمام اٽپورو تَتُ آهي، جتي جي آدم شماريءَ جي ترتيب ۾ ويڇوڙائيءَ وارن ڏينهن اندر ٿوري ڪان ٿوري ڦير ڦار آئي آهي. ڪوهستان ۾ ۽ ٿر ۾ آدم شماريءَ جي هاڻوڪي ترتيب گمان آهي ته اجا ايامن جا ايام هلندي، ڇو جو انهن علائقن ۾ ترقيءَ جي ڪا گهڻي گنجائش ڪانهي. بين علائقن ۾ هڪ نئين تبديلي اچي رهي آهي.

سنڌ جي پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ تي جيڪي هندو وڏيڪ شاهوڪار ۽ سڌريل هئا، سي گجرات ۽ بمبئيءَ طرف لڏي ويا ۽ سِک زميندار ۽ ڪُڙمي پنهنجيون ويجهڙ ۾ وڏل 'بينڪون' ڇڏي، اصلوڪي وطن پنجاب موٽي ويا. موٽ ۾، هر نسل جي ۽ هندستان جي ذري گهٽ هر صوبي ۽ رياست جي مسلمانن جي لهر آهي، جا ورهاڱي جي ڏينهن ڪان سنڌ ۾ داخل ٿي رهي آهي. هنن کي ملڪ جي اقتصاد ۾ جذب ڪرڻ حڪومت لاءِ هڪ اؤکو ۽ اٽانگو مسئلو آهي ۽ آدم شماريءَ جي سماجي تاڃي پيٽي تي هنن جو اوس وڏو اثر پوڻو آهي. جيڪي پنتي پيل ايراضين اجا رهيل آهن، تن ۾ آبپاشيءَ جي نين رٿائن جي عمل هيٺ اچڻ سان نون آيلن مان گهڻن جو پنهنجي هن نئين ساٽيهه سان مفاد وابسته ٿيندو. جيڪي ايراضيون اڳيئي آباد آهن، تن ۾ زراعت کي اجا وڌائڻ سان به بيشڪ فائدو پوندو ۽ ڪارخانن جي واڌاري سان پاڻ وڌيڪ فائدو ٿيندو. نون آيلن مان جن کي زمينن تي جاءِ ملندي، سي سمن ۽ جتن، سراين ۽ بلوچن سان ڪُلهي ڳس ڪندا ڪندا نيٺ وقت گذرڻ سان سنڌ جي ايام پراڻي موهه ۾ مَندجي ويندا. اهو موهه، جنهن جي ڪري ڪيترن گوناگون سببن ڪان ڇڪجي آيل هيترا سارا ڌاريا پاڻ کي سنڌ جو اولاد سمجهن ٿا.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. "گيدورشيا ۾ آڳاٽن اهڃاڻن جو گشت"، هه.آ.س.ي، نمبر 43 ص 14.

2. پيٽيو "موهن جي دڙي وارن ماڻهن جا پونير ڪير آهن؟" ۾ سر پي. ڪئڊل (Sir P. Cadell) جو رايو، "بمبئي جي ماڻهو ڄاڻ واريءَ سوسائٽيءَ جو رسالو"، جوبلي پرچو، 1937ع.

3. پلائني، "قدرتي تاريخ"، فصل ڇهون، باب 20 (23). مون ڪارل ميهاف، لائپزگ، 1906ع (ص 4-460)، وارو ڇاپو ڪم آندو آهي.

4. وشنو، وايو، متسيہ ۽ مارڪنڊيہ پراڻ. ولسن جو رايو هو تہ وشنو پُراڻ واري وچور "عيسوي سن ڏاري هندوستان جي جا سياسي ۽ جاگرافيائي ورچ هئي، تنهن سان لاڳو" ٿئي ٿي. ("وشنو پراڻ"، انگريزي ترجمو: ايچ. ايچ. ولسن، ٽرينر، لنڊن، 1865ع، جلد ٻيون، باب ٽيون، ص 133 ۽ 136، نوٽ).

5. وڏي وچور "مهاڀارت" جي ڀيشمَ پرو، ڀاڱي ڏهين ۾ آهي. ("مهاڀارت"، انگريزي ترجمو: پي.سي راءِ، ڪلڪتو، 1925ع، جلد چوٿون، ص 21-24). کشتريہ قبيلن جي وچور سڀا پَروَ جي ڀاڱي ٻاونجاهين ۾ آهي.

6. "بريهت سمهتا"، انگريزي ترجمو ايچ. ڪَرن، ر.ا.س.ر. نئون سلسلو، جلد پنجون، (1871ع)، باب چوڏهون، "دنيا جا ڀاڱا" آءٌ سمجهان ٿو تہ پلاٽنيءَ جا ارباءِ (Arbae) لوڪ "بريهت سمهتا" (ڏکڻ الهندو ڀاڱو) جا اَروَ آهن ۽ سندس سرحد وارو قبيلو يعني ايسٽاسيني (Astaceni) لوڪ اتر الهندي ڀاڱي وارا اشمڪ آهن: اِنهن ٻنهي لوڪن کي عام طرح اسٽرابو جا 'Aooakavoi' سمجهيو وڃي ٿو، جي سنڌوءَ ۽ ڪوفيس (Coghes) ڪابل ندي جي وچ ۾ رهندڙ هئا.

7. پلاٽني، ٻارهون، 12.

8. ايضاً، ڇهون، 21، (ميهاف واري ڇاپي جو ص 457). "بريهت سمهتا" مَلوَ لوڪن کي اترئين ڀاڱي جو ڏيکاري ٿو. مَل لوڪن لاءِ ڏسو "مهاڀارت"، سڀا پرو، 1077 ۽ 1086.

9. ولسن ("وشنو پراڻ"، ص 168، نوٽ) ڄاڻائي ٿو: "وسهڻ ۾ ائين ٿو اچي تہ سنڌوءَ جي سنوت ۾، سورت کان هماليہ تائين رهندڙ ماڻهن کي، ليڪ جي هنڌن ماڳ واري ٻيهڪ پٽاندر، گهڻو ڪري اولهنديون ۽ اتريون قومون ڪري ليکيو وڃي ٿو."

10. ڏسو هيٺ حوالو 14 ۽ 15.

11. اي. واشبري هاپڪنس، "دي گريٽ ايپڪ آف انڊيا"، (لنڊن، 1901)، ص 393، آر.جي. ڀنڊارڪر "هندستان جي جهونين وٿن واري مخزن" (جلد ٻهريون، ص 23) ۾. اسٽرابو مَلي ۽ آگزيڊريڪاءِ لوڪن کي، 'مهان لوڪ' سڏي ٿو ۽ ٻوين جونالو (Evopakai) ڪري وٺي ٿو تہ (Oevspakai) بہ (پندرهون، ٻهريون، 33).

پيٽيو ولس، "وشنو پراڻ"، ص 5-184 نوٽ. "مهاڀارت" ۾ شودرن کي اُنهيءَ علائقي ۾ رهندڙ ڏيکاريو ويو آهي، جتي سرسوتي ندي رڻ پٽ ۾ غائب ٿي وڃي ٿي. پڻ ڏسو موسيو ويويان دُسين ماختان، "يونان جي جاگرافيءَ جو اڀياس"، پئرس 1858ع)، ص 3-152، ٽاڊ، "راجستان جي تاريخ" وغيره جلد ٻيون، ص 301، 311، ر.ا.س.ر جي جلد ڇهين جو ص 33، جتي مئڪمرڊو سو گدي لوڪن جي سوڍن راجپوتن سان ساڳوٺائي ڏيکاري ٿو.

12. "مهاڀارت"، ٿَڻَ پَروَ، 65، 262 راءِ، اڳ ڄاڻايل ڪتاب، جلد ٻيون، ص 72، 559 اسٽرابو، اڳيون حوالو.

13. منو، ڏهون، 43، 44 سَڪ، پَهلوَ ۽ پَونَ لوڪ ان زمري ۾ اچن ٿا.

13. الف. اهو رايو تہ باختري يوناني حاڪمن جي هٿ هيٺ هئي، تنهن جي ثابتي اهڙي نہ آهي جو هنن کي ان فهرست ۾ شامل ڪيو وڃي.

14. ڪننگهام، "آڳاٽن اهڃاڻن جي پرتال جون رپورٽون"، جلد ڇهون، 3-1871ع، ص 72 لاڳيتو پيٽيو ٽاڊ، "راجستان جي تاريخ" وغيره، جلد ٻيون ص 7-296، 301.

15. الله آباد واري ٿنڀي تي اُڪريل اکر، ر.ا.س.ر، 1897ع، ص 856، ايضاً، 1898ع، ص 386 پنجاب وغيره جا آهيرَ لوڪ عام طرح اُبير لوڪن جا عيوضي ليکيا وڃن ٿا. (بي.سي.لا، "آڳاٽي هندستان ۾ قبيلا"، پونا، 1943ع، ص 78). آءٌ سمجهان ٿو تہ ڪڇ جي ابير لوڪن جو بہ ايتروئي حق آهي. (ر.ا.س.ر[جلد پهريون، ص 9-248) ۾ مئڪمرڊو.] پڻ ڏسو هہ.ڪ.ت، ص 596.

16. موسيو رينو، ٽڪرا، ص 35 لاڳيتو. ايليئٽ، جلد پهريون، ص 105، 100 پيٽيو هوديوالا ص 5-74 هوديوالا جو هيءُ انومان پڪ ٿي پڪ غلط آهي تہ زماني جا جت ۽ ميد "لوڻ وارين ڪاٽين جي ٽاڪرو علائقي" ۾ رهندڙ هئا.

17. "بلوچستان جي ضلعن جو گزيٽئر"، سلسلو 1907ع، جلد انون، "لسبيلو"، ص 9-57.

18. هيءَ ڳالهہ ڌيان جوڳي آهي تہ "بوڌيانَ ڌرم سُوتر" موجب، سووير لوڪن جي ملڪ کي ناپاڪ ۽ آريا ديش خاص جي حدن کان ٻاهر سمجهيو ويندو هو: جيڪي آريا اوڏنهن ويندا هئا، تن کي موٽي اچڻ تي شڌ ٿيڻ لاءِ بَليون چاڙهيون

پونديون هيون. ڏسو بي. سي. لا، "آڳاٽي هندستان ۾ قبيلا"، ص 344، ۽ پيٽيو "مهايارت"، ڪَرَڻَ پَروَ، چاليهون، 8، 40 (راء، جلد ڇهون، ص 101).

19. ايليئٽ، جلد پهريون، ص 14، 15. ابن خردازبہ هجري سن 300 (مطابق 918ع) ۾ وفات ڪئي هئي.

20. ايضاً، ص 128.

21. ايضاً، ص 79.

22. ايضاً، ص 40 اهي منچر ڍنڍ جا مير بحر ۽ اُٺ پاليندڙ جت ٿا پائئجن.

23. واٽرس، "يوئان چوانگ"، جلد ٻيون، ص 252.

24. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 170.

25. البلاذري، ايليئٽ، جلد پهريون، ص 128.

26. هوديوالا، ص 85.

27. قليچ بيگ، "چچ نامو"، ص 5-174.

28. ايضاً، ص 173.

29. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 79.

30. "تاريخ معصومي" موجب. ڪجهه بلوچ 1326ع جيترو اڳ سنڌ ۾ آيا هئا، تڏهن جڏهن خسرو خانَ محمد شاهه تغلق طرفان سنڌ جي گورنر مقرر ٿيڻ تي پنهنجي بادشاهه خلاف بغاوت ڪئي هئي ۽ بکر ۾ بلوچن جو لشڪر ڪٺي گڏ ڪيو هئائين.

اِن ماخذ موجب ساڳيءَ صديءَ ۾ ڪنهن وقت بلوچن، راجپوت سوڍن ۽ جاڙيجن سان گڏجي، سومرن حاڪمن جي مخالفت ڪئي هئي. انهن ٽن قبيلن جي ٻڌي بہ عجيب هئي.

("تاريخ معصومي"، انگريزي ترجمو مئلٽ، "بمبئي سرڪار جا دفتر"، نمبر تيرهون، نئون سلسلو، 1855ع ص 32، 43.

31. قليچ بيگ، "سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيون، ص 61، 70.

32. "مهراڻ"، ص 9-358 تي نوٽ 359.

33. سماٽ سمو، جو سما جمع آهي ۽ ان ۾ اهي سڀ پوک ڪندڙ سنڌي قبيلا اچي وڃن ٿا، جيڪي پراڻي هندو راڄ جي زماني جي پوک ڪندڙ قبيلن مان آهن.

34. فهرست "تحفة الڪرام" ۾ ڏنل آهي. مون ريورٽيءَ ("مهراڻ"، ص 326) جي سند تي لڳندي سمي ڪان پوءِ لهاڻو آندو آهي. اهو نالو قليچ بيگ ("سنڌ جي تاريخ"، جلد ٻيون، ص 28) ۽ پوسٽنس (ب.ا.س.ر. جلد چوڏهون، ص 162) جي ترجمن ۾ ڇاڻايل ڪونهي.

35. ٽالپرن جو ڪوسن تي اعتبار ڪونہ هو، ۽ ڪانئن فوجي خدمت ڪانہ ورتي ويندي هئي، ڇو جو هو ڪلهوڙن جي لشڪر ۾ وڏيءَ حيثيت وارا هوندا هئا: نمردي (نومڙيا) بہ ساڳئي سبب جي ڪري عتاب هيٺ هئا. جي مئڪمردو، "سنڌ ملڪ جو احوال" وغيره، ر.ا.س.ر، جلد ڀهريون، مضمون ويهون، ص 254.

36. مير معصوم اسان کي ٻڌائي ٿو تہ 1521ع ۾ ڏهر ۽ اُباوڙي جا ماڇي ماڇيلي جي مهرن سان سدائين پيا وڙهندا هئا[1] ۽ تر جي بلوچن کي پيا چوريندا هئا تہ اسان سان اچي شامل ٿيو. "تاريخ معصومي"، انگريزي ترجمو مئلٽ، ص 7-96.

---

[1] مهرن ۽ ڏهرن جا تڪرار هلندڙ صديءَ ۾ بہ جاري نظر اچن ٿا. تازو 1975ع ۾ سندن جهيڙي جون خبرون اخبارن ۾ آيون هيون، ۽ ڪن سياسي اڳواڻن کي وچ ۾ پئي، ڌرين جو ناهہ ڪرائڻو پيو هو. (مترجم)

باب ٻارهون

سنڌي ٻولي

سنڌي ٻولي، مجيل سائنسي گروهه بنديءَ موجب، هند آريائي ٻولين جي ٻاهرئين حلقي جي اتر الهندي سٽ ۾ ڳڻي وڃي ٿي. لهندا يعني الهندي پنجابي به ساڳئي سٽ ۾ اچي ٿي. ٻيئي ٻوليون اجا اتر وارين داردڪ ٻولين، خاص ڪري ڪشميريءَ سان ويجهو ناتو ڏيکارين ٿيون. آريائي ڪٽنب جي ٻين هاڻوڪين ٻولين جيان، سنڌي به پراڪرت يعني سنسڪرت جي اوائلي عام چالو محاوري منجهان ڦُٽي نڪتل آهي، پر سنڌيءَ جهڙيءَ ريت ان پراڪرت جون خاصيتون سانڍي سنڀالي رکيون آهن، سا ڳالهه ان کي ٻين موجوده هند آريائي ٻولين ۾ جي بيمثال نه ته ممتاز ضرور ڪري ٿي، ڇو ته ساڳئي سٽ جي ٻين ٻولين ۾ اهي خاصيتون باقاعدي بدلجنديون رهيون آهن. ان سار سنڀال جو وڏو ڪارڻ سنڌ جي نويڪلي بيهڪ آهي، سنڌس عظيم رڻ پٽ ڪيس ٻين اهڙين ايراضين کان الڳ رکي ٿو، جتي ساڳئي ٻڻ واريون ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون.(١)

پراڪرت جي وياڪرڻي چاڻوءَ مارڪنڊيه موجب، سنڌ ۾ ،جا اپڀرنش پراڪرت ڳالهائي ويندي هئي، سا وراچڊ سڏبي هئي. سندس چوڻ آهي ته گهڻين پراڪرتن ۾ جيڪي لفظ ساڳيا آهن، تن جي اڳياڙين ۾ جيڪي حروف صحيح 'ت' ۽ 'د' اچن ٿا، سي وراچڊ پراڪرت ۾ ڏندن (Dentals) جي بدران تارونءَ (Cerebrals) مان اُچارجن ٿا، ۽ هو سوسٽ وارن اُچارن (Sibilants) کي 'ش' ڪري اُچارڻ جو لاڙو به ڏسي ٿو. اهي ڦيرا اڄوڪيءَ سنڌيءَ ۾ هردم ٿيندا رهن ٿا، جڏهن ته گهڻين لاڳاپيل ٻولين ۾ ائين ناهي.

هندو وياڪرڻي چاڻن، وراچڊ واري ملڪ ۾ ڳالهائجندڙ هڪ ٻيءَ پئشاچي يا داردڪ ٻوليءَ جو ذڪر به ڪيو آهي. ان داردڪ ٻوليءَ جي هڪڙي خاصيت هيءَ آهي ته جڏهن 'ت' اکر حروف علت جي وچ ۾ اچي ٿو، تڏهن اهو قائم رکيو وڃي ٿو ۽ ٻين مڙني هند آريائي ٻولين وانگر ڪڍيو نٿو وڃي. اها خاصيت پڻ هاڻوڪيءَ سنڌيءَ ۾ اجا جيئري آهي. اجا به پنتي نهاريو ته معلوم ٿيندو ته جنهن پراڪرت پاليءَ ۾ مهاراجا اشوڪ جون گنڌارا واريون لکيتون اُڪريل

آهن، تنهن ۾ اسان کي اُچارن جون ڪيئي خاصيتون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. جي اجا تائين داردڪ ٻولين ۾ ۽ لهندا ۽ سنڌيءَ ۾ موجود آهن.

سنڌيءَ جي خصوصيتن جي وڌيڪ پرتال ڪرڻ کان اڳ ان ايراضيءَ جو بيان مناسب ٿيندو. جنهن ۾ اها غالب مڪاني ٻوليءَ جي حيثيت ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. ان ايراضيءَ ۾ هاٺوڪو سڄو سنڌ پرڳڻو خيرپور سوڌو، ڪڇ جو اپبيٺ، بلوچستان جي لسٻيلي وارو ڏاکڻو پاڱو، بلوچستان جي ڪڇيءَ وارو پاڱو جيڪو اتر الهنديءَ سنڌ سان لڳو لڳ آهي ۽ بهاولپور جو ڏاکڻو پاڱو اچي وڃن ٿا.

معياري سنڌي يعني ادبي ٻولي اها آهي، جا وچولي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. تنهن کان سواءِ سنڌيءَ جا پنج ٻيا محاورا يا اُپباشائون بہ آهن سِرائڪي، جا مٿينءَ سنڌ، ڪڇيءَ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي: ٿريلي يا ڍاٽڪي، جا ايرندي رڻ پٽ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي: لاڙي، جا سنڌوءَ جي ڊيلٽا واري ڏيهہ (لاڙ) ۾ ڳالهائي وڃي ٿي: ڪڇي، جا ڪڇ جي اپبيٺ ۾ ڳالهائجي ٿي ۽ لاسي، جا ڪراچيءَ جي پرپاسي ۾ ۽ لسٻيلي جي ڏکڻ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي.

جن ايراضين جي مکيہ ٻولي، معياري توڙي ٻيءَ ڪنهن صورت ۾، سنڌي آهي، تن ۾ جي اها ايراضي بہ ڳنڍي وڃي، جتي لهندا جا لٽي پٽي سنڌيءَ جهڙي آهي ڳالهائي وڃي ٿي، تہ اهڙيءَ ريت گڏيل علائقو اڳاٽي ٻڌڪي راڄ جي انهن حدن سان گهڻو ملي ايندو، جي "چچ نامي" ۾ ڏيکاريل آهن. جن پراڪرتن منجهان لهندا ۽ سنڌي اُسريون هيون، سي شايد ملڪ تي داريوس هستاسپ جي قبضي ٿيڻ کان اڳ پاڙون پختيون ڪري چڪيون هيون ۽ پوءِ جيڪي يوناني، سَڪہ، پارٿيائي ۽ هُوڻ لوڪ آيا، تن جو ٻوليءَ تي ڪو خاص اثر نہ پيو هوندو، باقي هنن ان جي لفظن جي ڀنڊار ۾ ممڪن آهي تہ ڪو وڌارو ضرور ڪيو هجي.

سنڌيءَ جا جيڪي خاص ۾ خاص گڻ آهن، سي سڀ ان کي اتر اولهہ جي داردڪ ٻولين سان ڳنڍين ٿا. انهن ۾ وڌيڪ مکيہ هي آهن: ٻٽن حروف صحيح ڏانهن لاڙو: ضميري پڇاڙين جو گهڻو واهپو: هر لفظ جي حرف علت تي پڇاڙي ڪرڻ ۽ فعلن جي بيقاعدي اسم مفعولن جو چڱو چوکو تعداد.

سنڌيءَ ۾ چار ٻٽا حرف صحيح آهن: ٻ، ڏ، ڄ ۽ ڳ، جن جو التو سر جارج گريئرسن هيئن بيهاري ٿو: ب-ب، د-د، ج-ج ۽ گ-گ. اهي پراڪرت بہ

آهن. گهڻين پراڪرتي ٻولين ۾ هڪڙو حرف صحيح ڇڏي وڃبو آهي ۽ ان جي عيوض اڳ وارو آواز ڊگهو ڪري اُچاربو آهي ڪشميريءَ وانگر سنڌيءَ ۾ پڻ هڪڙو حرف صحيح ڇڏبو ته اڳ وارو آواز ڪونہ ڦرندو. پر عام طرح ساڳوٽي سنڌي لفظ ۾ اهو پراڪرتي ٻنو حرف صحيح قائم رهي ٿو. ۽ وڏيڪ مکيہ خاصيت هيءَ آهي تہ پراڪرت جي اصل لفظ ۾ ڇڙو هڪڙو حرف صحيح هوندو تہ سنڌيءَ ۾ اڪثر اُهو ٻنو هوندو.

ضميري پڇاڙين جو گهڻو واهپو داردڪ ٻولين ۾ بہ آهي، مثال طور: ڪشمريءَ ۽ لهندا ۾، پر اهو فقط سنڌيءَ ۾ آهي، جو اِهي پڇاڙيون وڏي پيماني تي لاڳو ڪيون وڃن ٿيون. ڪشميريءَ ۾ اهي رڳو اسم سان ڳنڍيبيون آهن ۽ لهندا ۾ رڳو فعل ۽ اسم سان، سنڌيءَ ۾ اهي ضميرن (Post Positions) سان پڻ ڳنڍيون ويندين آهن. فعل سان بہ اهڙيون پڇاڙيون ڳنڍي، "مون هن کي ماريو" جملي کي هڪڙي لفظ ۾ ادا ڪري سگهجي ٿو. "هن جو"، "هن جو پيءُ" ۽ "منهنجو متو" جهڙا اصطلاح ذري گهٽ هر پيري اهڙيءَ ريت ادا ڪيا ويندا آهن. ان جي نتيجي ۾ محاوري ۾ جيڪو اختصار پيدا ٿئي ٿو. سو ان کي گفتگوءَ جو هڪ اعليٰ درجي جو وسيلو بڻائي ٿو. شايد ان جي اهائي خاصيت آهي، جا انهن کي گهڻي ڪان گهڻو موهي ٿي، جي ٻين هندستاني ٻولين سان ايتري ئي واسطي پوڻ ڪان پوءِ هن ٻوليءَ سان لهہ وچڙ ۾ اچن ٿا.

سنڌيءَ جي جنهن مکيہ خاصيت ڏانهن پورو ڌيان نہ ڏنو ويو آهي، سا آهي ان جي هر لفظ جو حرف علت تي پورو ٿيڻ. جو گڻ ٻيو فقط ڪشميريءَ ۾ آهي. دراصل اهي، پڇاڙيءَ وارا حرف علت ايترا جهڪا ۽ جهيڻا اُچاريا ويندا آهن جو يوربي ماڻهن کي انهن جي لکائي نہ پوندي آهي، شايد سواءِ انهيءَ وقت جي، جنهن وقت اهي لفظ ڇيا نہ پر ڳايا ويندا آهن. فرينچ ٻوليءَ ۾ جنس مؤنث جي پڇاڙيءَ ۾ جيڪو 'e' جو هلڪو اچار هوندو آهي، سو لڳ ڀڳ سنڌيءَ جهڙو آهي، جڏهن تہ خود سنڌيءَ ۾ قدري ساڳيءَ خاصيت جو مثال بہ ملي ٿو. اهو هيءُ تہ بعضي بعضي حرف صحيح جي وچ ۾ زوريءَ چوٿو حرف علت " (ا) يا 'ه' اڪر پوريان 'ي' وجهي ڇڏيندا آهن. عام طرح، اهي چوٿا حرف علت لفظ جي پڇاڙيءَ واري آواز ڪان وڌيڪ ٻڌڻ ۾ ايندا آهن. پڇاڙيءَ وارا ائين لڳندا آهن، ڄڻ حرف صحيح ۾ پورا ٿيندا هجن.

اهڙيءَ ريت، اڪثر آسمان 'آسِ مان' ڪري ۽ مهماني 'مهيہ ماني' ڪري اچاريو ويندو آهي.

سيني هند آريائي ٻولين جيان، سنڌيءَ ۾ بہ اسم جي حالت فاعلي ۽ حالت مفعولي آهي، پر ان سان گڏوگڏ ان ۾ حالت جري ۽ حالت نِدا بہ آهن. صفت جي سلسلي ۾ سنڌيءَ جي هڪ نِنڊڙي خاصيت هيءَ آهي تہ جڏهن اسم جمع سان صفت لاڳو ڪري گردان ڪجي ٿو، تڏهن ان صفت کي بہ جمع ۾ آندو وڃي ٿو ۽ نہ هنديءَ وانگر صفت واحد ۾ رهي ٿي.

سنڌيءَ ۾ فعلن جو گردان عام طرح هنديءَ ۽ ٻين ٻولين جي سرشتي سان ويجهي مشابهت رکي ٿو. سنڌي ۾ زمان ماضي شرطيہ ڪونهي، پر ان جي کوٽ ماضي استمراري، ماضي مطلق يا ماضي بعيد بيانـي سان اڌو گابري پوري ڪئي وڃي ٿي. ٻئي پاسي، سنڌيءَ ۾ زمان ماضي مدامي آهي، جو فقط ان ۾ ئي آهي ۽ مکيہ فعل جي زمان ماضيءَ سان 'ٿي' ڳنڍڻ سان ٺهي ٿو. 'ٿي' 'ٿو' جي شڪل آهي. 'ٿو' ڦيرو ڪائيندڙ حرف آهي ۽ ان کي هڪ مددي فعل جي رهجي ويل صورت ڄاڻي سگهجي ٿو، جنهن جي معنيٰ بہ "هئڻ" ئي هئي. رڳو 'ٿو' ئي گردان ۾ ڦري ٿو، باقي 'ٿي' عام صورت ۾ رهي ٿو. جڏهن ان مددي 'ٿو' کي ٻئي فعل جي مضارع مجهول مان ڳنڍي زمان حال بياني ناهڻ لاءِ واپرايو وڃي ٿو، تڏهن اهو جنس ۽ عدد ۾ فاعل سان لڳي ٿو: اهڙيءَ ريت، ان جو صفت وارو ڪم بہ آهي. سنڌيءَ جو مضارع مجهول شرطي نوعيت جو آهي، جيئن گهڻين هند آريائي ٻولين ۾. پر ڪڏهن ڪڏهن اهو زمان حال بيانيءَ يا، جيئن ڪشميريءَ ۾، زمان مستقبل بيانيءَ جو اثر بہ رکي ٿو.

سنڌي ۾ ان نياري 'ٿو' کان سواءِ بہ ٻيا مددي فعل بہ آهن هڪڙو 'آهيان' جيڪو انگريزيءَ جي 'I am' وانگر فقط زمان حال ۾ ڪم اچي ٿو، پر اهو ڌار بہ واپرائي سگهجي ٿو، جا ڳالهہ انگريزيءَ ۾ ناهي. ٻيو فعل آهي 'هئڻ' جو توڙ تائين گردان ۾ اچي ٿو.

سنڌيءَ ۾ فعلن جي مشتق اسمن (Participles) مان زمانن ناهڻ جو ڍانءُ بہ علحدو آهي. اسم حاليہ کي واپرائي زمان مستقبل بياني ناهيو وڃي ٿو ۽ نہ هنديءَ وانگر زمان ماضي شرطيو، جنهن زمان بابت اڳيئي ڄاڻايو اٿئون تہ سنڌيءَ ۾ ڪونهي. گهڻيون لاڳاپيل ٻوليون پنهنجو زمان مستقبل سنسڪرت

جي جھوني اسم مستقبل مجھول سان ناھينديون آھن. اسم مفعول جيڪو 'مجھول' جي معنيٰ رکي ٿو، ان مان نڪتل زمان سنڌيءَ ۾ انھيءَ فعل مجھول جي معنيٰ ۾ واپرائي ۽ سوڌ پوڌ فعل لازميءَ جيان گردان ۾ ڦيرائي سگھجن ٿا، جا ڳالھ ھنديءَ ۾ ڪانھي، پر جڏھن ان کي، ھنديءَ وانگر 'معروف' معنيٰ ۾ ڪم آڻبو، تڏھن فاعل سنڌيءَ طرح فاعلي حالت ۾ اچي ويندو.

ماضي مطلق، ماضي بعيد ۽ مستقبل، اھي زمان سنڌيءَ ۾، ھنديءَ جيان، باقاعدي نھندا آھن.

سنڌيءَ ۾ اسم مفعول جون ٻه پڇاڙيون آھن ھڪڙي 'سو'، جا فعل جي معنيٰ رکندڙ ٿئي ٿي ۽ ٻي 'ستل'، جا نج صفتي مفھوم رکندڙ ٿئي ٿي. ٻيئي پڇاڙيون ڦيري جوڳيون آھن. سنڌي انھيءَ لحاظ کان گجراتيءَ، مرھٽيءَ ۽ ٻين ٻولين کان نرالي آھي، جي ھند آريائي ٻولين جي ٻاھرئين دائري جي ايرندي ست ۾ اچن ٿيون. انھن ٻولين ۾ اسم مفعول جي فقط ھڪڙي پڇاڙي 'سل' ٿئي آھي. سنڌي فعلن ۾ اسم مفعول اڪثر بيقاعدي نھي ٿو. انھيءَ ڏس ۾، اھا وري ٻه ڪشميريءَ ۽ لھندا سان ملي ٿي. سنڌيءَ ۾ ان جا ڪي 128 مثال موجود آھن. ايترا گھڻا مثال اوپر ۽ ذڪر وارن علائقن جي ٻيءَ ڪنھن ٻه ھند آريائي ٻوليءَ ۾ نه ملندا. ھنديءَ کي ٿي ونو: ان ۾ رڳي ست اھڙا مثال آھن. ٿي سگھي ٿو ته سنڌي ٻوليءَ جي انھيءَ خصوصيت ۾ انھن نون نسلن جو ٻه ٿورو گھڻو ھٿ ھجي، جي ھڪبئي پويان سنڌو ماٿر اندر لڏي پلاڻي ايندا رھيا آھن. ان ٻوليءَ جي ھڪ ٻي نرالي ڳالھ ھيءَ آھي ته ھڪ گھٽ پوئين آواز کان پوءِ 'ت' وجھي ٻه اسم مفعول ناھبو آھي.

سنڌيءَ ۾ فعلن جو ڇڱو چوکو تعداد بالواسطا يا سببي صورت وارو آھي. اھا صورت عام طرح ذاتوءَ سان 'ءِ' ڳنڍي حاصل ڪبي آھي. اھڙيءَ ريت نھيل فعل باقاعدي گردان ۾ ڦرندو آھي. پر ڪيترا سببي فعل ٻيءَ طرح به نھندا آھن، مثال طور، خود ذاتوءَ کي ڦيرائڻ سان سنڌيءَ جي ھڪ خاص ڳالھ ٻتو سببي فعل آھي، جنھن جي ڪري مفھوم جو پورو پورو اظھار ممڪن ٿي پوي ٿو.

سنڌيءَ جي ھڪ ٻي خاصيت آھي 'فعل مجھول' (Passive Voice) جو گھڻو واھپو، خاص ڪري لازمي فعل جي فعل مجھول جو، اھا مجھول صورت

ضمير واحد غائب ۾ واپرائجي ٿي. مثال طور: "آءٌ ويس ٿي" جي بدران چوندا "مون کان وڃڻ ٿيو ٿي". فعل مجهول ناهڻ جي باقاعدي صورت هيءَ آهي تہ ذاتوءَ سان 'ئج' ڳنڍيندا آهن، جنهن ۾ همزي جو آواز چوٿو ٿئي ٿو. اهو طريقو شينا سان، جا پڻ هڪ داردڪ ٻولي آهي، گهڻو ملي اچي ٿو. ان ٻوليءَ ۾ بہ فعل مجهول ناهڻ لاءِ 'ئج' ڳنڍيو وڃي ٿو، پر ان ۾ همزي جو آواز ڊگهو ٿئي ٿو.

بين هند آريائي ٻولين وانگر سنڌيءَ ۾ بہ مرڪب فعل تاڪيدي، احتمالي ۽ تڪملي عام واپرائجن ٿا، جن ۾ مددي فعل گهڻو ڪري اهڙوئي ٿئي ٿو، جهڙو هنديءَ ۾.

مٿي سنڌيءَ جون جيڪي خاصيتون بيان ڪيون ويون آهن[1] سي اپڀاشائن توڙي وچولي جي ادبي ٻوليءَ ۾ گهڻو ڪري موجود آهن. هاڻ اچو تہ اپڀاشائن جي پنهنجين خاصيتن تي نظر وجهون اهي اپڀاشائون، جيئن اڳيئي ڄاڻايو اٿئون، آهن سِرائڪي، ٿريلي يا ڍاٽڪي، ڪڇي، لاڙي ۽ لاسي.

پنجاب کان لڏي آيل جاٽ (جت)، ڪي بلوچ ۽ ٻيا قبيلا جيڪا لهندا ڳالهائيندا آهن، تنهن کي سنڌ ۾ عام طرح سرائڪي چئبو آهي. پوءِ اهي سنڌ ۾ ڪٿي بہ هجن، اهائي ٻولي واپرائيندا آهن. ان جي ٻي معنيٰ سنڌيءَ جو اهو قسم بہ آهي، جيڪو سِري ۾ يعني ٿلهي ليکي دادوءَ ۽ ڪوٽ لالوءَ واريءَ ويڪرائي ڦاڪ جي اتر ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. پر اهو قسم اُپڀاشا چوائڻ جو حقدار نہ آهي. ان کي عام طرح وچولي يا معياري سنڌيءَ جو مَٽ ڄاتو وڃي ٿو، ڇو تہ اها ان کان رڳو اچار ۾ ڦريل آهي ۽ منجهس ڪي بدلي جا (Alternative) لفظ ڪونهن. ان جا ڳالهائيندڙ حرف صحيح جا آواز شد مد سان اُچاريندا آهن، ۽ ڳالهائڻ وقت تارونءَ مان اچارجندڙ اکر 'ٽ' 'ڏ' 'ڍ' جي پويان اکر 'ر' وجهڻ جو لاڙو بہ اٿن، پر لکڻ وقت ائين نہ ڪندا آهن.

---

[1] سنڌيءَ جي اجا بہ هڪڙي خاصيت آهي "اڪر ترڪ" يا فعل بيفاعل. ڪاڪو ڀيرو مل ان بابت لکي ٿو. "اهو فعل هن وقت سنڌيءَ کان سواءِ ڪنهن بہ يوربي توڙي پر ڏيهي ٻوليءَ ۾ ڪونهي، جو جملي جوڙڻ لاءِ فاعل ضرور کپي. "رستي تي هلبو آهي"، "باغ ۾ گهمبو آهي"، "ڊوڙجي ٿو تہ پگهر ٿئي ٿو." ههڙن جملن ۾ رڳو ڪا عام حقيقت ڄاڻائجي ٿي ۽ خاص ماڻهوءَ يا شئي جي ڳالهہ نٿي ڪجي، تنهنڪري ههڙن جملن کي فاعل ٿيندو ئي ڪونهي. انهيءَ سبب ههڙن جملن جو صحيح ترجمو ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ ڪري ڪين سگهبو. (سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، 1972ع، ص 329). مترجم

سنڌيءَ جي ٿريلي يا ڍاٽڪي ۽ ڪڇي صورتن ۾ ترتيبوار راجستانيءَ ۽ گجراتيءَ جي چوکي ملاوت آهي. اهي صحيح معنيٰ ۾ اُپڀاشائون نہ آهن، بلڪ گاڏڙ (Mongrel) زبانون آهن، ۽ ڳالهائيندڙن جي نڪاٽن ۽ نسلي بڻ بنياد پٽاندر ڪڏهن هڪڙي تہ ڪڏهن ڪجهہ ڦري ٻيون ٿي ويندڀون آهن.

ٻئي طرف لاڙي صحيح معنيٰ ۾ اپڀاشا آهي. معياري سنڌي ڳالهائيندڙ ان کي چٽڪي ٻولي سمجهندا آهن "جا ٻولي لاڙ ۾ ماڻهو ڳالهائين ٿا، سا ٻولي سِري ۾ ڊورن جي آ" ۽ سچ پچ تہ اها لڳي ٻہ سنڌيءَ جي اوائليءَ ۾ اوائلي (Primitive) صورت ٿي. لاڙو اُگرن آوازن کي ڪُنئري ڪرڻ ڏانهن، تارونءَ مان اچارجندڙ اکر 'ڙ' جي جاءِ تي ڏندن مان اچارجندڙ اکر 'ر' واپرائڻ ڏانهن ۽ پر پاسي وارين ٻولين ۾ جيڪي 'هہ' جي اچار وارا وسرگ آهن، تن مان انهيءَ اچار ڪيرائڻ ڏانهن اتن. اهي وصف داردڪ ٻولين جا آهن، جن ۾ وسرگ جهڙا آهن تهڙا ناهن. لاڙيءَ ۾ گهڻا لفظ اهڙا ٻہ آهن، جي رِڳو ان ۾ آهن. انهن منجهان ڪيترا تہ روزمرهہ جي ڳالهہ ٻولهہ ۾ ڪم اچن ٿا.

لاسي پڻ صحيح معنيٰ ۾ اپڀاشا آهي. اها لاڙيءَ سان نہ پر وچوليءَ سان مشابهت رکي ٿي، پر ان کان ڦريل ٻہ آهي، جو ان ۾ متڪلم ضميرن جون خاص صورتون، ڪي خاص پڇڙيون ۽ ڪيترا بنهہ پنهنجا لفظ آهن. انهن مان ڪي لفظ ممڪن آهي تہ پراڪرت کان ٻہ ڪنهن وڏيڪ اڳاٽيءَ ٻوليءَ يا ٻولين منجهان نڪتل هجن.

عربن جي سوپ وقت سنڌي ضرور چميل، لچڪيدار، پري پاڳي ٻولي هوندي، پر ان واقعي جي ڪري ۽ اسلامي دنيا ۾ شامل ٿيڻ جي ڪري اها پاڻ وڏيڪ شاهوڪار ٿي. اهو لاڳاپو متئين هندستان تي غزنوي ۽ غوري سلطانن جي فتح کان ڪي ٿي سؤ ورهيہ اڳ شروع ٿيو هو ۽ ان جي نشاني عربي لفظن جي تياري واهپي جي شڪل ۾ ملي ٿي. ٻين هندستاني ٻولين ۾ دين، سائنس ۽ اسلامي فلسفي سان واسطو رکندڙ علمي لفظ عام طرح عربيءَ تان کنيا ويا آهن، پر سنڌيءَ ڪيترا عام سادا سودا لفظ ٻہ پنهنجا ڪيا آهن. جبل، شيءِ، خيمو، بصر، ڪتاب اهي سڀ عربي لفظ آهن. اهڙا لفظ پڪ ئي پڪ سڌيءَ طرح عربن کان ورتا ويا هئا، جڏهن تہ ٻين هندستاني ٻولين ۾ عربي عنصر فارسيءَ سان گڏ ۽ ان جي پاڳي طور آيو هو. فارسي لفظ ٻہ سنڌيءَ ۾ عام

جام واپرائجن ٿا. پر هندستان جي ٻين حصن وانگر هت به ان جو اثر لفظن جي ذخيري تي پيو آهي ۽ نه ٻوليءَ جي نحوي بناوت تي. جيئن اڳيئي بيان ڪيو ويو آهي، سنڌيءَ ۾ زمان حال بياني زمان مضارع سان حرف ٿو گڏيندي ناهيو وڃي ٿو. جو طريقو فارسيءَ ۾ به آهي. پر هيءَ حقيقت ته سنڌيءَ ۾ انهن جو ڦيرو ٿئي ٿو ۽ فارسيءَ ۾ نٿو ٿئي، سا ڏيکاري ٿي ته سنڌيءَ اهو طريقو ڪنهن مشترڪ اڳاٽي ماخذ کان سڌو سنئون پرايو هو ۽ ان جي اها اصلوڪي صورت قائم رکندي اچي ٿي. اسان کي سنڌي جملن ۾ لفظن جي فارسيءَ واري ترتيب ڏسڻ ۾ ڪانه ايندي، جيئن ڪڏهن ڪڏهن اڙدوءَ ۾ پسجي ٿي. سنڌيءَ جيڪي فارسي لفظ پنهنجا ڪيا آهن، سي ائين ناهن اچاريا ويندا، جيئن ايران ۾، نه ئي وري چالو عربي لفظن جو گردان عربيءَ جي قاعدي موجب ٿئي ٿو. انهن کي سنڌيءَ جي پنهنجي خاص نحوي سرشتي مان پاڻ کي نهڪائڻو پوي ٿو.

هن مختصر جائزي مان ظاهر ٿئي ٿو ته هن وقت اسان وٽ جيڪا سنڌي آهي، تنهن ۾ ملڪ جي تاريخ جا ڪيترائي انگ جهلڪن ٿا ۽ ان مان سنڌ جي جاگرافيائي بيهڪ ۽ حالتن جو اثر پڻ نروار ٿئي ٿو. ان جي ادب تي نظر وجهبي ته ٻوليءَ جو نرالو مخصوص سڀاءُ، عمومي طور نثر کان وڌيڪ نظم ۾، جهلڪندو نظر ايندو. پر زير نظر تصنيف ۾ انهيءَ موضوع جي اپٽار ڪرڻ واجبي نه ٿيندو.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. هيءُ باب ذري گهٽ سڄي جو سڄو سر جي. آر. گريئرسن جي ڪتاب، "هندستان جي ٻولين جو جائزو" جي جلد انين، ڀاڱي پهرئين، ۽ رچرڊ ايف. برٽن جي ڪتاب، "سنڌ ۽ سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون"، (ڊبليو. ايچ. آلين، 185) جي آڌار تي لکيو ويو آهي.

ضميمو پهريون

هندي رڻ پٽ جي وچايل ندي

وچايل نديءَ (هاڪڙو) جي مسئلي تي ويچار ڪرڻ جو سني ۾ سنو طريقو آهي ان جي مٿئين ۽ هيٺئين وهڪري کي ڌار ڌار ڪري ڪٿڻ: يعني سواليڪ ٽڪرن جي ڇـَرُن کان وٺي هيٺ ديراواڙ تائين ڌار ۽ وري غوثپور واري ڊوري کان وٺي هيٺ ڪڇ جي رڻ تائين ڌار.

مختلف نظرين تي بحث وقت مٿئين ڀاڱي کي 'هاڪڙو' ۽ هيٺئين کي 'نارو' سڏڻ سهنجو به ٿيندو ۽ مونجهارو به پيدا نه ڪندو، پوءِ ڪٿي اهي نالا ٺيڪ نه آهن.

'ناري' جي اڳينءَ چال چلت (Antecedents) جي پهرين ڇوڪ ڇڪاس هاڪڙي ۾ دلچسپي پيدا ٿيڻ کان ڪيئي ورهيه اڳ ٿي هئي. 'بمبئي واري لشڪر' (Bombay Army) جي هڪ سائنسي عملدار، ڪئپٽن جيمز مئڪمرڊو، ان ڦاٽ بابت جا معلومات هٿ ڪئي، تنهن ان کي ائين سمجهيو ته 'اهو سنڌونديءَ جو ڪو پراڻو پيٽ هو، جنهن تي سنڌ جي اڳوڻيءَ سرڪاريءَ جو دارو مدار هو. اها سرڪاري، جنهن جو احوال "تاريخ طاهريءَ" ۽ "تحفة الڪرام" جهڙين تاريخن ۾ آيل آهي.

بدقسمتيءَ سان مئڪمرڊو 'ناري' کي 'پراڻو درياهه' ڪوٺي ٿو، جو ته پويون نالو در اصل هڪ ٻئي ڦاٽ جو آهي، جنهن جا نشان ميرپور خاص جي پر پاسي کان وٺي ڪڇ جي رڻ تائين اڃا به ڏسي سگهجن ٿا. پر اها پڪ سياويڪ هئي، جو ته نارو ڪڇ جي رڻ ۾ وڃي پوڻ کان ڪي پنجاهه ميل اورتي پراڻ سان (يا پراڻ ناري سان) اچي ملي ٿو. مئڪمرڊو جي ويچارن تي ڳڻ ڳوت وقت 'پراڻ' جي جاءِ تي 'نارو' پڙهبو ته مونجهارو نه ٿيندو.

هو انهيءَ نتيجي تي پهتو هو ته نارو، بکر کان مٿيرو، سنڌوءَ جي موجوده پيٽ کان ڌار ٿيو. جن کان هن کي اهي احوال هٿ آيا هئا، تن جو چوڻ هو ته ڌار ٿيڻ جو هنڌ چاليهارو ميل اوپارو هڪڙي "سيد گنج بخش" نالي هنڌ وٽ هو. نارو اتان "شايد ويهارو ميل" بکر جي اوير ۾ وهندو، اروڙ وٽان لنگهندو، ڏکڻ ۾ اڳتي هليو ٿي ويو. سندس معلومات موجب، ٻانيٺاهه (برهمڻ آباد: ان شهر

جي ساڪيات بيهڪ سيني کان اڳ ۾ ڏسڻ جو جس مئڪمرڊو ڪئيو هو) کان ڪي ويهه ميل اوير ۾ ناري منجهان هڪڙي اولهه طرف شاخ ڦٽندي هئي، جيڪا اڳي 'لوهاڻو درياءُ' سڏبي هئي. اها شاخ "هاٽوڪي خدا آباد طرف يا شايد ان هنڌ ۽ هالا ڪنڊيءَ جي وچ مان وهندڙ هئي. اتي اها هاٽوڪو ڦاٽ اورانگيندي، آڳاٽو پنيور ٽپندي، وڃي ديبل وٽ سمنڊ ۾ ڇڙندي هئي"(1).

ناري جي اوير واري شاخ پنهنجو پراڻ "نالو قائم رکندي، ڏکڻ ڏانهن وهندي هئي ۽ وڏي رڻ پٽ جي حد وارن هاٽوڪن بُٺ ضلعن کي زر خيز ڪندي، جوڻ (Jone) ۽ بادبان (Badban) پرڳڻن منجهان لنگهندي، الله بندر وٽ موجوده درياءُ (يعني پراڻ، جو نالو صحيح اٿس) ۾ وڃي پوندي هئي، ۽ اتان تراڪڙي تر پڪڙجي، لکپت نديءَ سان ملي، وڃي سمنڊ منجهه ڇوڙ ڪندي هئي."

مئڪمرڊو کي جو هيءُ سڌ پيئي ته 'ناري' جو پويون وهڪرو ٻن ڊگهين شاخن ۾ ورهائجي تي ويو، ته هن قدرتي طرح اهو انومان ڪڍيو ته اهي ئي شاخون سنڌوءَ جي قديم ڊيلٽا ناهينديون هيون، جيئن اها سڪندر جي ڏينهن ۾ هئي ۽ برهمڻ آباد پاتل واريءَ جاءِ تي يا ان جي پرپاسي ۾ موجود ظاهر ڪيائين.

اهو نظريو مئڪمرڊو پنهنجي ليک، "سنڌو نديءَ تي مقالو" ۾ پيش ڪيو جو 1843ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو (2). سنڌ جي سڪندر جي زماني ۾ جاگرافيءَ بابت جيڪي ويچار هئا، تن ۾ هن نظريي انقلاب آڻي ڇڏيو ۽ جيتوڻيڪ پوءِ جي ليکڪن ۾ پاتل جي بيهڪ تان اختلاف ٿيا آهن، پر هيءُ نظريو ته تڏهن سنڌو گهٽ ۾ گهٽ جمڙائو هيٺ تائين ناري ماتريءَ منجهان وهندي هئي، سو اڄ ڏينهن تائين قائم آهي ۽ ڪو لوڏو نه آيو اٿس (3). آءٌ جن ڳالهين جي ڪري اِن نظريي کي درست نٿو سمجهان، تن جي اپٽار متن ۾ ڪري ڇڏي اٿم.

ان کان پوءِ جنهن صاحب سنڌوءَ جي پرتال ڪئي، سو اليگزنڊر برنس هو. پر بدقسمتيءَ سان هن 'ناري' بابت جيڪي ڪجهه لکيو آهي، سو موضوع کي سمجهائڻ جي بدران منجهائي ٿو ڇڏي. ڪچ جي ڪن ماڻهن کيس ٻڌايو ته 1826ع ۾ ناري ۾ جا وڏي ٻوڏ آئي هئي، سا "اروڙ جي ٻنڌ پڇڻ" ڪري آئي هئي، ۽ ايندڙ مند ۾ پاڻي ان ڪري ڪُٽو هو. جو اها ٻنڌ وري نهي ويئي هئي (4). 1831ع ۾ برنس ۽ ٻئي سال ڪئپٽن ڊبليو پاٽنجر ۽ ليفٽيننٽ ڊيل هاسٽي مٿينءَ سنڌو مان ٿي آيا. ته ٻڌل ڳالهين تان سندن هيءُ ويچار ويتر

پختو ٿي ويو تہ روهڙيءَ ۽ اروڙ جي پر پاسي ۾ ڪي بنڌون پيجبيون تہ نارو وري سنڌوءَ جي شاخ ٿي وهڻ لڳندو. پاڻنجر ۽ ڊيل هاسٽيءَ جو هيءُ رايو بہ هو تہ نارو اڳي 'مڪيہ درياهہ' يعني خود سنڌوءَ جي ڇڙ وارو وهڪرو هوندو هو (5).

انهن عملدارن مان ڪنهن ڪي بہ ناري جي ڦاٽ جاچڻ جو وجهہ نہ مليو هو. ان جي مٿئين پاڱي جي پهرين ڇڪاس 1844ع ۾ 'بنگال انجنيئرس' جي ڪئپٽن ڊبليو. بيڪر اهو معلوم ڪرڻ لاءِ ڪئي تہ ڇا ڪجي جيئن ناري کي باقاعدي پاڻي ملندو رهي. بيڪر ڏٺو تہ ڪنهن بہ بند جي بيهڪ اهڙي نہ آهي، جو ليٽ ڪي ناري ۾ وجهڻ کان روڪي سگهي. هن اهو پڻ ڇاڻايو تہ هن وقت ان ۾ هڪ ڊوري کان پاڻي اچي ٿو، جيڪو سنڌوءَ سان پور وچوٽيءَ تي اُن جي ڪابيءَ پر آهي. هي بہ ڇاڻاياٿين تہ ساڳئي نموني جو هڪڙو بيو ڊورو ستلج سان پور وچوٽيءَ تي روپڙ (Ropar) کان بهاولپور جي پر پاسي تائين آهي ۽ انومان آهي تہ اهو سبزلڪوٽ تائين ۽ اتان "'روڙيءَ' کان اٽڪل 11 ميل اپرندي ناري جي منڍ تائين" هوندو. بيڪر اهو پڻ ٻڌايو تہ 'نارو' "سنڌوءَ جي اڳاٽن ڦاٽن منجهان هڪڙو" آهي (6).

ناري جي سموري وهڪري جي پڙتال 1851ع ۾ ليفيٽننٽ جي.جي. فائيف ڪئي. هن معلوم ڪيو تہ ان ڪي بن ٻوڏن جو پاڻ ملي ٿو، "هڪڙي اها جا سبزل ڪوٽ جي پرپاسي مان اچي ٿي ۽ ٻي... 'روڙيءَ' کان ڪجهہ ميل مٿي... هيناهين پٽ مان اچي ٿي"(7). هن اهو پڻ ڏٺو تہ اهي ٻوڏون جڏهن پٽ جا ڪجهہ ميل لتاڙي وڃنديون آهن، تڏهن پنهنجي لاءِ گهارا ڪڍنديون آهن، خاص ڪري اتي جتي ڪا رنڊڪ پاڻيءَ کي روڪي ڇڏيندي آهي ۽ اها رنڊڪ نڪرندي آهي تہ پاڻي ڏوڪيندو اڳتي وهڻ لڳندو آهي. هن اهو پڻ ڏٺو تہ ٻوڏن جو جيڪو پاڻي ناري ڏي ويندي، انهن گهارن مان وهڻ لڳندو آهي، سو بلڪل اُجرو هوندو آهي، ڇو تہ جيئن پاڻيءَ درياءُ منجهان نڪرندو آهي، تيئن آهستي آهستي اُن جو لَٽ مٿي رهجي ويندو آهي (8). فائيف جيئن تہ هڪ عملي ماڻهو هو، ان ڪري هن پاڻ کي هٿ ۾ ڪنيل مسئلي تائين محدود رکيو ۽ ناري جي مول منڍ بابت ڪنهن بہ نظرياتي بحث ۾ ڪونہ پيو. هن ان کي سنڌوءَ جو هڪ سائو گهارو ٿي ڄاتو ۽ بس.

سنہ 1859ع ۾ ناري کي فائيف جي رٿا موجب ۽ سندس نظرداريءَ هيٺ سنڌوءَ منجهان روهڙيءَ کان مٿي هڪ پرتي واهہ ڪڍي، ذري گهٽ دائمي طرح

وهندڙ واهو بڻايو ويو انهيءَ وچ ۾ وڏي ٽپاسائين پڙتال (Triangulation Survey) جو ڪم پنجاب تائين وڌيو. تہ ان پاسي جي دريائن جي پراڻن پيٽن بنسبت وڌيڪ ڄاڻ ملي. بهاولپور جي نواب جي صغير سنيءَ وقت جڏهن ڪرنل منچن (Col. Minchin) ان رياست جو ڪم هلائيندو هو، تڏهن ڏنو ويو تہ ستلج ۾ ڪنڌ وجهي 'تريوتا' ۽ 'وهند' نالي 'شاخن' کي پاڻي ڏيو تہ خود هاڪڙي جي آبپاشي وڏي ويندي. اهڙيءَ ريت، جيئن فائيف 'ناري' کي وري جالارو ڪيو هو، تيئن هاڪڙي جو ڪجهہ ڀاڱو بہ ننڍي پيماني تي جالارو ٿي پئي سگهيو (9).

ان معلومات جي آڌار تي هڪڙي 'نامعلوم' لکندڙ حقيقت ۾ ڊاڪٽر سي. ايف اولڊام "هندستاني ريگستان جي وڃايل نديءَ تي نوٽ" نالي ليک لکيو، جو "ڪلڪتہ ريويو" جي جولاءِ 1874ع واري پرچي (نمبر سؤ سترهين) ۾ ڇپيو. ان لکندڙ جيڪو نظريو پيش ڪيو، سو هيءُ هو تہ هاڪڙو ۽ نارو هڪڙي ئي درياءَ يعني ستلج جو اڳوڻو پيٽ هئا ۽ باوجود انهيءَ ڳالهہ جي تہ سنڌوءَ جي ليٽ جو پاڻي بہ وچ ۾ ڪنهن هنڌان وڃي هاڪڙي ناري ۾ پوندو هو، اهو ڪڏهن بہ خود سنڌوءَ جو پيٽ نہ رهيو آهي. ان نظريي جي پنيرائيءَ ۾ هن اتر اولهہ هندستان جي اوائلي تاريخ نويسن ۽ جاگرافيدانن جا چونڊ بيان ۽ حوالا ۽ مڪاني نالن مان ڪيئي انومان ثابتي طور پيش ڪيا.

هڪ ٻئي لکندڙ 'نيارڪس' جي نالي هيٺ ان نظريي جي مخالفت ڪئي. سندس ليک سنہ 1875ع واري ڪلڪتہ ريويو (نمبر سو ويهين) ۾ نڪتو. هن صاحب نئينءَ پرتالي معلومات مان، پنهنجي پيشرو بنسبت، وڌيڪ ڪم ورتو ۽ تاريخي مواد ۽ مڪاني نالن جي نئين چونڊ ۽ تاويل ڪري ڳالهہ کي ذري گهٽ بنهہ نرالي رنگ ۾ پيش ڪيائين. سندس نظريو هيءُ هو تہ 'هاڪڙي' جو ڦاٽ ڪنهن زماني ۾ جمنا ناهيو هو، تڏهن جڏهن اها تڪرن منجهان نڪري اوير طرف لڙڻ بدران اولهہ طرف لڙندي هئي. ۽ هاڪڙو بکر ڪان متيرو سنڌوءَ (تڏهن اها پنهنجي هاٽوڪي ڏڳ جي اوير ۾ وهندي هئي) سان ملندو هو ۽ يارهين صديءَ عيسويءَ تائين سنڌوءَ جو پويون وهڪرو ناري منجهان وهي وڃي سمنڊ ۾ پوندو هو. هن اهو مڃيو تہ هاڪڙي کي ستلج جي اُتل جو پاڻي پڻ ملندو هو، پر سندس چوڻ هو تہ ستلج سچ پچ ان منجهان ڪڏهن ڪانہ وهي

هئي. هي جو هاڪڙي جي نئوال جهڙن پرتي واهن جا متيان ياگا 'ميسارجي' ويا آهن، تنهن کي هن ان ڳالهه جي ثابتي ڪري پيش ڪيو ته اهي رڳو آبڪلاٽيءَ جي مند ۾ ئي ستلج جا سائو گهارا رهندا هوندا.

آر.ڊي. اولڊام 'پنجاب ۽ ان جي ندين جي جاگرافيءَ ۾ امڪاني تبديلين بابت' جي سري سان هڪڙو ليک لکيو، جو هن بنگال واريءَ ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي رسالي جي جلد پنجونجاهين، ياگي بئي (1887ع) ۾ وجهرايو. ان ۾ هن ڪلڪته ريويو جي اصلوڪي ليک جي انهيءَ نظريي جي پنيرائي ڪئي ته پاڻ ستلج اڳي هاڪڙي منجهان ۽ ان ڪري ناري منجهان وهندي هئي ۽ سنڌو ڪڏهن به ناري منجهان ڪانه وهي آهي، البت اڪثر ان کي پنهنجي اتل جو پاڻي ڏيندي رهي آهي .هن اهو مڃيو ته تي سگهي ٿو ته ڪنهن پراڻي وقت ۾ ويدن واري زماني کان اڳ جمنا پڻ هاڪڙي کي چيتانگ رستي پاڻي ڏيندي هجي، پر ساڳئي وقت سندس چوڻ هو تہ اوائلي تاريخي زماني ۾ هاڪڙي جي پاڻيءَ جو مکيه وسيلو ستلج هئي. آر. ڊي. اولڊام پاڻ ڌرتي ڄاڻ جو ماهر هو. هن بکر واريءَ وتيءَ جي ڪجهه متان واري علائقي ۾ سنڌوءَ جي وهڪري جون ڪي علمي سمجهاڻيون ڏنيون ۽ اُن جي آڌار تي 'نيارڪس' جي دليلن جو رد ڏنائين ته ستلج ۽ 'هاڪڙي' جي وچ ۾ سُڪل گهارن جو طبعي ڏيک ثابت ڪري ٿو ته خود ستلج انهن مان نئي وهي سگهي. هن اصلوڪي لکندڙ جا ڪيترا تاريخي دليل به ورجايا.

ميجر ايڇ. جي. ريورٽيءَ پنهنجي ليک 'سنڌ جو مهراڻ ۽ ان جون ڏاني نديون' (ب.ا.س.ر. 1892ع ياگو پهريون) ۾ جيڪي ويچار پڌرا ڪيا آهن، سي گهڻي ياڳي 'نيارڪس' جي ويچارن سان ملن ٿا. توڻي جو هو 'نيارڪس' جو ڪو حوالو نٿو ڏئي پر نيارڪس وانگر هن کي پڪ هئي ته: 'نارو' تاريخ واري زماني ۾ سنڌوءَ جي ڇڙ جو هڪ وهڪرو ضرور هو (10). پر جنهن مدي تائين بين لکندڙن جو انومان هو ته 'هاڪڙو نارو' وهندو رهيو هوندو، تنهن مدي کي وڌائيندي، هو چوي ٿو ته سنڌوءَ جي اولهه طرف دڳ مٽ ڪان پوءِ به ستلج 'هاڪڙي ناري' منجهان وهندي رهي هئي.

ريورٽي ان امڪان کي ليکي ۾ ئي نٿو آڻي ته ڪو جمنا به ڪنهن زماني ۾ هاڪڙي کي پاڻي ڏنو هوندو. هو پنهنجي دليلن جو بنياد گهڻو تڻو (جيئن ڪلڪته ريويو جي اصلوڪي لکندڙ جي دليلن جو هو) تاريخ نويسن ۽

جاگرافيدانن جي اضافي بيانن جي تاويلن تي رکي ٿو. ان اهڙا اضافي بيان تمام گهٽا ڏنا آهن.

آر.بي. وائيٽهيڊ، "هندستان جي جهونين وٿن واري مخزن" جي جلد 61 (1932ع) (11). ۾ لکندي، پاڻ کان اڳ وارن لکندڙن جي نظرين کي پنجاب ۾ واهن جي تازو ڪرايل سطح وار پڙتال (Survey Levelling) جي روشنيءَ ۾ بحث هيٺ آندو. اها سطح وار پرتال پڪيءَ طرح ظاهر ڪري ٿي ته جمنا ڪنهن زماني ۾ اولهہ واري واٽ وٺي وهندي هئي. اها واٽ هاڻ چيتانگ ۽ 'هاڪڙي' جو پيٽ آهي. وائيٽهيڊ ان ويچار کي مجيندو نظر اچي ٿو ته تڏهن 'هاڪڙو' ۽ 'نارو' يڪي پاڻ وهيٺي ندي ناهندا هئا، جا ڪڇ جي رڻ تائين هوندي هئي. ساڳئي وقت هو اهو بہ قبول ٿو ڪري ته ناري کي نسبتي طرح تازي زماني ۾ اروڙ کان مٿي سنڌوءَ جي اٿل جو پاڻي ڏار ملندو هو. پر هو اهو نٿو مڃي تہ ڪو 'هاڪڙو ستلج جي پاڻيءَ منجهان جڙيو هوندو.

سر آيل اسٽائين، 41-1940ع ۾ ڪن آڳاٽن اهجاٽن جي پڙتال ڪندي، هاڪڙي جي باريڪ ڇڪاس ڪئي. سندس ٽوليءَ ۾ 'سروي آف انڊيا' ڪاتي جو هڪڙو عملدار بہ هو. سو هن پنهنجي ليک، 'وجايل' سرسوتي نديءَ جي سنوت ۾ آڳاٽن ماڳن جي چوڪ ڇڪاس' ("جاگرافيڪل جرنل"، نوانوي نمبر 4-1942ع) ۾ جيڪي هنڌن ماڳن بابت چيو آهي، تن کي چڱو وزن ڏيڻو پوندو. هاڪڙي جي ساڄي ڪپ تي ٻن هنڌن وٽ هن درياءَ جي اهڙن پيٽن جا نشان ڏنا، جي اچي ان سان مليا تي جيڪو ولار (Walar) وٽ هو. تنهن جي ڪيس خاطري هئي تہ اُهو "ستلج جو آڳاٽو ور وڪڙ پيٽ" آهي ۽ جيڪو ان کان هيٺ ڪدوالا (Kudwala) وٽ هو، سو بہ شايد اهڙو ئي ڇڏيل پيٽ هو. ستلج بٺراج مان جي نوان واهہ ڪڍيا ويا آهن، سي لڳ ڀڳ اهائي واٽ وٺي وهن ٿا، جا انهن پراڻن پيٽن جي هئي. هاڪڙي واري تر ۾ جيڪي اڳتاريخي زماني جا ۽ پوءِ جا ماڳ آهن، تن جي ڏِک مان اسٽائين انومان ڪڍيو ته ستلج اڳ تاريخي زماني جي پوين ڏينهن ۾ هاڪڙي وارو پيٽ ڇڏي ويئي هئي. هن ديراوڙ جي پرپاسي واري پٽ جي هڪڙيءَ خاصيت ڏانهن بہ ڌيان ڇڪايو ڇڻ اُهو درياءَ جي شاخن وارو پيٽ هو، جهڙو ڪر ڊيلٽا' هڪڙو "پوين وهڪرن جو تاجي پيٽو"، يعني اهو ظاهر ڪندڙ تہ ڪنهن زماني ۾ اُتان پاڻي ججهو وهندو هوندو.

آءُ پانيان ٿو ته انهن منجهان هرهڪ لکندڙ ان مونجهاري کي سمجهائڻ ۾ ٿوري کي گهٽي واهر ڪئي آهي ۽ هاڻ هنن جون مکيه ۾ مکيه ڳالهيون ڪٺي اهو پروڙي سگهجي ٿو ته حقيقت ڇا هوندي.

اهو قبول ڪري سگهجي ٿو ته 'هاڪڙو' گهٽي پاڳي جمنا جو ڇاڙ آهي، تڏهن جڏهن هوءَ ڪنهن پر انهين وقت ۾ اوير واري واٽ وٺڻ جي بدران اولهه واري واٽ وٺندي هئي، پر ستلج به ممڪن آهي ته ان کي اوتري ئي اڳاٽي وقت کان پاڻي ڏيندي هجي، جڏهن جمنا وچي پنهنجو هاڻوڪو دڳ ورتو، تنهن کان پوءِ ستلج پڪ ئي پڪ ان کي گهٽي وقت تائين اتل جي پاڻيءَ تي تاتيندي رهي هوندي. جيڪڏهن هاڪڙو ۽ نارو ڪا سمنڊ ۾ وڃي ڇڙندڙ پاڻ وهيٺي ندي ناهيندا به هئا، ته اها تيستائين رهي هوندي، جيستائين ان ۾ جمنا پوندي رهي هوندي. هيءَ ڳالهه شڪ جوڳي تي لڳي ته ڪو ستلج جي سمورو وهڪرو ڪڏهن اها واٽ وٺي وهيو هوندو. جڏهن پهريون پيرو ان سوال جي چوڪ ڇڪاس ڪئي ويئي، تڏهن جيڪي اهڃاڻ بچيل هئا، تن ڏسيو ته ان نديءَ جو رڳو هڪڙو پاڳو ئي وچي هاڪڙي ۾ پوندو هو. ستلج ۽ هاڪڙي جي وچ ۾ جيڪي سڪل گهارا آهن، سي شايد رڳو آبڪلاڻيءَ جي مند ۾ بوڏ جي پاڻيءَ تي وهندا هئا، پر مند تي وهڻ ۾ پيري پڄ ورلي ئي ڪندا هئا. منهنجي ويچار ۾، ديراوڙ جي پر پاسي وارو' جهڙوڪ ديلتا' اهو زمانو ظاهر ٿو ڪري، جڏهن هاڪڙي مان دائمي وهڪرو وهڻ بند ٿي ويو هو ۽ اهو رڳو بوڏ جي پاڻيءَ تي ٽڳندو هو.

اها ڳالهه ته نارو رڳو هڪ هيناهون ڊورو آهي ۽ جڏهن پهريون پيرو ڏٺو ويو هو تڏهن ان ۾ لٽاشي درياهه وارا ڪي به نشان ڪونه هئا، سا ڳالهه اهو ثابت نٿي ڪري ته ڪو سنڌوءَ جي پوچڙ وارو ڪو وهڪرو ان منجهان ڪڏهن وهيو ئي ناهي، البت ايترو ثابت ٿئي ٿو ته سنڌوءَ کي اهو دڳ ورتي ڪو زمانو ٿي ويو آهي. گهٽ ۾ گهٽ ايترو زمانو، جيترو اولهه طرف واري مٿانهين ميدان کي نهڻ ۾ لڳو هوندو. جيڪڏهن سنڌوءَ جي ڪنهن وهڪري ڪڏهن ناري وارو دڳ ورتو هوندو ته اهو فقط تڏهن ڇڏيو هوندائين، جڏهن ان کي وڏيڪ هيناهون دڳ مليو هوندو.

ذرتي ڇاڻ کي الڳ رکندي تاريخي جاگرافيءَ جي عملي مقصدن لاءِ اسان کي ناري بابت ائين وسهڻو پوندو ته اهو سنڌوءَ جو هڪ نيمائتو سائو گهارو

هو، جنهن کي ڪيترن ئي هنڌن تان ٻوڏ جو پاڻي ملندو هو. انهن ۾ مٿانهين ۾ مٿانهون هنڌ شايد ان جاءِ جي سامهون هو، جتي پنجاب جا درياهه اچي سنڌوءَ سان ملندا هئا.

سو جيستائين تاريخي زماني جو لاڳاپو آهي ته وسهڻ ۾ ائين ٿو اچي ته هاڪڙي ۽ ناري کي الڳ الڳ ذريعن کان پاڻي ملندو هو. ديراوڙ، جتي ستلج جي هاڪڙي منجهان وهندڙ اتل جو اثر پورو ٿيندو نظر اچي ٿو، ۽ غوٿپور، جتان هيٺ ناري ڏي وهندڙ ڊورو شروع ٿي ٿو، انهن ٻنهي جي وچ ۾ جا وٿي آهي، تنهن بابت پڪو گمان آهي ته اتان ٻه هاڪڙو لنگهندڙ هوندو. اها وٿي هاڻ اڏامي آيل واريءَ سان ايتري ستجي ويئي آهي، جو اتان لنگهندڙ پيٽ سڃي جو سڄو ڪونه لهي سگهبو. انهيءَ ڪري وچايل نديءَ جو اهو ياڳو نسبتي طرح ڏورانهين زماني جي انهن ڏينهن جو نظر اچي ٿو، جن ڏينهن ۾ جمنا، جيئن اڳيئي چيو اٿئون، اولهه طرف وهندي هئي، ۽ 'وچايل ندي' شايد ستلج جي ڪنهن ڇاڙ جي واهڙ سان گڏجي سمنڊ ۾ وڃي پوندي هئي.

ان اڳوڻي لاڳاپي ۽ ترتيب جي سنئين سڌي ثابتي هيءَ آهي ته ڏکڻ ايرنديءَ سنڌ ۾ 'وچايل نديءَ' جو هيٺئين ۾ هيٺيون وهڪرو اڄ ڏينهن تائين هاڪڙو سڏجي ٿو. تاهم ان جي ڪنڌيءَ سان رهندڙ ڳوناڻا ان کي اڄ تائين جيئن سندن وڇينڊ ۽ مٿينءَ سنڌ وارا پائر ناري ۽ ان جي پرتي واهن 'ريڻي' ۽ 'واهندا' کي سمجهن ٿا. سنڌوءَ جو هڪ سائو گهارو ئي سمجهن ٿا ۽ ان کان وڌيڪ ڪجهه به نه.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. حقيقت ۾ برهمڻ آباد جي پرسان ۽ ان کان مٿيرو ۽ هيٺيرو ٻين هنڌن وٽ (اڪثر ڪري ٻين نالن هيٺ) جيڪو ڦاٽ اچا تائين ڏسڻ ۾ اچي ٿو، سو ناري منجهان نڪتو نڪري، پر ريگستان جي الهندي ڇيڙي جي ٿورڙي اولهه طرف وارو عام دڳ وٺي هيٺ اچي ٿو. اهو دڳ ٿلهي ليکي اچوڪن ميراوهه ۽ نصرت واهه سان ملي اچي ٿو.

2. ر.ا.س.ر. جلد پهريون (1834ع)، ص 44-20.

3. ڏسو مثال طور: ڪننگهام، "هندستان جي آڳاتي جاگرافي" ص 2-251 ۽ نقشو، مئڪڪرنڊل، "آڳاٽو هندستان" (ايريئن)، ٽارن، "سڪندر اعظم"، جلد پهريون، ص 4-103، سي. سي ڊيويز، "هندي اپبيٽ جي تاريخي ائٽلس"، نقشو نمبر 4.

4. "سنڌوءَ جي ايرندي شاخ جي هڪ نقشي جي ياداشت"، از ليفٽيننٽ اليگزنڊر برنس، (گورنمينٽ لٿو گراف پريس، بمبئي، 1828ع)، پئرا 12، ضمني ياداشت، پئرا 5، 6 ۽ 11.

5. ڪئپٽن ڊبليو. پاٽنجر، "سنڌ تي ياداشت"، 1832ع، پئرا 'نارو' يا 'نالو'، ليفٽيننٽ ڊيل هاسٽي، "سنڌ تي ياداشت"، 1832ع، پئرا 'پراڻ'.

6. ب. س. د. ا. پنجيتاليهون، نئون سلسلو، (1857ع)، ص 5-1.

7. ايضاً، ص 26.

8. ايضاً، ص 44.

9. آر. بي. بڪلي، "هندستان ۾ آبپاشيءَ جا ڪم"، 1880ع، ص 6-155.

10. ريورٽي سنڌوءَ جي پوچڙ واري وهڪري کي 'مهراڻ' جي نالي سان سڏي ٿو ۽ سنڌ جي پنجند کان متئين ياگي کي چڙو مهراڻ جي 'ڏاني' ندي ڪري ليکي ٿو.

11. "پنجاب ۽ سنڌ ۾ درياهن جا دڳ"، ("هندستان جي جهونين وٿن واري مخزن"، 1932ع).

ضميمو ٻيو

وچولي زماني جي عرب(1) جاگرافيدانن جي سنڌ تي لکڻين جي اهميت

عرب ۽ سنڌن مسلمان جانشين انين صدي عيسويءَ جي اوائل کان وٺي سنڌ ۽ بلوچستان، جا حاڪم ۽ پرپاسي وارن ملڪن سان لاڳيتي لهه وچڙ ۾ رهيا آهن. اها ڳالهه ڌيان ۾ رکندي، اهو ڏسي عجب ٿو ٿئي ته هنن پنهنجن صديون پوءِ جوڙيل ڪتابن ۾ ان علائقي جي جاگرافيءَ جا جيڪي احوال ڏنا آهن، سي ڪيترا نه اڻ چٽا ۽ نادرست آهن. حقيقت هيءَ آهي ته مسلمان مصنفن پنهنجيءَ جاگرافي کي سائنسي بنيادن تي بيهارڻ جي ڪا جاکوڙ ڪانه ڪئي هئي ۽ ٽن چئن صدين جي مدي اندر هنن ۾ علمي تحقيق جا ڪي به اهڃاڻ نٿا ملن. حالانڪ ان عرصي دوران ڄاڻ جي عام پونجي ضرور وڌي هوندي، ۽ ڪين پنهنجون اوائلي ڇُڪون سڌارڻ ڪپنديون هيون.

عرب جاگرافيدانن جي ڪوتاهي سندن نقشي نويسيءَ مان پڌري آهي: الاصطخريءَ ۽ ابن حوقل جي ڪتابن ۾ سنڌ جا جيڪي نقشا ڏنل آهن، تن ۾ نه ته ڪو پيمانو آهي ۽ نه ئي منجهن ڪپر ليڪ يا ٻين طبعي انگن جي ٻيو نه ته ڪنهن لڳ ڀڳ نسبتي بيهڪ ۽ طرفن ڏيکارن جي ئي ڪا ڪوشش ڪيل آهي. خود منصوري کي گهيرينڌڙ چاڙ ڪُڏينگي ڏيکاريل آهي ۽ هڪڙو نقشو خود شهر کي ان چاڙ جي ڪاپيءَ ڪنڌيءَ تي رکي ٿو ته ٻيو وري ساڄيءَ ڪنڌيءَ تي!

سفرناما سيني اوائلي لکندڙن جيان هِنن جو به مکيه مواد هئا. پر لڳي ٿو ته عرب هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ جي ٻيو نه ته قريبي طرف معلوم ڪرڻ يا مفاصلي جي ڪنهن سهنجي سجاڻندڙ ڪاڇي تي هلڻ جي اهميت کان به اڻڄاڻ هئا.

انهيءَ ڏس ۾ پروفيسر هوديوالا جو اهو چوڻ بلڪل بجا آهي ته "انهن گهڻ ٻڇاريل سفرنامن جي ڀهرينءَ اشاعت تي جيڪي اميدون ڪيون ويون هيون ته اهي سنڌ ۽ بلوچستان جي جاگرافيءَ تي آجيان لائق روشني وجهندا، سي اُميدون پوريون ڪونه ٿيون آهن. انهن مسئلن کي سمجهائڻ ته نهيو، مرڳو منجهائي ڇڏيو آهي"(2).

اهو جاگرافيدانن جو ڏوهه نه هو ته هنن مفاصلي جو جيڪو ڪاڇو، فرسخ، ڪم آندو ٿي، تنهن جو ليکو هڪڙي ٿر ۾ هڪڙو ته ٻئي ٿر ۾ ٻيو هو ۽ اسان کي گهڻ ۾ گهڻ ٿورائتو ٿيڻ کپي ته ابن خردازبه، المسعودي ۽ البيرونيءَ جو جيڪي ٿئي اسان کي ٻڌائين ٿا ته منجهانئن هرهڪ جو پنهنجو ڪاڇو کهڙو هو. پر جڏهن اسين اهي ڪاڇا حقيقتن سا نهڪايون ٿا، تڏهن نتيجو گهڻو ڪري گنڀير تضادن جي صورت ۾ نڪري ٿو مثال طور، المسعودي ملتان ۽ منصوري جي وچ ۾ 'مفاصلو' "75 فرسخ، هر هڪ انن ميلن جو" ڄاڻائي ٿو. اهو اٽڪل روءِ ڇهه سو انگريزي ميل ٿئي ٿو (3). البيروني ٻنهي شهرن جي وچ ۾ مفاصلو پنجاهه فرسخ ٻڌائي ٿو، ۽ سندس ڪاڇو هڪڙي فرسخ ۾ 16000 ڪيوبٽ (ٻئو هٿ) يا ساڍا چار انگريزي ميلن کان ٿورو وڌيڪ هو. ان ليکي سان اهو مفاصلو رڳو 225 ميل ٿئي ٿو. اصل مفاصلو اٽڪل 36 انگريزي ميل آهي. الاصطخري چوي ٿو ته ٻيئي هنڌ هڪٻئي کان 12 ڏهاڙن جي مسافريءَ تي آهن، جا وري گهڻ ڪٽ لڳي ٿي.

انهن لکندڙن جيڪو ٻيو ڪاڇو گهڻو ڪم آندو، سو سياويڪ طرح 'ڏينهن جي مسافري'، آهي. پر ظاهر آهي ته اهو ڪاڇو مسافريءَ جي ڍنگ، منزل گاهن جي سهنج، لتاڙيل ملڪ جي ڊول ۽ ٻين اهڙين ڳالهين انوسار پيو ڦرندو گهرندو. جيتوڻيڪ الادريسي، جو ڪجهه پوءِ جو لکندڙ آهي، اسان کي ٻڌائي ٿو ته هو هڪ ڏينهن جي رواجي مسافريءَ کي ٽيهن ميلن جي برابر ۽ ڊگهيءَ مسافريءَ کي چاليهن ميلن جي برابر سمجهي ٿو، تڏهن به اِهي ڪاڇا هڪ ساريڪا نٿا ٿي سگهن، ۽ جي ڪنهن اهڙي سفر نامي سان لاڳو ڪجن ٿا، جنهن ۾ به سچاپي سگهندڙ هنڌ هجن، ته عام طرح اُهي غلط معلوم ٿين ٿا (4).

جڏهن ڄاتل سڃاتل هنڌن جي مفاصلن ۾ ٿي اهڙا تفاوت آهن، تڏهن اها آس رکڻ اجائي ٿيندي ته 'سفرناما' اڻڄاتل جاين جي نالن سڃاڻڻ ۾ ڪا واهر ڪندا. خود انهن مان گهڻن جي نالن بابت ڏکا هٿڻا پون ٿا، ڇو ته ڪيترن قلمي نسخن ۽ نقشن ۾ نالن تي اعرابون ناهن ڏنل، ان ڪري هڪ نالي جون ڇهه ڇهه ست ست پڙهڻيون به ٿيو وڃن. اسان کي اهو به شڪ ٿئي ٿو ته ڪاتبن اڪثر اصلوڪا اکر هوبهو نقل نه ڪيا آهن. عربي ۽ فارسي اکر انهيءَ ڏس ۾ شايد ٻين کان وڌيڪ منجهائيندڙ به آهن.

اتر اولهہ هندستان جو هڪڙو طبعي نشان اهڙو آهي، جو هر اهڙي جاگرافيدان کان، جنهن کي مڪاني طرح معلومات هٿ ڪرڻ جا موقعا هجن، اها اميد رکي سگهجي ٿي تہ هو ان نشان جو احوال خبرداريءَ سان قلمبند ڪندو. اهو نشان آهي پنجاب جي پنجن درياهن جو پاڻ ۾ ۽ سنڌوءَ سان ڳانڍاپو. حيرت آهي تہ ٽالميءَ انهن کي صحيح طرح بيان ڪيو آهي. هنن اُن ملڪ بابت ايرسٽوبولس ۽ ميگاسٿينيز جي احوالن مان بہ چڱو فائدو ورتو هو ۽ سندن احوالن کي پرکڻ ۽ اضافن ڪرڻ لاءِ تازي ۾ تازي معلومات بہ ٻڪ ٿي ٻڪ هٿ ڪئي هئائين. ان جي مقابلي ۾ ڏسو تہ عرب جاگرافيدان سنڌوءَ جي ڏاني ندين بنسبت ڇا ٿا لکن! آءٌ هنن جي بيانن جا سندن لکڻ جي ترتيب موجب حوالا ڏيان ٿو. المسعودي رائد (راوي)، هاتل (؟ بياس) ڪابل ۽ ڪشمير (جهلم) جو ذڪر تہ ڪري ٿو، پر چناب ۽ ستلج جو نالو ڪري. الاصطخري رڳو هڪڙي درياءَ جو حوالو ڏئي ٿو ۽ ان جو نالو 'سنڌ رود' ٻڌائي ٿو. ابن حوقل کي رڳو ٻن جي خبر آهي، جن کي هو 'سندرود' يا 'سنداروز ۽ جندرود' يا جنداروز' سڏي ٿو. اهي نالا، جيئن هوديوالا ڏيکاري ٿو، شايد ستلج ۽ گڏيل چناب جا آهن. جا هاڻ تريماب سڏجي ٿي(5).

هيءَ ڳالهہ ذهن نشين رکڻي آهي تہ اهي ٽيئي لکندڙ سنڌو ماتريءَ مان ٿي ويا هئا. البيروني پنج ئي درياءَ صحيح نالن سان ڄاڻائي ٿو، جي هن سنسڪرت ماخذن مان ڪنيا هئا ۽ جيتوڻيڪ هو پنهنجي جدول ۾ انهيءَ حاشئي سان تہ راوي ملتان جي اوپر ۾ ۽ بياس ملتان جي اولهہ ۾ وهي ٿي، ٻنهي کي هڪٻئي جي جاءِ تي ڄاڻائي ٿو، پر پنهنجي بيان ۾ هو ائين چئي، پنهنجي پل ڪجهہ سڌاري ٿو تہ بياس ملتان جي اوپر ۾ وهي ٿي (6). ريورٽي ان پل تي بيواجبي زور ڏئي ٿو ۽ ائين ڪرڻ سان هو ظاهر آهي تہ البيرونيءَ جي راويءَ جي حيثيت ۾ ڪاريت مرڳوئي وڃائڻ ٿو چاهي ڇاڪاڻ تہ هن جي ان چئي بيان کي تہ ستلج پنجند رستي سنڌوءَ سان اچي ملي ٿي، رد نہ ڪيو، تہ مهراڻ هاڪڙي وارو وڏو نظريو ڊهي اچي پٽ پوندو (7). پر سچ پچ اِن معاملي بابت ٻين لکندڙن جي ڀيٽ ۾ البيرونيءَ جي بيانن کي وڌيڪ وزن ڏيڻ کپي - نہ رڳو ان ڪري تہ هو ڪجهہ وقت ملتان ۾ رهيو هو، پر ان ڪري بہ تہ هن جي سڄي ڪتاب ۾ کوجنا جا ڪجهہ اهڃاڻ ملن ٿا ۽ موضوع کي مجموعي طرح ڪجهہ سائنسي ۽ تنقيدي انداز ۾ ڪنيو اٿائين.

باوجود ان جي تہ الادريسيءَ کان اڳ جي لکندڙن جيڪي ڪجھہ لکيو هو، سو الادريسيءَ جي دسترس ۾ هو. هو پاڻ کي متين علمي خاصيتن کان وانجهيل ثابت ڪري ٿو. هن جي اورچائي جس جوڳي هوندي بہ، منجهس انتخاب جي ڏات نہ هجڻ ڪري، اُها پاڻيءَ ۾ ملي وڃي ٿي (8). هو البيرونيءَ کي نظرانداز ٿو ڪري وڃي، ۽ رڳو ايترو چاٽائي مطمئن ٿي وڃي ٿو تہ سنڌوءَ جون بہ ڏاني نديون آهن. ان لاءِ بظاهر هو ابن حوقل تي پاڙي ٿو، پر هو اهي نالا ڏئي ئي ڪونہ ٿو، جي ابن حوقل چاٽايا آهن (9). پوءِ جي صدين جا مسلمان مصنف بہ انهيءَ معاملي ۾ عجيب اٽچاٽائيءَ يا لاپرواهيءَ جو مظاهرو ڪن ٿا.

اڳين لکندڙن جي بيانن کي بنا پرک پروڙجي نقل ڪرڻ جي عادت ايتري تہ عام آهي، جو بيانن جي ظاهري تصديق اڪثر بيڪار ٿئي ٿي. مثال طور، ياقوت تيرهين صدي عيسويءَ جي پهرئين اڌ ۾، جا عظيم جاگرافيائي لغت جوڙي هئي، تنهن ۾ سنڌ جي منصوري بنسبت هو ڪيئي دلچسپ تفصيل ٻڌائي ٿو (10) پر ان هنڌ بابت المسعوديءَ ۽ ڏهين صدي عيسويءَ جي ٻين لکندڙن جيڪي ڪجھہ چاٽايو آهي، سو پيتجي ٿو تہ پتو ٿو پوي تہ يا قوت جون حقيقتون جيئن جو تيئن هنن تان ورتل آهن. تنهن زماني جي تذڪرن ۾ اسين جيڪي منصوري بابت پڙهون ٿا، سو ظاهر ڪري ٿو تہ ان شهر تيرهين صديءَ جي شروعات ذاري پنهنجي اهميت وڃائي ڇڏي هئي: اِها بہ پڪ آهي تہ اُن زماني ۾ ان جو ڪو اهڙو بادشاهہ ڪونہ هو، جو قريشي نسل مان هجي ۽ جنهن جا وڏا اتي ڳپل مدو حڪومت ڪندا رهيا هجن ها. اِهو ائين آهي ڄڻ 'بيديڪر جي يورپ بابت چوپڙي' 1961ع سن لاءِ چاٽائي تہ فرانس ۾ بوربن گهراڻي جو هڪ بادشاهہ راڄ ڪري ٿو!

مون هِن جلد جي متن ۾ اُن شهر جو ذڪر بہ ضروري نہ ڄاتو آهي، جنهن کي عرب جاگرافيدانن منجتارا (Manjatara) يا منهاباري (Manhabari) ڪوٺيو آهي، جو تہ سنڌ جي تاريخ ۾ ان جي ڪا اهميت نظر نٿي اچي. پر اِهي لکندڙ ان هڪڙي (جي اهو ساڳيو هڪڙو هو) شهر بابت جيڪي لکن ٿا، سو سندن لکڻين جي اڳيئي چاٽايل عيبن مان گهڻن جي مثال جو ڪم ڏئي ٿو.

پهرين ڳالهہ تہ ان جي نالي جي ئي خاطري ڪانهي متي چاٽايل نالن کان سواءِ ٽيون نالو منجاباري (Manjabari) بہ اٿس. "اشڪال البلاد" واري نقشي

۾ ان جي بيهڪ بلڪل چٽي ڏيکاريل آهي ۽ ان بابت جيڪي ڪجهه الاصطخري ۽ هڪڙي هنڌ ابن حوقل ڄاڻائي ٿو، تنهن سان نهڪي اچي ٿي يعني، مهراڻ جي اولهه طرف ذري گهٽ منصوري جي سامهون (11). پر ابن حوقل ٻئي هنڌ ڄاڻائي ٿو ته اهو مڪران جي شهر قنزبر (Qannazbur) واري رستي تي ديبل کان ٻه منزلون پري آهي! (12). ان سان اهو ڪجهه وچ ذري گهٽ اُتي نڪري ٿو، جتي ساڳئي نقشي ۾ ڪمبالي (Kambali) ڏيکاريل آهي ۽ درياهه کان ٻه ڪيئي منزلون پري تي وڃي ٿو الادريسي ان شهر کي شَروسن (Sharusan سيوهڻ) کان ٽن ڏينهن تي، فِرابز (Firabuz قنزبر) کان ڇهن ڏينهن تي ۽ ديبل کان فرابز ويندي ٻن ڏينهن تي ڏيکاري ٿو (13).

هيگ ۽ هولڊچ انهيءَ نتيجي تي پهتا آهن ته ساڳئي نالي سان ٻه شهر هئا. سو چئي سگهجي ٿو ته الاصطخريءَ جو اشارو هڪڙي ڏانهن هو ته ابن حوقل جو ٻنهي (ٻنهي فرق ڏيکارڻ جي) ڏانهن. الادريسيءَ واري ٻنهي کي پاڻ ۾ منجهائي ڇڏيو آهي: سندس "سيوهڻ کان ٽن ڏينهن تي" واري ڳالهه ان کي الاصطخريءَ واري منجاباريءَ سان ڳنڍي ٿي، ۽ سندس باقي ڳالهيون ابن حوقل واري ٻئي منجهاريءَ سان لڳن ٿيون، يعني اهي جيڪو ديبل کان مڪران ويندڙ رستي تي هو.

پروفيسر هوديوالا جو رايو آهي ته شهر هڪڙو ئي هو، ۽ ان بابت ابن حوقل جو ٻيو ڏسُ، يعني قنزبر واري رستي تي ديبل کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي، درست آهي. منصوري ۽ نيرون کان ڏنل ڏسُ هو ڪاتبن جي چُڪ ڄاڻائي ٿو ۽ چوي ٿو ته لکندڙ ٻنهي جاين تي قنزبر لکيو هوندو.

هوديوالا صلاح ٿو ڏئي ته منهاباري مٽان پنيور هجي، جو انهن لکندڙن ان جو ٻئي ڪنهن هنڌ ذڪر ئي ناهي ڪيو ۽ رجرڊبرٽن موجب، اهو منهابارا پڻ سڏبو هو (14).

هيءَ صلاح هڪڙن ڏسن لاءِ ته معقول آهي، پر ٻيا ڏس منهنجي خيال ۾ ان سان نه لڳندا، پوءِ ڪٽي انهن کي هوديوالا جي چوڻ تي زوريءَ ڦيرايو به چو نه وڃي.

هاڻوڪن ٽيڪاڪارن منهاباريءَ جا جيڪي الڳ الڳ هنڌ ڏسيا آهن، تن کي هڪٻئي جي پاسي ۾ رکي، ڏسڻ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو.

مٹکمرڊو: روپاھہ پرڳڻي ۾ (شهدادپور تعلقي جو ڏکڻ هيگ پنهنجن ٻن منهابارين جون جي ٻيهکون ڇاڻايون آهن. تن مان هڪڙيءَ سان هيءُ ڏس لڳي ٿو).

ڪننگهام: نئو.

ريورٽي: شايد بدين لڳ. (هو مانجهند کي ويچار هيٺ آڻي، رد ڪري ڇڏي ٿو).

هوديوالا: پنيور.

هيگ: ڪراچيءَ کان گهٽو پري نہ. (هيءُ سندس ٻن شهرن مان ٻئي جو ڏس آهي).

اهڙيءَ ريت هنن جي قطب نما جو ڪانٽو لڳ ڀڳ ٻہ هزار چورس ميل ايراضيءَ اندر ڦري ٿو (15). اسين ڪننگهام ۽ ريورٽيءَ کي هن معاملي ۾ پنهنجن خاص نظرين جي موھ ۾ مُندجي وڃڻ تي نِندي سگهون ٿا، پر اهڙيون ڀُلون اصلوڪن راوين جي لاپراوهيءَ جي ڪري ئي ممڪن ٿي سگهيون هيون.

حوالا ۽ سمجهاڻيون

1. "عرب" مان منهنجي مراد اهي مسلمان مصنف آهن، جن عربيءَ ۾ لکيو هو.

2. "هند مسلم تاريخ جو اپياس"، ص 30.

3. هوديوالا ڀانئي ٿو تہ مسعوديءَ جو سنڌي فرسخ "ٻٽي يوجنہ" جي برابر هو. (ڏسو ڪننگهام جي ڪتاب، "هندستان جي آڳاٽي جاگرافي" جو ضميمو 'ب'، ص 7-571). هو سنڌي فرسخ جي ماپ جي اڄ جيترو رواجي فرسخ ٻہ ڪم آڻي ٿو ۽ جي هٿ اهو لاڳو ڪيو ويندو تہ مفاصلو لڳ ڀڳ پورو وڃي بيهندو. (هوديوالا، ص 28).

4. هوديوالا، ص 32، 30.

5. "مروج الذهب"، انگريزي ترجمو: اي. اسپرينگر، ص 2-381، ايلئٽ، پهريون، ص 23-22، 30، 40، هوديوالا، ص 40-39.

6. "تاريخ الهند"، ايڊيٽر اي سچاءُ، جلد پهريون، ص ص 260-258.

7. "مهراڻ"، ص 20-219.

8. هوديوالا، ص 60-59.

9. ايليئٽ، پهريون، ص 83، هوديوالا، ص 5-64.

10. فرينچ ترجمو: "بربيئر دي مينارد"، پئرس، 1861ع، ص7- 546.

11. ايليئٽ، پهريون، ص 37.

12. ايضاً، ص 40.

13. ايليئٽ، پهريون، ص 80-79 فِرابز يا قنزبر شايد پنجگور هو. هوديوالا، ص 63.

14. هوديوالا، ص 8-36.

15. مئڪمرڊو، "سنڌ ملڪ جو احوال" وغيره، ر.ا.س.ر. جلد پهريون، ص 233، هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو مُلڪ"، ص 68، ڪننگهام، "هندستان جي آڳاٽي جاگرافي"، ص 289، ريورٽي، "مهراڻ"، ص 9-227 ۽ نوٽ، هوديوالا، متيون حوالو. هيگ، "سنڌوءَ جي ڊيلٽا وارو ملڪ"، ص 8-67.

ډسټي

ڏسڻي -1

جاگرافيائي هنڌ وغيره

(الف)

ابن شاهہ ٽڪري 78، 169

ابو، ٽڪري 18

ابراهيم حيدري 178، 179

ابيريا (اپيرا) 199، 207، 208

اپرندو نارو 276

اپيرن جو ڏيهہ 299، 300

آ - تائين - پوءِ - چيهہ - لس 217، 218، 219

اپو ڪوپي (اراولي) 18، 206

اپٽيو 82

احمد بند 87، 102

آخان - ت ؤ 219

اڏاپور 237

اڏول ڪوٽ 226

اربيتا (جبل) 204، 207، 209

اربيس (شهر) 205

اربيس (ندي) (= حب) 181، 186، 204، 205

ارخوتوس ڪرين 204

ارميل (ارميبيل) 228

اروڙ (الــور) 77، 153، 163، 209، 217، 229، 235، 236، 250، 251، 252، 253، 254، 255، 258، 259، 264، 301، 309، 325، 326، 327

اروڙ جون ٽڪريون 258، 301

آرڪوسيا 203، 206، 209

آري پير 105

آٿستر، ٽڪر 179، 180

آيتا، بند 204، 206

اڙل ندي 125، 204، 207، 227

اڙل واه 52

استورا 174

اسڪندرا (=اسڪاندوسا) 236

اسڪائٿيا 199، 201، 207، 209

اسوان (مصر) 45

اشوڪ توپ 219

اشبهار، قلعو 225

اغرور 229

افريڪا (اتر) 122

افغانستان 303، 306

اڪر (؟ = بکر) 263

اکور، کاري: 200

الور 153

الله بندر 326

الله آباد 273

آمرو 70

آمري 92، 93، 107، 129

انگائي نئن 72، 80، 105

اوپياء 154
اوريتائي 83، 185
اوڙيسا 200، 299
اوڙايا 200
اوريسا 205، 299
انڊيا، ٽڪر 206
ايران 218، 272
ايريٽريشن 198
ايرنيا 206
ايروز 174، 175، 176، 182
ايشيا (ڏيچ) 87، 297، 303
ايگيئن، سمنڊ 170

(ب)

بات آئليڊز (= خرڪاري) 279
باٿيہ 236
بادبان 326
باروڙ، لڪ 104
باران، نئن 49، 73، 80، 91، 204
باران ماٿر 95
بار بريڪن 199، 201، 208،
باريگازا 200، 105
باڊہ 210، 219
ببڪ 298
باسيڊ 210
بباڪٽ 175، 176
ٻني ء ڏال 107
بدين 251، 239، 271، 277، 339
بليار 225، 277
ٻبرو (ٽڪر) 72، 73
براڙ (اپيٽ) 184
برطانيہ 303
برهمڻ آباد (= ٻهنوا، ٻمبرا جو ٺل)
209، 223، 226، 230، 231،
232، 233، 235، 238، 260،
267، 325
براڙ 184
بريهت سهمتا 298، 299
بڙديڪا 305
بطعيتہ الشرقي 251
بغرور 229، 235
بکر (= ٻکر) ٻيٽ 41، 42، 60،
77، 124، 203، 229، 228، 225،
259، 261، 262، 263، 264،
271، 306، 328
بکر واري وٽي 60، 225
بگٽي ٽڪريون 203
بگو ديرو 49
بگهاڙ 50، 224، 270، 275، 280
بلوچستان 18، 19، 68، 69، 85،
86، 92، 93، 98، 122، 127، 130،
170، 269،
بمبئي 312
بندي جي قبر (ٽڪر) 69
بنگال 300
بوارچ 268
بوبڪ 125

بولان. لڪ 18، 163، 264، 203
بولان (ندي) 203
بونس 210
بهاولپور (رياست) 50، 56، 160
بلياري 277
بهرا 256
بهرور 230، 234
بهلور 103
بياس (درياھ) 160، 161
بيڪانير 24، 30، 56
بيگاري. واھ 274
بيٽگر 204، 209
(ٻ)
ٻاڙ مير 23، 24، 30
ٻانڊٺي (نئن) 73، 95
ٻٽيءَ جي نار 107
ٻڍ جو ٽڪر 78
ٻڍ جو نل 210، 219
ٻڍ نو بهار 234
ٻڍن 227
ٻنڊ 256، 326
ٻڍيا (نڍيا) (پرڳڻو) 228، 229
ٻليياري
ٻيٽ 135
ٻيٺاري 258
ٻيٺاري 41، 77، 127
ٻيلو (لس ٻيلو) 51
ٻيلي ٽپ 105
ٻنو 87، 249
(پ)
پاٽر 57
پاٽي 237
پاٽيا (پاٽيه) 250
پاڏر
پاور 57
پٽ (قطار) 27، 30، 72، 135
پٽلور 228
پٽندا 57
پنيور 264، 265، 267، 326، 338
پنيرن جو نل (ڏسو برهمڻ آباد)
پنگـــــار 82، 83، 95، 103، 126،
136
پونگر 269
پونچ سمنڊ 45
(ت)
ترپن. نئن 89
ترهٽي (= تيهٽي) 126
تغلق آباد 270
تڪيه 237
توران جي نار (سونمياڻيءَ جو اپسمنڊ)
268
تونگ چشمو 70، 95، 98، 131
تونگ (ڳوٺ) 79، 107، 131
تونيرس (درياھ) 185

تئونگ (ماتري) 79
تيز 268
(ٿ)
ٿاٿو احمد خان 280
ٿٽاگيوش (الهندو پنجاب) 154
ٿـــــر 23، 24، 25، 30، 32، 33، 38، 56، 135، 168، 310، 311، 312
ٿر جو ويچو 2
ٿرڙي گُجو 131، 137، 176
ٿل بنگر (پونگر جو پڊ) 269
ٿيڙ (دڙو) 134
(ٽ)
ٽرشري 39، 67، 69
ٽريبوري، لڪ 105
ٽوڃي 87
ٽئڪسيلا 157
(ٺ)
ٺٽو 78
ٺڪري 135
ٺرو 264
ٺري 265، 269
(پ)
پابوٽي 131
پاتل 164
پاتلي پتر 197
پاتليني 300
پاٽ 270
پارٿيائي 300
پارسينداء 205
پ اِشان-پ ۋ - پِ و - لو 216
پاڪستان 83
پائيء جو ڪوٽڙيو 107
پپ (چپر) 104
پڊ 264
پناٽي واٽ 80
پدعيدن 21
پرجن 164
پـراڻ 255، 272، 274، 275، 299، 325
پراڻا هالا 273
پرار (ڏيه) 160
پرساء 198
پرسياني 164
پريستي 164
پڪو 36
پگل 183
پلئسٽوسين 82
پنجـــاب 17، 113، 153، 154، 155، 157، 167، 202، 254، 257، 280، 299، 306، 307، 308، 309، 311، 312، 324، 328، 336
پنجند 159، 161، 202، 23، 271
پنج نديت 139
پنگريو 269
پنيـاري 50، 210

پوڻ 299
پناهہ ڏڙي 112
پورالي، ندي 19
پورچند، ڍنڍ 27
پوڪران 73
پهلو 299
پهلوي 153
پهلٽي لوڙها 280
پي-تو-شيهہ-لو 219
پير پنو 78، 169، 175، 225
پير لاڪو 76
پير مناغره 102
پير مساق 126
پيس واٽ 105
پيسو 278
(ج)
جاتي 35
جاٽڪر 153
جاسم 237
جانو جيء 66
جلوالي 230، 233
جناني 263
جمڙائو (جڪرائو) 61، 166
جمنا، ندي 56، 57، 230، 236
جهلم 336
جئپور 230
جون 326
جئوار 230
جيريڪو، شهر 129
جيسلمير 28، 33، 57، 58، 206،
237
جيڪب آباد 49، 203، 311
جيهون (مهراڻ) 223
(ڄ)
ڄامڙي ڪڄي 79
(جهہ)
جهالاوان 80، 87، 93، 100، 102،
104، 106، 219، 228، 297
جهانگاڙ 135
جهرڪ 310
جهڪر 127، 135
جهم 160، 225، 229
جهلم 161
(چ)
چاندڪا 305
چتور 237، 238
چچ مڪران 228
چرڻ 182
چچ شهر 229
چناب 160، 236
چنا ڪاري (باٽ آئليند) 279
چنبون جـر ڏڙو 101، 123، 124،
127، 135
چوٽن 28
چور لڪ 41، 42، 68، 69، 124
چيتانگ 56، 57، 329

چيهڪا 222

چي ڪاهو 237

(ڇ)

ڇبر پپ 75

ڇپرڇن 68

ڇوڙن نار 207

(ح)

حب سارونا 103

حب. ماتري 75

حب. ندي 75، 102، 105، 182

حيدرآبـــــاد 20، 21، 61، 75، 78، 166، 168، 225، 226، 271، 273، 274

(خ)

خاران 87

خدا اباد 326

خلجي 277

خضدار 221، 228، 229

خيرپور 42، 58، 124

(د)

دارنگ 72

درنگيانا 204

داڦڙو 73

دخما (ماٺ جا ئل) 86

دراوت لڪ 74

دريا 272

دريا شاه 17، 20، 225

دو آبو 55، 225، 233

دريجي 105

دشت ندي 205

دکن جبل 202

دلور 232

دلوراءِ (ڳوٺ) 254، 260

دوست علي

دوآبہ 251

ديبـــــل (ديـــول) 217، 224، 225، 226، 262، 265، 266، 267، 268، 279، 326، 338

ديراوڙ 329، 330، 331

ديراوڙ جو ڪوٽ 271

ديراجات 305

ديرو غازي خان 259

ديرو محبت (ماتلي) 269

ديوانا 105

ديول 264

ديهابت 229

(ڏ)

ڏادو واهه 230

ڏرياري 69

ڏنب بني 95، 131

ڏهر 311

ڏاهر واهه 24، 25، 61، 230

ڏيپر گهانگهرو 234

ڏسوي 131

(ڊ)
ڊپ ڏيٿري (پٽ) 28، 132، 134
ڊمبر 73
ڊبن 58
ڊسٽر ۽ لراٽ 162
ڊومائي بيٽ 177
(ڍ)
ڍاڍر (نئن) 70
ڍال 107
ڍاليلا 230، 233
ڍٽ 26
(ر)
راجپوتانا 19، 29، 77، 216، 237، 311
راجستان 300
راسل 237
راٿڪ ڏهر 33
راءِ ڏهر 229
راوڙ 229، 230
راوي، ندي 160، 236، 336
رگ ويد 153
رنگو 68
رني ڪوٽ 73، 76
روپاھ 339
رورڪ 153
رورو 153
روهيل 71
روهڙي 28، 33، 57، 7، 78، 82، 123، 136، 150، 163، 252، 253، 258، 327
روهڙي ٽڪريون 58، 61، 207، 210
رها مبلڪيا 200، 205
روهڙي ڊويزن 36، 50، 55، 264
رڻ 24، 26، 30، 31، 51، 58، 166، 325
ريڻ شاخ 273، 274
ريٽي ماٿري 134
ريٽي واھ 58، 163
ريگستان 166، 167
ريگستاني بيٽ 19، 20، 25، 31
ريگستاني شاخ 57
(ز)
زالاٿو بندر 279
زردشت 89
زنجيبار 198
زنجير 69، 70
زهوب 220
زهري 228
زئي لڪ 104
(س)
ساٻر 205
ساڌ بيلو 41
سارنگ 177، 186
ساراوان 297
سارو نانوي 102، 104، 105
ساساني 89

ساهتي 234
ساڪل 177، 178
ساڪرا 223
ساڪرو 264
ساڪوره 264
ساگاهه 254
ساگپ 205
ساگره 225، 229
سالج 228
سباليسا 205، 208
سامارو (ڍنڍ) 251
ساموئي 27
ساموندي بندر 130
ساموئي ڍنڍ 27
سانگهڙ 59
سائو گهارو 256، 257، 258، 330
ساوندي 234
سباليسا 205
سبي 305
ستلج 56، 57، 59، 138، 160، 197، 202، 236، 255، 256، 257، 271، 328، 329، 230، 336
سنڌو واه 50
سرتف 72
سڏيرن جو ڏڙو 210
سر جاٿو (ٽڪري) 74
سرجاٿو 255
سردار ڳڙهه 237
سرحد 93، 98، 101، 104، 122، 237
سر سوتي 56، 329
سڪرنڊ 61
سڪ ۽ ملتان 236
سڪندر جو بندر 175، 176، 177، 186
سليمان جبل 220
سکر 41، 60، 77، 78، 124، 128، 262، 278
سکر بئراج 55، 114، 157، 159، 276
سکر بيگاري بند 49
سکر پراٿو 77
سنتاس 17، 199، 205
سنڌ 17، 19، 21، 22، 26، 28، 33، 35، 36، 38، 39، 40، 41، 47، 52، 56، 57، 59، 61، 62، 67، 68، 72، 74، 75، 76، 77، 78، 80، 82، 85، 89، 90، 92، 93، 98، 101، 104، 105، 106، 112، 113، 116، 117، 118، 122، 125، 127، 138، 153، 154، 155، 158، 160، 162، 163، 165، 170، 172، 175، 182، 187، 188، 201، 203، 204، 206، 207، 208، 210، 215، 217، 221، 222، 224، 227، 230، 235، 237، 238

سنڌڙي 274
سنڌ چندڻ 49
سنڌ جو سمنڊ 268
سنڌ ڊورو 61، 204، 255
سنڌ جو ريگستان 113،
سنڌ ساگر (سنڌ جو سمنڊ) 125، 127، 134، 135، 137، 139، 250، 251، 252، 268
سنڌو تهذيب 94، 100، 107، 111، 113، 114، 115، 117، 19، 120، 121، 122، 123
سنڌو (ماتري) 17، 18، 20، 28، 30، 33، 38، 43، 44، 45، 46، 47، 48، 49، 50، 52، 55، 56، 58، 59، 60، 61، 68، 70، 74، 77، 92، 93، 104، 105، 107، 113، 116، 117، 121، 122، 123، 124، 127، 128، 129، 130، 131، 137، 254، 255، 261، 262، 264، 265، 266، 267، 268، 269، 270، 271، 272، 275، 276، 277، 278، 280، 298، 300، 301، 303، 311، 325، 326، 328، 330
سنڌو رياست 117، 119، 130، 137، 138
سنڌو دريا 263
سنڌوندي (انڊس) 35، 38، 41، 42، 52، 77، 78، 92، 114، 115، 258، 310، 326، 331، 336، 337،
سنڌ واهه 30، 60، 255، 298
سنڌ راڄ 326
سنگر 57
سگند 175، 225،
سنگر واهه 272
سن، نئن 204
سن-تو، ندي 204، 302
سرسوتي 56
سواليڪ (ٽڪريون) 56
سوت ئي-لي-سو-فايو 218
سوپتالين 207
سورت 279
سورت ڳڙهه 271
سوراشٽرين 199، 208
سوهن ڪوٽ 237
سوڪندي 299
سوسيڪاڻ 209
سومنات 268
سونهري ڊنڊ 76
سون مياڻي 183، 201، 268
سؤ وير 200
سليمان جبل 18، 220
سهتہ 302
سئن ڏارا 153
سوئير 20
سيتا، نئن 89

سيستان 220، 303
سيد گنج بخش 325
سيسم 227، 228، 229
سير ڪاري 269
سيلون 202
سيوهڻ (سيوستان) 114، 116، 219، 223، 225، 226، 227، 253، 260، 263، 270، 280، 305، 310، 338
سيالڪوٽ 222

(ش)

شاڪره 6، 250، 251
شاهه گودڙيو 69
شاهه جي ڪوٽڙي 130، 131
شستر 86
شيرو 237
شڪارپور 12، 113، 159، 306
شڪلوئي ڪنڊ 71
شمس پير 180
شهدادپور 167، 339
شهداد ڪوٽ 167
شيخ پرڪيو 263

(ع)

عاملاٽو 131
عراق 22
عربستان 197
عربي سمنڊ 122
عربي نار 197
علي مراد 130
عمر ڪوٽ 33، 59، 277

(غ)

غازي شاهه (چشمو) 76، 130
غزني 220
غوثپور (ڏورو) 50، 55، 206، 271، 325

(ف)

فارس 85، 303
فا-لا-نا 226

(ڦ)

ڦليلي 273
ڦوڙ ندي 185، 201
ڦوسي 130
ڦوڳ 36

(ق)

قاسم پور (بندر) 50
قاهري 20، 45
قصا 230
قلات 280
قنڊابيل 228، 229، 302
قنڌار 220، 229
قنوج 237

(ڪ)

ڪوهستان 19، 76، 79، 89، 90، 91، 101، 102، 122، 128، 165، 168
ڪارونجهر 28، 77

ڪراچي 82، 113، 181، 182، 218
ڪوٽ ڏجي 82

(ک)

کارک، بندر 182
کاري 251، 279، 280
کاٺر 31
کُپ 36
کپرو 33، 59
کٻر 39
کڏڙو 279
کود، لک 105
کٺنجي، نئن 70
کيرٿر 68، 69، 70، 71، 72، 73، 79، 80، 94، 103، 104، 105، 123، 204
کير ٿر چپر 104

(گ)

گاج، نئن 68، 69، 73، 76، 93
گاج، ٽڪر 70، 71، 75
گاگو 185
گاڙ، لک 72، 105
گاٺچا 298
گبر، بند 85، 86، 87، 89، 90، 102، 104
گجرات 311
گجر 216
گنجو ٽڪر 78، 168، 207، 273
گجو 176، 264، 265
گڏيجي 75
گڏاٺي 184
گنداو 228
گز 73، 105
گرو 72
گنڌارا 154
گنگا 56، 57، 116، 160، 299
گنگا واري ماٿري 297
گنگرو 269
گوچار 27
گورگ 71
گوزباني 68، 89
گوني واه 23
گوهر بند 85
گومل ندي 203، 220

(ڳ)

ڳاڙهو پڙو 135، 136
ڳڙهي ياسين 306

(گھ)

گهارا 329
گهارو (ستلج)
گهارو (کاري) 76، 176، 177، 264، 265، 279
گهاڙ 202
گهاگهڙ
گهانگهر 231، 233
گهگهر 138

(ل)

لاڙ 323

لاڙڪاڻو 49، 113، 114، 264

لاڪاٽي 69

لاڪيو 100

لال ڇتو 127

لانگ ڪاءِ (ڪا) لو 217

لاهور 113

لاهري 130، 263، 266، 267، 268، 270، 279

لائيڊ بئراج 276

لبيا (ريگستان)

لناشي دريا 43، 47، 58، 60، 71، 75، 78، 79، 113، 117، 136، 181

لسبيلو 75، 86، 185، 218، 301، 318

لس (ميدان) 200

لڪي، ٽڪريون 21، 74، 80، 253

لڪي جبل 74

لڪي ڇپر 73، 74، 207

لڪي، چشما 76

لکپت، ندي 326

لکمير جي ماڙي 98

لکيي 61

ليلان 74

لورالائي 220

لوٺي، ندي 206

لوهري، دڙو 125

لوهم، دڙو 123، 127

لوهارائي 250، 268

لوهاڻو دريا 326

لوهاڻو، ڍورو 210، 229، 234

لوئي، نئن 105

لوهارائي 224، 265، 266

لهري، ندي 203

لهاڻا 302، 308، 209

لياري 184

ليلان 74

(م)

ماتري، راس 175، 182، 187

مات جا نل 86

مارواڙ 31، 33، 253

ماڙي، لالڻ جي 121

مالن، راس 186

مالوٽ 57

ملبار 197

مکي 299

ماتجهل 223

مانجهند 339

متسير پُراڻ 153

منزائو 57، 166

منڻ ڪوٽ 206

محفوظي 233

مجمدار 92، 93، 100، 126

محمد طور 254

مرادڪو ڪڙيو 203

مراد آباد 273
مرڪندا 56
مصر 22، 47، 197
مغلپين 70
مغل وائسراءِ 275
مزاراتي
مقدونيا 163
مڪران (گيدروشيا) 84، 86، 93، 99، 100، 222، 228، 268، 301، 310، 311، 338
مڪلي 78، 175، 176، 269
ممڙي 134
ملتان 220، 221، 228، 236، 250، 262، 268، 271، 335، 336
ملير ندي 73، 75، 178
مليري
مناغره بند 102
منڇر، ڍنڍ 70، 73، 80، 100، 104، 105، 125، 126، 128، 155، 298
منڇر، سلسلو 19
منصوره 226، 228، 231، 232، 250، 251، 259، 260، 261، 262، 268، 301، 334، 337، 338
منگهو پير 76
منهاج السراج 260
منهوڙو 179، 180
مورنيتو بار 178، 180، 181، 200، 206، 218
موج 227
مول استان پور 75
مولوسان-پولو 217، 237
مولا، نئن
مولاندي 229
موهن جو دڙو 17، 47، 92، 100، 105، 112، 113، 114، 116، 117، 118، 119، 124، 127، 128، 129، 132، 136، 137، 250، 297
موهن، نئن 73
مول منڊ 47، 204
مهاپارت 298، 300
مهراڻ 227، 228، 251، 252، 259، 339
مياڻي 275، 275
ميرپور ساڪرو 177، 225، 310
ميرپورخاص 210
مياڻي هور 184، 185، 187
ميوزيڪانس 159، 164، 166، 209
ميسوزائڪ 67
ميسو پوٽيميا 98، 122
ميگاسيئنز 197
ميري 98
ميان گڄ 68
ميهي، ٽڪر 73
ميرپور بٺورو 169
ميرواه 124

(ن)
نارو 61، 71، 166، 329، 230، 331
ناري ماتري 42، 59، 60، 61، 75، 135، 167
نارو الهندو 50، 55، 134، 204، 207
نارو هاڪڙو 136، 255
ناڙي، ندي 203
ناري ماتري 256، 325
ناڙي، نئن 71
ناڙي، سلسلو 70
نال 87، 100
نال ۽ نندر 93
نُنڌيا 228
نِگهند 89
نصرپور 270، 273
ننگرپارڪر 76، 219
نواب شاھ 61، 167
نهٽو 135، 136
نئنگ چشمو 79، 95، 98
نئنگ گوٺ 89، 107، 131
نئنگ ماتري 68، 72، 98
نئون ڪوٽ 269
نئون نڙ 180
نئين پرجهه 93
نيرون ڪوٽ 226، 271، 338
نيرون ٽڪري 225
نيل ماتري 45
نيل (ندي) 45، 47
نيوبيا 25
(و)
واري ڏگهه 26، 127
واري پهڻ 74
واه (پلاري) ندي 153
واهندا 254
واگهي در 76
واهڻ گاهڙ 14
وايو پراڻ 298
وچين چپر 89
وڏا تيهه 230
وائرس 218
وڏوان (وڏڪا لوڪ) 102، 104
ويلپٽ 200
ولهار 329
ونجهڙ وٺ 272
ونڌيا جبل 206
وٽجارڪي واٽ 91
ويڙاوال 57
(هه)
هاشم چوٽي70
هاڪڙو (گهاگهڙ) (شنڪر) 55، 56، 57، 59، 60، 61، 135، 136، 138، 166، 206، 237
(نالاشنڪر)(ريئي) ((واهندو) (نارو) 267
هاليجي، ڍنڍ 76

هامون 204
هالا ڪنڊي 61، 326
هخمانشي 89
هرباب جو هنو 69
هري رود 204
هڙپـــــا 92، 107، 115، 117، 118، 120، 121، 127، 128، 129
هـِياسِس ندي 161
هڪڙي واه 134
هڪڙو ترنا 266
هڪڙو دڙو 176
هماليہ جبل 39، 56، 57
هندســــتان 18، 22، 39، 56، 117، 153، 155، 156، 157، 163، 181، 197، 201، 202، 208، 223، 237، 259، 263، 276، 278، 298، 299
هندســـتان، الهنــدو 83، 272، 300، 301
هند سنڌ 210
هندي وڏو سمنڊ 198
هندين 210
هنگول ندي 186، 187
هنيدن 310
هور بٽ 186
هيلمند (نئن)

(ي)

ياري لـَنڊ 61
يزداني 258
يورپ (اولهہ) 36
يونان 158

ڏسڻي -2

ماڻهن جا نالا

(الف)

ابن حوقل 226، 228، 250، 301، 337

ابن بطوطه 116، 252، 263، 266، 267

ابن الوردي 260

ابن خردازبه 265، 301، 335

ابوتراب شيخ 264

اڏيرولعل 309

آر- بي وائٽهيڊ 123، 329

آر- ڊي- اولڊام 42

آر- هوز بلز 85

اسٽائين 89، 103، 271

اسٽرابو 156، 157، 158، 166، 171، 197، 198، 299

اڪبر 33

الاصطخري 26، 231، 250، 334، 338

البيروني 224، 250، 251، 266، 267، 268، 269، 335، 336، 337

البلاذري 225، 230، 231، 235، 251، 260

الادريسي 250، 251، 259، 261، 265، 301، 335، 337

المسعودي 235، 250، 35، 336

الشرقي 251

القزويني 259، 260

اونيسيڪريٽس 168، 198

ايرسٽو بولس 156، 157، 158، 160

ايريئن 163، 165، 166، 167، 178، 179، 186، 187، 299، 300

ايميانس مارسيلنس 299، 300

اي-بي-ايسٽوڪ 258

ايلئٽ 156، 263

(ب)

بلا نفورڊ 30

بديع الجمال 253

(ڀ)

ڀنيور راء 264

ڀيرومل 298

(ت)

تالمي 156، 165، 202، 203، 204، 205، 207، 208

(پ)

پتنجلي 208

پگٽ 38، 115، 127

پلاٽني 165، 197، 198، 207

پلاٽسٽوسين 184

پنجہ ناهيت 237
پنهون 265
پورتيڪانس 164
پورس 160
پوستنس 112
پٺاڻ 171
(ج)
جارج گريئرسن 318
جان مارشل 123
جالينوس 84
جت (لوڪ) 301
جتوئي 263
جمڙائو واه 275
جناني 263
جنيد 251
جوائني 263
جوڻ 326
جئيسن 238، 251
جي.اي.ايل ڪارٽر 267
(چ)
چچ 302
چندر گپت 164
چنگيز خان 266
(ح)
حجاج 229
(خ)
خسرو 86، 262
خواجہ خضر (زنده پير) 258، 259
خوارزم شاهہ 266، 267
(د)
داريوش - هستاسپ (ايران جو بادشاهہ) 318
دلوراءِ 259
(ڏ)
ڏماج پٽ سانر 309
(ڏ)
ڏاهر 232
(ر)
راجا لوراءِ 279
راسل 230
راءِ دروهر 238
رائڪ ڏهر 33
رامل 230، 237
راجا ڏاهر 230، 237
راوڙ 229
راءِ چچ 228، 234، 302
راءِ ڏهر 308
راءِ ڏاهر 238، 251
راءِ سهاسي 222
راءِ چچ سمن 302
راءِ سهيرس 222
راءِ هر چندر 237
رحيم خان خانان 270
رچرڊ برٽن 256
رهاميا ڪا 200
ريورٽي (ميجر) 60، 123، 154،
202، 206، 225، 226، 233،

234، 237، 251، 253، 256،
259، 263، 270، 272، 329، 339

(س)

سامبس (لوڪ) 165
سر اليگزينڊر 326
سرآرائيل اسٽائين 87، 93، 329
سر بارٽل فريئر 02
سرفراز خان ڪلهوڙو 274
سسئي 265
سڪندر اعظم 17، 52، 84، 156،
157، 160، 163، 164، 165، 167،
168، 169، 170، 171، 172، 173،
175، 176، 179، 185، 187، 189،
198، 200، 201، 208، 222، 223،
257، 299
سڪيلاس 154
سلطان حسين لانگهاه 271
سلطان محمد سام غوري 262
سمندر گپت 207
سود راءِ 300
سيف الملوڪ 252
سيميراميس 84
سينٽ مارٽن 202

(ش)

شاهه بيگ ارغون 264، 305
شاهه حسين 271، 305
شيخ علي تراب 267

(ع)

عبدالله بن ثوار 221
عثمان خليفو 222
عرب 197، 220، 224
علاءالدين خلجي 269
علي شير قانع 264
علي ڪوفي 253
علي مراد 92
عمران 301
عيسيٰ 17، 154

(غ)

غلام شاهه ڪلهوڙو 226، 273

(ف)

فارس 85، 266، 303
فيدن 95
فريئر 101، 103
فائيف 327

(ق)

قرسي 71، 130

(گ)

گنائڪن لائيمن 205
گبول 310

(ل)

لائوش 30، 31
لاسين 155
ليفٽيننٽ ڪارليس 179
ليوناٽس 185

(م)
مارٽيمر ويلر 119، 120
مارشيئن (هيرا ڪليا وارو) 181
مالي (لوڪ) 162
مغلين 270
محمد بن تغلق 33
محمد بن قاسم 102، 222، 225، 228، 233، 234، 235، 236، 237، 254، 264، 267، 270، 302، 303، 308
محمد طور 369
محمود غزنوي 33
محمد مراد ياب 273
محمد شاهه 272
محمود غزنوي 309
محمود بن تغلق 277
مدرڪ (لوڪ) 299
مرزا جاني بيگ 270، 271
مرزا شاهه بيگ 271
معاويه خليفو 221
ملو (لوڪ) 299
منچن 328
منهاج السراج 260
مئڪمردو 256، 265، 325، 326
مئڪي. ڊاڪٽر 112، 119، 120
ميرطاهر 264
مير معصوم 258، 259
ميگاٿينيز 164، 165، 298، 334

(ن)
نادر شاهه 279
نصيرالدين قباچه 209، 262، 263، 309
ناصرالدين حصار 262
نالا شنڪر 272
نائون مل 280
ن- ج- مجمدار 91، 92، 126
نصرت خان 269
نظام الملڪ 262
نڪولاس وننگٽن 267
نزهت المشتاق 251
نور محمد ڪلهوڙو 272، 274
نيرون 225، 226
نيارڪس 156، 157، 171، 172، 173، 175، 177، 180، 181، 182، 183، 184، 185، 186، 328، 329

(و)
واٽرس 218
والٽرپينٽن 267
ورهمير 298
وريندنبرگ 184
ونسينٽ سمٿ. ڊاڪٽر 154

(ه)
هارگيوز 87، 103
هارون الرشيد
هپالس 197
هيراڪليس 84

هناتيشن 161، 172
همايون 33
هوجيمز، ليفٽيننٽ 114
هودي والا 334، 338
هوزبلر 85، 102، 103
هولڊچ 338
هيروڊوٽس 154
هيڪاٽيوس (يوناني جاگرافي دان) 154، 155
هٽنگ جنرل 170، 227، 233، 251، 260، 266، 269، 338، 339
هينري ڪٽريٽ 178

(ي)

يوئان چوانگ 215، 216، 218، 219، 220، 221، 222، 302

BIBLIOGRAPHY

Books

1. Akbar Nama.
2. Alexander The Great, by Sir W. Tarn.
3. A Manual of the Geology of India & Burma, By Sir E.H. Pascoe.
4. Anabasis, By Arrian
5. An Account of the Country of Sindh, by James McMurdo
6. Ancient Geography of India, by Major General Sir A. Cunningham.
7. An Historical Atlas of the Indian Peninsula, by C.C. Davies.
8. An Introduction to the Study of Indian History, by D.D. Kosambi.
9. Annals & Antiquities of Rajasthan, by James Tod.
10. Antiquities of Sindh, by Cousens.
11. Araish-e-Mehfil, by Mir Sher Ali Afsos: tr. H. Court.
12. Archaeological Survey Reports, by Major-general Sir A. Cunningham.
13. Ashkal-al-Bilad, by Ibn-i-Hauqal apud Sir H. M. Ellite.
14. Bibliotheca Historica, by Diodorus Siculas.
15. Brihat Samhita, by Varahamihira, tr. H.Kern.
16. Cambridge History of India.
17. Chachnamah, ed. Kalich Beg.

17. (a) Chachnamah, ed. Dr. Nabi Bakhsh Khan Baloch.

18. Dry Leaves from Young Egypt, by ex-Political (E.B. Eastwick)
19. Early History of India, ed. Vincent Smith.
20. Early India & Pakistan, by Sir Mortimer Wheeler.
21. Early Indus Civilization, by Dr. E. Mackay.
22. Etude Sur La Geographic Greque, by M. Vivien de Saint Martin.
23. Fragments Arabes et Persans inedits relatifs a '1' Inde, by M. Reinaud.
24. Fragments, by Megasthenes.
25. Geography, by Strabo.
26. Geology of India, by R.D. Oldham.
27. Geology of Western Rajputana, by La Touche.

28. Geology of Western Sindh, by Blanford.
29. Histoire de la Geographie et des Decouvertes. Geographiques, by Vivien de Saint Martin.
30. Histoire de la Vie de Hiouen-Thsang, tr. Stanislas Julien
31. History, by Ammianus Marcellinus.
32. History, by Herodotus.
33. History of Alexander the Great, by Q. Curtius Refus.
34. History of Ancient Geography, by Bunbury.
35. History of Persia, by P. Sykes.
36. History of Sindh, by Kalich Beg.
37. Indian Engineering, by W.L. Strange.
38. Indian Shipping, by Dr. R.K. Mukerji.
39. Indische Alterthumskunde, by Lassen.
40. Indike, by Arrian.
41. Indus Delta Country, by Major General M. R.Haig.
42. Irrigation Works in India & Egypt, by R.B. Buckley.
43. Irrigation Works of India, by R.B. Buckley.
44. Invasion of India, by Mc-Crindle.
45. Jataka, trs: H.T. Francis & H.T. Neil.
46. Khulasat-ut-Tawarikh, by Subhan Rai Batalvi.
47. Kitabul Hind, by Alberuni, tr, E.Sachau.
48. Kitabut tanbih, by Almasudi.
49. Kurrachee Past, Present & Future, by A.F.
50. Life of Yuan Chawang, by Hoei-Li and Yen-T-song.
51. Linguistic Survey of India (Vol: VII, Part I), by Sir George Grierson.
52. Mahabharata, tr: P.C. Roy.
53. Manu.
54. Masalik-wa-Mamalik, by Al Istakhari.
55. Memoir, by Seth Naomal Hotchand, ed. Sir Evan James.
56. Mohen-Jo-Daro & the Indus Civilization, by Sir John Marshall.
57. Mujmal-ut-Tawarikh.
58. Muruj-uz-Zahab (Meadows of Gold), by Almasudi, tr: Alyos Sprenger.
59. Natural History, by Pliny, ed. C. Mayhoff.
60. Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan & the Punjab, by Masson.

61. On probable Changes in the Geography of the Punjab and its Rivers etc, by R.D. Oldham.
62. On the Sites of Brahamanabad & Mansurah in Sindh etc, by Maj: General M.R. Haig.
63. On Yuan Chawang's Travels in India, by Watters.
64. Pentapotamia Indika.
65. Periplus of the Erythrean Sea, by an Unknown Author, ed: Mc Crindle.
66. Persian Gulf Pilot.
67. Personal Observations on Sind, by Capt: postans.
68. Prehistoric India, by Stuart Piggot.
69. Rocord, by Yuan Chawang, tr: S. Beal.
70. Rigveda, ed: Aufrecht.
71. Rigveda Samhita, tr: H.H. Wilson.
72. Sacred Books of the Budhists, tr: T.W. Rhys Davids and C.A.F Phys Davids.
73. Sacred Books of the East, tr. E.W. West
74. Sindh & the Races that Inhabit the Valley of Sindh, by Richard F. Burton.
75. Studies in Indo-Muslim Histroy, by prof: Hodivala.
76. Supparka Jataka, ed: E.B Conwell.
77. Tarkhan Namah, by H.M. Elliot.
78. The Alkaline Lakes and the Soda Industry of Sind, by Cotter.
79. The Behaviour & Control of Rivers & Canals, by Sir Claude Inglis.
80. The Erath, by Elisee Reclus.
81. The Great Epic of India, by H. Washburn Hopkins.
82. The History of India as Told by its own Historians, by Sir H.M. Elliot.
83. The Indian Border, by T.H. Holdich.
84. The Indus Civilization, by Sir Mortimer Wheeler.
85. The Itinerary of Yuan Chawang, comp: Vincent Smith.
86. Travels in Balochistan & Sindh, by Henry Pottinger.
87. Tribes in Ancient India, by B.C. Law.
88. Tuhfatul Kiram, by Mir Ali Sher Qani, tr. T. postans.
89. Vedic Index of Names & Subjects, by Mcdonald & Keth.
90. Vishnu Puran. tr. H.H. Wilson.
91. Voyazesd' Ibn. Batoutah, tr: C.Defremery et- B.R Sanguinetti.

ARTICLES: REPORTS:

1. Allahabad Pillar Inscriptions.
2. An Account of the Country of Sindh, by James McMurdo.
3. An Archeaological Tour in Gedrosia, by Sir Aurel Stein.
4. A Memoir of a Map of the Eastern Branch of the Indus, by Alexander Burns.
5. A New Inscription of Darius from Hamdan, by Prof: Hertzfeld.
6. A New Type of Pottery from Baluchistan.
7. A Supplementary Memoir of a Map of the Eastern Branch of the Indus, by Alexander Burns.
8. A Survey of Ancient Sites along the 'Lost' Saraswati River, by Sir Aurel Stein.
9. Dissertation on the River Indus, by James McMurdo.
10. Early Canal Administration in Sind, by H.T. Lambrick.
11. Early Canal Irrigation in Sind.
12. Excavations in Baluchistan.
13. Explorations in Sind, by N.G. Majumdor.
14. Further Exploration in Sind.
15. Gabarbands in Baluchistan, by R. Hughes Butter.
16. Ibn Batuta in Sind, by Major General M.R. Haig.
17. Inscription on the Tomb of Abu Turab in Sind, by N.M Billimoria.
18. Memoir on Scinde, by Capt. W. Pottinger.
19. Memoir on Scinde, by Lieut: Del Hoste.
20. New Light on the Indus Valley Civilization.
21. Notes on Afghanistan & some Parts of Baluchistan, by Major H.G. Raverty.
22. Notes on the 'Lost River' of the Indian Desert, by Anon (C.F. Oldham).
23. Report on the Administration of Scinde.
24. Report of Capt. Preedy & J. Mcleod.
25. Report on the Pargana of Chandookah in Upper Sindh, by James.
26. Report on the Survey of the mouth of the Indus in March 1877 A.D, by Lieut: Stiffe.
27. Report on the Upper Portion of the Eastern Nara, by J.G. Fife & others.

28. R.G. Bhandarkar in Indian Antiquity, Vol: I.
29. The 'Lost River' of the Indian Desert - A Comment, by Nearchus.
30. The Mehran of Sind and its Tributaries, by Major H.G. Raverty.
31. The River Courses of the Punjab & Sind, by R.B. Whitehead.
32. The Stone Industries of Holocene in India & Pakistan, by Col: D.H. Gordon.
33. Who are the Descendents of the People of Mohen-jo-daro.

OFFICIAL PUBLICATIONS: PERIODICALS: RECORDS:

1. Ancient India.
2. Ancient India (Arrian).
3. Ancient India (Ktesian).
4. Ancient India (Ptolemy), ed: I.W. Mccrincle.
5. Ancient India (Ptolemy), ed: S.N. Majumdar.
6. Annual Bibliography of Indian Archeaology.
7. Annual Reports of the Archaeological Survey of India.
8. Arts Asiatique.
9. Arts and Letters, Royal India, Pakistan & Ceylon Society.
10. Antiquity.
11. Baluchistan District Gazetteer.
12. Blue Book.
13. Bomby Govt: Files Nos: 571, 763, 763, 790.
14. Bombay Govt: Records No. XIII.
15. Bulletin of The Deccan College Research Institute.
16. Calcutta Review.
17. Census of India, 1941, Vol: V & XII.
18. Gazetteer of Sind.
19. Geographical Journal, Vol: XCIV, No, 4.
20. Illustrated London News.
21. Indian Antiquary.
22. Indian Archaeology.
23. Jhalawan Gazetteer.
24. Journal of the Asiatic Society of Bengal.
25. Journal of the Bombay Arthropological Society.

26. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.
27. Journal of the Royal Asiatic Society.
28. Journal of the Geographical Society.
29. Journal of the Sind Historical Society.
30. Journal of the Society of Arts, 1901.
31. Las Bela Gazetteer.
32. Makran Gazetteer.
33. Memoirs of the Archaeological Survey of India.
34. Memoirs of the Geological Survey of India.
35. Parliamentry Papers relating to Sind.
36. Selections from the Records of the Bombay Government.
37. Survey of India Map.

مصنف

هِيو ٽريورَ لئمبرڪ(Hugh Trevor Lambrick) سنہ 1904ع ۾ ڄائو. سندس وڏا، 1843ع ۾، سنڌ جي فتح کان اڳ توڙي پوءِ، سنڌ ۾ نوڪريءَ ۾ هئا. سندس نانو 1889ع ۾ صوبي جو ڪمشنر هو، لئمبرڪ پاڻ سنڌ ۾ 1927ع کان 1946ع تائين مختلف انتظامي عهدن تي فائز رهيو ۽ فرصت جو وقت، گهڻي ڀاڱي، سنڌ جي آڳاٽي جاگرافي، جيالاجي، تاريخ ۽ انسان جي مختلف نسلن جي اڀياس ۾ صرف ڪيائين، انهن موضوعن تي هن سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي مخزن ۾ ڪيترائي مضمون لکيا. خود سوسائٽيءَ جو 1940ع کان 1943ع تائين صدر بہ رهيو، انڊين سول سروس مان رٽائر ڪرڻ کان پوءِ 1947ع ۾ اورِيئل ڪاليج آڪسفورڊ (انگلنڊ) ۾ فيلو مقرر ٿيو، جتان هن اڳ ۾ گرئجوئيشن ڪئي هئي. 1952ع ۾ سندس ڪتاب "سر چارلس نيپئر ائنڊ سنڌ" ڇپجي پڌرو ٿيو، جنهن بابت "ٽائيمس" اخبار جي لٽرري سپليمينٽ" (ادبي ضميمه) لکيو تہ، "اهو ناممڪن آهي تہ انهيءَ دؤر تي هن ڪتاب کان بهتر ٻيو ڪو ڪتاب لکي سگهجي ٿو" انهيءَ کان پوءِ 1960ع ۾ سندس ٻيو ڪتاب "جان جيڪب آف جيڪب آباد" منظر عام تي آيو، جنهن جو ٻيو ڇاپو تازو شايع ٿيو آهي. انهيءَ وچ ۾ سنڌي ادبي بورڊ کيس "سنڌ جي تاريخ" جي سلسلي جا شروعاتي جلد لکڻ جو ڪم سپرد ڪيو، جنهن جو پهريون جلد "سنڌ: اي جنرل انٽروڊڪشن" 1964ع ۾ پهريون ڀيرو ۽ 1975ع ۾ ٻيو ڀيرو ڇپجي پڌرو ٿيو (هي ڪتاب ان جلد جو سنڌي ترجمو آهي) 1972ع ۾ هن پنهنجو ڪتاب "دي ٽيررسٽ" ڇپايو. سنڌ جي تاريخ بابت سندس لکيل ٻيو جلد "سنڌ بيفور دي مسلم ڪانڪئيسٽ" (سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ) بورڊ طرفان سنہ 1973ع ۾ شايع ٿيو، ان جو سنڌي ترجمو پڻ سنڌي ادبي بورڊ پهريون ڇاپو 1984ع ۾ ۽ ٻيو ڇاپو 1990ع ۾ شايع ڪيو آهي

1971ع ۾ لائق مصنف کي آڪسفورڊ يونيورسٽي طرفان "ڊاڪٽر آف ليٽرز" ۽ اورئيل ڪاليج طرفان فيلو امريٽس جهڙن اعزازن سان نوازيو ويو. پاڻ زندگيءَ جو آخري پهر انگلنڊ ۾ رهيو ۽ 31 آگسٽ 1982ع ۾ گذاري ويو.

سنڌ هڪ عام جائزو — ايڇ - ٽي - لئمبرڪ — سنڌي ادبي بورڊ